

श्रीमन्मलधारगच्छीयहेमचन्द्रसूरिनिर्मितवृत्तितानि

श्रीअनुयोगद्वाराणि ।

प्रकाशकः—शाह० वेणीचंद सुरचंद, कार्यवाहकः श्रीमती आगमोदयसमिति.

मुद्रयिता. रा. रा. रामचद्र येसू. शेडगे मोहमयी कोलमाटवीयया निर्णयसागरमुद्रणालये.

प्रति ७५०] वीरसवत् २४५०

विक्रमसपत् १९८०

माहस्टसन १९२४

[पण्य रु० १-८-०

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, Nirnaya-Sagar Press, 23, Kolbhat Lane, Bombay.

Published by Shah Venichand Surchand for Agamoday samiti, 426 Javeri Bazaar, Bombay.

॥ अहम् ॥

श्रीमद्गणधरप्रवरगौतमस्वामिवाचनानुगतम् ।

श्रीमन्मलधारीयहेमचन्द्रसूरिसिंहवधवृत्तियुतम् ।

श्रीअनुयोगद्वारसूत्रम् ॥

ॐ नमः । श्रीवीतरागाय नमः ॥ सम्यक्सुरेन्द्रकृतसंस्तुतपादपद्म-सुदामकामकरिराजकठोरसिंहम् । सद्द-
र्मदेशकवरं वरदं नतोऽस्मि, वीरं विशुद्धतरबोधनिधिं सुधीरम् ॥ १ ॥ अनुयोगभृतां पादान् वन्दे श्रीगौ-
तमादिसूरीणाम् । निष्कारणवन्धूनां विशेषतो धर्मद्रावृणाम् ॥ २ ॥ यस्याः प्रसादमनुलं संप्राप्य भवन्ति
भव्यजननिवहाः । अनुयोगवेदिनस्तां प्रयतः श्रुतदेवतां वन्दे ॥ ३ ॥ इहातिगम्भीरमहानीरधिमध्यनिपति-
तानर्ष्यरत्नमिवातिदुर्लभं प्राप्य मानुषं जन्म ततोऽपि लब्ध्वा त्रिशुवनैकहितश्रीमज्जिनप्रणीतबोधिलाभं स-
मासाद्य विरल्यनुगुणपरिणामं प्रतिपद्य चरणधर्ममधीत्य विधिष्वत् सूत्रं समधिगम्य तत्परमार्थं विज्ञाय

स्वपरसमयरहस्यं तथाविधकर्मक्षयोपशमसंभविनीं चावाप्य विशदप्रज्ञां जिनवचनानुयोगकरणे यतितव्यं, तस्यैव सकलमनोऽभिलषितार्थसार्थसंसाधकत्वेन यथोक्तसमग्रसामग्रीफलत्वात् । स चानुयोगो यद्यप्यनेकग्रन्थविषयः संभवति, तर्थापि प्रतिशास्त्रं प्रत्युद्देशकं प्रतिवाक्यं प्रतिपदं चोपकारित्वात्प्रथममनुयोगद्वारणामसौ विधेयः । जिनवचने ह्याचारादि श्रुतं प्रायः सर्वमप्युपक्रमनिक्षेपानुगमनयद्द्वारैर्विचार्यते, प्रस्तुतशास्त्रे च तान्येवोपक्रमादिद्वारण्यभिधास्यन्ते, अतोऽस्यानुयोगकरणे वस्तुतो जिनवचनस्य सर्वस्याप्यसौ कृतो भवतीत्यतिशयोपकारित्वात्प्रकृतशास्त्रस्यैव प्रथममनुयोगो विधेयः । स च यद्यपि चूर्णिटीकाद्वारेण वृद्धैरपि विहितः तथापि तद्वचसामतिगम्भीरत्वेन दुरधिगमत्वाद् मन्दमतिनाऽपि मयाऽसाधारणश्रुतभक्तिजनितौत्सुक्यभावतोऽविचारितस्वशक्तित्वादल्पधियामनुग्रहार्थत्वाच्च कर्तुमारभ्यते ॥

..॥ नाणं-पंचविहं पणत्तं, तंजहा-आभिणिबोहियनाणं सुयनाणं ओहिनाणं मणपजव-
नाणं केवलनाणं (सू० १)

अस्य च शास्त्रस्य परमपदप्राप्तिहेतुत्वेन श्रेयोभूतत्वात् संभाव्यमानंविभत्वात् तदुपशमार्थं शिष्टसमयपरिपालनार्थं चादौ मंगलरूपं सूत्रमाह—‘ नाणं पञ्चविहं’ इत्यादि, व्याख्या-ज्ञातिज्ञानं ‘कूल्यल्युदो बहुलं’ (पा०

३-३-११३) इति वचनात् भावसाधनः, ज्ञायते-परिच्छिद्यते वस्तुनेनास्मादस्मिन्वेति वा ज्ञानं, जानाति-स्व-
विषयं परिच्छिनत्तीति वा ज्ञानं-ज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमक्षयजन्यो जीवस्वतत्त्वभूतो बोध इत्यर्थः, 'पञ्च-
विहं' ति पञ्चेति-सह्यावचनो विधानानि विधाः-भेदाः पञ्च विधा अस्येति पञ्चविधं-पञ्चप्रकारमित्यर्थः, 'पण-
त्तं' ति प्रज्ञसमर्थतस्तीर्थकरैः सूत्रतो गणधरैः, प्ररूपितमित्यर्थः, अनेन सूत्रकृता आत्मनः स्वमनीयिका परि-
हृता भवति, अथवा प्राज्ञात्-तीर्थकरादासं-प्राप्तं गणधरैरिति प्राज्ञासम्, अथवाप्राज्ञैः-गणधरैस्तीर्थकरादात्तं-
गृहीतमिति प्राज्ञात्तं, प्रज्ञया वा भव्यजन्तुभिरासं-प्राप्तं प्रज्ञासं, न हि प्रज्ञाविकलैरिदमचाप्यत इति प्रतीतमेव,
इत्थत्वं सर्वत्र प्राकृतत्वादित्यवयवार्थः, अक्षरयोजना त्वेवम्-ज्ञानं परमगुरुभिः प्रज्ञप्तमिति सम्बन्धः, कति-
विधमिति, अत्रोच्यते, पञ्चविधमिति ॥ तस्यैव पञ्चविधत्वस्योपदर्शनार्थमाह- 'तंजहे'त्यादि, तद्यथेत्युपन्या-
सार्थः, आभिनिवोधिकज्ञानं श्रुतज्ञानम् अवधिज्ञानं मनःपर्यायज्ञानं केवलज्ञानं चेति । तत्र अभीत्याभिमुख्ये
नीति नैयत्ये, ततश्चाभिमुखो-वस्तुयोग्यदेशावस्थानापेक्षी नियत-इन्द्रियाण्याश्रित्य स्वस्वविषयापेक्षी बोधः
अभिनिवोध इति भावसाधनः, स्वार्थिकतद्धितोत्पादात्स - एवाभिनिवोधिकम्, अभिनिवुध्यते आत्मना स
इत्यभिनिवोध इति कर्मसाधनो वा, अभिनिवुध्यते वस्तुसावित्यभिनिवोध इति कर्तृसाधनो वा, स एवा-
भिनिवोधिकमिति तथैव, आभिनिवोधिकं च तद् ज्ञानं चाभिनिवोधिकज्ञानम्-इन्द्रियपञ्चकमनोनिमित्तो
बोध इत्यर्थः । श्रवणं-श्रुतम् अभिलाषावितार्थग्रहणस्वरूप उपलब्धिविशेषः, श्रुतं च तद् ज्ञानं च श्रुतज्ञा-

नम्, अथवा श्रूयत इति श्रुतं-शब्दः स चासौ कारणे कार्योपचाराद् ज्ञानं च श्रुतज्ञानं, शब्दो हि श्रोतुः साभिलाषज्ञानस्य कारणं भवतीति सोऽपि श्रुतज्ञानमुच्यते । अवधानमवधिः-इन्द्रियाद्यनपेक्षमात्मनः साक्षादर्थग्रहणम्, अवधिरेव ज्ञानमवधिज्ञानम्, अथवा अवधिः-मर्यादा तेनावधिना-रूपिद्रव्यमर्याद्रात्मकेन ज्ञानमवधिज्ञानं । संज्ञिभिर्जीवैः काययोगेन मनोवर्गणाभ्यो-गृहीतानि मनोयोगेन मनस्त्वेन परिणमितानि द्रव्याणि मनांसीत्युच्यन्ते, तेषां मनसां पर्यायाः-चिन्तनानुगुणाः परिणामास्तेषु ज्ञानं मनःपर्यायज्ञानम्, अथवा यथोक्तस्वरूपाणि मनांसि पर्यंति-अवगच्छतीति मनःपर्यायमिति कर्ममण्यण् (पा० ३-२-१), तच्च तद् ज्ञानं च मनःपर्यायज्ञानं । केवलं-संपूर्णज्ञेयविषयत्वात् संपूर्णं तच्च तद् ज्ञानं च केवलज्ञानमिति ॥ अवग्रहादिभेदचिन्ता त्वेतेषां ज्ञानानामत्र न क्रियते, सूत्रेऽनुक्तत्वेनाप्रस्तुतत्वात् नन्द्यादियु विस्तरेणोक्तत्वाच्चेति । अनेन च शास्त्रस्यादावेव ज्ञानपञ्चकोत्कीर्त्तिनेन मङ्गलं कृतं भवति, सकलक्लेशविच्छेदहेतुत्वेन ज्ञानस्य परममङ्गलत्वात् । अभिधेयं तु गुणनिष्पन्नानुयोगद्वारलक्षणशास्त्रनामत एव सकाशात्प्रतीयते, उपक्रमाद्यनुयोगद्वाराणामेवैहाभिधास्यमानत्वात् । प्रयोजनं तु प्रकरणकर्तृश्रोत्रोः प्रत्येकमनन्तरपरम्परभेदाचिन्तनीयं, तत्र प्रकरणकर्तुरनन्तरं सत्त्वानुग्रहः प्रयोजनं, श्रोतुश्च प्रकरणार्थपरिज्ञानं, परम्परं तु द्वयोरपि परमपदप्राप्तिः, इदं तु यद्यपीह साक्षान्नोक्तं तथापि सामर्थ्यादवसीयते, तथाहि-सत्त्वानुग्रहप्रवृत्ता एव परमगुरव इदमुपदिशन्ति, तदनुग्रहे च क्रमेण परमपदप्राप्तिः प्रतीतैव, श्रोताऽपि गुरुभ्यः प्रस्तुतप्रकरणार्थं विजानाति, तत्परिज्ञाने

च सकलजिनवचनानुयोगकरणे कुशलतामासादयति, तत्कुशलतायां च विप्रहांय हेयानुपादाय उपादेयान्-
संप्राप्य प्रकल्पवचरणकरणं कृत्वाऽतिदुष्करतपश्चरणं अनुभूय विशदकेवलालोकतः सकलत्रिलोकीतलसाक्षा-
त्करणं प्रविश्य सकलकर्मविच्छेदकटु शैलेशीकरणं सकलमुक्तजनशरणं परमपदमधिगच्छतीति । सम्बन्धो-
ऽप्युपायोपेयलक्षणो गम्यत एव, वचनरूपापन्नं हि शास्त्रमिदमुपायस्तदर्थस्तूपेय इति । एवं च समस्तशास्त्र-
काराणां समयः परिपालितो भवति, उक्तं च, तैः—“संबंधंभिधेयपओयणाइं तह मंगलं च सत्थम्मि । सीस-
पवित्तिनिमित्तं निद्विग्यत्थं च चिंतिज्जा ॥ १ ॥” इत्यलं विस्तरेण ॥ १ ॥

तथ चत्तारि नाणाइं ठप्पाइं ठवणिज्जाइं णो उदिसंति णो समुदिसंति णो अणुण्ण-

विज्जंति, सुयनाणस्स उदिसो समुदिसो अणुण्णा अणुओगो य पवत्तइ (सू० २)

यदि नाम ज्ञानं पञ्चविधं प्रज्ञसं ततः किमित्याह—‘तत्थे’ त्यादि; ‘तत्र’ तस्मिन् ज्ञानपञ्चके आभिनियोधि-
क्वाथिमनःपर्यायकेवलाल्यानि चत्वारि ज्ञानानि ‘ठप्पाइं’ति स्याप्यानि-असंब्यवहार्याणि, व्यवहारनयो हि
यदेव लोकस्योपकारे वर्त्तते तदेव संब्यवहार्यं मन्यते, लोकस्य च हेयोपादेयेष्वर्थेषु निवृत्तिप्रवृत्तिद्वारेण प्रायः

१ सम्बन्धाभिधेयप्रयोजनानि तथा मङ्गलं च शास्त्रे । शिष्यप्रवृत्तिनिमित्तं निर्विघ्नार्थं च चिन्तयेत् ॥ १ ॥

२ णो उदिसिज्जति णो समुदिसिज्जति प्र.

श्रुतमेव साक्षादत्यन्तोपकारि, यद्यपि केवलादिदृष्टमर्थं श्रुतमभिधत्ते तथापि गौणवृत्त्या तानि लोकोपकारी-
णीति भावः । यद्युक्तन्यायेनासंख्यवहार्याणि • तानि ततः किमित्याह— 'ठवणिज्जाइ'ति ततः स्थापनीयानि
एतानि, तथाविधोपकाराभावतोऽसंख्यवहार्यत्वात्तिष्ठन्तु, न तैरिहोद्देशसमुद्देशाद्यवसरेऽधिकार. इत्यर्थः, अ-
थवा स्थाप्यानि-अमुखराणि स्वस्वरूपप्रतिपादनेऽप्यसमर्थानि, न हि शब्दमन्तरेण स्वस्वरूपमपि केवलादीनि
प्रतिपादयितुं समर्थानि, शब्दश्चानन्तरमेव श्रुतत्वेनोक्त इति स्वपरस्वरूपप्रतिपादने श्रुतमेव समर्थः; स्वरूपक-
थनं चेदमतः स्थाप्यानि, अमुखराणि यानि चत्वारि ज्ञानानि तानीहानुयोगद्वारविचारप्रक्रमे किमित्याह-अ-
नुपयोगित्वात् स्थापनीयानि, अनधिकृतानि, यत्रैव ह्युद्देशसमुद्देशानुशादयः क्रियन्ते तत्रैवानुयोगः तद्-
द्वाराणि चोपक्रमादीनि प्रवर्तन्ते, एवम्भूतं त्वाचारादि श्रुतज्ञानमेव इत्यत उद्देशाद्यविषयत्वाद्नुपयोगीनि
शेषज्ञानानि, इत्यतोऽत्रानधिकृतानि । अत्राह-अनुयोगो व्याख्यानं, तच्च शेषज्ञानचतुष्टयस्यापि प्रवर्तते ए-
वेति कथमनुपयोगित्वं?, ननु समयचर्यानिभिज्ञतासूचकमेवेदं वचो, यतो हन्त तत्रापि तद्ज्ञानप्रतिपादकसू-
त्रसंदर्भ एव व्याख्यायते, स च श्रुतमेवेति श्रुतस्यैवानुयोगप्रवृत्तिरिति । अथवा-स्थाप्यानि-गुर्वनधीनत्वेनोद्दे-
शाद्यविषयभूतानि, एतदेव विवृणोति-स्थापनीयानीति, एकार्थो द्वावपि, इदमुक्तं भवति-अनेकार्थत्वाद्दतिगम्भी-
रत्वाद्धिविधमन्नायतिशयसम्पन्नत्वाच्च प्रायो गुरूपदेशापेक्षं श्रुतज्ञानं, तच्च गुरोरन्तिके गृह्यमाणं परमकल्या-
णकोशत्वाद्दुद्देशादिविधिना गृह्यत इति तस्योद्देशादयः प्रवर्तन्ते, शेषाणि तु चत्वारि ज्ञानानि तद्वावरण-

कर्मक्षयक्षयोपशमाभ्यां स्वते एव जायमानानि नोद्देशादिप्रक्रममपेक्षन्ते । यतश्चैयमत आह—‘ नो उद्दिशि-
जंती ’ त्यादि, नो उद्दिश्यन्ते नो समुद्दिश्यन्ते नो अनुज्ञायन्ते, तत्र इदमध्ययनादि त्वया पठितव्यमिति
गुरुवचनविशेष उद्देशः, तस्मिन्नेव शिष्येण अहीनादिलक्षणोपेतेऽधीते गुरोर्निवेदिते स्थिरपरिचितं कुर्विद-
मिति गुरुवचनविशेष एव समुद्देशः, तथा कृत्वा गुरोर्निवेदिते सम्यगिदं धारयान्यांश्चाध्यापयेति तद्वचन-
विशेष एवानुज्ञा, ‘ सुयणाणस्से ’ त्यादि श्रुतज्ञानस्योद्देशः समुद्देशोऽनुज्ञा अनुयोगश्च प्रवर्त्तते ॥ २ ॥

तत्रोद्देशादीनां त्रयाणां स्वरूपं संक्षेपत उक्तमपि विनियानुग्रहार्थं किञ्चिद्विस्तरतः उच्यते—तत्राचाराद्गाय-
उत्तराध्ययनादिकालिकश्रुतस्कन्धस्य औपपातिकाद्युत्कालिकोपाद्गाध्ययनस्य चायमुद्देशविधिः—इहाचाराद्गाय-
न्यतरश्रुतमध्येतुमिच्छति यो विनेयः स स्वाध्यायं प्रस्थाप्य गुरुं विज्ञपयति—भगवन् ! अमुकं मम श्रुतमुद्दि-
शत, गुरुरपि भणति—‘ इच्छाम ’ इति, ततो विनेयो वन्दनकं ददाति ?, ततो गुरुरुत्थाय चैत्यवन्दनं करोति,
तत ऊर्ध्वस्थितो वामपार्श्वीकृतशिष्यो योगोत्क्षेपनिमित्तं पञ्चविंशत्युच्छ्वासमानं कायोत्सर्गं करोति, ‘ चंदेसु
निम्मलयरे ’ ति यावच्चतुर्विंशतिस्तवं चिन्तयतीत्यर्थः, ततः पारितकायोत्सर्गः संपूर्णं चतुर्विंशतिस्तवं भणित्वा
तथास्थित एव पञ्चपरमेष्ठिनमस्कारं वारत्रयमुच्चार्य ‘ माणं पञ्चविहं पणत्त ’ मित्यादि उद्देशनन्दीं भणति, तदन्ते
च ‘ इदं पुनः प्रस्थापनं प्रतीय अस्य साधोरिदमङ्गमसुं श्रुतस्कंधं इदमध्ययनं वा उद्दिशामि क्षमाश्रमणानां हस्तेन
स्वप्नमर्थं तदुभयं च उद्दिष्ट ’ मित्येवं वदति, क्षमाश्रमणानामित्यादि स्वात्मनोऽहङ्कारवर्जनार्थमभिधत्ते, ततो

विनेय 'इच्छामी'ति भणित्वा वन्दनकं ददाति ३, तत उत्थितो ब्रवीति—'संदिशत किं भणामी'ति, ततो गुरु-
र्वदति—'वन्दित्वा प्रवेदये'ति, ततो विनेय 'इच्छामी'ति भणित्वा वन्दनकं ददाति ३, ततः पुनरुत्थितः प्रति-
पादयति—'भवद्भिर्ममासुकं श्रुतमुद्दिष्टमिच्छाम्यनुशास्ति' ततो गुरुः प्रत्युत्तरयति—
सन्दिष्टो विनेय 'इच्छामी'ति भणित्वा वन्दनकं ददाति, ततोऽत्रान्तरे नमस्कारमुच्चारयन्नसौ गुरुं प्रदक्षिण-
यति, तदन्ते च गुरोः पुरतः स्थित्वा पुनर्वदति—'भवद्भिर्ममासुकं श्रुतमुद्दिष्टमिच्छाम्यनुशास्ति' ततो गुरुराहं
—'योगं कुर्वि'ति, एवं संदिष्ट इच्छामीति भणित्वा वन्दित्वा च पुनस्तथैव गुरुं प्रदक्षिणयति, तदन्ते च
पुनस्तथैव गुरुशिष्ययोर्वचनप्रतिवचने, तथैव च तृतीयप्रदक्षिणां विदधाति विनेयः, एतानि च चतुर्थवन्द-
नकादीनि त्रीण्यपि वन्दनकान्येकमेव चतुर्थं गणयते, एकार्थप्रतिबद्धत्वादिति ४, ततस्तृतीयप्रदक्षिणान्ते गुरु-
निषीदति, निपणस्य च गुरोः पुरतोऽर्द्धावनतगात्रो विनेयो वक्ति—'युष्माकं प्रवेदितं संदिशत साधूनां प्रवेद-
यामि' ततो गुरुराह—'प्रवेदये'ति, तत इच्छामीति भणित्वा विनेयो वन्दनकं ददाति ५, प्रत्युत्थितश्चोच्चा-
रितपञ्चपरमेष्ठिनमस्कारः पुनर्वन्दनकं ददाति ६, पुनरुत्थितो वदति—'युष्माकं प्रवेदितं साधूनां च तत् प्रवे-
दितं सन्दिशत करोमि कायोत्सर्गं' ततो गुरुरनुजानीते—'कुर्वि'ति, ततः पुनरपि वन्दनकं ददाति ७,
एतानि सप्त थो(छो)भवन्दनकानि श्रुतप्रत्ययानि भवन्ति, ततः प्रत्युत्थितोऽभिधत्से—'अमुकस्योद्देशनिमित्तं
करोमि कायोत्सर्गमन्यत्रोच्छ्रसितादित्यादि यावद्बहुत्स्रजामीति' ततः कायोत्सर्गस्थितः सप्तविंशतिमुच्छ्रसां-

श्चिन्तयति 'सागरवरगम्भीरे'तियावचतुर्विंशतिस्तवं चिन्तयति इत्यर्थः, 'उद्देशसमुद्देशे सत्तावीसं अणुणव-
 णयाए' इतिवचनात्, ततः पारितकायोत्सर्गः संपूर्णं चतुर्विंशतिस्तवं भणित्वा परिसमाप्तोद्देशक्रियत्वद्
 गुरोः धोभवन्दनकं ददाति, तच्च न श्रुतप्रत्ययं, किं तर्हि?, श्रुतदातृत्वादिना गुरुः परमोपकारी, तद्विनयप्रतिप-
 स्तिनिमित्तमिति । अङ्गादिसमुद्देशोऽप्ययमेव विधिर्वक्तव्यो, नवरं पूर्वं प्रवेदिते योगं कुर्वित्युक्तमत्र तु
 स्थिरपरिचितं कुर्विति वदति, योगोत्क्षेपकायोत्सर्गो नन्द्याकर्षणं प्रदक्षिणात्रयविधिश्च न क्रियते, शेषः स-
 सवन्दनकादिको विधिस्तथैव । अनुज्ञाविधिस्तु योगोत्क्षेपकायोत्सर्गवर्जः सर्वोऽप्युद्देशविधिद्वक्तव्यो, नवरं
 प्रवेदिते गुरुर्वदति—'सम्यग् धारयान्येषां च प्रवेदय' अन्यानपि पाठयेत्यर्थः, आवश्यकादिषु तण्डुलविचा-
 रणादिप्रकीर्णकेष्वपि चैप एव विधिः, नवरं स्वाध्यायप्रस्थापनं योगोत्क्षेपकायोत्सर्गश्च न क्रियते, एवं सामा-
 यिकाद्यध्ययनेषुद्देशकेषु च चैत्यवन्दनप्रदक्षिणात्रयादिविशेषक्रियारहितः सप्तवन्दनकप्रदानादिकः स एव
 विधिरिति तावदियं चूर्णकारलिखिता सामाचारी, साम्प्रतं पुनरन्यथापि ताः समुपलभ्यन्ते, न च तथोपलभ्य
 सम्मोहः कर्तव्यः, विचित्रत्वात्सामाचारीणामिति । इदानीमनुयोगविधिरुच्यते-तत्रानुयोगो-चक्ष्यमाणश-
 ब्दार्थः, स यदाऽधीतसूत्रस्याचार्यपदप्रस्थापनयोग्यस्य शिष्यस्यानुज्ञायते तदाऽयं विधिः-प्रशस्तेषु तिथिनक्ष-
 त्रकरणमुहूर्तेषु प्रशस्ते च जिनायतनादौ क्षेत्रे सुवं प्रमाज्ये एका गुरुणामिका त्वक्षाणामिति निपद्याद्वयं क्रि-

यते, ततः प्रांशतिककाले प्रवेदिते निपद्यानिपणस्य गुरोश्चोलपट्टकरजोहरणमुलवस्त्रिकामात्रोपकरणो वि-
नेयः पुरतोऽवतिष्ठते, ततो द्वावपि गुरुशिष्यौ सुखवस्त्रिकां प्रत्युपेक्षयतः, तथा च समग्रं शरीरं प्रत्युपेक्ष-
यतः, ततो विनेयो गुरुणा सह द्वादशावर्त्तवन्दनकं दत्त्वा वदति—'इच्छाकारेण संदिशत स्वाध्यायं प्रस्थाप-
यामि', ततश्च द्वावपि स्वाध्यायं प्रस्थापयतः, ततः प्रस्थापिते स्वाध्याये गुरुर्निषीदति, ततः शिष्यो द्वादशा-
वर्त्तवन्दनकं ददाति, ततो गुरुस्तथाय शिष्येण सहानुयोगप्रस्थापननिमित्तं कायोत्सर्गं करोति, ततो गुरु-
र्निषीदति, ततस्तं शिष्यो द्वादशावर्त्तवन्दनकेन वन्दते, ततो गुरुरक्षानभिमन्त्रयोत्तिष्ठति, उत्थाय च निषद्यां
पुरतः कृत्वा वामपार्श्वीकृतशिष्यश्चैत्यवन्दनं करोति, ततः समासे चैत्यवन्दने पुनः गुरुर्ध्वस्थित एव नम-
स्कारपूर्वं नन्दिसुचारयति, तदन्ते चाभिधत्ते—'अस्य साधोरनुयोगमनुजानामि क्षमाश्रमणानां हस्तेन, द्रव्य-
गुणपर्यायैरनुज्ञातः' ततो विनेयश्छोभवन्दनकेन वन्दते, उत्थितश्च ब्रवीति—'संदिशत किं भणामि?' ततो
गुरुराह—'वन्दित्वा प्रवेदय' ततो वन्दते शिष्यः, उत्थितस्तु ब्रवीति—'भवद्भिर्ममानुयोगोऽनुज्ञातः, इच्छाम्य-
नुशास्ति' ततो गुरुर्वदति—'सम्यग् धारय अन्येषां च प्रवेदय' अन्येषामपि व्याख्यानं कृद्वित्यर्थः, ततो वन्द-
तेऽसौ, वन्दित्वा च गुरुं प्रदक्षिणयति, प्रदक्षिणान्ते च भवद्भिर्ममानुयोगोऽनुज्ञात इत्याद्युक्तिप्रत्युक्तिद्विती-
यप्रदक्षिणा च तथैव, पुनस्तृतीयापि तथैव, ततस्तृतीयप्रदक्षिणान्ते गुरुर्निषीदति, तत्पुरः स्थितश्च विनेयो
वदति—'गुरुमाकं प्रवेदितं, सन्दिशत साधूनां प्रवेदयामी'त्यादि, शेषमुद्देशविधिवद्भक्तव्यं यावदनुयोगानुज्ञा

निमित्तं कायोत्सर्गं करोति, तदन्ते च सनिषद्यः शिष्यो गुरुं प्रदक्षिणंयति, वन्दते च वन्दते पुनः प्रदक्षिण-
यति, एवं तिस्रो वाराः, ततो गुरोर्दक्षिणसुजासन्ने निपीदति, ततो गुरुरारम्पर्यागतानि मन्त्रपदानि गुरुः तिस्रो
वाराः शिष्यस्य कथयति, तदनन्तरं यथोत्तरं प्रवर्द्धमानाः प्रवरसुगन्धमिश्रास्तिस्रोऽक्षतमुष्टीस्तस्मै वदति,
ततो निषद्याया गुरुरुत्थाय शिष्यं तत्रोपवेश्य यथासन्निहितसाधुभिः सह तस्मै वन्दनकं वदति, ततो विनेयो
निषद्यास्थित एव 'नाणं पंचविहं पणत्त' मित्यादिसूत्रमुच्चार्य यथाशक्ति व्याख्यानं करोति, तदन्ते च साधवो
वन्दनकं वदति, ततः शिष्यो निषद्यातः उत्तिष्ठति, गुरुरेव पुनस्तत्र निपीदति, ततो द्वावप्यनुयोगविसर्गार्थं
कालप्रतिक्रमणार्थं च प्रत्येकं कायोत्सर्गं कुरुतः, ततः शिष्यो निरुद्धं प्रवेदयते, निरुद्धं करोतीत्यर्थः। एवं शु-
तस्यैव उद्देशादयः प्रवर्त्तन्ते; न शेषज्ञानानाम्, अत्र चानुयोगेनैवाधिकारो न शेषैः, अनुयोगद्वारविचारस्यैवैह
प्रक्रान्तत्वाद् ॥

जइ सुयनाणस्स उइसो समुइसो अणुण्णा अणुओगो य पवत्तइ, किं अंगपविट्टस्स
उइसो समुइसो अणुण्णा अणुओगो य पवत्तइ?, किं अंगवाहिरस्स उइसो समुइसो
अणुण्णा अणुओगो यं पवत्तइ?, अंगपविट्टस्सवि उइसो जाव पवत्तइ, अणंगंपविट्ट-

स्सवि उद्देशो जाव पवत्तइ, इमं पुण पटुवणं पडुच्च अणंगपविट्टस्स अणुओगो (सू० ३)

अत्र यथाभिहितमुपजीव्याह शिष्यो—‘घटी’ त्यादि, यद्युक्तक्रमेण श्रुतज्ञानस्योद्देशः समुद्देशोऽनुज्ञा अनु-
योगश्च प्रवर्त्तते, तर्हि किमसावङ्गप्रविष्टस्य प्रवर्त्तते, उताङ्गवाह्यस्येति ?; तत्राङ्गेषु प्रविष्टम्-अन्तर्गतमङ्गप्रविष्टं
श्रुतम्-आचारादि तद्वाह्यं तु उत्तराध्ययनादि, अत्र गुरुनिर्वचनमाह—‘अंगपविट्टस्सवी’ त्यादि, अपिशब्दो
परस्परसमुच्चयार्थो, अङ्गप्रविष्टस्याप्युद्देशादि प्रवर्त्तते, अङ्गाद्वाह्यस्यापि, ‘इदं पुनः’ प्रस्तुतं ‘प्रस्थापनं’ प्रारम्भं
‘प्रतीत्य’ आश्रित्याङ्गवाह्यस्य प्रवर्त्तते नेतरस्य, आवश्यकं ह्यत्र व्याख्यास्यते, तच्चाङ्गवाह्यमेवेति भावः ॥ ३ ॥

जइ अणंगपविट्टस्स अणुओगो, किं कालिअस्स अणुओगो ? उक्कालिअस्स अणुओ-
गो ?; कालिअस्सवि अणुओगो उक्कालिअस्सवि अणुओगो, इमं पुण पटुवणं पडुच्च
उक्कालिअस्स अणुओगो (सू० ४)

अत्राङ्गवाह्यस्येति सामान्योक्तौ सत्यां संशयानो विनेय आह—‘जइ अंगवाहिरस्से’त्यादि, यद्यङ्गवाह्यस्यो-
द्देशादिः किमसौ कालिकस्य प्रवर्त्तते उत्कालिकस्य वा ?; द्विथाऽप्यङ्गवाह्यस्य संभवादिति भावः; तत्र दिवस-
निशाप्रथमचरमपौरुषीलक्षणे कालेऽधीयते नान्यत्रेति कालिकम्-उत्तराध्ययनादि, यत्तु कालवेलामात्रवर्जं

शेषकालानियमेन पठ्यते तदुत्कालिकम्-आवश्यकानि । अत्र गुरुः प्रतिवचनमाह—‘कालियस्सवी’त्यादि, कालिकस्याप्यसौ प्रवर्त्तते, उत्कालिकस्यापि, इदं पुनः प्रस्तुतं प्रस्थापनं-प्रारम्भं प्रतीत्य उत्कालिकस्यासौ मन्तव्यः, आवश्यकमेव ह्यत्र व्याख्यास्यते, तच्चोत्कालिकमेवेति हृदयम् ॥ ४ ॥ उत्कालिकस्येति सामान्यवचने विशेषजिज्ञासुः पृच्छति—

जइ उक्कालिअस्स अणुओगो किं आवस्सगस्स अणुओगो ? आवस्सगवतिरित्तस्स अणुओगो ?, आवस्सगस्सवि अणुओगो आवस्सगवतिरित्तस्सवि अणुओगो, इमं पुण

पट्टवणं पडुच्च आवस्सगस्स अणुओगो (सू० ५)

यद्युत्कालिकस्योद्देशादिस्तत्किमावश्यकस्यायं प्रवर्त्तते यद्वाऽऽवश्यकव्यतिरिक्तस्य ? उभयथाऽऽप्युत्कालिकस्य सम्भवादिति परमार्थः । तत्र श्रमणैः श्रावकैश्चोभयसन्ध्यमवश्यंकरणादावश्यकं-सामायिकादिपडध्ययनकलापः, तस्मात्तु व्यतिरिक्तं-भिन्नं दशैककालिकादि, गुरुराह—‘आवस्सगस्सवी’त्यादि, द्वयोरप्येतयोः सामान्येनोद्देशादिः प्रवर्त्तते, किंत्विदं प्रस्तुतं प्रस्थापनं प्रारम्भं प्रतीत्यावश्यकस्यानुयोगो नेतरस्य, सकलसामाचारीमूलत्वादस्यैवेह शेषपरिहारेण व्याख्यानादिति भावनीयम्, उद्देशसमुद्देशानुज्ञास्त्वावश्यकं प्रवर्त्तमाना अप्यत्र नाधिकृताः, अनुयोगावसरत्वाद्, अतस्तत्परिहारेणोक्तम् ‘अणुओगो’त्ति, अयमत्र भावार्थः-

उत्कालि-
कानुयोगे-
आवश्यक-
नुयोगः
सू० ५

१०

१२

अनुयोगस्य प्रक्रान्तत्वात् तद्वक्तव्यताप्रतिबद्धाया अस्या गाथाया इहावसरः, तद्यथा—‘निर्वलेवेगदृ निरुत्ति विही पविती य केण वा कस्स ? । तद्धारभेयलक्खणतदरिहपरिसा य सुत्तत्थो ॥ १ ॥ अस्या विनेयानुग्रहार्थं व्याख्या-इहानुयोगस्य निक्षेपो-नामस्थापनादिको वक्तव्यः १, तथाऽनुयोगस्यैकार्थिकानि वक्तव्यानि, यदाह—‘अणुओगो य निओगो भास विभासा य वत्तियं चेव । एए अणुओगस्स य नामा एगट्ठिया पंच ॥ २ ॥’ २, तथाऽनुयोगस्य निरुक्तं वक्तव्यं, तद्यथा-खाभिधायकसूत्रेण सहार्थस्य अनु-नियतः अनुकूलो वा योगः-अस्येदमभिधेयमित्येवं संयोज्य शिष्येभ्यः प्रतिपादनमनुयोगः-सूत्रार्थकथनमित्यर्थः, अथवा-एकस्यापि सूत्रस्यानन्तोऽर्थ इत्यर्थो महान्, सूत्रं त्वणु, ततश्चाणुना-सूत्रेण सहार्थस्य योगो अणुयोगः, तदुक्तम्—“नियैयाणुकुलो जोगो सुत्तस्सऽत्थेण जो य अणुओगो । सुत्तं च अणुं तेणं जोगो अत्थस्स अणुओगो ॥१॥” ३, तथाऽनुयोगस्य विधिर्वक्तव्यो, यथा-प्रथमं सूत्रार्थ एव शिष्यस्य कथनीयः, द्वितीयवारायां सोऽपि निरुत्तयर्थकथनमिश्रः, तृतीयवारायां तु प्रसङ्गानुप्रसङ्गागतः सर्वोऽप्यर्थो वाच्यः, तदुक्तम्—“सुत्तत्थो खलु

१ निक्षेप एकार्थः निरुक्ति विधिः प्रवृत्तिश्च केन वा कस्य । तद्वाराणि भेदाः लक्षणं तदर्हो परिपत् सूत्रार्थश्च ॥ १ ॥

२ अनुयोगश्च नियोगो भाषा विभाषा वार्तिकं (व्यक्तिकं) चैव । एतान्यनुयोगस्य च नामान्येकार्थकानि पञ्च ॥ १ ॥

३ नियतोऽनुकूलो योगः सूत्रस्यार्थेन यः सोऽनुयोगः । सूत्रं वाणु तेन योगोऽर्थस्यानुयोगः ॥ १ ॥

४ सूत्रार्थः खलु प्रथमो द्वितीयो नियुक्तिमिश्रितो भणितः । तृतीयश्च निरवशेष एव विधिर्भवति अनुयोगे ॥ १ ॥

पहमो बीओ निज्जुत्तिमीसितो भणितो । तइओ य निरबसेसो एस विही होइ अणुओगे ॥ १ ॥” इत्या-
द्यन्योऽपि अत्र विधिर्वाच्यो, दिङ्मात्रत्वादस्येति ४, तथाऽनुयोगस्य प्रवृत्तिर्यथा भवति तथा वाच्यं, तत्रो-
द्यमी सूरिरुद्यमिनः शिष्याः, उद्यमी सूरिरनुद्यमिनः शिष्याः, अनुद्यमी सूरिरुद्यमिनः शिष्याः, अनुद्यमी सूरि-
रनुद्यमिनः शिष्या इति चतुर्भङ्गी, अत्र प्रथमभङ्गे अनुयोगस्य प्रवृत्तिर्भवति, चतुर्थे तु न भवति, द्वितीय-
तृतीययोस्तु काचित्कथञ्चिद्भवत्यपि ५, तथाऽनुयोगः केन कर्त्तव्य इति तद्योग्यः कर्त्तोऽभिधानीयो, यदाह—
“देसंकुलजाइरूवी संघयणी धिइजुओ अणासंसी । अविक्तथणो अमाई थिरपरिवाडी गहियवक्को ॥१॥” ‘थिर-
परिवाडि’त्ति अविस्मृतसूत्रः । “जियपरिसो जियनिदो मज्झत्थो देसकालभावदू । आसन्नलद्धपइभो नाणावि-
हदेसभासणू ॥ २ ॥ पंचविहे आयारे जुत्तो सुत्तत्थतदुभयविहिणू । आहरणहेउवणयनयनिउणो गाह-
णाकुसलो ॥ ३ ॥ ससमयपरसमयविज गंभीरो दित्तिमं सियो सोमो । गुणसयकलिओ जुत्तो पवयणसारं
परिकहेउं ॥ ४ ॥” ‘सियो’त्ति मन्नादिसामर्थ्यादुपशमितोपद्रवः, युक्तः—उचितः प्रवचनसारं परिकथयितुं ६
तथा अयमनुयोगः कस्य शास्त्रस्यैवंभूतेन गुरुणा कर्त्तव्य इत्यपि वाच्यं ७, तथा ‘तद्द्वार’त्ति तस्य-अनुयोगस्य

१ देशकुलजातिरूपवान्, संद्वननी धृतियुतोऽनाशंसी । अविक्तथनोऽमायावी स्थिरपरिपाटिप्रार्थवाक्यः ॥ १ ॥ जितपर्वत् जितनिद्रो मन्थस्यो देशकालभावज्ञः ।
आसन्नलब्धप्रतिभो नानाविधदेशभाषाज्ञः ॥ २ ॥ पञ्चविधे आचारे युक्तः सूत्रार्थतदुभयविधिज्ञः । आहरणहेतूपनयनयनिपुणः अवगाहनाकुशलः ॥ ३ ॥ स्वसमय-
परसमयविद्, गम्भीरो दीप्तिमान् शिवः सौम्यः । गुणशतकलितो युक्तः प्रवचनसारं परिकथयितुम् ॥ ४ ॥

द्वाराणि-उपक्रमादीन्यत्रैव वक्ष्यमाणस्वरूपाणि वाच्यानि ८, तथा 'भेद'सि तेषामेव द्वाराणामानुपूर्वीनाम-
प्रमाणादिकोऽत्रैव वक्ष्यमाणस्वरूपो भेदो वक्तव्यः ९, तथाऽनुयोगस्य लक्षणं वाच्यं, यदाह—"संहियां य
पदं चैव, पयत्थो पयविग्गहो । चालणा य पसिद्धी य, छव्विहं विद्धि लक्खणं ॥ १ ॥" प्रश्ने कृते सति 'प
सिद्धि'सि चालनायां सत्यां प्रसिद्धिः-समाधानं 'विद्धि'सि जानीहि, व्याख्येयसूत्रस्य च 'अलियमुवघायज्ज-
णय'मित्यादिद्वात्रिंशदोपरहित्वादिकं लक्षणं वक्तव्यं १०, तथा तस्यैव अनुयोगस्य योग्या परिषद्वक्तव्या, सा च
सामान्यतस्त्रिधा भवति, तद्यथा—"जाणंतिया अजाणंतिया य तह दुवियइडिया चैव । तिविहा
य होइ परिसा तीसे नाणत्तगं वोच्छं ॥ १ ॥ गुणदोसविसेसणू अणभिग्गहिया य कुस्सुइमएसुं । सा खल्ल
जाणगपरिसा गुणतत्तिह्हा अगुणवज्जा ॥ २ ॥ खीरमिव रायहंसा जे द्धुंति गुणे गुणसमिद्धा । दोसेवि य छइ-
डित्ता ते वसभा धीरपुरिसत्ति ॥ ३ ॥" इति ज्ञायकपरिपत् । "जे हुंति पगइसुद्धा मिगसावगसीहकुक्कुडग-
भूया । रयणमिव असंठविया सुहसंणप्पा गुणसमिद्धा ॥ ४ ॥" सावगशब्दः सर्वत्र संबध्यते, ततो मृगसिंह-
कुक्कुटशावो-लघुमृगाद्यपत्यं तद्भूता अत्यन्तजुत्वसाम्यात् तत्सदृशी येत्यर्थः, सहजरत्नमिवासंस्कृता 'सुहस-

१ संहिता च पद चैव पदार्थं पदविग्रह । चालना च प्रसिद्धिश्च पद्धिश्च विद्धि लक्षणम् ॥ १ ॥

२ जानाना अजानाना च तथा दुर्विदग्धा चैव । त्रिविधा भवति परंपत् तस्या नानात्वं वक्ष्ये ॥ १ ॥ गुणदोषविशेषज्ञा अनभिष्टहीता च कुश्रुतिमतेषु । सा
खल्ल हायकपर्यत् गुणतत्परा अगुणवर्जा ॥ २ ॥ क्षीरमिव राजहसा ये पिबन्ति गुणान् गुणसमृद्धा । दोषानपि च त्यक्त्वा ते श्रुयभा धीरपुरा इति ॥ ३ ॥ या भवति
प्रकृतिशुद्धा मृगसिंहकुक्कुटशावक(बाल)भूता । रत्नमिवासस्थिता सुखसह्यया गुणसमृद्धा ॥ ४ ॥

णप्प'ति सुखप्रज्ञापनीया "जा खलु अभाविया कुस्तुइहिं न य ससमए गहियसारा । अकिलेसकरा सा खलु बहरं छक्कोडिसुद्धं व ॥ ५ ॥" पद्दकोणशुद्धं वज्रमिब-हीरक इव विशुद्धा या सा खल्वज्ञायकपरिषदिति वाक्यशेषः । इदानीं दुर्विदग्धपरिपटुच्यते—“न य कत्थवि निम्माओ न य पुच्छइ परिभवस्स दोसेणं । व-
 तिथव्व वायपुण्णो कुट्टइ गामिल्लगवियड्ढो ॥ ६ ॥ किंचिम्मत्तगगाही पल्लवगाही य तुरियगाही य । दुब्बिड्-
 ढिया उ एसा भणिया त्तिविहा इमा परिसा ॥ ७ ॥” अत्राद्यपरिपटुद्वयमनुयोगार्हं तृतीया त्वयोग्येति ११,
 एतत्सर्वमभिधाय ततः सूत्रार्थो वक्तव्यः १२ इति लेशतो व्याख्यातयं गाथा । विस्तरार्थिना तु कल्पपीठि-
 काऽन्वेपणीयेत्येवं चानुयोगस्य द्वादश द्वाराणि वक्तव्यानि भवन्ति । तत्र शेषद्वारोपलक्षणार्थं कस्य शास्त्र-
 स्यामनुयोग इति सप्तमं द्वारं चेतसि निधाय 'जइ सुयनाणस्स उद्देशो' इत्यादिसूत्रप्रपञ्चपूर्वकमुक्तं सूत्र-
 कृता—'इदं पुनः प्रस्थापनं प्रतीत्यावश्यकस्यानुयोग' इति ॥ ५ ॥ पुनरप्याह विनेयः—

जइ आवस्सगस्से अणुओगो किं अंगं अंगाइं सुअखंधो सुअखंधा अज्झयणं अज्झय-

१ या खल्वभाविता पृथुतिमि न च स्वसमये गृहीतसारा । अश्लेष्करी खलु सा पद्दकोटिशुद्धवज्रमिब ॥ ५ ॥ न च कुत्रापि निर्मातो न च पृच्छति परिम-
 वय्य दोषेण । कस्तिरिय वातपूर्णं स्फुटति प्रामेयको विदग्ध ॥ ६ ॥ किञ्चिन्मानप्राहिणी पाञ्चप्राहिणी त्वरितप्राहिणी च । दुर्विदग्धा त्वेषा भणिता त्रिविधेयं
 परित् ॥ ७ ॥ २ आपस्तयं ण इत्यधिक प्र.

णाइं उद्देशो उद्देशा?, आवस्स(स्सयं)यस्स णं नो अंगं नो अंगाइं सुअखंधो नो सुअखंधा
 नो अज्झयणं अज्झयणाइं नो उद्देशो नो उद्देशा (सू० ६)

यथावश्यकस्य प्रस्तुतोऽनुयोगः, तर्हि 'किं ण'मिति वाक्यालङ्कारे, किमिति परप्रश्ने, किमेकं द्वादशा-
 ज्ञान्तर्गतमङ्गमिदम् उत बहून्यङ्गानि, अथैकः श्रुतस्कन्धो बहवो वा श्रुतस्कन्धाः, अध्ययनं वैकं बहूनि
 वाऽध्ययनानि, उद्देशको वा एको बहवो वा उद्देशका इत्यष्टौ प्रश्नाः, तत्र श्रुतस्कन्धः अध्ययनानि
 चेदमिति प्रतिपत्तव्यं, पृथ्थयनात्मकश्रुतस्कन्धरूपत्वाद्दस्य, शेषास्तु पदं प्रश्ना अनादेयाः, अनङ्गादिरू-
 पत्वादिति, एतदेवाह—'आवस्सयस्स ण'मित्यादि, अत्राह-नन्यावश्यकं किमङ्गमङ्गानीत्येतत् प्रश्नद्वयम-
 त्रानवकाशमेव, नन्द्यध्ययन एवास्यानङ्गप्रविष्टत्वेन निर्णीतत्वात्, तथात्राप्यङ्गबाह्योत्कालिकक्रमेणानन्त-
 रमेवोक्तत्वादिति, अत्रोच्यते यत्तावदुक्तं—'नन्द्यध्ययन एवेत्यादि' तद्व्युक्तं यतो नावश्यं नन्द्यध्ययनं
 व्याख्याय तत इदं व्याख्येयमिति नियमोऽस्ति, कदाचिदनुयोगद्वारव्याख्यानस्यैव प्रथमं प्रवृत्तेः, अ-
 नियमज्ञापकश्चायमेव सूत्रोपन्यासः; अन्यथा ह्यङ्गबाह्यत्वेऽस्य तत्रैव निश्चिते किमिहाङ्गानङ्गप्रविष्टचित्तासू-
 त्रोपन्यासेनेति, मङ्गलार्थमवश्यं नन्दिरादौ व्याख्येया इति चेन्न, ज्ञानपञ्चकाभिधानमात्रस्यैव मङ्गलत्वात्तस्य
 चेहापि कृतत्वादिति, यच्चोक्तम् 'अत्राप्यङ्गबाह्योत्कालिकक्रमेणे'त्यादि तत्रापि समुदितानामुद्देशसमुद्देशानु-

तस्य श्रुत-
 स्कन्धाध्य-
 यनरूपता
 सू० ६
 १५

२०

॥ ९ ॥

२३

ज्ञानुयोगानां प्रश्नप्रकरणे तदुक्तम्, अत्र तु केवलोऽनुयोग एवाधिकृतः, तत्प्रस्तावे त्विदमेवोक्तम्-इदं पुनः प्रस्थापनं प्रतीत्यावश्यकस्यानुयोग' इत्यतो भिन्नप्रस्तावत्वात् पृच्छा क्रियते ' आवस्सयस्स णं कि'मित्यादि, विस्मरणशीलाल्पबुद्धिमापुपादिकल्पसाध्वनुग्रहार्थं वेत्यदोषः ॥ ६ ॥ तदेवं यस्माद् 'इदं पुनः प्रस्थापनं प्रतीत्यावश्यकस्यानुयोग' इत्यनेनावश्यकमिति शास्त्रनाम निर्णीतं, यस्माच्चाष्टखनन्तरोक्तप्रश्नेष्ववावश्यकं श्रुतस्कन्धत्वेनाध्ययनकलापात्मकत्वेन च निर्णीतं तस्मात्किमित्याह—

तम्हा आवस्सयं निखिखविस्सामि सुअं निखिखविस्सामि खं निखिखविस्सामि अ-

ज्झयणं निखिखविस्सामि (सू० ७)

यस्मात्प्रस्तुतानुयोगविषयं शास्त्रमुक्तक्रमेणावश्यकादिरूपतया निर्णीतं तस्मादावश्यकं निक्षेपस्यामि श्रुतं निक्षेपस्यामि स्कन्धं निक्षेपस्यामि अध्ययनं निक्षेपस्यामि, इदमुक्तं भवति-आवश्यकादिरूपतया प्रकृतशास्त्रस्य निश्चितत्वादावश्यकादिशब्दानामर्थो निरूपणीयः, स च निक्षेपपूर्वक एव स्पष्टतया निरूपितो भवति, अतोऽमीषां निक्षेपः क्रियते, तत्र निक्षेपणं निक्षेपो-यथासंभवमावश्यकादेर्नामादिभेदनिरूपणम् ॥ ७ ॥

जत्थ य जं जाणेज्जा निखिखेवं निखिखवे निरवसेसं । जत्थविअ न जाणेज्जा चउक्कणं निखिखवे तत्थ ॥ १ ॥ (१)

तत्र जघन्यतोऽप्यसौ चतुर्विधो दर्शनीय इति नियमार्थमाह—‘यत्र च’ जीवादिचस्तुनि यं जानीयात् ‘निक्षेपं’ न्यासं, यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धात्तत्र वस्तुनि तं निक्षेपं ‘निक्षिपेत्’ निरूपयेत् ‘निरवशेषं’ समग्रं, यत्रापि च न जानीयान्निरवशेषं निक्षेपभेदजालं तत्रापि नामस्थापनाद्रव्यभावलक्षणं चतुष्कं निक्षिपेद्, इदमुक्तं भवति—यत्र तावन्नामस्थापनाद्रव्यक्षेत्रकालभवभावदिलक्षणा भेदा ज्ञायन्ते तत्र तैः सर्वैरपि वस्तु निक्षिप्यते, यत्र तु सर्वभेदा न ज्ञायन्ते तत्रापि नामादिचतुष्टयेन वस्तु चिन्तनीयमेव, सर्वव्यापकत्वात्तस्य, न हि किमपि तद्वस्तु अस्ति यन्नामादिचतुष्टयं व्यभिचरतीति गार्थार्थः ॥ १ ॥ तत्र ‘यथोद्देशं निर्देशं’ इत्यावश्यकनिक्षेपार्थमाह—

से किं तं आवस्सयं ?, आवस्सयं चउच्चिहं पणत्तं, तंजहानामावस्सयं ठवणावस्सयं
द्व्वावस्सयं भावावस्सयं (सू० ८)

अत्र ‘से’ शब्दो मागधदेशीप्रसिद्धोऽथशब्दार्थं वर्त्तते, अथशब्दस्तु वाक्योपन्यासार्थः, तथा चोक्तम्—“अथ प्र-
क्रियाप्रश्नानन्तर्यमङ्गलोपन्यासनिर्वचनसमुच्चयेषु” इति, किमिति प्रश्ने, तदिति सर्वनाम पूर्वप्रक्रान्तपरामर्शार्थं,
ततश्चायं समुदायार्थः—अथ किंलरूपं तदावश्यकम्?, एवं प्रश्निते सत्याचार्यः शिष्यवचनानुरोधेन आदराधानार्थं
प्रत्युचार्य निर्दिशति—‘आवस्सयं चउच्चिहं’मित्यादि, अवश्यं कर्त्तव्यमावश्यकम्, अथवा गुणानां आ-समन्ताद्द-

इयमात्मानं करोतीत्यावश्यकं, यथा अन्तं करोतीति अन्तकः, अथवा-आवस्सयंति प्राकृतशैल्या आवासकं, तत्र
 'वस निवासे' इति गुणशून्यमात्मानम् आ-समन्तात् वासयति गुणैरित्यावासकं, 'चडव्विहं पणत्तं'ति चतस्रो
 विधा-भेदा अस्येति चतुर्विधं प्रज्ञसं-प्ररूपितमर्थतस्तीर्थकरैः सूत्रतो गणधरैः, तद्यथा—'नामावस्सय'मित्यादि,
 नाम-अभिधानं तद्रूपमावश्यकं नामावश्यकम् आवश्यकमभिधानमेवेत्यर्थः, अथवा नाम्ना-नाममात्रेणावश्यकं
 नामावश्यकं जीवादीत्यर्थः, तल्लक्षणं चेदम्—“यद्वस्तुनोऽभिधानं स्थितमन्यार्थे तदर्थनिरपेक्षम् । पर्यायानभि-
 धेयं च नाम यादृच्छिकं च तथा ॥ १ ॥” विनेयानुग्रहार्थमेतद्व्याख्या-यद्वस्तुनः-इन्द्रादेः 'अभिधानम्' इन्द्र
 इत्यादिवर्णावलीमात्रमिदमेव च आवश्यकलक्षणवर्णचतुष्टयावलीमात्रं यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धात्तन्नामेति संदङ्कः,
 अथ प्रकारान्तरेण नाम्नो लक्षणमाह—'स्थितमन्यार्थे तदर्थनिरपेक्षं पर्यायानभिधेयं चेति' तदपि नाम, यत्क-
 थंभूतमित्याह-अन्यश्चासावर्थश्चान्यार्थो-गोपालदारकादिलक्षणः तत्र स्थितम्, अन्यत्रेन्द्रादावर्थं यथार्थत्वेन
 प्रसिद्धं सदन्यत्र गोपालदारकादौ यदारोपितमित्यर्थः, अत एवाह—'तदर्थनिरपेक्षम्' इति, तस्य-इन्द्रादिना-
 म्नोऽर्थः-परमैश्वर्यादिरूपस्तदर्थः, स चासावर्थश्चेति वा तदर्थः, तस्य निरपेक्षं गोपालदारकादौ तदर्थस्याभा-
 वात्, पुनः 'किंभूतं तदित्याह—'पर्यायानभिधेय'मिति पर्यायाणां-शक्रपुरन्दरादीनामनभिधेयम्-अवाच्यं,
 गोपालदारकादयो हीन्द्रादिशब्दैरुच्यमाना अपि शचीपत्यादिरिव शक्रपुरन्दरादिशब्दैर्नाभिधीयन्ते, अतस्त-
 न्नामापि नामतद्धतोरभेदोपचारात्पर्यायानभिधेयमित्युच्यते, चशब्दो नाम्न एव लक्षणान्तरसूचकः, शची-

पत्यादौ प्रसिद्धं तन्नाम वाच्यार्थशून्ये अन्यत्र गोपालदारकादौ यदारोपितं तदपि नामेति तात्पर्यं, तृतीयप्र-
कारेणापि तद्व्यक्षणात्—‘यादृच्छिकं च तथे’ति तथाविधव्युत्पत्तिशून्यं डित्थडवित्थादिरूपं ‘यादृच्छिकं’स्वे-
च्छया नाम क्रियते तदपि नामेत्यार्यार्थः ॥ १ ॥ ८ ॥ अथ नामावश्यकस्वरूपनिरूपार्थं सूत्रकार एवाह—

से किं तं नामांस्सयं ?, २ जस्स णं जीवस्स वा अजीवस्स वा जीवाण वा अजीवाण वा
तदुभयस्स वा तदुभयाण वा आवस्सएत्ति नामं कज्जइ से तं नामावस्सयं (सू० ९)

अथ किं तन्नामावश्यकम् इति प्रश्ने सत्याह—‘नामावस्सयं जस्स णं’मित्यादि, अत्र द्विकलक्षणेनाङ्केन सूचितं द्वि-
तीयमपि नामावस्सयंतिपदं द्रष्टव्यम्, एवमन्यत्रापि यथासम्भवमभ्यूह्यं, णमिति वाक्यालङ्कारे, यस्य वस्तुनो जी-
वस्य वा अजीवस्य वा जीवानामजीवानां वा तदुभयस्य वा तदुभयानां वा आवश्यकमिति यन्नाम क्रियते तन्नामा-
वश्यकमित्यादिपदेन सम्बन्धः, नाम च तदावश्यकं चेति व्युत्पत्तेः, अथवा यस्य जीवादिवस्तुनः आवश्यकमिति
नाम क्रियते तदेव जीवादिवस्तु नामावश्यकं, नामानाममात्रेणावश्यकं नामावश्यकमिति व्युत्पत्तेः, वा-
शब्दाः पक्षान्तरसूचका इति समुदायार्थः, तत्र जीवस्य कथमावश्यकमिति नामं सम्भवतीति, उच्यते, यथा
लोके जीवस्य खपुत्रादेः कश्चित्सीहको देवदत्त इत्यादि नाम करोति तथा कश्चित् स्वाभिप्रायवशादावश्यक-
मित्यपि नाम करोति, अजीवस्य कथमिति चेद्, उच्यते, इहावश्यकवासासकशब्दयोरेकार्थता प्रागुक्ता, ततश्चोद्ध-

शुष्कोऽचित्तो बहुकोटराकीर्णो दृक्षोऽन्यो वा तथाविधः कश्चित्पदार्थविशेषः सर्पादेरावासोऽयमिति लौकिकैर्ब्रह्मविद्विद्यत एव, स च दृक्षादिर्यद्यप्यनन्तैः परमाणुलक्षणैरजीवद्रव्यैर्निष्पन्नस्तथाऽप्येकस्फुण्डपरिणतिमाश्रित्य एकाजीवत्वेन विवक्षित इति स्वार्थिकरूपप्रत्ययोपादानादेकाजीवस्यावासकनाम सिद्धं, जीवानामपि बहूनामावासरुनाम दृश्यते यथा-इष्टकापाकाद्यग्निमूर्षिकावास इत्युच्यते, तत्र ह्यग्नौ किल मूर्षिकाः संमूर्च्छन्ति अतस्तेषामसंख्येयानामग्निजीवानां पूर्ववदावासकं नाम सिद्धम्, अंजीवानां तु यथा नीडं पक्षिणामावास इत्युच्यते, तद्धि बहुभिस्तृणाद्यजीवैर्निष्पद्यते इति बहूनामजीवानामावासकनाम भवति, इदानीमुभयस्यावासकसंज्ञा भाव्यते-तत्र गृहदीर्घिकाऽशोकवनिकाद्युपशोभितः प्रासादादिप्रदेशो राजादेरावास उच्यते, सौधमूर्षादिविमानं वा देवानामावासोऽभिधीयते, अत्र च जलवृक्षादयः सचेतनरत्नादयश्च जीवा इष्टकाकाष्ठादयोऽचेतनरत्नादयश्चाजीवास्तन्निष्पन्नमुभयं, तस्य कप्रत्ययोपादाने आवासकसंज्ञा सिद्धा, उभयानां त्वावासकसंज्ञा यथा संपूर्णनगरादिकं राजादीनामावास उच्यते, संपूर्णः सौधमूर्षादिकल्पो वा इन्द्रादीनामावासोऽभिधीयते, अत्र च पूर्वोक्तप्रासादविमानयोर्लघुत्वादेकमेव जीवाजीवोभयं विवक्षितमत्र तु नगरादीनां सौधमूर्षादिकल्पानां च महत्त्वाद्बहूनि जीवाजीवोभयानि विवक्षितानीति विवक्षया भेदो द्रष्टव्यः, एवमन्यत्रापि जीवादीनामावासकसंज्ञा यथासंभवं भावनीया, दिग्मात्रप्रदर्शनार्थत्वाद्दस्य । निगमयन्नाह—‘सेत्त’मित्यादि ‘से त’मित्यादि वा कचित् पाठः, तदेतन्नामावश्यकमित्यर्थः ॥ ९ ॥ इदानीं स्थापनावश्यकनिरूपणार्थमाह—

से किं तं ठवणावस्सयं ? , २ जणं कटुकम्मं वा पोत्थकम्मं वा चित्तकम्मं वा लेप्प-
कम्मं वा गंथिसे वा वेढिसे वा पूरिसे वा संघाइसे वा अक्खे वा वराडए वा एगो
वा अणेगो वा सबभावठवणा वा असब्भावठवणा वा आवस्सएत्ति ठवणा ठविज्जइ
से तं ठवणावस्सयं (सू० १०)

अथ किं तत् स्थापनावश्यकमिति प्रश्ने सत्याह—‘ठवणावस्सयं जण’ मित्यादि, तत्र स्याप्यते—अमुकोऽयमित्य-
भिप्रायेण क्रियते निर्वर्त्यत इति स्थापना—काष्ठकर्मोदिगतावश्यकवत्साध्वादिरूपा सा चासौ आवश्यकतद्गतो-
रभेदोपचारादावश्यकं च स्थापनावश्यकं, स्थापनालक्षणं च सामान्यत इदम्—“यत्तु तदर्थवियुक्तं तदभिप्रायेण
यद्य तत्करणि । लेप्यादिकर्मं तत्स्थापनेति क्रियतेऽल्पकालं च ॥१॥” इति, विनेयानुग्रहार्थमत्रापि व्याख्या—तुशब्दो
नामलक्षणात् स्थापनालक्षणस्य भेदसूचकः, स चासार्वथ्यश्च तदर्थो-भावेन्द्रभावावश्यकालिलक्षणस्तेन वियुक्तं-र-
हितं यद्यस्तु ‘तदभिप्रायेण’ भावेन्द्राद्यभिप्रायेण ‘क्रियते’ स्थाप्यते तत् स्थापनेति सम्बन्धः, किंविशिष्टं यदित्याह-
यच्च ‘तत्कर’णि तेन-भावेन्द्रादिना सह करणिः-सादृश्यं यस्य(तत्) तत्करणि-तत्सदृशमित्यर्थः, चशब्दात्तदकरणि
चाक्षादि वस्तु गृह्यते, असदृशमित्यर्थः, किं पुनस्तदेवंभूतं वस्त्वित्याह—‘लेप्यादिकर्मं’ति लेप्यपुत्तलिकादीत्यर्थः,
आदिशब्दात् काष्ठपुत्तलिकादि गृह्यते, अक्षादि वाऽनाकारं, कियंतं कालं तत् क्रियत इत्याह-अल्पः कालो यस्य

तद्वल्पकालम्-इत्वरकालमित्यर्थः, यशब्दायावत्कथिकं च शाश्वतप्रतिमादि, यत्पुनर्भविन्द्रागर्थरहितं साकारम-
नाकारं वा तदर्थाभिप्रायेण क्रियते तत् स्थापनेति तात्पर्यमित्यार्यार्थः ॥ १ ॥ इदानीं प्रकृतमुच्यते-‘जं णं’ति
‘ण’मिति वा स्यालङ्कारे, यत्काष्ठकर्मणि वा चित्रकर्मणि वा यावत् वराटके वा एको वा अनेको वा सद्भावस्थाप-
नया वा असद्भावस्थापनया वा ‘आवससए’त्ति आवश्यकतद्गतोरभेदोपचारात्तद्वानिह गृह्यते, ततश्चैको वा
अनेको वा, कथंभूताः? अत उच्यते-आवश्यकक्रियावानावश्यकक्रियावन्तो वा ‘ठवणा ठविज्जइ’सि स्थाप-
नारूपं स्थाप्यते-क्रियते, आधृत्या बहुवचनान्तत्वे स्थापनारूपाः स्थाप्यन्ते-क्रियन्ते, तत् स्थापनाऽऽवश्यकमित्या-
दिपदेन सम्यन्ध इति समुदायार्थः । काष्ठकर्मोद्विष्यावश्यकक्रियां कुर्वन्तो यत् स्थापनारूपाः साध्यादयः
स्थाप्यन्ते तत् स्थापनाऽऽवश्यकमिति तात्पर्यम् । अधुना अवयवार्थ उच्यते-तत्र क्रियत इति कर्म काष्ठे कर्म काष्ठ-
कर्म-काष्ठनिकुटितं रूपकमित्यर्थः, ‘चित्रकर्म’चित्रलिखितं रूपकं ‘पोत्थकस्मे व’त्ति अत्र पोत्थं-पोतं वस्त्रमित्यर्थः,
तत्र कर्म-तत्पट्टवनिष्पन्नं धीउच्छिकारूपकमित्यर्थः, अथवा पोत्थं-पुस्तकं तच्चेह संपुटकस्य गृह्यते, तत्र कर्म-
तन्मध्ये वर्तिकालिखितं रूपकमित्यर्थः, अथवा पोत्थं-ताडपत्रादि तत्र कर्म-तच्छेदनिष्पन्नं रूपकं, ‘लेप्यकर्म’
लेप्यरूपकं, ‘ग्रन्थिमं’ कौशलातिशयाद् ग्रन्थिसमुदायनिष्पादितं रूपकं, ‘वेष्टिमं’ पुष्पवेष्टनक्रमेण निष्पन्नमा-
नन्दपुरादिप्रतीतरूपम्, अथवा एकं द्यादीनि वा वस्त्राणि वेष्टयन् कश्चित् रूपकं उत्थापयति तद्वेष्टिमं, ‘पूरिमं’
‘भरिमं’ पिचलादिमयप्रतिमावत् ‘संघातिमं’ बहुवस्त्रादिलण्डसंघातनिष्पन्नं कश्चुकवत्, ‘अक्षः’ चन्दनको

‘उराट्कः’ कपर्दकः, अत्र वाचनान्तरे अन्यान्यपि दन्तकर्मादिपदानि दृश्यन्ते तान्यप्युक्तानुसारतो भावनीयानि, वाशब्दाः पक्षान्तरसूचकाः, यथासम्भवमेवमन्यत्रापि, एतेषु काष्ठकर्मादिषु आवश्यकक्रियां कुर्वन्तः एकादिसाध्वाद्यः सद्भावस्थापनया असद्भावस्थापनया वा स्थाप्यमानाः स्थापनाऽऽवश्यकं, तत्र काष्ठकर्मादिप्राकारवती सद्भावस्थापना, साध्वाद्याकारस्य तत्र सद्भावात्, अक्षादिषु त्वनाकारवती असद्भावस्थापना, साध्वाद्याकारस्य तत्रासद्भावादिति, निगमयन्नाह—‘सेत’मित्यादि, तदेतत् स्थापनाऽऽवश्यकमित्यर्थः ॥ १० ॥ अत्र नामस्थापनयोरभेदं पश्यन्निदमाह—

नामट्टवणाणं को पइविसेसो?, णामं आवकहिअं, ठवणा इत्तरिआ वा होजा आवकहिआ वा (सू० ११)

नामस्थापनयोः कः प्रतिविशेषो?, न कश्चिदित्यभिप्रायः, तथाहि—आवश्यकादिभावार्थशून्ये गोपालदारकादौ द्रव्यमात्रे यथा आवश्यकादि नाम क्रियते, तत्स्थापनाऽपि तथैव तच्छून्ये काष्ठकर्मादौ द्रव्यमात्रे क्रियते, अतो भावशून्ये द्रव्यमात्रे क्रियमाणत्वाविशेषापानयोः कश्चिद्विशेषः, अत्रोत्तरमाह—‘नामं आवकहिय’मित्यादि, नाम यावत्कथिकं-स्वाश्रयद्रव्यस्यास्तित्वकथां यावदनुवर्त्तते, न पुनरन्तराऽप्युपरमते(ति), स्थापना पुनरित्वरा-स्वल्पकालभाविनी वा स्याद्यावत्कथिका वा, स्वाश्रयद्रव्ये अवतिष्ठमानेऽपि काचिदन्तराऽपि निवर्त्तते कान्यसु तत्सत्तां यावद्वतिष्ठत इति भावः, तथाहि—नाम आवश्यकादिकं मेरुजम्बूद्वीपकलिङ्गमगधसुराष्ट्रादिकं वा यावत् स्वाश्रयो गोपालदारकदेहादिः शिलासमुच्चयादिर्वा समस्ति तावद्वतिष्ठत इति तथावत्कथिकमेव, स्था-

पना स्वावश्यकत्वेन योऽक्षः स्थापितः स क्षणान्तरे पुनरपि तथाविधप्रयोजनसम्भवे इन्द्रत्वेन स्थाप्यते पुनरपि च राजादित्वेनेत्यल्पकालवर्तिनी, शाश्वतप्रतिमादिरूपा तु यावत्कथिका वर्तते, तस्याश्चाहर्दादिरूपेण सर्वदा तिष्ठतीति स्थापनेति व्युत्पत्तेः स्थापनात्वमवसेयं, न तु स्थाप्यत इति स्थापना, शाश्वतत्वेन केनापि स्थाप्यमानत्वाभावादिति, तस्मान्नावशून्यद्रव्याधारसाम्येऽप्यस्त्यनयोः कालकृतौ विशेषः । अत्राह-ननु यथा स्थापना काचिदल्पकालीना तथा नामापि किञ्चिदल्पकालीनमेव, गोपालद्वारकादौ विद्यमानेऽपि कदाचिदनेकनामपराधृत्तिदर्शनाद्, सत्यं, किन्तु प्रायो नाम यावत्कथिकमेव, यस्तु क्वचिदन्यथोपलम्भः सोऽल्पत्वान्नोह विचक्षित इत्यदोषः । उपलक्षणमात्रं चेदं कालभेदेनैतयोर्भेदकथनम्, अपरस्यापि बहुप्रकारभेदस्य सम्भवात्, तथाहि-यथेन्द्रादिप्रतिमास्थापनायां कुण्डलाङ्गदादिभूषितः सन्निहितशचीवज्रादिराकार उपलभ्यते न तथा नाभेन्द्रादौ, एवं यथा तत्स्थापनादर्शनाद् भावः समुल्लसति नैवमिन्द्रादिनामश्रवणमात्राद्, यथा च तत्स्थापनायां लोकस्योपयाचितेच्छापूजाप्रवृत्तिसमीहितलाभादयो हृश्यन्ते नैवं नाभेन्द्रादावित्येवमन्यदपि वाच्यमिति ॥ ११ ॥ उक्तं स्थापनाऽऽवश्यकम्, इदानीं द्रव्यावश्यकनिरूपणाय प्रश्नं कारयति—

से किं तं द्वावस्सयं?, २ दुविहं पणत्तं, तंजहा-आगमओ अ (सू० १२)

अथ किं तत् द्रव्यावश्यकमिति पृष्टे सत्याह-‘द्ववावस्सयं दुविह’मित्यादि, तत्र द्रवति-गच्छति तास्तान् पर्यायानिति द्रव्यं-विचक्षितयोरतीतभविष्यद्भावयोः कारणम्, अनुभूतविचक्षितभावमनुभविष्यद्विचक्षितभावं वा

चस्त्वित्यर्थः, द्रव्यं च तदावश्यकं च द्रव्यावश्यकम्, अनुभूतावश्यकपरिणाममनुभविष्यदावश्यकपरिणामं वा साधुदेहादील्यर्थः । द्रव्यलक्षणं च सामान्यत इदम्—'भूतस्य भाविनो वा भावस्य हि कारणं तु यल्लोकै । तद् द्रव्यं तत्त्वज्ञैः सचेतनाचेतनं कथितम् ॥ १ ॥' व्याख्या—तद् द्रव्यं तत्त्वज्ञैः कथितं, यत्कथंभूतमित्याह—यत् का-
रणं-हेतुः, कस्येत्याह—'भावस्य' पर्यायस्य, कथंभूतस्येत्याह—'भूतस्य' अतीतस्य 'भाविनो वा' भविष्यतो वा, 'लोकै' आधारभूते, तच्च सचेतनं-पुरुषादि अचेतनं च-काष्ठादि भवति, एतद्भूतं भवति-यः पूर्वं स्वर्गादि-
दिन्द्रादित्वेन भूत्वा इदानीं मनुष्यादित्वेन परिणतः सोऽतीतस्येन्द्रादिपर्यायस्य कारणत्वात्साम्प्रतमपि द्र-
व्यत इन्द्रादिरभिधीयते, अमात्यादिपदपरिभ्रष्टामात्यादिवत्, तथा अत्रेऽपि य इन्द्रादित्वेनोत्पत्स्यते स इदा-
नीमपि भविष्यदिन्द्रादिपदपर्यायकारणत्वात् द्रव्यत इन्द्रादिरभिधीयते, भविष्यद्राजकुमारराजवत्, एवम-
चेतनस्यापि काष्ठादेर्भूतभविष्यत्पर्यायकारणत्वेन द्रव्यता भावनीयेत्यार्षार्थः ॥ १ ॥ इतः प्रकृतमुच्यते—तच्चेह
द्रव्यरूपमावश्यकं प्रकृतं, तत्रावश्यकोपयोगाधिष्ठितः साध्वादिदेहो वन्दनकादिस्त्रोत्रोच्चारणलक्षणश्चागमः
आवर्त्तादिका क्रिया चावश्यकमुच्यते, आवश्यकोपयोगशून्यास्तु ता एव देहागमक्रिया द्रव्यावश्यकं, तच्च
द्विविधं प्रज्ञसमिति, तद्यथा—'आगमतः' आगममाश्रित्य 'नोआगमतः' नोआगममाश्रित्य, नोआगमशब्दार्थे
यथाऽवसरमेव चक्ष्यामः, चशब्दौ द्वयोरपि स्वस्वविषये तुल्यप्राधान्यव्यापनार्थौ ॥१२॥ अत्राद्यभेदजिज्ञासुराह—
से किं तं आगमओ द्वावस्सयं?, २ जस्स णं आवस्सएत्ति पदं सिक्खितं ठितं जितं

मितं परिजितं नामसमं घोससमं अहीणखरं अणचखरं अण्वाइछखरं अक्ख-
 लिअं अमिलिअं अवच्चामेलियं पडिपुणं पडिपुणघोसं कंठोट्टुविप्पमुक्कं गुरुवायणोव-
 गयं, सेणं तत्थ वायणाए पुच्छणाए परिअट्टणाए धम्मकहाए नो अणुप्पेहाए, कम्हा ?,
 'अणुवओगो दव्व'मितिकट्टु (सू० १३)

अथ किं तदागतो द्रव्यावश्यकमिति, आह- 'आगतो द्रवावस्सयं जस्स ण'मित्यादि, 'ण'मिति
 पूर्ववत्, 'जस्स'ति यस्य कस्यचित् 'आवस्सएत्तिपयं'ति आवश्यकपदाभिधेयं शास्त्रमित्यर्थः, ततश्च यस्य
 कस्यचिदावश्यकशास्त्रं शिक्षितं स्थितं जितं यावत् वाचनोपगतं भवति 'से णं तत्थे'ति स-जन्तुस्तत्र-
 आवश्यकशास्त्रे वाचनाप्रच्छनापरिवर्तनाधर्मकथाभिर्वर्त्तमानोऽप्यावश्यकोपयोगे अवर्त्तमानः 'आगतः'
 आगममाश्रित्य द्रव्यावश्यकमिति समुदायार्थः । अत्राह- नन्वागममाश्रित्य द्रव्यावश्यकमित्यागमरूपमिदं
 द्रव्यावश्यकमित्युक्तं भवति, एतचायुक्तं, यत आगमो ज्ञानं च भाव एवेति कथमस्य द्रव्यत्वमु-
 पपद्यते ?, सत्यमेतत्, किन्त्वागमस्य कारणमात्मा तदधिष्ठितो देहः शब्दश्चोपयोगशून्यसूत्रोच्चारणरूप
 इहास्ति, न तु साक्षादागमः, एतच्च त्रितयमागमकारणत्वात्कारणे कार्योपचारादागम उच्यते, कारणं च
 विवक्षितभावस्य द्रव्यमेव भवतीत्युक्तमेवेत्यदोषः । तत्रादित आरभ्य पठनक्रियया यावदन्तं नीतं तच्छि-

क्षितमुच्यते, तदेवाविसरणतश्चेतसि स्थितं-स्थितत्वात् स्थितमप्रच्युतमित्यर्थः, परावर्त्तनं कुर्वतः परेण वा फ्रचित् पृष्टस्य यच्छीघ्रमागच्छति तज्जितं, विज्ञातश्लोकपदवर्णादिसंख्यं मितं, परि-समन्तात्सर्वप्रकारैरजितं परिजितं-परावर्त्तनं कुर्वतो यत्क्रमेणोत्क्रमेण वा समागच्छतीत्यर्थः, नाम-अभिधानं तेन समं नामसमम्, इवमुक्तं भवति-यथा स्वनाम कस्यचिच्छिक्षितं जितं मितं परिजितं भवति तथैतदपीत्यर्थः, घोपा-उदात्तादयः तैर्वाचनाचार्याभिहितघोपैः समं घोपसमं, यथा गुरुणा अभिहिता घोपास्तथा शिष्योऽपि यत्र शिक्षते तत् घोपसममिति भावः, एकद्वयादिभिरक्षरैर्हीनं हीनाक्षरं न तथा अहीनाक्षरम्, एकादिभिरक्षरैरधिकमत्यक्षरं न तथा अनत्यक्षरम्, 'अब्वाइद्धक्वरं'ति विपर्यस्तरत्नमालागतरत्नानीव व्याविद्धानि-विपर्यस्तान्यक्षराणि यत्र तद्व्याविद्धाक्षरं न तथाऽव्याविद्धाक्षरं, 'अब्वाइद्ध'मिति क्वचित्पाठः, तत्रापि व्याविद्धाक्षरयोगाद्वाविद्धं न तथाऽव्याविद्धम्, उपलशकलायाकुलभूभागे लाङ्गुलमिव स्वलति यत्तत् स्वलितं न तथाऽस्वललितम्, अनेकशान्त्रसम्यन्धीनि सूत्राण्येकत्र मीलयित्वा यत्र पठति तत् मिलितमसदृशधान्यमेलकवत्, अथवा परावर्त्तमानस्य यत्र पदादिविच्छेदो न प्रतीयते तन्मीलितं न तथाऽमीलितम्, एकस्मिन्नेव शास्त्रेऽन्यान्यस्थाननिबद्धान्येकार्थानि सूत्राण्येकत्र स्थाने समानीय पठतो व्यत्यात्रेडितम्, अथवा आचारादिसूत्रमध्ये स्वमतिचर्चितानि तत्सदृशानि सूत्राणि कृत्वा प्रक्षिपतो व्यत्यात्रेडितम्, अस्थानविरतिकं वा व्यत्यात्रेडितं न तथाऽव्यत्यात्रेडितं, सूत्रतो विन्दुमात्रादिभिरनूनमर्थतस्त्वध्याहाराकाङ्क्षादिरहितं प्रतिपूर्णम्, उदात्ताविधोपैरविकलं

प्रतिपूर्णघोषम् । अत्राह-घोषंसममित्युक्तमेव तत्क इह विशेष इति, उच्यते, घोषसममिति शिक्षाकालम-
 धिकृत्योक्तं, प्रतिपूर्णघोषं तु परावर्त्तनादिकालमधिकृत्येति विशेषः, कण्ठश्रौष्ठश्च कण्ठोष्ठमिति प्राण्यङ्ग-
 त्वात्समाहारस्तेन विप्रसृक्तं कण्ठोष्ठविप्रसृक्तं, बालभूकभापितघद्यदव्यक्तं न भवतीत्यर्थः, गुरुप्रदत्तया वाच-
 नया उपगतं-प्राप्तं गुरुवाचनोपगतं न तु कर्णाघाटकेन शिक्षितं न वा पुस्तकात् स्वयमेवाधीतमिति भावः,
 तदेवं यस्य जन्तोराचश्यकशास्त्रं शिक्षितादिगुणोपेतं भवति स जन्तुस्तत्रावश्यकशास्त्रे वाचनया-शिष्या-
 ध्यापनलक्षणया प्रच्छन्नया-तद्गतार्थोदेगुरुं प्रति प्रश्नलक्षणया परावर्त्तनया-पुनः पुनः सूत्रार्थोभ्यासलक्षणया
 धर्मकथया-अहिंसादिधर्मप्ररूपणस्वरूपया वर्त्तमानोऽपि, अनुपयुक्तत्वादिति साध्याहारम्, आगतो द्रव्या-
 वश्यकमित्यनेन सम्बन्धः । ननु यथा वाचनादिभिस्तत्र वर्त्तमानोऽपि द्रव्यावश्यकं भवति तथाऽनुप्रेक्षयाऽपि
 तत्र वर्त्तमानस्तद्भवति?, नेत्याह-‘नो अणुपेहाए’ति अनुप्रेक्षया-ग्रन्थार्थानुचिन्तनरूपया, तत्र वर्त्तमानो
 न द्रव्यावश्यकमित्यर्थः, अनुप्रेक्षया उपयोगमन्तरेणाभावाद्, उपयुक्तस्य च द्रव्यावश्यकत्वायोगादिति
 भावः । अत्राह परः-‘कम्ह’ति, ननु कस्माद्वाचनादिभिस्तत्र वर्त्तमानोऽपि द्रव्यावश्यकं? कस्माच्चानुप्रेक्षया
 तत्र वर्त्तमानो न तथेति प्रच्छन्नाभिप्रायः, एवं पृष्टे सत्याह-‘अणुवओगो द्दषमितिकद्दु’ति अनुपयोगो
 प्रत्यमितिकृत्वा, उपपोजनमुपयोगो-जीवस्य योधरूपो व्यापारः, स चेह. विवक्षितार्थं चित्तस्य विनिवेशस्व-
 रूपो गृह्यते, न विगतोऽसौ यत्र सोऽनुपयोगः-पदार्थः, स विवक्षितोपयोगस्य कारणमात्रत्वात् द्रव्यमेव भवति

‘इति कृत्वा’ अस्मात्कारणाद् अनन्तरोक्तमुपपद्यत इति शेषः, एतदुक्तं भवति-उपयोगपूर्वका अनुपयोगपूर्व-
कृताश्च वाचनाप्रच्छनादयः संभवन्त्येव, तत्रेह द्रव्यावश्यकचिन्ताप्रस्तावाद् अनुपयोगपूर्वका गृह्यन्ते, अत एव
सूत्रेऽनभिहितस्याप्यनुपयुक्तत्वस्याध्याहारस्तत्र कृतः, अनुपयोगस्तु भावशून्यता, तच्छून्यं च वस्तु द्रव्यमेव
भक्तीत्यतो वाचनादिभिस्तत्र वर्त्तमानोऽपि द्रव्यावश्यकम्, अनुप्रेक्षा तूपयोगपूर्विकैव संभवति, अतस्तत्र
वर्त्तमानो न तथेति भावार्थः । अत्राह-नन्वागमतोऽनुपयुक्तो वक्ता द्रव्यावश्यकमित्येतावतैवेष्टसिद्धेः शिक्षिता-
दिश्रुतगुणसमुत्कीर्त्तनमर्थकम्, अत्रोच्यते, शिक्षितादिगुणोत्कीर्त्तनं कुर्वन्निदं ज्ञापयति-यदुतैवंभूतमपि
निर्वोपं श्रुतमुच्चारयतोऽनुपयुक्तस्य द्रव्यश्रुतं द्रव्यावश्यकमेव भवति, किं पुनः सदोपम्?, उपयुक्तस्य तु स्व-
लितादिदोषदृष्टमपि निगदतः भावश्रुतमेव भवति, एवमन्यत्रापि प्रत्युपेक्षणादिक्रियाविशेषाः सर्वे निर्दोषा
अप्यनुपयुक्तस्य तथा विषफलशून्या एव संपद्यन्ते, उपयुक्तस्य तु मतिवैकल्यादितः सदोषा अप्यमी कर्मम-
लापगमायैवेत्यलं विस्तरेण । अत्राह-ननु भवत्वेवं, किन्तु हीनाक्षरे सूत्रे समुच्चारिते को दोषो? येनोक्तमही-
नाक्षरमिति, अत्रोच्यते, लोकेऽपि तावद्विद्यामन्त्रादिभिरक्षरादिहीनैरुच्चार्यमाणैर्विवक्षितफलवैकल्यमनर्थोवा-
सिद्धय दृश्यते, किं पुनः परममन्त्रकल्पे सिद्धान्ते?, तथाहि-राजगृहनगरे समवस्यतस्य भगवत्श्रमतीर्थोधिप-
तेर्यन्दनार्थं विबुधविद्याधरनरनिबहः श्रेणिकश्च सपुत्रः समाययौ, ततो भगवदन्तिके घर्मं श्रुत्वा प्रतिनिवृ-
त्तायां परिपदि कस्पचिद्विद्याधरस्य गगनोत्पतनहेतुविद्यासंयन्ध्यैरुमक्षरं विस्मृतिपथमवततार, विस्मृते च

तस्मिन्किञ्चिन्नभस्युत्पत्य पुनर्निपतत्यसौ पुनरुत्पतति पुनश्च निपतति, एवं च कुर्वन्तममुं विलोक्य श्रेणिकेन
 भगवान् दृष्टः—किमित्ययं महाभागः खेचरो विधुरितपक्षः पक्षीव नभसि किञ्चिदुत्पत्य पुनर्निपतति?, भगवता
 च विद्याक्षरविस्मरणव्यतिकरस्तस्मै निवेदितः, तं च निवेद्यमानं श्रुत्वा अभयकुमारः खेचरमुपसृल्वैवमवादीत्—
 भोः खेचर ! यदि मां समानसिद्धिकं करोषि तदा त्वद्विद्याऽक्षरमुपलभ्य कथयामि, प्रतिपन्नं च तेन, अभय-
 कुमारस्य चैकस्मादपि पदादनेकपदाभ्यूहनशक्तिरस्तीति शेषाक्षरानुसारेणोपलभ्य तदक्षरं निवेदितं खेचरस्य,
 सोऽपि संजातसंपूर्णविद्यो दृष्टः श्रेणिकसुताय विद्यासाधनोपायं कथयित्वा गतः समीहितप्रदेशमिति, एष
 दृष्टान्तः, उपनयस्त्वयम्—यथा तस्य विद्याधरस्य हीनाक्षरतादोषान्नभोगमनमुपरतं, तदुपरमे च व्यर्थैव विद्या,
 तथेहापि हीनाक्षरतायामर्थभेदस्तद्भेदे क्रियाभेदस्तद्भेदे च मोक्षाभावस्तदभावे च दीक्षादिग्रहणवैयर्थ्यमे-
 वेति । एवमधिकाक्षरादिष्वपि दोषाः सदृष्टान्ता अभ्यूह्य वाच्याः ॥ १३ ॥

नेगमस्स णं एगो अणुवउत्तो आंगमओ एगं. द्वावस्सयं दोणिण अणुवउत्ता आगः
 मओ दोणिण द्वावस्सयाइं तिणिण अणुवउत्ता आगमओ तिणिण द्वावस्सयाइं
 एवं जावइआ अणुवउत्ता आगमओ तावइआइं द्वावस्सयाइं, एवमेव ववहारस्सवि,
 संगहस्स णं एगो वा अणेगो वा . अणुवउत्तो वा अणुवउत्ता वा आगमओ द्वाव-

स्सयं द्रव्यावस्सयाणि वा से एगे द्रव्यावस्सए, उज्जुसुअस्स एगो अणुवउत्तो आग-
मतो एगं द्रव्यावस्सयं पुहुत्तं नेच्छइ, तिण्हं सद्धनयाणं जाणए अणुवउत्ते अवरथु,
कम्हा ? जइ जाणए अणुवउत्ते न भवति, जइ अणुवउत्ते जाणए ण भवति, तम्हा
णत्थि आगमओ द्रव्यावस्सयं । से तं आगमओ द्रव्यावस्सयं (सू० १४)

इह जिनमते सर्वमपि सूत्रमर्थश्च श्रोतृजनमपेक्ष्य नयैर्विचार्यते, 'नत्थि नएहिं विहुणं सुत्तं. अत्थो य जि-
णमए किंचि । आसज्ज उ सोयारं नए नयविसारओ ब्रूया ॥ १ ॥' इति वचनात्, अत इदमपि द्रव्यावश्यकं
नयैश्चिन्त्यते, ते च मूलभेदानात्रित्य नैगमादयः सप्त, तदुक्तम्—“नैगमसंगहववहार उज्जुसुए चेव .होइ धो-
द्धव्वे । सद्धे य समभिरूढे एवंभूते य मूलनया ॥ १ ॥” तत्र नैगमस्तावत्तिकयन्ति द्रव्यावश्यकानीच्छतीत्याह
—‘नैगमस्से’त्यादि, सामान्यविशेषादिप्रकारेण नैकः अपि तु बहवो गमा-वस्तुपरिच्छेदा यस्यासौ निरुक्तवि-
धिना ककारस्य लोपाद्नैगमः, सामान्यविशेषादिप्रकारैः बहुरूपवस्त्वभ्युपगमपर इत्यर्थः, तस्य-नैगमस्यैको देव-
दत्तादिरनुपयुक्त आगमत एकं द्रव्यावश्यकं, द्वौ देवदत्तयज्ञदत्तावनुपयुक्तौ आगमतौ द्वे द्रव्यावश्यके, त्रयो
देवदत्तयज्ञदत्तसोमदत्ता अनुपयुक्ता आगमतस्त्रीणि द्रव्यावश्यकानि, किं बहुना?, एवं यावन्तो देवदत्ताद-

१ नास्ति नयैर्विहीनं सूत्रमर्थश्च जिनमते किञ्चित् । आत्ताय तु श्रोतारं नयान् नयविचारदो ब्रूयात् ॥ १ ॥

२ नैगम संप्रदो व्ययहार ऋजुसुदर्थेव भवति षोडश्व्य । शब्दश्च समभिरूढ एवमभूतश्च मूलनया ॥ १ ॥

योऽनुपयुक्तास्तावन्त्येव तान्यतीतादिकालत्रयवर्तीनि नैगमस्यागमतो द्रव्यावश्यकानि, एतदुक्तं भवति-नै-
 गमो हि सामान्यरूपं विशेषरूपं च वस्त्वभ्युपगच्छत्येव, न पुनर्वक्ष्यमाणसंग्रहवत्सामान्यरूपमेव, ततो
 विशेषवादित्वाद्रस्येह प्राधान्येन विवक्षितत्वाद्यावन्तः केचन देवदत्तादिविशेषा अनुपयुक्तास्तावन्ति सर्वाण्य-
 प्यस्य द्रव्यावश्यकानि, न पुनः संग्रहवत्सामान्यवादित्वादेकमेवेतिभावः । एवमेव 'व्यवहारस्सर्वि'ति व्यव-
 हारणं व्यवहारो-लौकिकप्रवृत्तिरूपस्तत्प्रधानो नयोऽपि व्यवहारः, तस्यापि 'एवमेव' नैगमवदेको देवदत्तादि-
 रनुपयुक्त आगमत एकं द्रव्यावश्यकमित्यादि सर्वं वाच्यम्, इदमुक्तं भवति-व्यवहारनयो लोकाव्यवहारोप-
 कारिण एव पदार्थानभ्युपगच्छति, न शेषान्, लोकव्यवहारे च जलाहरणव्रणपिण्डीप्रदानादिके घटनिम्बा-
 दिविशेषा एवोपकुर्व्वीणा दृश्यन्ते न पुनस्तदतिरिक्तं तत्सामान्यमिति विशेषानेव वस्तुत्वेन प्रतिपद्यतेऽसौ
 न सामान्यं, व्यवहारानुपकारित्वाद्विशेषव्यतिरेकेणानुपलभ्यमानत्वाच्चेति, अतो विशेषवादिनैगममतसाम्ये-
 नातिदिष्टः । अत्र चातिदेशेनैवेष्टार्थसिद्धेर्ग्रन्थलाघवार्थं संग्रहमतिक्रम्य व्यवहारोपन्यासः कृत इति भावनी-
 यम् । 'संग्रहस्से'त्यादि, सर्वमपि भुवनत्रयान्तर्वर्ति वस्तुनिकुरन्ध्रं संगृह्णाति-सामान्यरूपतयाऽध्यवस्यतीति
 संग्रहस्तस्य मते एको वा अनेके वा अनुपयुक्तोऽनुपयुक्ता वा घदागमतो द्रव्यावश्यकं द्रव्यावश्यकानि वा,
 तत्किमित्याह--'से एणे'ति तदेकं द्रव्यावश्यकम्, इदमत्र हृदयम्-संग्रहनयः सामान्यमेवाभ्युपगच्छति न
 विशेषान्, अभिदधाति च-सामान्याद्विशेषा व्यतिरिक्ता स्युः अव्यतिरिक्ता वा स्युः?, यथायः पक्षस्तर्हि

न सन्त्यमी, निःसामान्यत्वात्, एतद्विपाणवत्, अथापरः पक्षस्तर्हि सामान्यमेव ते, तद्व्यतिरिक्तत्वात्, सामान्यस्वरूपवत्, तस्मात्सामान्यव्यतिरेकेण विशेषासिद्धेर्यानि कानिचिद् द्रव्यावश्यकानि तानि तत्सामान्याव्यतिरिक्तत्वादेरुमेव संग्रहस्य द्रव्यावश्यकमिति । 'अनुपयस्से'त्यादि, ऋजु-अतीतानागतपरकीयपरिहारेण प्राञ्जलं वस्तु सूत्रयति-अभ्युपगच्छतीति ऋजुसूत्रः, अयं हि वर्तमानकालभाव्येव वस्तु अभ्युपगच्छति, नातीतं विनष्टत्वान्नाप्यनागतमनुत्पन्नत्वाद्, वर्तमानकालभाव्यपि स्वकीयमेव मन्यते स्वकार्यसाधकत्वात् स्वयनवत्, परकीयं तु नेच्छति स्वकार्याप्रसाधकत्वात् परधनवत्, तस्मादेको देवदेत्तादिरनुपयुक्तोऽस्य मते आगमत एकं द्रव्यावश्यकमस्ति 'पुष्टुत्वं नेच्छइ'त्ति अतीतानागतभेदतः परकीयभेदतश्च 'पृथक्त्वं' पार्थक्यं नेच्छत्यसौ, किं तर्हि?, वर्तमानकालीनं स्वगतमेव चाभ्युपैति, तच्चैकमेवेति भावः, 'तिणहं सदनयाण'मित्यादि, शब्दप्रधाना नयाः शब्दनयाः-शब्दसमभिरुच्चैर्भूताः, ते हि शब्दमेव प्रधानमिच्छन्तीति, अर्थं तु गौणं, शब्दयशेनेवार्थप्रतीतिः, तेषां त्रयाणां शब्दनयानां ज्ञायकोऽथ चानुपयुक्त इत्येतद्वस्तु, न सम्भवतीत्यर्थः, 'कम्हे'ति कस्मादेवमुच्यते इत्याह—'जई'त्यादि, यदि ज्ञायकस्तर्यनुपयुक्तो न भवति, ज्ञानस्योपयोगरूपत्वाद्, इवमत्र हृदयम्-आवश्यकशस्त्रज्ञस्तत्र चानुपयुक्त आगमतो द्रव्यावश्यकमिति प्राप्तिर्णितम्, एतच्चासी न प्रतिपद्यन्ते, यतो यथावश्यकशास्त्रं जानाति कथमनुपयुक्तः?, अनुपयुक्तश्चेत् कथं जानाति?, ज्ञानस्योपयोगरूपत्वात्, यदप्यागमकारणत्वादात्मदेहादिकमागमत्वेनोक्तं तदप्यौपचारिकत्वाद्दमी न मन्यन्ते, शुद्धनयत्वेन मुख्यब-

स्त्वभ्युपगमपरत्वात्, तस्मादेतन्मते द्रव्यावश्यकस्यासंभव इति, निगमयद्वाह-‘सेत्त’मित्यादि, तवेतद्वाग-
मतो द्रव्यावश्यकम् ॥ १४ ॥ उक्तं सप्रपञ्चमागमतो द्रव्यावश्यकमिदानीं नोआगमतस्तदुच्यते—

से किं तं नोआगमओ द्वावस्सयं?, २ तिविहं पणत्तं, तंजहा-जाणयसरीरद्वाव-
स्सयं भविअसरीरद्वावस्सयं जाणयसरीरभविअसरीरवतिरित्तं द्वावस्सयं (सू० १५)

अथ किं तन्नोआगमतो द्रव्यावश्यकमिति प्रश्नः, उत्तरमाह-‘नोआगमओ द्वावस्सयं तिविहं पणत्तं-
मित्यादि, नोआगमत इत्यत्र नोशब्द आगमस्य सर्वनिपेधे देशनिपेधे वा वर्तते, यत उक्तं पूर्वमुनिभिः-
“आगमसवनिसेहे नोसदो अहव देसपडिसेहे । सधे जह णसरीरं भदस्स य आगमाभावा ॥१॥” व्याख्या-
आगमस्य-आवश्यकदिज्ञानस्य सर्वनिपेधे वर्तते नोशब्दः, अथवा तस्यैव देशप्रतिपेधे वर्तते, तत्र ‘सधे’त्ति
सर्वनिपेधे उदाहरणमुच्यते, यथेत्युपप्रदर्शने, ‘णसरीरं’ति ज्ञस्य-जानतः शरीरं ज्ञशरीरं नोआगमत इह
द्रव्यावश्यकं, ‘भव्यस्य च’ योग्यस्य यच्छरीरं तदपि नोआगमत इह द्रव्यावश्यकं, कुत इत्याह-आगमस्य-
आवश्यकदिज्ञानलक्षणस्य सर्वथाऽभावाद्, इदमुक्तं भवति-ज्ञशरीरं भव्यशरीरं चानन्तरमेव वक्ष्यमाण-
स्वरूपं नोआगमतः-सर्वथा आगमाभावमाश्रित्य द्रव्यावश्यकमुच्यते, नोशब्दस्यात्र पक्षे सर्वनिपेधवचनत्वा-
दिति गार्थः ॥ देशप्रतिपेधवचनेऽपि नोशब्दे उदाहरणं यथा-“किरियागमुचरंतो आवासं कुणइ भावसुत्तो

उ । किरियाऽऽगमो न हीई तस्स निसिहो भवे देसे ॥१॥” व्याख्या-क्रियार्म्-आवर्तादिकां कुर्वन्नित्यध्याहारः, आगमं च चन्दनकसूत्रादिकमुच्चारयन् भावशून्यो घ आवश्यकं करोति, सोऽपि नोआगमतः इह द्रव्यावश्यकमिति शेषः, अत्र च क्रिया आवर्तादिकाऽऽगमो न भवति, जडत्वाद्, आगमस्य च ज्ञानरूपत्वाद्, अतस्तस्यऽऽगमस्य देशे क्रियालक्षणे निषेधो भवति, क्रिया आगमो न भवतीत्यर्थः, अतो नोआगमत इति, इह क्रियुक्तं भवति?—देशे क्रियालक्षणे आगमाभावमाश्रित्य द्रव्यावश्यकमिदमिति गार्थः ॥ तदेवं नोआगमत-आगमाभावमाश्रित्य द्रव्यावश्यकं त्रिविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-ज्ञशरीरद्रव्यावश्यकं, भव्यशरीरद्रव्यावश्यकं, ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तं द्रव्यावश्यकम् ॥ १५ ॥ तत्राऽऽद्यभेदं विवरीपुराह—

से किं तं जाणयसरीरदद्वावस्सयं?, २ आवस्सएत्ति पयत्थाहिगारजाणयस्स जं सरीरयं ववगययुतचावितचत्तदेहं जीवविप्पजडं सिज्जागयं वा संधारगयं वा निसीहिरागयं वा सिद्धसिलातलगयं वा पासित्ता णं कोई भणेज्जा-अहो! णं इमेणं सरीरसमुस्सएणं जिणदिट्ठेणं भावेणं आवस्सएत्तिपयं आघवियं पणविअं परूविअं दंसिअं निदंसिअं उवदंसिअं, जहा को दिट्ठतो?, अयं महुकुंभे आसी अयं घयकुंभे आसी, सेतं जाणयसरीरदद्वावस्सयं (सू० १६)

अथ किं तत् ज्ञशरीरद्रव्यावश्यकमिति प्रश्ने निर्वचनमाह—'जाणगसरीरद्रवावस्त्रयं आवस्सएत्ती'त्यादि,
 ज्ञातवानिति ज्ञाः, प्रतिक्षणं शीर्यत इति शरीरं ज्ञस्य शरीरं ज्ञशरीरं, तदेव अनुभूतभावत्वाद् द्रव्यावश्यकं,
 किं तदित्याह—यच्छरीरकं संज्ञायां कच्च वपुरित्यर्थः, कस्य सम्बन्धीत्याह—'आवस्सएत्ती'त्यादि, आवश्य-
 कमिति यत्पदं आवश्यकपदाभिधेयं शास्त्रमित्यर्थः, तस्यार्थ एवार्थाधिकारोऽनेके वा तद्गता अर्थाधिकारा
 गृह्यन्ते, तस्य तेषां वा ज्ञातुः सम्बन्धि, कथंभूतं तदिदं ज्ञशरीरं द्रव्यावश्यकं भवतीत्याह—व्यपग-
 तच्युतच्यवितत्यक्तदेहं जीवविप्रमुक्तमित्यक्षरयोजना, इदानीं भावार्थः कश्चिदुच्यते—तत्र व्यपगतं—चैत-
 न्यपर्यायादचैतन्यलक्षणं पर्यायान्तरं प्राप्तम्, अत एव च्युतं—उच्छ्वासनिःश्वासजीवितादिदशविधप्राणेषुः
 परिभ्रष्टम्, अचेतनस्योच्छ्वासाययोग्यत्वादन्यथा लेङ्गादीनामपि तत्प्रसङ्गात्, तेभ्यश्च परिभ्रंशस्तु स्वभा-
 ववादिभिः कैश्चित् स्वभावत एवाभ्युपगम्यते, तदपोहार्यमाह—च्याचितं—वलीयसा आयुःक्षयेण तेभ्यः
 परिभ्रंशितं, न तु स्वभावतः, तस्य सदाऽवस्थितत्वेन सर्वदा तत्प्रसङ्गाद्, एवं च सति कथंभूतं तदित्याह—
 त्यक्तदेहं—'दिह उपचये' त्यक्तो देहः—आहारपरिणतिजनित उपचयो येन तत् त्यक्तदेहम्, अचेतनस्याऽऽहार-
 ग्रहणपरिणतेरभावात्, एवमुक्तेन विधिना जीवेन—आत्मना विविधम्—अनेकधा प्रकर्षेण मुक्तं जीव-
 विप्रमुक्तं, तदेतदावश्यकं ज्ञस्य शरीरमतीतावश्यकभावस्य कारणत्वाद् द्रव्यावश्यकम्, अस्य च नोआ-
 गमत्वमागमस्य तदानीं सर्वथाऽभावात्, नोशब्दस्य चात्र पक्षे सर्वनिषेधवचनत्वादिति भावः । ननु

यदि जीययिप्रमुक्तमिदं कथं तर्ह्यस्य द्रव्यावश्यकत्वं ? लेद्वादीनामपि तत्प्रसङ्गात्, तत्तुङ्गलानामपि कदाचि-
दावश्यकवेचुभिर्गृहीतत्वं सम्भववादित्याशङ्क्याह- 'सेज्जागत' मिलादि, यस्मादिदं शय्यागतं वा संस्तारगतं वा
नैपेधिकीगतं वा सिद्धशिलातलगतं वा दृष्ट्वा कोऽपि श्रूयाद्-अहो ! अनेन शरीरसमुच्छ्रयेण जिनदृष्टेन
भायेन आवश्यकमित्येतत् पदं आगृहीतमित्यादि याषडुपदर्शितमिति, तस्मादतीतवर्तमानकालभाविव-
स्त्वेकत्वग्राहिनयानुसारिणामेववादिनां सम्भवाद् यथोक्तशरीरस्य द्रव्यावश्यकत्वं न विरुध्यते, लेद्वादि-
दर्शने पुनर्नैतथम्भूतः प्रलयः कस्यापि समुत्पद्यत इति न तेषां तत्प्रसङ्गः, तेनैव करचरणोरुग्रीवादिपरिणामेना-
नन्तरमेवाऽऽवश्यकारणत्वेन व्यापृतत्वात्, तदेव तथाविधप्रत्ययजनकं द्रव्यावश्यकं, न लेद्वादय इति भाव
इति समुदायार्थः । इदानीमवयवार्थं उच्यते-तत्र शय्या-महती सर्वाङ्गप्रमाणा तां गतं शय्यागतं शय्यास्थित-
मित्यर्थः, संस्तारो-लघुकोऽर्धतृतीयहस्तमानस्तं गतं तत्रस्थमित्यर्थः, यत्र साधवस्तपःपरिकर्मितशरीराः स्वयमेव
गत्वा भक्तपरिज्ञाथनशनं प्रतिपन्नपूर्वाः प्रतिपद्यन्ते च तत् सिद्धशिलातलमुच्यते, क्षेत्रगुणतो
यथाभद्रकदेवतागुणतो वा साधूनामाराधनाः सिद्ध्यन्ति तत्रेति कृत्वा, अन्ये तु व्याचक्षते-यत्र महर्षिः
कश्चित् सिद्धस्तत् सिद्धशिलातलं, तद्गतं-तत्रस्थितं सिद्धशिलातलगतम्, इह 'निर्सीहियागयं वे'त्यादीन्यपि
पदानि वाचनान्तरे दृश्यन्ते, तानि च सुगमत्वात् स्वयमेव भावनीयानि, नवरं नैपेधिकी-शवपरिस्थाप-
नभूमिः, अपरं चात्रान्तरे 'पासित्ता णं कोई भणिज्ज'त्ति ग्रन्थः क्वचिद् दृश्यते, स च समुदायार्थकथनावसरे

योजित एव, यत्र तु न दृश्यते तत्राध्याहारो द्रष्टव्यः, अहोशब्दो दैन्यविसंयामंश्रणेऽपि वर्तते, स चेह त्रिद्वयि
 घटते, तथाहि-अनित्यं शरीरमिति दैन्ये, आवश्यकं ज्ञातमिति विसंये, अन्यं पार्श्वस्थितमामश्रयमाण-
 स्याऽऽमश्रणे, 'अनेन' प्रत्यक्षतया दृश्यमानेन शरीरमेव पुद्गलसङ्घातत्वात्, 'जिनदृष्टेन' तीर्थ-
 इकराभिमतैः, 'भावेन' कर्मनिर्जराभिप्रायेण, अथवा भावेन-तदावरणकर्मक्षयक्षयोपशमलक्षणेन, आव-
 श्यकपदाभिधेयं शास्त्रं 'आघचियं'ति प्राकृतशैल्या छान्दसत्वाच्च गुरोः सकाशादागृहीतं, 'प्रज्ञापितं' सामा-
 न्यतो विनेयेभ्यः कथितं, 'प्ररूपितं' तेभ्य एव प्रतिस्त्रमर्थकथनतः, 'दर्शितं' प्रत्युपेक्षणादिक्रियादर्शनतः, इयं
 क्रिया एभिरक्षरैरत्रोपात्ता इत्थं च क्रियते इत्येवं विनेयेभ्यः प्रकटितमिति भावः, 'निदर्शितं' कथञ्चिदगृह्यतः
 परयाऽनुकम्पया निश्चयेन पुनः पुनः दर्शितम्, 'उपदर्शितं' सर्वनययुक्तिभिः । आह-नन्वेनेन शरीरसमुष्ण-
 येणाऽऽवश्यकमागृहीतमित्यादि नोपपद्यते, ग्रहणप्ररूपणादीनां जीवधर्मत्वेन शरीरस्याघटमानत्वात्, सत्यं,
 किन्तु भूतपूर्वगत्या जीवशरीरयोरभेदोपचारादित्यमुपन्यास इत्यदोषः । पुनरप्याह-ननु यद्यपि तच्छरीरकं
 शय्यादिगतं दृष्ट्वा पूर्वोक्तवक्तारो भवन्ति, तथाऽपि कथं तस्य द्रव्यावश्यकता !, यत आवश्यकस्य कारणमेव
 द्रव्यावश्यकं भवितुमर्हति, 'भूतस्य भाविनो चेत्यादिपूर्वोक्तवचनात्, कारणं चाऽऽगमस्य चेतनाधिष्ठितमेव
 शरीरं न त्विदं, चेतनारहितत्वात्, तस्यापि तत्कारणत्वेऽतिप्रसङ्गात्, सत्यं, किन्त्वंतीतपर्यायाऽनुदृत्त्यभ्युपगम-
 परेनपाऽनुदृत्त्याऽतीतमावश्यककारणत्वपर्यायमपेक्ष्यं द्रव्यावश्यकताऽऽस्योच्यत इत्यदोषः, स्यादेवं, यद्यत्रार्थ

कश्चिद् दृष्टान्तः स्यादिति विकल्प्य पृच्छति-यथा 'कौऽत्र दृष्टान्तः?', इति पृष्टे सत्याह-यथाऽयं 'घृतकुम्भ आसीत्', 'अयं मधुकुम्भ आसी'दित्यादि, एतदुक्तं भवति-यथा मधुनि घृते वा प्रक्षिप्यापनीते तदाधारत्व-पर्यायेऽतिक्रान्तेऽप्ययं मधुकुम्भः अयं च घृतकुम्भ इति व्यपदेशो लोके प्रवर्तते, तथा आवश्यककारणत्व-पर्यायेऽतिक्रान्तेऽपि अतीतपर्यायानुवृत्त्या द्रव्यावश्यकमिदमुच्यते इति भावः, निगमयन्नाह-'से त'मित्यादि, तदेतद् ज्ञशरीरद्रव्यावश्यकम् ॥ १६ ॥ उक्तो नोआगमतो द्रव्यावश्यकप्रथमभेदः, अथ द्वितीयभेद-निरूपणार्थमाह-

से किं तं भविअसरीरदद्वावस्सयं?, २ जे जीवे जोणिजम्मणनिक्खंते इमेणं चेव
आत्तएणं सरीरसमुस्सएणं जिणोवदिट्ठेणं भावेणं आवस्सएत्तिपयं सेयकाले सिखिख-
स्सइ न ताव सिक्खइ, जहा को दिट्ठतो?, अयं महुकुंभे भविस्सइ अयं घयकुंभे
भविस्सइ, से तं भविअसरीरदद्वावस्सयं (सू० १७)

अथ किं तद्भव्यशरीरद्रव्यावश्यकमिति प्रश्ने सत्याह-'भवियसरीरदद्वावस्सयं जे जीवे'त्यादि, विवक्षि-
तपर्यायेण भविष्यतीति भव्यो-विवक्षितपर्यायाहस्तयोग्य इत्यर्थः, तस्य शरीरं, तदेव भाविभावावश्यककार-
णत्वात् द्रव्यावश्यकं, भव्यशरीरद्रव्यावश्यकं, किं पुनस्तदित्यत्रोच्यते-यो जीवो योनिजन्मत्वनिष्क्रान्तो-

ज्ञेनैव शरीरसमुद्भूयैणात्तेन जिनोपदिष्टेन भावेन आर्षशकमित्येतत् पदं आगामिनि काले शिक्षिष्यते न
 तावच्छिक्षते तज्जीवाधिष्ठितं शरीरं भव्यशरीरद्रव्यावश्यकमिति समुदायार्थः । साम्प्रतमवयवार्थं उच्यते—तत्र
 यः कश्चिद् 'जीवो'जन्तुः योन्या-योपिद्वाच्यदेशलक्षणायाः परिपूर्णसमस्तदेहो जन्मत्वेन—जन्मसमयेन
 निष्क्रान्तो न पुनरामगर्भावस्य एव पतितो योनिजन्मत्वनिष्क्रान्तः, अनेनैव शरीरमेव पुद्गलसङ्घातत्वाद्दुत्पत्ति-
 समयादारभ्य प्रतिसमयं समुत्सर्पणाद् वा समुच्छ्रयस्तेन आत्तेन आदत्तेन वा गृहीतेन प्राकृतशैलीवशादात्मी-
 चेन वा जिनोपदिष्टेनेत्यादि पूर्ववत्, 'सैकाले'त्ति छान्दसत्वादागामिनि काले शिक्षिष्यते—अध्येष्यते साम्प्रतं
 तु न तावद्यथापि शिक्षते, तज्जीवाधिष्ठितं शरीरं भव्यशरीरद्रव्यावश्यकं । नोआगमत्वं चात्राप्यागमाभा-
 वमाश्रित्य मन्तव्यं, तदानीं तत्र चतुष्यागमाभावात्, नोशब्दस्य चात्रापि सर्वनिषेधवचनत्वात् । अत्राऽऽह-
 नन्यावश्यकस्य कारणं द्रव्यावश्यकमुच्यते, यदि तत्र चतुष्यागमाभावः कथं तर्हि तस्य तं प्रति कारणत्वम् ?,
 न हि कार्यभावे वस्तुनः कारणत्वं युज्यते, अतिप्रसङ्गात्, अतः कथमस्य द्रव्यावश्यकता ?, सत्यं, किं तु
 'भविष्यत्पर्यायस्येदानीमपि योऽस्तित्वमुपचरति नयस्तदनुदृष्ट्याऽस्य द्रव्यावश्यकत्वमुच्यते, तथा च तद-
 नुमारिणः पठन्ति—'भाविति भूतवदुपचार' इति, अत्रार्थे दृष्टान्तं दिदर्शयिषुः प्रश्नं कारयति—यथा कोऽत्र
 दृष्टान्त इति, निर्वचनमाह—यथाऽयं मधुकुम्भो भविष्यतीत्यादि, एतदुक्तं भवति—यथा मधुनि घृते वा प्रक्षे-
 षुमिष्टे तदायारत्तपर्याये भविष्यत्यपि लोकेऽयं मधुकुम्भो घृतकुम्भो वेत्यादिः व्यपदेशो दृश्यते, तथाऽत्रा-

योगं
मलपारीया
॥ २१ ॥

कश्चिद् दृष्टान्तः स्यात्
आसीत्, 'अर
पर्यायेऽति
पर्याये

वर्णनार्थं च वचनार्थं तु । धेचूणं लामत्थं वचह जो अन्नदेसं तु ॥ १ ॥
 विलानाहाण वच्छलो वंये । सो सत्थवाहनामं घणोव लोए समुधहइ ॥ २ ॥”
 वाहः, प्रवृत्तिग्रहणेन शेषमालुतजनपरिग्रहः, 'कल्लं पाउप्पभायाए' इत्यादि, कल्पमिति
 ज्ञानान्धेन प्रभाते, प्रभातस्यैव विशेषावस्थाः प्राह—'पाउ' इत्यादि, प्राहुः—प्राकाश्ये,
 र्षी रजन्यां, किञ्चिदुपलभ्यमानप्रकाशायामिति भावः, तदनन्तरं 'सुविमलायां'
 स्फुटतरप्रकाशायाम्, अंथशब्द आनन्तर्ये, तदनन्तरं पाण्डुरे प्रभाते, कथंभूत
 मलकोमलोन्मीलिते' फुल्लं—विकसितं तच्च तदुत्पलं च फुल्लोत्पलं, 'कमलो—हरिण-
 लं च कमलश्च फुल्लोत्पलकमली तयोः कोमलम्—अकठोरं दलानां नयनयोथोन्मीलितम्—
 प्रभाते तत् तथा (तस्मिन्), अनेन च प्रागुक्तायाः सुविमलतायाः बध्यमाणसूर्योदयस्य पान्तरा-
 पूर्वस्यां दिश्यरूपप्रभावस्यामाह, तदनन्तरं 'उट्टिप सूरिण' चि अभ्युद्गते आदित्ये, कथम्भूते इत्याह—
 प्रकाशकिंशुकशुक्रमुखगुञ्जार्धरागसदृशे' रक्ताशोकप्रकाशास्य किंशुकस्य—पुट्टिपतपलाशास्य शुक्रमु-
 गुञ्जार्धस्य च रागेण सदृशो यः स तथा तस्मिन्, आरक्ते इत्यर्थः, तथा 'कमलाकरनलिनीगण्डबोधके'

१ गण्यं पार्यं मेयं परिच्छेद्य च प्रव्यजात तु । गृहीत्वा लामार्थं प्रजति योजन्यदेवं तु ॥ १ ॥ वृषभद्रमत-प्रसिद्धो यीनामाधेनु मरुतः पृथि । च सार्धभा-
 १ न्व इव लोके समुद्रदति ॥ २ ॥

लौकिक-
व्यावश्यक-
स्वरूपम्,
सू० १९
१८

२२

॥ २३ ॥

२७

प्यायश्यकारणत्वपर्याये भविष्यत्यपि तदस्तित्वपरनयानुवृत्त्या द्रव्यावश्यकत्वमुच्यते इति भावः, निग-
मयन्नाह- 'सेत्त'मित्यादि, तदेतद्भव्यशरीरद्रव्यावश्यकमिति ॥ १७ ॥ उक्तो नोआगमतो द्रव्यावश्यकद्विती-
यभेदः, तृतीयभेदनिरूपणार्थमाह-

से किं तं जाणयसरीरभविअसरीरवतिरित्तं द्वावस्सयं ? , २ तिविहं पणत्तं, तंज-
हा-लोइअं कुप्पावयणियं लोउत्तरिअं (सू० १८)

अथ किं तत् ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तं द्रव्यावश्यकम्?, निर्वचनमाह- 'जाणगसरीरभयिसरीरवइ-
रित्ते द्वावस्सए तिविहे' इत्यादि, यत्र ज्ञशरीरभव्यशरीरयोः सम्बन्धि पूर्वोक्तं लक्षणं न घटते तत् ताभ्यां
व्यतिरिक्तं-भिन्नं द्रव्यावश्यकमुच्यते, तच्च त्रिविधं प्रज्ञसं, तद्यथा-लौकिकं कुप्रावचनिकं लोकोत्तरिकं च
॥ १८ ॥ तत्र प्रथमभेदं जिज्ञासुराह-

से किं तं लोइयं द्वावस्सयं ? , २ जे इमे राईसरतलवरमांडविअकोडुंविअइब्भसे-
ट्टिसेणावइसत्थवाहप्पभित्तिओ कळं पाउप्पभायाए रयणीए सुविमलाए फुल्लुप्पल-
कमलकोमलुम्मिलिअंमि अहापंडुरे पभाए रत्तासोगपासकिंसुअसुअमुहयुंजच्चरागस-

रिसे कमलागरनलिणिसंडवोहए उट्टिअंमि सूरे सहस्तरस्सिमि दिणयरे तेअसा जलंते
 सुहधोअणदंतपक्खालणतेल्लफणिहसिद्धत्थयहरिआलिअअद्वागधूवपुष्फमल्लगंधंतवीलवत्थाइ-
 आइं द्वावस्सयाइं करंति, ततो पच्छा रायकुलं वा देवकुलं वा आरामं वा उज्जाणं वा
 सभं वा पवं वा गच्छन्ति सेतं लोइयं द्वावस्सयं (सू० १९)

अत्र निर्वचनमाह—‘लोइय’मित्यादि, लोके भवं लौकिकं शेषं तथैव, अत्र य एते राजेश्वरतलवरादयः प्रमा-
 तसमये सुखधावनादि कृत्वा ततः पश्चाद् राजकुलादौ गच्छन्ति, तत्तेषां सम्बन्धि सुखधावनादि लौकिकं
 ज्ञशरीरभव्यातिरिक्तं ब्रव्यावश्यकमिति समुदायार्थः । तत्र राजा—चक्रवर्ती चासुदेवो बलदेवो महा-
 मण्डलिकश्च ईश्वरो—युवराजः सामान्यमण्डलिकोऽमाल्यश्च, अन्ये तु व्याचक्षते—अणिमाद्यष्टविधैश्वर्ययुक्त
 ईश्वरः, परितुष्टनरपतिप्रदत्तारत्नालङ्कृतसौवर्णपद्मविभूषितशिरास्तलवरः यस्य पार्श्वत आसन्नमपरं ग्रामनगरा-
 दिकं नास्ति तत्सर्वतश्छिन्नजनाश्रयविशेषरूपं महम्यमुच्यते, तस्याधिपतिर्मांडभ्यिकः, कतिपयकुटुम्ब-
 प्रभुः कौटुम्भिकः, इभो—हस्ती तत्प्रमाणं ब्रव्यमर्हतीतीभ्यः—यस्य सत्कपुञ्जीकृतहिरण्यरत्नादिव्रव्येणान्तरितो
 हस्त्यपि न दृश्यते सः, अधिकतरब्रव्यो वा इभ्य इत्यर्थः, श्रीदेवताध्यासितसौवर्णपद्मविभूषितोरामाङ्गः
 पुरज्येष्ठो वणिग्विशेषः श्रेष्ठी, हस्त्यश्वरथपदातिसमुदायलक्षणायाः सेनायाः प्रभुः सेनापतिः,

“गणिसं धरिसं मेजं पारिच्छेजं च दद्वजायं तु । धेचूणं लाभत्थं वचइ जो अन्नदेसं तु ॥ १ ॥
 निययहुमओ पसिद्धो दीणाणाहाण वच्छलो पंथे । सो सत्थवाहनामं धणोघ लोए समुवहइ ॥ २ ॥”
 पृतद्वक्षणयुक्तः सार्थवाहः, प्रभृतिग्रहणेन शेषप्राकृतजनपरिग्रहः, ‘कल्लं पाउप्पभायाए’ इत्यादि, कल्पमिति
 विभक्तिव्यत्यात् सामान्येन प्रभाते, प्रभातस्यैव विशेषावस्थाः प्राह—‘पाउ’ इत्यादि, प्राहुः—‘प्राकाश्ये,
 ततश्च प्रकाशप्रभातायां रजन्यां, किञ्चिदुपलभ्यमानप्रकाशायामिति भावः, तदनन्तरं ‘सुविमलायां’
 तस्यामेव किञ्चित्परिस्फुटतरप्रकाशायाम्, अथशब्द आनन्तर्ये, तदनन्तरं पाण्डुरे प्रभाते, कथंभूत
 इत्याह—‘फुल्लोत्पलकमलकोमलोन्मीलिते’ फुल्लं—विकसितं तच्च तदुत्पलं च फुल्लोत्पलं, कमलो—हरिण-
 विशेषः, फुल्लोत्पलं च कमलश्च फुल्लोत्पलकमली तयोः कोमलम्—अकठोरं दलानां नयनयोश्चोन्मीलितम्—
 उन्मीलनं यत्र प्रभाते तत् तथा (तस्मिन्), अनेन च प्रागुक्तायाः सुविमलतायाः वक्ष्यमाणसूर्योदयस्य चान्तरा-
 लभाचिर्नी पूर्वस्यां दिश्यरूणप्रभावस्थामाह, तदनन्तरं ‘उट्टिए सूरिए’ चि अभ्युद्गते आदित्ये, कथम्भूते इत्याह—
 ‘रक्ताशोरुप्रकाशकिंशुकशुकमुल्लगुल्लार्धरागसदृशे’ रक्ताशोकप्रकाशस्य किंशुकस्य—पुष्पितपलाशस्य शुकसु-
 तस्य गुल्लार्धस्य च रागेण सदृशो यः स तथा तस्मिन्, आरक्ते इत्यर्थः, तथा ‘कमलाकरनलिनीखण्डबोधके’

१ मयं भार्य मेयं परिच्छेय च द्रव्यजात तु । गृहीत्वा लाभार्थं मज्जति योऽन्यदेशं तु ॥ १ ॥ दृपबहुमत- प्रसिद्धो दीनानाथेऽपु वदसल- पथि । ए सार्थपा-
 इनाम धन्य इ ए लोके समुद्रदति ॥ २ ॥

कमलानामाकरा-उत्पत्तिमूमयो हृदादिजलाशयविशेषास्तेषु यानि नलिनीगण्डानि तेषां बोधको यः स तथा
 तस्मिन्, पुनः किमृते तस्मिन्नित्याह—सहस्ररश्मौ, दिनं करोतीति दिनकरस्तस्मिन्, तेजसा उचलति सति,
 तत्रैवैते भावाः सर्वेऽपि सन्तीति ज्ञापनार्थं सूर्यस्य विशेषणबहुत्वम्, अनेन चोत्तरोत्तरकालभायिना आव-
 श्यकरुणकालविशेषणकलापेन प्रकृष्टमध्यमजघन्योद्यमयतां सत्त्वानां तं तमावश्यकरुणसमयमाह, तथा-
 हि-केचित् प्रकृष्टोद्यमिनः किञ्चित्प्रकाशमानायां रजन्यां सुप्तधावनाद्यावश्यं कुर्वन्ति, मध्यमोद्यमिनस्तु
 तस्यामेव सुचिमलायामरुणप्रभावसरे वा, जघन्योद्यमिनस्तु समुद्गते सचितरीति, 'सुहृद्योवणे'त्यादि, सुप्त-
 धावनं च दन्तप्रक्षालनं च तैलं च फणिहृद्य सिद्धार्थश्च हरितालिका च आदृशश्च धूपश्च पुष्पाणि च माल्यं च-
 गन्धाश्च ताम्बूलं च वस्त्राणि च तान्यादिः येषां स्नानाभरणपरिधानादीनां तानि तथा, तत्र फणिहः—कङ्क-
 तकस्तं मस्तकादी व्यापारयन्ति, सिद्धार्थाः—सर्पपाः, हरितालिका—दूर्वा, एतद्द्वयं मङ्गलार्थं शिरसि प्रक्षि-
 पन्ति, आदृशं तु सुप्तादि निरीक्षन्ते, धूपेन वस्त्रादि धूपयन्ति, अग्रथितानि पुष्पाणि, तान्येव ग्रथितानि
 माल्यम्, अथवा चिरुसितानि पुष्पाणि तान्येवाधिकसितानि माल्यम्, एतेषां च मस्तकादिपूपयोगः, शेषं
 स्वरूपत उपयोगतश्च प्रतीतमेव, एतानि द्रव्यावश्यकानि कृत्वा ततः पश्चाद्राजकुलादौ गच्छन्ति । अत्र रम-
 णीयतातिशयेन स्त्रीपुरुषमिथुनानि यत्राऽऽरमन्ति स विविधपुष्पजात्युपशोभित आरामः, वस्त्राभरणादि-
 समलङ्कृतविग्रहाः सन्निहिताशानाद्याहारा मदनोत्सवादिषु क्रीडार्थं लोका उद्यान्ति यत्र तचम्पकादितरु-

ण्डमण्डितशुभानं, भारतादिकथाचिनोदेन यत्र लोकस्तिष्ठति सा सभा, शेषं प्रतीतम् । अत्राह—ननु राजा-
दिभिः प्रभातेऽवश्यं क्रियत इति व्युत्पत्तिमात्रेणाऽऽवश्यकत्वं भवतु मुखधावनादीनां, द्रव्यत्वं तु कथम-
मीपां?, विवक्षितभावस्य हि कारणं द्रव्यं भवति, भूतस्य भाविनो वा भावस्य हीत्यादिवचनात्, न च
राजादिभिः क्रियमाणानि मुखधावनादीनि भावावश्यककारणं भवन्ति, सत्यं, किन्तु 'भूतस्य भाविनो वेत्या-
द्येव द्रव्यलक्षणं न मन्तव्यं, किं तर्हि? "अप्याहणेषु द्विसद्वोक्ती(त्थी)"ति वचनाद्प्रधानवाचकोऽपि
द्रव्यशब्दोऽवगन्तव्यः, अप्रधानानि च मोक्षकारणभावावश्यकपेक्षया संसारकारणानि राजादिमुखधाव-
नादीनि, ततश्च द्रव्यभूतानि—अप्रधानभूतान्यावश्यकानि एतानीत्यदोषः, नोआगमत्वं
चेहाप्यागमाभावान्नोशब्दस्य च सर्वनिषेधवचनत्वादित्यलं विस्तरेण, निगमयन्नाह—'से तं लोह्य'मित्यादि,
तदेतज्ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तं लौकिकं द्रव्यावश्यकमित्यर्थः ॥ १९ ॥ उक्तो नोआगमतो द्रव्यावश्यक-
न्तर्गतज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तद्रव्यावश्यक(स्य)प्रथमो भेदः । अथ द्वितीयभेदनिरूपणार्थमाह—
से किं तं कुप्पावयुणिअं द्वावस्सयं?, २ जे इमे चरगचीरिगचम्मखंडिअभिकखोंडपं-
डुरंगोअमगोवतिअगिहिधम्मंघम्मचिंतगअविरुद्धविरुद्धुसावगंप्पभितओ पासंड-
त्था कळं पाउप्पभायाए रयणीए जाव तेअसाजलंते इंदस्स वा खंदस्स वा रुदस्स वा

सिवस्स वा वेसमणस्स वा देवस्स वा नागस्स वा जक्खस्स वा भूअस्स वा सुगुंदस्स
 वा अज्जाए वा दुग्गाए वा कोट्टकिरियाए वा उवलेवणसंमज्जणआवरिसणधूवपुप्फगंध-
 मल्लाइआइं देव्वावस्सयाइं करेति, से तं कुप्पावयणियं देव्वावस्सयं (सू० २०)

अथ किं तत् कुप्रावचनिकं द्रव्यावश्यकम्?, अत्र निर्वचनम्—‘कुप्पावयणियं देव्वावस्सयं जे इमे’
 इत्यादि, कुत्तिसतं प्रवचनं येषां ते कुप्रवचनास्तेषामिदं कुप्रावचनिकं. द्रव्यावश्यकं, किं पुनस्तदित्याह—
 ‘जे इमे’ इत्यादि, य एते चरकचीरिकादयः प्रभातसमये इन्द्रस्कन्दादेरुपलेपनादि कुर्वन्ति तत् कुप्रावचनिकं
 द्रव्यावश्यकमिति समुदायार्थः ॥ तत्र घाटिवाहकाः सन्तो ये भिक्षां चरन्ति ते चरकाः, अथवा ये सुञ्जा-
 नाश्चरन्ति ते चरकाः, रथ्यापतितचीरपरिधानाश्चीरिकाः, अथवा येषां चीरमयमेव सर्वमुपकरणं ते चीरिकाः,
 चर्मपरिधानाश्चर्मखण्डिकाः, अथवा चर्ममयं सर्वमेवोपकरणं येषां ते चर्मखण्डिकाः, ये भिक्षामेव सुञ्जते न
 तु स्वपरिगृहीतगोदुग्धादिकं ते भिक्षोण्डाः, सुगतशासनस्था इत्यन्ये, पाण्डुराङ्गा-भस्मोद्धूलितगात्राः, विचि-
 त्रपादपतनादिशिक्षाकलापयुक्तराटकमालिकादिचर्चितशृषभकोपायतः कणभिक्षाग्राहिणो गोतमाः, गोच-
 र्यानुकारिणो गोव्रतिकाः, ते हि वयमपि किल तिर्यक्षु वसाम इति भावनां भावयन्तो गोभिर्निर्गच्छन्तीभिः
 सह निर्गच्छन्ति स्थिताभिस्तिष्ठन्त्यासीनाभिरुपविशन्ति सुञ्जानाभिस्तद्वदेव तृणपत्रपुष्पफलादि सुञ्जन्ति,

तदुक्तम्—“गावीहिं समं निर्गमपवेसठाणासणाह पकरंति । सुंजंति जहा गावी तिरिक्खवासं विभावंता ॥ १ ॥” गृहस्यधर्म एव श्रेयानित्यभिसन्धाय तद्यथोक्तचारिणो गृहिधर्माः, तथा च तदनुसारिणां वचः—“गृहाश्रमसमो धर्मो, न भूतो न भविष्यति । तं पालयन्ति ये धीराः, क्लीबाः पापण्डमाश्रिताः ॥ १ ॥” इति । याज्ञवल्क्यप्रभृतिक्रपिप्रणीतधर्मसंहिताश्चिन्तयन्ति ताभिश्च व्यवहरन्ति(ये)ते धर्मचिन्तकाः, देवताक्षितीशमा-तापितृतिथ्यगादीनामविरोधेन विनयकारित्वाद्चिरूद्धा-वैनयिकाः, पुण्यपापपरलोकाद्यनभ्युपगमपरा अक्रि-यावादिनो चिरूद्धाः, सर्वपापण्डिभिः सह चिरूद्धचारित्वाद्, अत्राऽऽह-ननु यद्येते पुण्याद्यनभ्युपगमपराः कथं तर्हिपां वक्ष्यमाणमिन्द्राद्युपलेपनं संभवति?, पुण्यादिनिमित्तमेव तस्य सम्भवात्, सत्यं, किन्तु जीवि-कादिहेतोस्तेषामपि तत्संभवतीत्यदोषः । प्रथममेवाऽऽद्यतीर्थकरकाले समुत्पन्नत्वात् प्रायो वृद्धकाले दीक्षा-प्रतिपत्तेश्च घृद्धाः-तापसाः, श्रावका-ब्राह्मणाः प्रथमं भरतादिकाले श्रावकाणामेव सतां पश्चाद् ब्राह्मणत्व-भावाद्, अन्ये तु वृद्धश्रावका इत्येकमेव पदं ब्राह्मणवाचकत्वेन व्याचक्षते, एतेषां द्वन्द्वसमासः, प्रभृति-ग्रहणात् परिव्राजकादिपरिग्रहः, पापण्ड-व्रतं तत्र तिष्ठन्तीति पापण्डस्थाः, ‘कल्लं पाउप्पभायाए’ इत्यादि, पूर्ववद् यावत्तेजसा ज्वलतीति । ‘इदस्स वे’त्यादि, तत्रेन्द्रः-प्रतीतः, स्कन्दः-कार्तिकेयः, रुद्रो-हरः, शिवस्त्वा-कारविशेषधरः. स एव. व्यन्तरविशेषो वा, वैश्रवणो-यक्षनायकः, देवः-सामान्यः, नागो-भवनपतिविशेषः,

१ गोभिः समं निर्गमपवेसठाणासणादि प्रकुर्वन्ति । मुञ्चते यथा गावः तिर्यग्वासं विभावयन्तः ॥ १ ॥ ३ प्रपालयन्ति.

यक्षभूतौ ब्यन्तरविशेषी, सुकुन्दो-बलदेवं; आर्या-प्रशान्तरूपा, दुर्गा सैव महिपारूढा, तत्कुट्टनपरा को-
 दृक्रिया, अत्रोपचारादिन्द्रादिशब्देन तदायतनमप्युच्यते, अतस्तस्येन्द्रादेरुपलेपनसम्मार्जनावर्षणपुष्पधू-
 पगन्धमाल्यादीनि द्रव्यावश्यकानि कुर्वन्ति, तत्र उपलेपनं-छगणादिना प्रतीतमेव, सम्मार्जनं-दण्डपुञ्छना-
 दिना, आवर्षणं-गन्धोदकादिना, शोषं गतार्थं, तदेवं य एते चरकादय इन्द्रादेरुपलेपनादि कुर्वन्ति तत् कुप्रा-
 वचनिकं द्रव्यावश्यकम्, अत्र द्रव्यत्वमावश्यकत्वं नोआगमत्वं च लौकिकद्रव्यावश्यकोक्तमिव भावनी-
 यम् । निगमयन्नाह—'से त' मित्यादि, तदेतज्ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तं कुप्रावचनिकं द्रव्यावश्यकमित्यर्थः,
 लक्तो नोआगमतो द्रव्यावश्यकान्तर्गतज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तद्रव्यावश्यकद्वितीयभेदः ॥ २० ॥ अथ
 तृतीयभेदनिरूपणार्थमाह—

से किं तं लोयुत्तरिअं दव्वावस्सयं?, २ जे इमे समणगुणमुक्कजोगी छक्कायनिरणुंकंपा
 हया इव उद्दामां गया इव निरंकुसा घट्टा मट्टा तुप्पोट्टा पंडुरपडपाउरणा जिणाण-
 मणाणाए सच्छंदं विहरिऊणं उभओकालं आवस्सयस्स उवट्टंति, से तं लोयु-
 त्तरिअं दव्वावंस्सयं, से तं जाणयंसरीरभविअसरीरवइरित्तं दव्वावस्सयं, से तं नोआग-
 मतो दव्वावस्सयं, से तं दव्वावस्सयं (सू० २१)

अथ किं तल्लोकोत्तरिकं द्रव्यावश्यकम्?, अत्र निर्वचनमाह-लोकस्योत्तराः-साधवः, अथवा लोकस्योत्तरं-
प्रधानं लोकोत्तरं-जिनशासनं तेषु तस्मिन् वा भवं लोकोत्तरिकं, द्रव्यावश्यकमिति व्याख्यातमेव, किं पुनस्त-
दित्याह-‘जे इमे’इत्यादि, य एते श्रमणगुणमुक्तयोगित्वादिविशेषणविशिष्टाः साध्वाभासा जिनानामना-
ज्ञया स्वच्छन्दं विहृत्योभयकालमावश्यकाय-प्रतिक्रमणायोपतिष्ठन्ते तत्तेषां प्रतिक्रमणानुष्ठानं लोकोत्तरिकं
द्रव्यावश्यकमिति समुदायार्थः । इदानीमवयवार्थं उच्यते-तत्र श्रमणाः-साधवस्तेषां गुणा-मूलोत्तरगुण-
रूपाः, तत्र जीववधविरत्याद्रयो मूलगुणाः पिण्डविशुद्ध्यादयस्तूत्तरगुणाः, तेषु मुक्तो योगो-व्यापारो चैस्ते
सर्वधनादेराकृतिगणत्वात् श्रमणगुणमुक्तयोगिनः, एते च जीववधादिविरतिमुक्तव्यापारा अपि मनसा कदा-
चित् सानुकम्पा अपि स्युरित्याह-पद्सु कार्येषु-पृथिव्यादिषु विषये निर्गता-अपगता अनुकम्पा-मनःसार्द्र-
ता येभ्यस्ते तथा, निरनुकम्पताचिह्नमेवाऽऽह-हया इव-तुरगा इव उद्दामाः-चरणनिपातजीवोपमर्दनिर-
पेक्षत्वाद् द्रुतचारिण इत्यर्थः, किमित्येवंभूतास्ते इत्याह-यतो गजा इव-द्रुष्टद्विरदा इव निरङ्कुशाः-शुर्वाज्ञा-
व्यतिक्रमचारिण इत्यर्थः, अत एव ‘घट्ट’त्ति येषां जङ्घे श्लक्ष्णीकरणार्थं फेनादिना घृष्टे भवतस्तेऽवयवावय-
चिनोरभेदोपचारात् घृष्टाः, तथा ‘मट्ट’त्ति तैलोदकादिना येषां केशाः शरीरं वा मृष्टं ते तथैव मृष्टाः, अथवा

केशादिषु मृष्टं विद्यते येषां ते मृष्टवन्तः, वत्प्रत्ययलोपान्मृष्टाः, तथा 'तुष्पोट्ट'सि तुप्रा-अक्षिता मवनेन वा
 वेष्टिताः शीतरक्षादिनिमित्तमोष्ठा येषां ते तुप्रोष्ठाः, तथा मलपरीषहा(ह)सहिष्णुतादूरीकृतत्वात् पाण्डुरो-
 धीतः पटः-प्रावरणं येषां ते तथा, 'जिनानामनाशया स्वच्छन्दं विहृत्य' तीर्थकराज्ञावाह्याः स्वस्वरूच्या विविध-
 वेष्टाः कृत्वा तत्रोभयकालं-प्रभातसमयेऽस्तमयसमये च चतुर्थ्यर्थे षष्ठीतिकृत्वा आवश्यकत्वात् तत्फला-
 योपतिष्ठन्ते तत्तेषामावश्यकं लोकोत्तरिकं द्रव्यावश्यकम्, अत्र तु द्रव्यावश्यकत्वं भावशून्यत्वात् तत्फला-
 भावात्प्रधानतयाऽप्यसंगं, नोआगमत्वमपि देशे क्रियालक्षणे आगमाभावान्नोशब्दस्य चात्र देशप्रतिषेधवच-
 नत्वादिति । अत्र च लोकोत्तरिके द्रव्यावश्यकके उदाहरणम्-वसन्तपुरे नगरेऽगीतार्थोऽसंचिन्नो गच्छ एको
 विचरति, तत्र च क्षमणगुणमुक्तयोगी संविम्भाभासः साधुरेकः प्रतिदिनं पुरःकर्मादिदोषदुष्टमनेपणीयं भक्तादि
 गृहीत्वा महता संवेगेन प्रतिफलमकाले आलोचयति, तस्मै च गच्छाचार्योऽगीतार्थत्वात् प्रायश्चित्तं प्रयच्छन्
 भणति-पश्यत लहो ! कथमसौ भावमगोपयन् अशठतया सर्वं समालोचयति ? सुखं हि आसेवना क्रियते,
 पुणं चेत्यमालोचयितुं, तस्मादशठतयैव शुद्धो ह्यसौ, तथा च तं प्रशस्यमानं दृष्ट्वा तत्र अन्येऽप्यगीतार्थश्रम-
 णाः प्रशंसन्ति चिन्तयन्ति च-पुरोञ्चेदित्यमालोच्यते तर्हि दोषासेवनायामसकृत्कृतांयामपि न कश्चिदोपः,
 'आलोपनाया एव साध्यत्वाद्, एवं चान्यदा तत्र संविम्नगीतार्थः साधुः कश्चिदायातः, तेन च प्रतिदिनं तमेव
 'पणितरगालोप्य सूरिक्तः-स्वनित्यनस्य प्रशंसां कुर्वन् विवक्षितक्षितीश इव लक्ष्यसे, तथाहि-गिरिनगर-

वासी कश्चिदग्निभक्तो वणिक् पद्मरागरत्नानां गृहं भृत्वा प्रतिवर्षं बह्विना प्रदीपयति, तं चाचिवेकितया तन्न-
गरनरपतिलोकश्च श्लाघते-अहो ! धन्योऽयं वणिग् यो. भगवन्तं हुतशुजमित्थमौदार्यभक्त्यतिशयाद् रत्नै-
स्तरपयति, अन्यदा च प्रबलपवनपटलप्रेरितस्तत्प्रदीपितदहनः सराजप्रासादं समस्तमपि तन्नगरं दहति स्म,
असौ च राज्ञा दण्डितो नगराच्च निष्कासितः, तदेवं यथा राज्ञा तस्य प्रशंसां कुर्वता आत्मा नगरलोकश्च
नाशितस्तथा त्वमपि अस्याविधिप्रधृत्तास्य प्रशंसां कुर्वन्नात्मानं समस्तगच्छं चोच्छेदयसि, यदि पुनरेनेमेकं
शिक्षयसि तदा तथाविधनृप इव सपरिकरो निरपायतामनुभवसि, तथाहि-अन्येन केनचिद् राज्ञा तथैव
कुर्वन् कश्चिद् वणिगाकर्णितः, ततो नगरदाहापायदर्शना क्षितीशेन अरण्यं गत्वा किमित्थं न करोपीत्या-
दिवचोभिस्तिरस्कृत्य दण्डितो निष्कासितश्च, एवं त्वमपीत्यादि, उपनयो गतार्थः, इत्यादि बहुप्रकारं भणितो
यावत्सौ तत्प्रशंसातो न निवर्तते तावत्तेन गीतार्थसाधुना शेषसाधवोऽभिहिताः-एष गणाधिपो महा-
निर्धर्मताऽऽस्पदमगीतार्थो यदि न परित्यज्यते तदा भवतां महतेऽनर्थाय प्रभवतीति । तदेवं तत् साध्वाभासा-
वश्यकप्रकारं सर्वं लोकोत्तरिकं द्रव्यावश्यकमिति । निगमयन्नाह-‘से त’मित्यादि, तदेतल्लोकोत्तरिकं द्रव्याव-
श्यकं, एतद्गुणने च ज्ञशरीरभब्यशरीरव्यतिरिक्तं त्रिविधमपि द्रव्यावश्यकं समर्थितं भवत्यतस्तदपि निगम-
यति-‘से त’मित्यादि, एतत्समर्थने च नोआगमतो द्रव्यावश्यकस्य सप्रभेदस्य समर्थितत्वात्तदपि निगमयति
-‘से तं नोआगमतो’ इत्यादि, एतत्समर्थने च यत् प्रक्रान्तं द्रव्यावश्यकं तत्सोत्तरभेदमप्यवसितमतो

निगमयति—'से तं द्रव्यावस्सय'मिति, तदेतत् द्रव्यावश्यकं संमर्थितमित्यर्थः ॥ २१ ॥ उक्तं सप्रपञ्चं द्रव्या-
वश्यकं, साम्प्रतमचसरायातभावावश्यकनिरूपणार्थमाह—

से किं तं भावावस्सयं?, २ दुविहं पणत्तं, तंजहा—आगमतो अ नोआगमतो अ (सू० २२)

अथ किं तद् भावावश्यकमिति, अत्र निर्बचनमाह—'भावावस्सयं दुविह' मित्यादि, चतुर्विधवक्षितपरिणा-
मस्य भवनं भावः, उक्तं च—'भावो विवक्षितक्रियाऽनुभूतियुक्तो हि वै समाख्यातः । सर्वज्ञैरिन्द्रादिवदिहेन्द-
नादिक्रियाऽनुभवात् ॥१॥' व्याख्या-चतुर्विधवक्षितक्रियायाः-विवक्षितपरिणामस्य इन्दनादेरनुभवनम्-अनुभू-
तिस्तया युक्तो योऽर्थः स भावतद्वतोरभेदोपचाराद्भावः सर्वज्ञैः समाख्यातः, निदर्शनमाहं-इन्द्रादिवदित्यादि,
यथा इन्दनादिक्रियानुभवात् परमैश्वर्यादिपरिणामेन परिणतत्वादिन्द्रादिर्भाव उच्यत इत्यर्थः, इत्यर्थार्थः ।
'भावश्चासौ आवश्यकं च भावमाश्रित्य वा आवश्यकं भावावश्यकं, तच्च द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-आगमतः-
आगममाश्रित्य नोआगमतः-आगमाभावमाश्रित्य ॥ २२ ॥ तत्राऽऽद्यभेदनिरूपणार्थमाह—

से किं तं आगमतो भावावस्सयं?, २ जाणए उवउत्ते, से तं आगमतो भावावस्सयं (सू० २३

अथ किं तदागमतो भावावश्यकम्?, अत्राह—'आगमओ भावावस्सयं जाणए' इत्यादि, ज्ञायक उपयुक्त
आगमतो भावावश्यकम्, इदमुक्तं भवति-आवश्यकपदार्थज्ञस्तज्जनितसंवेगेन विशुद्ध्यमानपरिणामस्तत्र चो-

पयुक्तः साध्यादिरागतो भावावश्यकम्, आवश्यकार्थोपयोगलक्षणस्याऽऽगमस्यात्र सद्भावात्, भावावश्यक-
रूता चात्राऽऽवश्यकोपयोगपरिणामस्य सद्भावात्, भावमाश्रित्य आवश्यकमिति व्युत्पत्तेः, अथवाऽऽवश्यक-
कोपयोगपरिणामानन्यत्वात् साध्यादिरपि भावः, ततश्च भावश्चासावावश्यकं चेति व्युत्पत्तेरप्यसौ मन्तव्य
इति । 'से त'मित्यादि निगमनम् ॥ २३ ॥ अथ भावावश्यकद्वितीयभेदनिरूपणार्थमाह—
से किं तं नोआगतो भावावस्सयं ?, २ तिविहं पणत्तं, तंजहा-लोइयं कुप्पावय-

णियं लोयुत्तरिअं (सू० २४)

अथ किं तन्नोआगतो भावावश्यकम्?, अत्राऽऽह-नोआगतो भावावश्यकं त्रिविधं प्रज्ञसं, तद्यथा-
लौकिकं कुप्पावचनिकं लोकोत्तरिकं च ॥ २४ ॥ तत्र प्रथमभेदनिर्णयार्थमाह—

से किं तं लोइयं भावावस्सयं ?, २ पुव्वणहे भारहं अवरणहे रामायणं, से तं लोइयं
भावावस्सयं (सू० २५)

अथ किं तल्लौकिकं भावावश्यकमिति ?, आह—'लोइयं भावावस्सयं पुव्वणहे' इत्यादि, लोके भवं लौकिकं
यदिदं लोकः पूर्वाह्णे भारतमपराह्णे रामायणं वाचयति शृणोति वा तल्लौकिकं भावावश्यकं, लोकं हि भार-
तरामायणयोर्वाचनं श्रवणं वा पूर्वाह्णापराह्णयोरेव रूढं, विपर्यये दोषदर्शनात्, ततश्चेत्थमनयोर्लोकैऽवश्यकरणी-

यत्वादावश्यकत्वं, तद्वाचकस्य श्रोतॄणां च तदर्थोपयोगपरिणामसद्भावात् भावत्वं, तद्वाचकाः श्रोतारश्च पत्र-
 कपरावर्तनहस्ताभिनयगात्रसंयतत्वकरकुञ्जलमीलनादिक्रियायुक्ता भवन्ति, क्रिया च नोआगमत्वेन प्रागिहोक्ता
 'क्रियाऽऽगमो न होइ'ति वचनात्, ततश्च क्रियालक्षणे देशे आगमस्याभावात् नोआगमत्वमपि भावनी-
 यं, नोपान्त्स्यात् देशनियेधवचनत्वाद्, देशे त्वागमोऽस्ति, लौकिकाभिप्रायेण भारतादेरागमत्वात्,
 तस्माद् यथानिर्दिष्टसमये लौकिकास्तदुपयुक्ता यदवश्यं भारतादि वाचयन्ति शृण्वन्ति वा तल्लौकिकं भा-
 वावश्यकमिति स्थितं, भावमाश्रित्याऽऽवश्यकं भावावश्यकं भावश्चासावावश्यकं चेति वा भावावश्यकमि-
 त्वात् यिस्तरेण । 'से त'मित्यादि निगमनम् ॥ २५ ॥ उक्तो नोआगमतो भावावश्यकप्रथमभेदः, अथ तद्द्विती-
 यभेदरनिरूपणार्थमाह—

से किं तं कुष्पावयणियं भावावस्सयं?, २ जे इमे चरगचीरिग जाव पासंडत्था इज्जं-
 जलिहोमजपोन्दुरुहूनमोक्कारमाइआइं भावावस्सयाइं करेति से तं कुष्पावयणियं

भावावस्सयं (सू० २६)

अथ च निर्गमनमाह—'कुष्पावयणियं भावावस्सयं जे इमे' इत्यादि, कुत्तिसत्तं प्रवचनं येषां ते तथा तेषु
 "५" उपापत्तिकं गायापदगकं, किं तद्?, उच्यते, य एते चरकचीरिकादयः पाषण्डस्था यथावसरं इज्याञ्ज-

लिहोमादीनि भावरूपाण्यावश्यकानि भावावश्यकानि कुर्वन्ति तत् कुप्रावचनिकं भावावश्यकमिति सम्बन्धः । तत्र चरकादिस्वरूपं प्रागेयोक्तम्, इज्याञ्जल्यादिस्वरूपं तूच्यते-तत्र यजनमिज्या याग इत्यर्थस्तद्विषयो जलस्याञ्जलिः इज्याञ्जलिः यागदेवतापूजावसरभावीति हृदयम्, अथवा यजनमिज्या-पूजा गायत्र्यादिपाठपूर्वकं विप्राणां सन्ध्यार्चनमित्यर्थः, तत्राञ्जलिः इज्याञ्जलि, अथवा देशीभापया इज्येति माता तस्या नमस्कारविधौ तद्भक्तैः क्रियमाणः करकुङ्कुमलमीलनलक्षणोऽञ्जलिरिज्याञ्जलिः, होमः-अग्निहोत्रिकैः क्रियमाणमग्निहवनं जपो-मध्नाद्यभ्यासः 'उन्दुरुक्क'स्ति देशीवचनं उन्दु-मुखं तेन रुक्क-वृषभादिशब्दकरणमुन्दुरुक्कं देवतादिपुरतो वृषभगजितादिकरणमित्यर्थः, नमस्कारो-नमो भगवते-दिवसनाथायेत्यादिकः, एतेषां द्वन्द्वे इज्याञ्जलिहोमजपोन्दुरुक्कनमस्कारास्ते आदित्येषां तानि तथा, आदिशब्दात् स्तवादिपरिग्रहः, एतेषां च चरकादिभिरवश्यं क्रियमाणत्वादावश्यकत्वम्, एतत्कर्तृणां च तदर्थोपयोगश्रद्धादिपरिणामसद्भावात् भावत्वम्, अन्यच्च चरकादीनां तदर्थोपयोगलक्षणो देश आगमः देशस्तु करशिरोव्यापारादिक्रियालक्षणो नोआगमस्ततो देश आगमाभावमाश्रित्य नोआगमत्वमवगन्तव्यं, नोशब्दस्येहापि देशनिषेधपरत्वात्, तस्माच्चरकादयस्तदुपयुक्ता यथावसरं यदवश्यमिज्याञ्जल्यादि कुर्वन्ति तत् कुप्रावचनिकं भावावश्यकं, भावावश्यकशब्दस्य च व्युत्पत्तिद्वयं तथैव, 'से त'मित्यादि निगमनम् ॥ २६ ॥ उक्तो नोआगमतो भावावश्यकद्वितीयभेदः, अथ तृतीयभेदनिरूपणार्थमाह-

से किं तं लोपुत्तरिअं भावावस्सयं?, २ जणं इमे समणे वा समणी वा सावओ वा साविआ वा तच्चित्ते तम्मणे तद्धेसे तदज्झवसिए तच्चिब्बज्झवसाणे तदट्ठोवउत्ते तदप्पिअकरणे तब्भावणाभाविए अणरथ कथइ मणं अकरेमाणे उभओकालं आवस्सयं करंति से तं लोपुत्तरियं भावावस्सयं, से तं नोआगमतो भावावस्सयं, से तं भावावस्सयं (सू० २७)

अत्र निर्वचनम्—'लोपुत्तरियं भावावस्सयं जं ण'मित्यादि 'जं ण'ति णमिति वाक्यालङ्कारे, यदिदं अमणादयस्तच्चित्तादिविशेषणविशिष्टा उभयकालं प्रतिक्रमणाद्यावश्यकं कुर्वन्ति तद्योकोत्तरिकं भावावश्यकमिति सण्टङ्कः, तत्र श्राम्यतीति अमणः—साधुः, अमणी-साध्वी, शृणोति साधुसमीपे जिन्मणीतां सामाचारीमिति आवकः—अमणोपासकः, आविका—अमणोपासिका, वाशब्दाः समुच्चयार्थाः, तस्मिन्नेवाऽऽवश्यके चित्तं—सामान्योपयोगरूपं यस्येति स तच्चित्तः, तस्मिन्नेव मनो-विशेषोपयोगरूपं यस्य स तन्मनाः, तत्रैव लेश्याशुमपरिणामरूपा यस्येति स तद्धेश्यः, तथा तदध्यवसितः—इहाध्यवसायोऽध्यवसितं, ततश्च तच्चित्तादिभावयुक्तस्य सतस्तस्मिन्नेवाऽऽवश्यकंऽध्यवसितं क्रियासम्पादनविषयमस्येति तदध्यवसितः, तथा तत्तीत्राध्यवसायः—तस्मिन्नेवाऽऽवश्यकं तीत्रं—प्रारम्भकालादारभ्य प्रतिक्षणं प्रकर्षयापि प्रयत्नविशेषलक्षणमध्यवसानं यस्य

स तथा, तथा 'तदर्थोपयुक्तः' तस्य-आवश्यकस्यार्थस्तदर्थस्तदर्थोपयुक्तस्तदर्थोपयुक्तः-प्रशस्ततरसंवेगविशु-
द्ध्यमानः तस्मिन्नेव प्रतिसूत्रं प्रतिक्रियं चार्थपूपयुक्त इत्यर्थः, तथा 'तदर्थितकरणः' करणानि-तत्साधकतमानि
देहरजोहरणमुखवस्त्रिकादीनि तस्मिन्-आवश्यकं यथोचितव्यापारनियोगेनार्पितानि-नियुक्तानि तानि येन
स तथा, सम्यग्यथास्थानन्यस्तोपकरण इत्यर्थः, तथा 'तद्भावनाभावितः' तस्य-आवश्यकस्य भावना-अव्य-
वच्छिन्नपूर्वपूर्वतरसंस्कारस्य पुनः पुनस्तदनुष्ठानरूपा तथा भावितः-अङ्गाङ्गीभावेन परिणतावश्यकानुष्ठानपरि-
णामस्तद्भावनाभावितः, तदेवं यथोक्तप्रकारेण प्रस्तुतव्यतिरेकतोऽन्यत्र कुत्रचिन्मनोऽकुर्वन् उल्लक्षणत्वाद्वाचं
कायं चान्यत्राकुर्वन्, एकार्थिकानि वा विशेषणान्येतानि प्रस्तुतोपयोगप्ररूपप्रतिपादनपराणि, अमूनि च लिङ्ग-
विपरिणामतः श्रमणीश्राविकयोरपि योज्यानि, तस्मात् तच्चित्तादिविशेषणविशिष्टाः श्रमणादयः 'उभयकालम्'
उभयसन्ध्यं यदावश्यकं कुर्वन्ति तल्लोकोत्तरिकं, भावमाश्रित्य भावश्चासावावश्यकं चेति वा भावावश्य-
कम्, अत्राप्यवश्यकंकरणदावश्यकत्वं तदुपयोगपरिणामस्य च सद्भावात् भावत्वं मुखवस्त्रिकाप्रत्युपेक्षण-
रजोहरणव्यापारादिक्रियालक्षणदेशस्यानागमत्वात् नोआगमत्वं भावनीयम्, 'से तमित्यादि निगमनम्
॥ २७ ॥ तदेवं स्वरूपत उक्तं भावावश्यकम्, अनेन चात्राधिकार इत्यतो नानादेशजविनेयानुग्रहार्थं तस्यैव
पर्यायाभिधानार्थमाह-

तस्स णं इमे एगद्विआ णाणावञ्जणा णामधेज्जा भवंति, तंजहा-आव-

स्सयं १ अवस्संकरणिज्जं २ धुवनिगहो ३ विसोही ४ अ । अज्झयणछक्कवगो ५ नाओ ६
 आराहणा ७ मग्गो ८ ॥१॥ (२) समणेणं सावएण य अवस्सकायव्वयं हवइ जम्हा ।

अंतो अहोनिस्स य तम्हा आवस्सयं नाम ॥ २ ॥ (३) से तं आवस्सयं (सू० २८)

‘तस्य’ आवश्यकस्य ‘अमूनि’ वक्ष्यमाणानि . ‘एकार्थिकानि’ परमार्थत एकार्थविषयाणि ‘नानाघो-
 पाणि’ पृथग्भिन्नोदात्तादिस्वराणि ‘नानाव्यञ्जनानि’ पृथग्भिन्नककाराद्यक्षराणि. ‘नामधेयानि’ पर्याय-
 ध्वनयो भवन्ति, तद्यथा-‘आवस्सयं’ गाहा, व्याख्या-श्रमणादिभिरवश्यं क्रियत इति निपातनादावश्यकम्,
 अथवा ज्ञानादिगुणा मोक्षो वा आ-समन्ताद्वश्यः क्रियतेऽनेनेत्यावश्यकम्, अथवा आ-समन्ताद्वश्या इन्द्रिय-
 कपायादिभावशत्रवो येषां ते तथा, तैरेव क्रियते यत् तदावश्यकम्, अथवा समग्रस्यापि गुणग्रामस्यावासक-
 मित्यावासकमित्याद्यपरमपि स्वधिया वाच्यं, पूर्वमपि च व्युत्पादितमिदं, तथा मुमुक्षुभिर्निघमानुष्ठेयत्वाद्व-
 श्यकरणीयं, तथा ‘धुवनिग्रह’ इति अत्रानादित्वात् कचिदपर्यवसितत्वाच्च ध्रुवं-कर्म तत्फलमृतः संसारो
 वा तस्य निग्रहहेतुत्वान्निग्रहो ध्रुवनिग्रहः, तथा कर्ममलिनस्याऽऽत्मनो विशुद्धिहेतुत्वाद्धिशुद्धिः, तथा सामा-
 धिकादिपडध्ययनकलापात्मकत्वाद्दध्ययनषट्कवर्गः, तथाऽभीष्टार्थसिद्धेः सम्यगुपायत्वात् न्यायः, अथवा जीव-
 कर्मसम्बन्धापनयनाभ्यायः, अयमभिप्रायो-यथा कारणिकैर्दृष्टो न्यायो द्वयोरर्थिप्रत्यर्थिनोर्भूमिद्रव्यादि-

सम्बन्धं चिरकालीनमप्यपनयत्येवं जीवकर्मणोरनादिकालीनमप्याश्रयाश्रयिभावसम्बन्धमपनयतीत्यावश्य-
कमपि न्याय उच्यते, तथा मोक्षाराधनाहेतुत्वादाराधना, तथा मोक्षपुरप्रापकत्वादेव मार्ग इति गार्थः ॥ १ ॥
उक्तगाथाया आद्यपदं सूत्रकार एव व्युत्पादयन्नाह—'समणेण' गाहा, श्रमणादिना अहोरात्रस्य मध्ये
यस्मादवश्यंक्रियते तस्मादावश्यकम्, एवमेवावश्यकरीयादिपदानामपि व्युत्पत्तिर्द्रष्टव्या उपलक्षणत्वाद्स्याः,
इति गार्थः ॥ १ ॥ 'से त'मित्यादि निगमनं, तदेतदावश्यकं निक्षिप्तमित्यर्थः । तदेवं नामादिभेदैर्निक्षि-
प्तमावश्यकं, तन्निक्षेपे च यंदुक्तम्—'आवश्यकं निक्षेप्स्यामी'ति तत् सम्पादितम्, [इति अनुयोगद्वाराग्रन्थे
आवश्यकधिकारः कथितः ॥ २८ ॥ अथ श्रुताधिकारः कथ्यते]—साम्प्रतं पुनर्यदुक्तम्—'श्रुतं निक्षेप्स्यामी'ति
तत्सम्पादनार्थमाह—

से किं तं सुतं ?, २ चउव्विहं पणत्तं, तंजहा—नामसुअं ठवणसुअं दव्वसुअं. भाव-
सुअं (सू० २९)

अथ किं तत् श्रुतमिति प्रश्नः, अत्र निर्वचनं 'सुअं चउव्विह'मित्यादि, 'श्रुतं' प्राग्विरूपितशब्दार्थं चतु
र्विधं प्रज्ञसं, तद्यथा—नामश्रुतं स्थापनाश्रुतं द्रव्यश्रुतं भावश्रुतं च ॥ २९ ॥ तत्राऽऽद्यभेदनिर्णयार्थमाह—

से किं तं नामसुअं ?, २ जस्स णं जीवस्स वा जाव सुएत्ति नामं कज्जइ से तं नाम-
सुअं (सू० ३०)

अत्र निर्वचनं-नामश्रुतं, 'जस्स णं'मित्यादि, यस्य जीवस्य वा अजीवस्य वा जीवानां वा अजीवानां वा तदुभयस्य वा तदुभयानां वा श्रुतमिति यन्नाम क्रियते तन्नामश्रुतमित्यादिपदेन सम्बन्धः, नाम च तत् श्रुतं चेति व्युत्पत्तेः, अथवा यस्य जीवादेः श्रुतमिति नाम क्रियते तज्जीवादिवस्तु नामश्रुतं, नाम-नामसंज्ञेण श्रुतं नामश्रुतमिति व्युत्पत्तेः । तत्र जीवस्य कथं श्रुतमिति नाम सम्भवतीत्यादिभावना यथा नामावश्यकै तथा तदनुसारेण यथासम्भवमभ्यूह्य वाच्या, 'से तं'मित्यादि निगमनम् ॥ ३० ॥ उक्तं नामश्रुतम्, अथ स्थापना-
श्रुतनिरूपणार्थमाह—

से किं तं ठवणासुअं ?, २ जं णं कट्टकस्से वा जाव ठवणा ठविज्जइ, से तं ठवणासुअं ।
नामठवणाणं को पइविसेसो ?, नाम आवकहिअं ठवणा इत्तरिआ वा होज्जा आव-
कहिआ वा (सू० ३१)

अत्र निर्वचनम्—'ठवणासुअं जं णं'मित्यादि, अत्र व्याख्यानं यथा स्थापनावश्यकै तथा सप्रपञ्चं द्रष्टव्यं, नवरमावश्यकस्थाने श्रुतसुचारणीयं, काष्ठकर्मादिषु श्रुतपठनादिक्रियावन्त एकादिसाध्यादयः स्थाप्यमानाः

स्थापनाश्रुतमिति तात्पर्यम् । 'से' त'मित्यादि निगमनम् । 'नामठवणाणं को पइविसेसो ?' इत्यादि पूर्वं भा-
चितमेव, वाचनान्तरे तु 'नामठवणाओ भणियाओ' इत्येतदेव दृश्यते, आवश्यकनामस्थापनाभणनेन प्रायो-
ऽभिन्नार्थत्वात् श्रुतनामस्थापने अप्युक्ते एव भवतः इत्यतो नात्र ते पुनरुच्येते इति भावः ॥ ३१ ॥ द्रव्यश्रु-
तनिरूपणार्थमाह—

से किं तं दव्वसुअं ? , २ दुविहं पणत्तं, तंजहा—आगमतो अ नोआगमतो अ (सू० ३२)

अत्र निर्वचनम्—'दव्वसुअं दुविह'मित्यादि, द्रव्यश्रुतं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा—आगमतो नोआंगमतश्च
॥ ३२ ॥ अत्राऽऽद्यभेदनिर्णयार्थमाह—

से किं तं आगमतो दव्वसुअं ? , २ जस्स णं सुएत्ति पयं सिक्खियं ठियं जियं जाव
णो अणुप्पेहाए, कम्हा ? , अणुवओगो दव्वमितिकहु, नेगमस्स णं एगो अणुवउत्तो
आगमतो एगं दव्वसुअं जाव कम्हा ? जइ जाणए अणुवउत्ते न भवइ । से तं आग-
मतो दव्वसुअं (सू० ३३)

अत्र निर्वचनम्—'आगमओ दव्वसुअ'मित्यादि, यस्य कस्यचित् श्रुतमिति पदं श्रुतपदाभिधेयमाचारादि-
शास्त्रं शिक्षितं स्थितं यावद्वाचनोपगतं भवति स जन्तुस्तत्र वाचनाप्रच्छन्नादिविभर्तमानोऽपि श्रुतोपयोगेऽवर्त-

मानत्वादागमतः—आगममाश्रित्य द्रव्यश्रुतमिति समुदायार्थः । शेषोऽत्राऽऽक्षेपपरिहारादिप्रपञ्चो नयविचारणा च द्रव्यावश्यकवत् द्रष्टव्या, अत एव सूत्रेऽप्यतिदेशं कुर्यता 'जाव कम्हा ? जइ जाणए' इत्यादिना पर्यन्त-निर्दिष्टानां शब्दनयानां सम्बन्धी सूत्रालापनो गृहीतः । एतच्च काञ्चिदेव वाचनामाश्रित्य व्याख्यायते, वाचनान्तराणि तु हीनाधिकान्यपि दृश्यन्ते, 'से त'मित्यादि निगमनम् ॥ ३३ ॥ उक्तमागमतो द्रव्यश्रुतम्, इदानीं नोआगमतस्तदेवोच्यते—

से किं तं नोआगमतो दब्बसुअं ? , २ तिविहं पणत्तं, तंजहा—जाणयसरीरदब्बसुअं

भविअसरीरदब्बसुअं जाणयसरीरभविअसरीरवइरित्तं दब्बसुअं (सू० ३४)

अत्र निर्वचनम्—'नोआगमओ दब्बसुअं तिविह'मित्यादि, 'जाणयसरीर० भविअसरीर० जाणयसरीरभ-विअसरीरवइरित्तं दब्बसुअं' ॥ ३४ ॥ अत्राऽऽद्यभेदज्ञापनार्थमाह—

से किं तं जाणयसरीरदब्बसुअं ? , ३ सुअत्तिपयत्थाहिगारजाणयस्स जं सरीरयं

ववगयचुअचाविअचत्तदेहं तं चेव पुवभणिअं भाणिअं जाव से तं जाणयसरी-

रदब्बसुअं (सू० ३५)

अत्रोत्तरम्—'जाणयसरीरदब्बसुअं सुअत्ती'त्यादि, ज्ञातवानिति ज्ञस्तस्य शरीरं तदेवानुभूतभावत्वाद्

द्रव्यश्रुतं ज्ञशरीरद्रव्यश्रुतं, श्रुतमिति यत्पदं तदर्थ्याधिकारज्ञायकस्य यच्छरीरकं व्यपगतादिविशेषणविशिष्टं तज्ज्ञशरीरद्रव्यश्रुतमित्यर्थः । ननु यदि जीवविप्रमुक्तमिदं कथं तर्ह्यस्य द्रव्यश्रुतत्वं? लेष्टादीनामपि तत्प्रसङ्गात्, तत्पुद्गलानामपि कदाचित् श्रुतकर्तृ(वेत्तु)भिः गृहीत्वा मुक्तत्वसम्भवादित्याशङ्क्याऽऽह—‘सैज्जागय’मित्यादि, शेषोऽत्रावयवव्याख्यादिप्रपञ्चो ज्ञशरीरद्रव्यावश्यकवत् श्रुताभिलापतो वाच्यः, यावत् ‘सेत’मित्यादिनिगमनम् ॥ ३५ ॥ द्वितीयभेदनिरूपणार्थमाह—

से किं तं भविअसरीरदव्वसुअं?, २ जे जीवे जोणीजम्मणनिक्खंते जहा द्वाव-

स्सए तहा भाणिअंवं जाव से तं भविअसरीरदव्वसुअं (सू० ३६)

अत्र प्रतिवचः—‘भविसरीरदव्वसुअं जे जीवे’ इत्यादि, विवक्षितपर्यायेण भविष्यतीति भव्यो-विवक्षितपर्यायार्हः तद्योग्य इत्यर्थः, तस्य शरीरं तदेव भाविभावश्रुतकारणत्वात् द्रव्यश्रुतं भव्यशरीरद्रव्यश्रुतं, किं पुनस्तदिति, अत्रोच्यते, यो जीवो योनिजन्मत्वनिष्क्रान्तोऽनेनैव शरीरसमुच्चयेणादत्तेन जिनोपदिष्टेन भावेन श्रुतमित्येतत् पदमागामिकाले शिक्षिष्यते न तावच्छिक्षते तज्जीवाधिष्ठितं शरीरं भव्यशरीरद्रव्यश्रुतमित्यर्थः, शेषं द्रव्यावश्यकवत् श्रुताभिलापेन सर्वं वाच्यं, यावत् ‘से त’मित्यादि निगमनम् ॥ ३६ ॥ तृतीयभेदपरिज्ञानार्थमाह—

से किं तं जाणयसरीरभविअसरीरवइरित्तं दब्बसुअं?, २ पत्तयपोत्थयलिहिअं, अहवा जाणयसरीरभविअसरीरवइरित्तं दब्बसुअं पंचविहं पणत्तं, तंजहा-अंडयं वौडयं कीडयं वालयं वागयं, अंडयं हंसगब्भादि, वौडयं कप्पासमाइ, कीडयं पंचविहं पणत्तं, तंजहा-पट्टे मलए अंसुए चीणंसुए किमिरागे, वालयं पंचविहं पणत्तं, तंजहा-उणिए उट्टिए मिअलोमिए कोतवे किट्टिसे, वागयं सणमाइ, से तं जाणयसरीरभविअसरीरवइरित्तं दब्बसुअं, से तं नोआगमतो दब्बसुअं, से तं दब्बसुअं (सू० ३७)

अत्र निर्वचनम्—‘जाणयसरीरभविअसरीरवइरित्तं दब्बसुअं’मित्यादि, यत्र ज्ञशरीरभव्यशरीरयोः सम्बन्धि अनन्तरोक्तरूपं न घटते तत् ताभ्यां व्यतिरिक्तं-भिन्नं द्रव्यश्रुतं, किं पुनस्तदित्याह—‘पत्तयपोत्थयलिहियं’ति पत्रकाणि-तलताल्यादिसंबन्धीनि तत्संघातनिष्पन्नास्तु पुस्तकाः, ततश्च पत्रकाणि च पुस्तकाश्च तेषु लिखितं पत्रकपुस्तकलिखितम्, अथवा ‘पोत्थयं’ति पोतं-वस्त्रं पत्रकाणि च पोतं च तेषु लिखितं पत्रकपोतलिखितं ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तं द्रव्यश्रुतम्, अत्र च पत्रकादिलिखितस्य श्रुतस्य भाव-

श्रुतकारणत्वात् द्रव्यत्वमवसेयं, नोआगमत्वं तु आगमतो द्रव्यश्रुत इव आगमकारणस्यात्मदेहशब्दत्र-
यरूपम्याभावाद् भावनीयम् । तदेवमेकेन प्रकारेण ज्ञशरीरभन्व्यशरीरव्यतिरिक्तं द्रव्यश्रुतमुक्तं, साम्प्रतं
तदेव प्रकारान्तरेण निरूपयितुमाह—‘अहवे’त्यादि, अथवा श्रुतं पञ्चविधं प्रज्ञसं, तद्यथा—‘अंडय’मित्यादि,
अत्राऽऽह—ननु श्रुते प्रक्रान्ते सूत्रस्य प्ररूपणमप्रस्तुतं, सत्यं, किन्तु प्राकृतशैलीमङ्गीकृत्य श्रुतस्याण्ड-
जादिसूत्रस्य च सूत्रलक्षणेनैकेन शब्देनाभिधीयमानत्वंसाम्यादिदमपि प्ररूपयतीत्यदोषः, प्रसङ्गतोऽण्डजा-
दिसूत्रस्वरूपज्ञापनेन शिष्यव्युत्पत्तिश्चैवं कृता भवति, अत एव भावश्रुते प्रक्रान्ते नामश्रुतादिप्ररूपण-
मप्रस्तुतमित्याद्यपि प्रेर्यमपास्तं, तस्यापि शिष्यव्युत्पादनादिफलत्वात्, न च भावश्रुतप्रतिपक्षस्य नामश्रुतादेः
प्ररूपणमन्तरेण भावश्रुतस्य निर्दोषत्वादिस्वरूपनिश्चयः कर्तुं पार्यते, ‘जे सव्यं जाणह से एगं जाणह’त्ति
वचनादित्यलं चित्तरेण । अत्राऽऽद्यभेदज्ञापनार्थमाह—‘से किं त’मित्यादि, अत्रोत्तरम्—‘अंडयं हंसगब्भा-
इ’त्ति अण्डाजातमण्डजं हंसः—पतङ्गश्चतुरिन्द्रियो जीवविशेषः, गर्भस्तु तन्निर्वर्तितः कोसिकाकारो, हंसस्य
गर्भो-हंसगर्भः, तदुत्पन्नं सूत्रमण्डजमुच्यते, आदिशब्दः स्वभेदप्रख्यापनपरः । ननु यदि हंसगर्भोत्पन्न-
सूत्रमण्डजमुच्यते तर्हि सूत्रे ‘अंडयं हंसगब्भाइ’त्ति सामानाधिकरण्यं विरुध्यते, हंसगर्भस्य प्रस्तुतसूत्र-
कारणत्वादेव, सत्यं, कारणे कार्योपचारात् तद्विरोधः, कोशकारभवं सूत्रं चटकसूत्रमिति लोके प्रती-
तमण्डजमुच्यत इति हृदयं, पञ्चेन्द्रियहंसगर्भसम्भवमित्यन्पे, ‘से त’मित्यादि निगमनम् । अथ द्वितीय-

भेद उच्यते-‘से किं त’मित्यादि, अत्र निर्वचनम्-‘बौड्यं फलिह्रमाह’स्ति बौडं यमनीफलं तस्माज्जातं बो-
 षड्जं, फलिही-वमनी तस्याः फलमपि फलिहं कर्पासाश्रयं कोशरूपं, तदिहापि कारणे कार्यापचाराद्बोषड्जं
 सूत्रमुच्यते इति भावः, ‘से त’मित्यादि निगमनम् । अथ तृतीयभेद उच्यते-‘से किं त’मित्यादि, अत्रोत्तर-
 रम्-‘कीड्यं पंचविह’मित्यादि, कीटाज्जातं कीटजं-सूत्रं तत् पद्यविधं प्रज्ञसं, तद्यथा-‘पटे’त्ति पटसूत्रं मल-
 यम् ‘अंशुकं’ चीनांशुकं कृमिरागम्, अत्र बृहद्व्याख्या-किल यत्र विषये पटसूत्रमुत्पद्यते तत्रारण्ये वननिकुञ्ज-
 स्थाने मांसचीडादिरूपस्याऽऽमिपस्य पुञ्जाः क्रियन्ते, तेषां च पुञ्जानां पार्श्वतो निम्ना उन्नताश्च सान्तरा बह्वयः
 कीलका भूमौ निखायन्ते, तत्र वनान्तरेषु संचरन्तः पतद्गकीटाः समागत्य मांसाद्यामिपोपभोगलुब्धाः कील-
 कान्तरेष्वितस्ततः परिभ्रमन्तो लालाः प्रसृञ्चन्ति, ताश्च कीलकेषु लग्नाः परिगृह्यन्ते, इत्येतत् पटसूत्रमभिधी-
 यते, अनेनैव क्रमेण मलयविषयोत्पन्नं तदेव मलयम्, इत्थमेव चीनविषये वहिस्तादुत्पन्नं तदेवांशुकं, इत्थमेव
 चीनविषयोत्पन्नं तदेव चीनांशु-रुमभिधीयते, क्षेत्रविशेषाद्धि कीटविशेषस्तद्विशेषाच्च पटसूत्रादिव्यपदेश
 इति भावः । एवं क्वचिद्विषये मनुष्यादिशोणितं गृहीत्वा केनापि योगेन युक्तं भाजनसम्पुटे स्थाप्यते, तत्र
 च प्रभृताः कृमयः समुत्पद्यन्ते, ते च चात्ताभिलाषिणो भाजनच्छिद्रेर्निर्गत्य आसन्नं पर्यटन्तो घडालाजा-
 लमभिसृञ्चन्ति तत् कृमिरागं पटसूत्रमुच्यते, तच्च रक्तवर्णकृमिसमुत्पत्त्वात् स्वपरिणामत एव रक्तं भवति ।
 अन्ये त्वभिदद्यति-यदा तत्र शोणिते कृमयः समुत्पन्ना भवन्ति तदा सकृमिकमेव तन्मलित्वा किट्टिसं परि-

त्यज्य रसो गृह्यते, तत्र च रुचिद् योगः प्रक्षिप्यते, ततस्तेन यद् रज्यते पटसूत्रं तत् कृमिरागमुच्यते, तच्च
घौताद्यवस्थासु मनागपि कथञ्चिद्रागं न मुञ्चन्ति, 'से त'मित्यादि निगमनम् । अथ चतुर्थो भेद उच्यते—'से
किं त'मित्यादि, अत्रोत्तरम्—'वाल्यं पंचविह'मित्यादि, बालेभ्यः—ऊरुणिकादिलोमभ्यो जातं बालजं, तत्
पञ्चमिधं प्रज्ञसं, तद्यथा—ऊर्णाया इदमौर्णिकम्, उष्ट्राणामिदमौष्टिकम्, एते द्वे अपि प्रतीते, ये सृगेभ्यो ह्रस्वका
सृगाकृतयो बृहत्पुच्छा आद्यविकजीवविशेषास्तल्लोमनिष्पन्नं सृगलोमिकम्, उन्दुरोमनिष्पन्नं कौतवं, ऊर्णा-
दीनां यदुद्धरितं किट्टिसं तन्निष्पन्नं सूत्रमपि किट्टिसम्, अथवा एतेपामेवोर्णादीनां द्विकादिसंयोगतो निष्पन्नं
सूत्रं किट्टिसं, अथवा उक्तशेषाश्वादिलोमनिष्पन्नं किट्टिसं 'से त'मित्यादि निगमनम् । अथ पञ्चमो भेदो-
ऽभिधीयते—'से किं त'मित्यादि, बल्काज्जातं बल्कजं, तच्च सणप्रभृति, क्वचित् पुनरतस्यादीति पाठः, तत्रा-
तसीसूत्रं मालवादिदेशप्रसिद्धं, 'से त'मित्यादि निगमनम् । उक्तं पञ्चविधमण्डजादिसूत्रं, तद्गणने चोक्तं ज्ञा-
रीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तं द्रव्यश्रुतम्, अतस्तदपि निगमयति—'से तं जाणगे'त्यादि, एतद्गणने च समर्थितं
नोआगमतो द्रव्यश्रुतमतस्तदपि निगमयति—'से तं नोआगमथो'इत्यादि, एतत्समर्थने च समर्थितं द्विविधमपि
द्रव्यश्रुतमतस्तदपि निगमयति—'से त द्रवसुअ'मित्यादि ॥ ३७ ॥ अथ भावश्रुतनिरूपणार्थमाह—

से किं तं भावसुअं?, २ दुविहं पणत्तं, तंजहा—आगमतो अ (सू० ३८)
अत्रोत्तरम्—'भावसुअं दुविह'मित्यादि, विवक्षितपरिणामस्य भवनं भावः स चासौ श्रुतं चेति भाव-

श्रुतं भावप्रधानं वा श्रुतं भावश्रुतं, तद् द्विविधं प्रज्ञप्तम्-आगमतो नोआगमतश्च ॥ ३८ ॥ तत्रऽऽद्यभेदनि-
रूपणार्थमाह—

से किं तं आगमतो भावसुअं ?, २ जाणए उवउत्ते, से तं आगमतो भावसुअं (सू० ३९)

अत्रोत्तरं-श्रुतपदार्थज्ञस्तत्र चोपयुक्त आगमतः-आगममाश्रित्य भावश्रुतं, श्रुतोपयोगपरिणामस्य सद्भा-
वात् तस्य चाऽऽगमत्वादिति भावः, 'से त'मित्यादि निगमनम् ॥ ३९ ॥ अथ द्वितीयभेद उच्यते—
से किं तं नोआगमतो भावसुअं ?, २ दुविहं पणत्तं, तंजहा-लोइअं लोउत्तरिअं

च (सू० ४०)

अत्रोत्तरम्—'नोआगमतो भावसुअं दुविहं पणत्तं, लोइयं लोउत्तरिअ'मित्यादि ॥ ४० ॥ अत्राऽऽ-
द्यभेदनिरूपणार्थमाह—

से किं तं लोइअं नोआगमतो भावसुअं ?, २ जं इमं अण्णाणिएहिं मिच्छदिटीहिं स-
च्छंदबुद्धिमइविगपियं, तंजहा-भारहं रामायणं भीमासुरुहं कोडिल्लयं घोडयमुहं
सगडभदिआउ कप्पासिअं णागसुहुमं कण्णसत्तरी वेसियं वइसेसियं बुद्धसासणं

काविलं लोगायतं सट्टियंतं माढरपुराणवागुरणनाडगाइ, अहवा वावत्तरिकलाओ च-
त्तारि वेआ संगोवंगा, से तं लोइयं नोआगमतो भावसुअं (सू० ४१)

अत्र निर्वचनम्—‘लोइयं नोआगमतो भावसुअं जं इम’मित्यादि, लोकैः प्रणीतं लौकिकं, किं पुनस्तदित्याह-
यदिदमज्ञानिकैर्मिथ्यादृष्टिभिः स्वच्छन्दबुद्धिमतिचिकल्पितं तल्लौकिकं, भावश्रुतमिति सम्बन्धः, तत्राल्पज्ञान-
भावतोऽथनवदशीलवद् वा सम्यग्दृष्टयोऽप्यज्ञानिकाः प्रोच्यन्तेऽत आह—मिथ्यादृष्टिभिः स्वच्छन्दमतिबुद्धिचि-
कल्पितम्, ईहावग्रहे बुद्धिः अपायधारणे तु मतिः, स्वच्छन्देन-स्वाभिप्रायेण तत्ततः सर्वज्ञप्रणीतार्थानुसार-
मन्तरेण बुद्धिमतिभ्यां चिकल्पितं स्वच्छन्दबुद्धिमतिचिकल्पितं, स्वबुद्धिचिकल्पनाशिल्पिनिर्मितमित्यर्थः ।
तत्प्रकटनार्थमेवेदमाह—‘तद्यथा-भारत’मित्यादि, एतच्च भारतादिकं नाटकादिपर्यन्तं श्रुतं लोकप्रसिद्धिगम्यम् ।
अथ प्रकारान्तरेण लौकिकश्रुतनिरूपणार्थमाह—‘अहवा वावत्तरिकलाओ’ इत्यादि; तत्र कलनानि-वस्तुप-
रिज्ञानानि कलास्ताश्च शिससतिः समवायाद्गादिग्रन्थप्रसिद्धाः, चत्वारश्च वेदाः (ग्रन्थाग्रम् १०००) सामवे-
दकृग्येदयजुर्वेदार्थवेदलक्षणाः साङ्गोपाङ्गाः, तत्राङ्गानि शिक्षा १ कल्प २ व्याकरण ३ च्छन्दो ४ निरुक्त ५
ज्योतिष्कायन ६ लक्षणानि षट्, उपाङ्गानि तद्व्याख्यानरूपाणि तैः सह वर्तन्ते इति साङ्गोपाङ्गाः । ‘से त’मि-
त्यादि निगमनम् ॥ ४१ ॥ उक्तं नोआगमतो लौकिकं भावश्रुतम्, अथ लौकोत्तरिकं तदेवाऽऽह—

से किं तं लोउत्तरिअं नोआगमतो भावसुअं ? , २ जं इमं अरिहंतेहिं भगवंतेहिं
उप्पण्णणदंसणधरेहिं . तीयपच्चुप्पणमणायजाणएहिं सवण्णूहिं सवद-
रिसीहिं तिलुक्कवहितमहितपूइएहिं अप्पडिहयवरणाणदंसणधरेहिं पणीअं दुवालसंगं
गणिपिडगं, तंजहा-आयारो सूअंगडो ठाणं समवाओ विवाहपणत्ती नायाधम्मक-
हाओ उवासगदसाओ अंतगडदसाओ अणुत्तरोववाइअदसाओ पणहावागरणाइं वि-
वागसुअं दिट्ठीवाओ अ, से तं लोउत्तरियं नोआगमतो भावसुअं, से तं नोआगमतो
भावसुअं, से तं भावसुअं (सू० ४२)

लोकोत्तरेः-लोकप्रधानैरर्हद्भिः प्रणीतं लोकोत्तरिकं, किं पुनस्तादित्याह-‘लोउत्तरियं भावसुअं जं इमं’मि-
त्यादि, यदिदमर्हद्भिर्द्वौदशाङ्गं गणिपिट्ठकं प्रणीतं तद्धोकोत्तरिकं भावश्रुतमिति सम्यन्धः, तथा ‘आयारो
सुयगडमि’(डो इ)त्यादि, तत्र सदेयमनुजासुरलोकविरचितां पूजामर्हन्तीति अर्हन्तस्तेः, एवंभूताश्चातीर्थकरा
अपि केवलयादयो भवन्त्यतस्तीर्थकरप्रतिपत्तये आह-‘भगवद्भि’रिति, समस्तीर्थ्यनिरुपमल्पयशःश्रीधर्मप्रयत्नव-
द्भिरित्यर्थः, इत्थंभूताश्च अनाद्यप्रतिघशानादिमन्तः केचित् कैश्चिदभ्युपगम्यन्ते, उक्तं चैतद्वादिभिः-“ज्ञानम-

प्रतिपद्यस्य, वैराग्यं च जगत्पतेः । ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च, सहसिद्धं चतुष्टयम् ॥ १ ॥” इत्यादि, अतस्तद्व्य-
यच्छेदार्थमाह-ज्ञानावरणक्षपणादिप्रकारेणोत्पन्ने न तु सहजे ज्ञानदर्शने धरन्तीत्युत्पन्नज्ञानदर्शनधरास्तैः, न
च प्रस्तुतविशेषणव्यवच्छेद्या अप्येवंभूता एव, ‘सहसिद्धं चतुष्टय’मित्यादिवचनविरोधप्रसङ्गात्, तर्हि सुगता
इत्थंभूता अपि भविष्यन्तीत्याशङ्क्याऽऽह-‘तीयपञ्चुष्पणो’त्यादि, अतीतवर्तमानभविष्यदर्थज्ञायकैरित्यर्थः, न
च सुगतानामतीतभविष्यदर्थज्ञातृत्वसम्भवः, एतान्तक्षणभङ्गवादित्वेन तदसत्त्वाभ्युपगमाद्, असतां च ग्रह-
णेऽतिप्रसङ्गाद्, अथ सन्तानद्वारेण कालत्रयेऽप्यर्थानां सद्भावादतीताद्यर्थज्ञातृत्वं तेषामपि न चिहन्यत
इत्याशङ्क्याऽऽह-‘सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभि’रिति, सर्वम्-एकेन्द्रियद्वीन्द्रियजीयादि वस्तु केवलज्ञानेन जानन्तीति स-
र्वज्ञाः तैः, तदेव सर्वं केवलदर्शनेन पश्यन्तीति सर्वदर्शिनस्तैः, शाक्यानां त्वतीताद्यर्थज्ञातृत्वेऽपि सर्वज्ञादित्वं
नोपपद्यते, कतिपयधर्माग्रभीष्टपदार्थज्ञातृत्वस्यैव तेष्वभ्युपगमाद्, यत उक्तं तच्छिष्यैः-“सर्वं पश्यतु मा
चाऽसाचिष्टमर्थं तु पश्यतु । कीटसर्पापरिज्ञानं, तत्र (स्य) नः क्षोपयुज्यते ? ॥ १ ॥” इत्यादि, यथोक्तगुणविशिष्ट-
त्वात् ‘तिल्लफवह्नियमहिये’त्यादि, ‘चह्निय’त्ति विगलद्वहलानन्दाश्रुदृष्टिभिः सहर्षं निरीक्षिता यथावस्थि-
तानन्यसाधारणगुणोत्कीर्तनलक्षणेन भावस्तवेन महिता-अभिष्टुताः सुगन्धिपुष्पप्रकरक्षेपादिना तु ब्रव्य-
स्तयेन पूजिताः, तत एषां हृन्दे त्रैलोक्येन-भवनपतिव्यन्तरनरविद्याधरवैमानिकादिसमुदायलक्षणेन चहि-

तमहितपूजितास्तैः, अत्राऽऽह-ननूत्पन्नज्ञानदर्शनधरैरित्युक्तम्, उत्पत्तिमत् सप्रतियं दृष्टं यथा मूर्तेष्वव-
 ध्यादिज्ञानं, उत्पन्ने च तज्ज्ञानदर्शने अभ्युपगते, अतस्ताभ्यां ते सप्रतिघज्ञानिनः प्राप्नुयन्ति, तथा च पूर्वो-
 क्तसर्वज्ञत्वादिहानिरित्याशङ्क्याऽऽह-‘अप्रतिहतवरज्ञानदर्शनधरै’रिति, समस्तावरणक्षयसम्भूतत्वाद्प्रतिहते-
 मूर्तामूर्तेषु समस्तवस्तुष्वस्खलिते अत एव वरै-प्रधाने केवलज्ञानदर्शनलक्षणे ज्ञानदर्शने धरन्ति ये ते
 तथा तैः, यत्त्ववध्यादेः सप्रतिघत्वं तन्नोत्पत्तिमत्त्वेन, किं तर्हि?, आवरणसद्भावाद्, अतोऽप्रतिघकेवलज्ञानद-
 र्शने समस्तावरणक्षयसम्भूतत्वात्, तत्क्षयेऽपि सप्रतिघत्वाभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गाद्, इदं च विशेषणं कस्याञ्चि-
 देव वाचनायां दृश्यते, न सर्वत्र, तदेवं यथोक्तप्रकारेण तावद् व्याख्यातान्यमूनि विशेषणानि, अन्यथा वा-
 ऽचिरोधतः सुधिया व्याख्येयानि । तैरर्थकथनद्वारेण ‘प्रणीतं’ प्ररूपितं, किं तद्?—‘द्वादशाङ्गं श्रुतं’ परमपुरुष-
 स्याद्गानीवाङ्गानि द्वादश अङ्गानि-आचारादीनि यत्र तद् द्वादशाङ्गं, किंभूतं?—‘गणिपिटकं’ गुणगणोऽस्या-
 स्तीति गणी-आचार्यस्तस्य पिटकं-सर्वस्वं गणिपिटकं, तद्यथा-आचार इत्यादि सुगमम् । अत्र द्वादशाङ्ग-
 श्रुतस्य चरणगुणसमन्वितस्य विवक्षितत्वान्नोआगमत्वं भावनीयं, देशस्य चरणगुणलक्षणस्यानागमत्वान्नो-
 शब्दस्य च देशप्रतिषेध(क)त्वेनाश्रयणाद्, एवं पूर्वत्रापि लौकिकभावश्रुते वाच्यम्, निगमयन्नाह—‘से तं
 लोउत्तरिय’मित्यादि । एतद्गुणने च समर्थितं द्विविधमपि नोआगमतो भावश्रुतम्, अतस्तदपि निगमयति
 —‘से तं नोआगमतो भावसुखं’ इत्यादि । एतद्गुणने चोक्तं सर्वमपि भावश्रुतमतो निगमयति—‘से तं भाव-

सुअंमिति ॥ ४२ ॥ तदेवं स्वरूपत उक्तं भावश्रुतमनेनैव चात्राधिकार इत्यतोऽस्यैव पर्यायनिरूपणार्थमाह—
तस्स णं इमे एगट्ठिआ णाणाघोसा णाणावंजणा नामधेज्जा भवंति, तंजहा—सुअसु-
त्तांगथसिद्धंतसासणे आणवयण उवएसे । पन्नवण आगमेऽवि अ एगट्ठा पज्जवा सुत्ते

॥ १ ॥ (४) से तं सुअं (सू० ४३)

‘तस्य’ श्रुतस्य ‘अमूनि’ अनन्तरमेव चक्ष्यमाणतया प्रत्यक्षाणि ‘एकार्थिकानि’ तत्त्वत एकार्थविषयाणि ‘नानाघो-
पाणि’ पृथग्भिन्नोदात्तादिस्वराणि ‘नानाव्यञ्जनानि’ पृथग्भिन्नाक्षराणि ‘नामधेयानि’ पर्यायध्वनिरूपाणि भव-
न्ति, तद्यथा—‘सुअ’गाहा, व्याख्या-गुरुसमीपे श्रूयत इति श्रुतम्, अर्थानां सूचनात् सूत्रं, विप्रक्रीर्णार्थग्रन्थ-
नाद् ग्रन्थः, सिद्धं-प्रमाणप्रतिष्ठितमर्थमन्तं-संवेदननिष्ठारूपं नयतीति सिद्धान्तः, मिथ्यात्वाविरतिकपायादिप्र-
वृत्तजीयानां शासनात्-शिक्षणाच्छासनं, प्रवचनमिति पाठान्तरं, तत्रापि प्रशस्तं प्रधानं प्रथमं वा वचनं प्रव-
चनं, मोक्षार्थमाज्ञाप्यन्ते प्राणिनोऽन्येत्याज्ञा, उक्तिर्वचनं वाग्योग इत्यर्थः, हिताहितप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशना-
दुपदेशः, यथावस्थितजीवादिपदार्थज्ञापनात् प्रज्ञापना, आचार्यपारम्पर्येणागच्छतीत्यागमः, आसवचनं वाऽऽ-
गम इति, ‘सूत्रे’ सूत्रविषये एकार्थाः पर्याया इति गार्थार्थः ॥ १ ॥ ‘से तं सुअं’मित्यादि, तदेतन्नामादिभेदे-
रुक्तं श्रुतमित्यर्थः । [इति अनुयोगद्वारग्रन्थे श्रुताधिकारः कथितः ॥ ४३ ॥ अथ स्कन्धाधिकारः कथ्यते]
साम्प्रतं यदुक्तं ‘स्कन्धं निश्चेप्स्यामी’ति, तत्सम्पादनार्थमुपक्रमते—

से किं तं खंधे ?, २ चउविहे पणत्ते, तंजहा-नामखंधे ठवणाखंधे द्वखंधे भाव-
खंधे (सू० ४४)

अथ किं तत् स्कन्ध इत्युच्यते इति प्रश्ने निर्वचनमाह 'खंधे चउविहे' इत्यादि ॥ ४४ ॥

नामद्वुवणाओ पुर्वभणिआणुक्कमेण भाणिअवाओ (सू० ४५)

अत्र नामस्कन्धस्थापनास्कन्धप्रतिपादकसूत्रं नामस्थापनावश्यकप्रतिपादकसूत्रव्याख्यानसारेण स्वयमेव
भाचनीयम् ॥ ४५ ॥

से किं तं द्वखंधे ?, २ दुविहे पणत्ते, तंजहा आगमतो अ नोआगमतो अ, से
किं तं आगमओ द्वखंधे ?, २ जस्स णं खंधेत्ति पयं सिखियं सेसं जहा द्वाव-
स्सए तथा भाणिअवं, नवरं खंधाभिलावो जाव से किं तं जाणयसरीरभविअसरी-
रवइरित्ते द्वखंधे ?, २ तिविहे पणत्ते, तंजहा-सच्चित्ते अचित्ते मीसए (सू० ४६)

द्रव्यस्कन्धसूत्रमपि भव्यशरीरद्रव्यस्कन्धसूत्रं यावद् द्रव्यावश्यकोक्तव्याख्यानुसारेणैव भावनीयं, प्राय-

१ गयाओ प्र.

स्तुत्यवक्तव्यत्वादिति । 'से किं तं जाणयसरीरभविअसरीरवहरित्ते दव्वखंधे' इति प्रश्ने निर्वचनमाह—'जाणयसरीरभविअसरीरवहरित्ते दव्वखंधे तिविहे पन्नत्ते' इत्यादि, ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तद्रव्यस्कन्धस्त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-सचित्तोऽचित्तो मिश्रः ॥ ४६ ॥ तत्राऽऽद्यभेदं जिज्ञासुः पृच्छति—

से किं तं सचित्ते दव्वखंधे ? , २ अणेगविहे पणत्ते, तंजहा-हयखंधे गयखंधे किन्नर-
खंधे किंपुरिसखंधे महोरगखंधे उसभखंधे, से तं सचित्ते दव्वखंधे (सू० ४७)

से किं तं मित्यादि, 'अत्रोत्तरम्—'सचित्तदव्वखंधे अणेगविहे पणत्ते' इत्यादि, चित्तं मनो विज्ञानमिति पर्यायाः, सह चित्तेन वर्तत इति सचित्तः, स चासौ द्रव्यस्कन्धश्चेति सचित्तद्रव्यस्कन्धः, 'अनेकविधो' व्यक्तिकभेदतोऽनेकप्रकारः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—'हयस्कन्ध' इत्यादि, हयः-तुरगः स एव विशिष्टैकपरिणामपरिणतत्वात् स्कन्धो हयस्कन्धः, एवं गजस्कन्धादिष्वपि समासः, नवरं किन्नरकिम्पुरुषमहोरगा व्यन्तरविशेषाः 'उसभ' इति वृषभः, क्वचिद्गन्धर्वस्कन्धादीन्यधिकान्यप्युदाहरणानि दृश्यन्ते, सुगमानि च, नवरं 'पसुपसयविहगवानरखंधे' इति क्वचिद् दृश्यते, तत्र पशुः-छगलकः, पसयस्तु-आटविको द्विखुरः चतुष्पदविशेषः, विहगः-पक्षी, वानरः-प्रतीतः, स्कन्धशब्दस्तु प्रत्येकं द्रष्टव्यः । इह च सचित्तस्कन्धाधिकाराज्जीवानामेव च परमार्थतः सचेतनत्वात् कथञ्चिच्छरीरैः सहाभेदे सत्यपि हयादीनां सम्बन्धिनो जीवा एव विवक्षिता न तु तदधिष्ठितशरीराणीति

सम्प्रदायः, न च जीवानां स्कन्धत्वं नोपपद्यते, प्रत्येकमसङ्ख्येयप्रदेशात्मकत्वेन तेषां स्कन्धत्वस्य सुप्रतीत-
त्वादिति, ह्यस्कन्धादीनामन्यतरैकेनाप्युदाहरणेन सिद्धं, किं प्रभूतोदाहरणाभिधानेनेति चेत्, सत्त्वं, किन्तु
पृथग्भिन्नस्वरूपविजातीयस्कन्धबहुत्वाभिधानेनाऽऽत्माद्वैतवादं निरस्यति, तथाऽभ्युपगमे सुक्तेतरादिव्यव-
हारोच्छेदप्रसङ्गात्, 'से त'मित्यादि निगमनम् ॥ ४७ ॥ अथाचित्तद्रव्यस्कन्धनिरूपणार्थमाह—

से किं तं अचित्ते द्ववखंधे ?, २ अणेगविहे पणत्ते, तंजहा-दुपएसिए तिपएसिए
जाव दसपएसिए संखिज्जपएसिए असंखिज्जपएसिए अणंतपएसिए, से तं अचित्ते
द्ववखंधे (सू० ४८)

'से' इत्यादि, अत्र निर्वचनम्—'अचित्तद्ववखंधे' इत्यादि, अविद्यमानचित्तोऽचित्तः स चासौ द्रव्यस्क-
न्धश्चेति समासः, अयमनेकविधः प्रज्ञासः, तद्यथा-द्विप्रदेशिकः स्कन्ध इत्यादि, तत्र प्रकृष्टः पुद्गलास्तिकायदेशः
प्रदेशः परमाणु-रित्यर्थः, द्वौ प्रदेशौ यत्र स द्विप्रदेशिकः स चासौ स्कन्धश्च द्विप्रदेशिकस्कन्धः, एवमन्यत्रापि
यथायोगं समासः । 'से त'मित्यादि निगमनम् ॥ ४८ ॥ अथ मिथद्रव्यस्कन्धनिरूपणायऽऽह—

से किं तं मीसए द्वखंधे?, २ अणेगविहे पणत्ते, तंजहा-सेणाए अगिमे खंधे
सेणाए मडिझमे खंधे सेणाए पच्छिमे खंधे, से तं मीसए द्वखंधे (सू० ४९)

‘से’ इत्यादि। अत्रोत्तरम्—‘मीसए द्वखंधे० सेणाए’ इत्यादि, सचेतनाचेतनसंकीर्णो मिश्रः साचौ द्रव्यस्क-
न्धश्चेति मिश्रद्रव्यस्कन्धः, कोऽसाबित्याह-सेनायाः—हस्यश्वरथपदातिसन्नाहखड्गकुन्तादिसमुदायलक्षणायाः
अग्रस्कन्धोऽग्रानीकमित्यर्थः, मध्यमस्कन्धो मध्यमानीकं, पश्चिमस्कन्धः पश्चिमानीकम्, एतेषु हि हस्यादयः
सचित्ताः खड्गादयस्त्वचित्ता इत्यतो मिश्रत्वं भावनीयमिति । ‘से त’मित्यादि निगमनम् । तदेवमेकन प्रकारेण
तद्व्यतिरिक्तो द्रव्यस्कन्धः प्ररूपितः ॥ ४३ ॥ अथ तमेव प्रकारान्तरेण प्ररूपयितुमाह—

अहवा जाणयसरीरभविअसरीरवइरित्ते द्वखंधे तिविहे पणत्ते, तंजहा-कसिणखंधे
अकसिणखंधे अणेगदवियखंधे (सू० ५०)

‘अथवा’ अन्येन प्रकारेण ज्ञशरीरभव्यशरीरव्यतिरिक्तो द्रव्यस्कन्धस्त्रिविधः प्रज्ञसः, तद्यथा-कृत्लस्कन्धः
अकृत्लस्कन्धोऽनेकद्रव्यस्कन्धः ॥ ५० ॥ तत्राऽऽद्यभेदनिरूपणार्थमाह—

से किं तं कसिणखंधे?, २ से चैव हयखंधे गयखंधे जाव उसभखंधे, से तं कसिणखंधे (सू० ५१)
‘से’ इत्यादि, अत्रोत्तरम्—‘कसिणखंधे’ इत्यादि, यस्मादन्यो बृहत्तरः स्कन्धो नास्ति स कृत्लः-परिपूर्णः
स्कन्धः कृत्लस्कन्धः, कोऽयमित्याह—‘से चैव’ इत्यादि, स एव हयखंधेत्यादिनोपन्यस्ता हयादिस्कन्धः कृत्लस्कन्धः ।

मिश्रद्रव्य-
स्कन्धः, सू०
४९

१३

१८

प्रकारान्तरे
ण द्रव्यस्क-
न्धः, सू०
५०

२२

॥ ४० ॥

कृत्लद्रव्य-
स्कन्धः,
सू० ५१
२५

आह-यथेवं प्रकारान्तरत्वमसिद्धं, सचित्तस्कन्धकस्यैव संज्ञान्तरेणोक्तत्वात्, नैतदेवं, प्राग् सचित्तद्रव्यस्कन्धाधि-
 कारात् तथाऽसम्भविनोऽपि बुद्ध्या निष्कृष्य जीवा एवोक्ताः, इह तु जीवतदधिष्ठितशरीरावयवलक्षणः समुदायः
 कृत्स्नस्कन्धत्वेन विवक्षित इत्यतोऽभिधेयभेदात् सिद्धं प्रकारान्तरत्वम् । यथेवं तर्हि हयादिस्कन्धस्य कृत्स्नत्वं
 नोपपद्यते, तदपेक्षया गजादिस्कन्धस्य बृहत्तरत्वात्, नैतदेवं, यतोऽसङ्ख्येयप्रदेशात्मको जीवस्तदधिष्ठिताश्च
 शरीरावयवा इत्येवंलक्षणः समुदायो हयादिस्कन्धत्वेन विवक्षितो जीवस्य चासङ्ख्येयप्रदेशात्मकतया सर्वत्र
 तुल्यत्वाद्गजादिस्कन्धस्य बृहत्तरत्वमसिद्धं, यदि हि जीवप्रदेशपुद्गलसमुदायः सामस्येन बद्धं तदा स्याद्गजा-
 दिस्कन्धस्य बृहत्त्वं, तच्च नास्ति, समुदायवृद्ध्यभावात्, तस्मादितरेतरापेक्षया जीवप्रदेशपुद्गलसमुदायस्य
 हीनाधिक्याभावात् सर्वेऽपि हयादिस्कन्धाः परिपूर्णत्वात् कृत्स्नस्कन्धाः । अन्ये तु पूर्वं सचित्तस्कन्धविचारे
 जीवतदधिष्ठितशरीरावयवसमुदायः सचित्तस्कन्धोऽत्र तु शरीरात् बुद्ध्या पृथक्कृत्य जीव एव केवलः कृत्स्न-
 स्कन्ध इति व्यत्ययं व्याचक्षते, अत्र च व्याख्याने प्रेर्यमेव नास्ति, ह्यगजादिजीवानां प्रदेशतो हीनाधि-
 क्याभावेन कृत्स्नस्कन्धत्वस्य सर्वत्राविरोधादित्यलं प्रसङ्गेन ॥ ५१ ॥ 'से त' मित्यादि निगमनम् । अथाकृ-
 त्स्नस्कन्धनिरूपणार्थमाह—

से किं तं अकसिणखंधे ?, २ सो चेव दुपएसियाइखंधे जाव अणंतपएसिए खंधे, से
 तं अकसिणखंधे (सू० ५२)

‘से’ इत्यादि, अत्रोत्तरम्—‘अकसिणखंधे से चेवे’ त्यादि, न कृत्लोऽकृत्लः स चासौ स्कन्धश्चाकृत्लस्कन्धो यस्मादन्योऽपि बृहत्तरः स्कन्धोऽस्ति सोऽपरिपूर्णत्वाद्कृत्लस्कन्ध इत्यर्थः । कश्चायमित्याह—‘सो चेवे’त्यादि, स एव ‘दुपएसिए खंधे तिपएसिए खंधे’ इत्यादिना पूर्वमुपन्यस्तो द्विप्रदेशिकादिरकृत्लस्कन्ध इत्यर्थः, द्विप्रदेशिकस्य त्रिप्रदेशिकापेक्षयाऽकृत्लत्वात्, त्रिप्रदेशिकस्यापि चतुष्प्रदेशिकापेक्षयाऽकृत्लत्वाद्, एवं तावद्वाच्यं यावत् कात्स्न्यं नापद्यत इति । पूर्वं द्विप्रदेशिकादिः सर्वोत्कृष्टप्रदेशश्च स्कन्धः सामान्येनाचिन्तयता प्रोक्तः, इह तु सर्वोत्कृष्टस्कन्धादधोवर्तिन एवोत्तरोत्तरापेक्षया पूर्वपूर्वतरा अकृत्लस्कन्धत्वेनोक्ता इति विशेषः । ‘से त’-मित्यादि निगमनम् ॥ ५२ ॥ अथानेकद्रव्यस्कन्धनिरूपणार्थमाह—

से किं तं अणेगदवियखंधे ? , २ तस्स चेव देसे अवचिए तस्स चेव देसे उवचिए, से तं अणेगदविअखंधे, से तं जाणयसरीरभवियसरीरवइरित्ते दव्वखंधे, से तं नोआगमओ दव्वखंधे, से तं दव्वखंधे (सू० ५३)

‘से’ इत्यादि, अत्रोत्तरम्—‘अणेगदवियखंधे तस्स चेवे’त्यादि, अनेकद्रव्यश्चासौ स्कन्धश्चेति समासः, तस्यैवेत्यत्रानुवर्तमानं स्कन्धमात्रं संबध्यते, ततश्च ‘तस्यैव’ यस्य कस्यचित् स्कन्धस्य यो ‘देशो’ न खदन्तकेशादिलक्षणः ‘अपचितो’ जीवप्रदेशैर्विरहितो, यश्च तस्यैव ‘देशः’ पृष्ठोदरचरणादिलक्षण ‘उपचितो’ जीवप्रदेशैर्बन्ध्यास

इत्यर्थः, तयोर्धोक्तदेशयोर्विशिष्टैकपरिणामपरिणतयोर्दो देहाख्यः समुदायः समुदायः सोऽनेकद्रव्यस्कन्धः, सचेतनाचे-
तनानेकद्रव्यात्मकत्वादिति भावः । स चैवंभूतः सामर्थ्याचुरगादिस्कन्ध एव प्रतीयते । यद्येवं तर्हि
कृत्स्नस्कन्धादस्य को विशेष इति चेद्, उच्यते, स किल यावानेव जीवप्रदेशानुगतस्तावानेव विवक्षितो, न
तु जीवप्रदेशाव्याप्तनखाद्यपेक्षया, अयं तु नखाद्यपेक्षयाऽपीति विशेषः । पूर्वोक्तमिश्रस्कन्धादस्य तर्हि को वि-
शेष इति चेद्, उच्यते, तत्र खङ्गाद्यजीवानां हस्त्यादिजीवानां च पृथग्व्यवस्थितानां समूहकल्पनया मिश्र-
स्कन्धत्वमुक्तम्, अत्र तु जीवप्रयोगतो विशिष्टैकपरिणामपरिणतानां सचेतनाचितनद्रव्याणामनेकद्रव्य-
स्कन्धत्वमिति विशेष इत्यलं प्रसङ्गेन । 'से त' मित्यादि निगमनम् । तदेवमुक्तो जशरीरभव्यशरीरव्यति-
रिक्तो द्रव्यस्कन्धः, तद्गुणने च समर्थितो नोआगमतो द्रव्यस्कन्धविचारः, तत्समर्थने च समर्थितो द्रव्यस्कन्ध
इति ॥ ५३ ॥ अथ भावस्कन्धनिरूपणार्थमाह—

से किं तं भावखंधे?, २ दुविहे पणत्ते, तंजहा-आगमओ अ नोआगमओ अ (सू० ५४)

अत्रोत्तरम्—'भावखंधे दुविहे' इत्यादि, भावश्चासौ स्कन्धश्च भावस्कन्धः, भावमाश्रित्य वा स्कन्धो
भावस्कन्धः, स च द्विविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-आगमतश्च नोआगमतश्च ॥ ५४ ॥

से किं तं आगमओ भावखंधे?, २ जाणए उवउत्ते, से तं आगमओ भावखंधे (सू० ५५)

तत्राऽऽगतः स्कन्धपदार्थज्ञस्तत्र चोपयुक्तः तदुपयोगानन्यत्याद्भावस्कन्धः ॥ ५५ ॥

से किं तं नोआगमओ भावखंधे ? , २ एएसिं चेव सामाइअमाइयाणं छणहं अज्झय-
णाणं समुदयसमिइसमागमेणं आवस्सयसुअखंधे भावखंधेत्ति लब्भइ, से तं नोआग-
मओ भावखंधे, से तं भावखंधे (सू० ५६)

नोआगमतस्तु एतेपामेव प्रस्तुतावश्यकभेदानां सामाधिकारीनां पणामध्ययनानां समुदायः, स चैतेषां
विशकलितानामपि तथाविधदेवदत्तादीनामिव स्यादत उच्यते—समुदयस्य समितिः नैरन्तर्येण मीलना, सा
च नैरन्तर्यावस्थापितायः शलाकानामिव परस्परनिरपेक्षणामपि स्यादत उच्यते—तस्याः समुदयसमितेर्यः
समागमः—परस्परं सम्बद्धतया विशिष्टैकपरिणामः समुदयसमितिसमागमस्तेन निष्पन्नो य आवश्यकश्रुत-
स्कन्धः स भावस्कन्ध इति 'लभ्यते' प्राप्यते भवति इति हृदयम् । इदमुक्तं भवति—सामायिकादिपडध्ययनसंह-
तिनिष्पन्न आवश्यकश्रुतस्कन्धो मुग्धवस्त्रिकारजोहरणादिव्यापारलक्षणक्रियायुक्ततया विवक्षितो नोआगमतो
भावस्कन्धः, नोशब्दस्य देशे आगमनिषेधपरत्वात् क्रियालक्षणस्य च देशस्यानागमत्वादिति भावः । 'से
त'मित्यादि निगमनम् । तदेवं प्रतिपादितो द्विविधोऽपि भावस्कन्ध इति निगमयति—'से तं भावखंधे'त्ति॥५६॥
इदानीं त्वस्यैव एकार्थिकान्यभिधित्सुराह—

तस्स णं इमे एगट्ठिया णाणाघोसा णाणावंजणा नामधेज्जा भवंति, तंजहा-गण
काए अ निकाए खंधे वग्गे तहेव रासी अ । पुंजे पिंडे निगरे संघाए आउल समूहे
॥ १ ॥ (५) से तं खंधे (सू० ५७)

गतार्थम् । गण काए गाहेति, व्याख्या-मल्लादिगणवद्गणः, पृथिवीकायादिवत् कायः, पइजीवनिकायवन्नि-
कायः, त्र्यादिपरमाणुस्कन्धयत् स्कन्धः, गोवर्गवद् वर्गः, शालिधान्यादिरात्रिवद् राशिः, विप्रकीर्णपुञ्जीकृत-
धान्यादिपुञ्जयत् पुञ्जः, गुंडादिपिण्डयत् पिण्डः, हिरण्यद्रव्यादिनिकरवन्निकरः, तीर्थादिषु सम्मीलितजनस-
ङ्घातवत् सङ्घातः, राजगृहाङ्गणजनाकुलवदाकुलः, पुरादिजनसमूहवत् समूहः, एते भावस्कन्धस्य पर्यायवा-
चका ध्वनय इति गार्थः ॥ १ ॥ 'से त'मित्यादि निगमनम् । [इति स्कन्धाधिकारः कथितः ॥ ५७ ॥ अथ
आवश्यकषडध्ययनविवरणं कथ्यते]

आवस्तगस्स णं इमे अत्थाहिगारा भवंति, तंजहा-सावज्जजोगविरई उक्कित्तण गुण-
वओ अ पडिक्की । खलिअस्स निंदणा वणतिगिच्छ गुणधारणा चेव ॥१॥ (६) (सू० ५८)

आह—नन्वावश्यके किमिति पडध्ययनानि?, अत्रोच्यते, पडर्थाधिकारयोगात्, के पुनस्ते इत्याशङ्क्य तदुप-
दर्शनार्थमाह—'आवस्तगस्स ण'मित्यादि, आवश्यकस्य 'एते' वक्ष्यमाणा अर्थाधिकारा भवन्ति, तद्यथा—'सा-

वज्रजोग' गाहा, व्याख्या-प्रथमे सामायिकलक्षणे अध्ययने प्राणातिपातादिसर्वसावद्ययोगविरतिरर्थाधिकारः, 'उक्चित्तण'स्ति द्वितीये चतुर्विंशतिस्तवाध्ययने प्रधानकर्मक्षयकारणात्वाह्लाद्बन्धबोधिविशुद्धिहेतुत्वात् पुनर्बोधिलाभफलत्वात् सावद्ययोगविरत्युपदेशकत्वेनोपकारित्वाच्च तीर्थङ्कराणां गुणोत्कीर्तनार्थाधिकारः, 'गुणवओय पडिवत्ति'स्ति गुणा-मूलोत्तरगुणरूपा व्रतपिण्डविशुद्ध्यादयो विद्यन्ते यस्य स गुणवास्तस्य प्रतिपत्तिः-चन्दनादिका कर्तव्येति तृतीये चन्दनाध्ययनेऽर्थाधिकारः, चशब्दात् पुष्टालम्बनेऽगुणवतोऽपि प्रतिपत्तिः कर्तव्येति द्रष्टव्यम्, उक्तं च-"परियायं परिस पुरिसं खेतं कालं च आगमं नाडं । कारणजाए जाए जहारिहं जस्स जं जोगं ॥ १-॥" 'खलियस्स निदण'स्ति खलितस्य-मूलोत्तरगुणेषु प्रमादार्चीर्णस्य प्रत्यागतसंवेगस्य जन्तोर्विशुद्ध्यमानाब्धवसायस्याकार्यमिदमिति भावयतो निन्दा प्रतिक्रमणेऽर्थाधिकारः, 'वणतिगिच्छ'स्ति व्रणचिकित्सा कायोत्सर्गाध्ययनेऽर्थाधिकारः, इदमुक्तं भवति-चारित्र्यरूपस्य योऽयमतिचाररूपो भावव्रणस्तस्य दशविधप्रायश्चित्तभेपजेन कायोत्सर्गाध्ययने चिकित्सा प्रतिपाद्यते, 'गुणधारणा चेव'स्ति गुणधारणा प्रत्याख्यानाध्ययने अर्थाधिकारः, अयमत्र भावार्थः-मूलगुणोत्तरगुणप्रतिपत्तिस्तस्याश्च निरतिचारं सन्धारणं यथा भवति तथा प्रत्याख्यानाध्ययने प्ररूपणा करिष्यते, चशब्दान्येऽप्यवान्तरार्थाधिकारा विज्ञेयाः, एवकारोऽवधारण इति गार्थार्थः ॥ १ ॥ तदेवं यदादौ प्रतिज्ञातम् 'आवश्यकं निक्षेप्यामी'त्यादि, तत्रावश्यक-

१ पर्यायं पर्येद पुरुषं क्षेत्र काल चागम च ज्ञात्वा । कारणजाते जाते यथाई यसं यदोम्यम् ॥ १ ॥

* श्रुतस्कन्धलक्षणानि त्रीणि पदानि निक्षिप्तानि, साम्प्रतं त्वध्ययनपदमवसराघातमपि न निक्षिप्यते, 'वक्ष्य-
माणनिक्षेपाद्युयोगद्वार ओघनिष्पन्ननिक्षेपे तस्य निक्षेपस्यमानत्वाद्, अत्रापि भ्रमने च ग्रन्थगौरवापत्तेरिति
॥ ५८ ॥ इदानीमावश्यकस्य यद्वाख्यातं तच्च (यच्च) व्याख्येयं तदुपदर्शयन्नाह—

आवस्सयस्स एसो पिंडरथो वपिणओ समासेणं । एत्तो एक्केकं पुण अज्झयणं कित्तइ-
स्सामि ॥ १ ॥ (७) तंजहा-सामाइअं चउबीसत्थओ वंदणयं पडिक्कमणं काउस्सगो
पच्चक्खाणं । तत्थ पढमं अज्झयणं सामाइयं, तस्स णं इमे चत्तारि अणुओगदारा भ-
वंति, तंजहा-उवक्कमे १ निक्खेवे २ अणुगमे ३ नए ४ (सू० ५९)

व्याख्या—'आवश्यकस्य' आवश्यक्यरूपदाभिधेयस्य शास्त्रस्य 'एपः' पूर्वोक्तप्रकारः 'पिण्डार्थः' संसु-
दायार्थो 'वर्णितः' कथितः 'समासेन' संक्षेपेण, इदमत्र हृदयम् -आवश्यकश्रुतस्कन्ध इति शास्त्रनाम पूर्वं
व्याख्यातं, तच्च सान्वर्थं, ततश्च यथा सान्वर्थादाचारादिनामत एव तद्वाच्यशास्त्रस्य चारित्राद्याचारोऽत्राभि-
धास्यत इत्यादिलक्षणः समुदायार्थः प्रतिपादितो भवति, एवमत्राप्यावश्यकश्रुतस्कन्ध इति सान्वर्थनामक-
धनादेवावश्यं करणीयं सावध्ययोगविरत्यादिकं वस्त्वत्राभिधास्यत इति समुदायार्थः प्रतिपादितो भवति,
अत ऊर्ध्वं पुनरेकैकमध्ययनं 'कीर्तयिष्यामि' भणिल्यामीति गार्थार्थः ॥ १ ॥ तत्कीतनार्थमेवाऽऽह-तद्यथा-

सामायिकं चतुर्विंशतिस्तवो वन्दनं प्रतिक्रमणं कायोत्सर्गः प्रत्याख्यानम् । 'तत्र' तेषु अनन्तरोद्दिष्टेषु षट्सु
अध्ययनेषु मध्ये 'प्रथमम्' आद्यमध्ययनं सामायिकम्, आद्युपन्यासश्चास्य निःशेषचरणादिगुणाधारत्वेन
प्रधानमुक्तिकारणत्वात्, उक्तं च—“सामायिकं गुणानामाधारः खमिव सर्वभावानाम् । न हि सामायिकही-
नाश्चरणादिगुणान्विता येन ॥ १ ॥ तस्माज्जागद् भगवान् सामायिकमेव निरूपमोपायम् । शारीरमानसाने-
कदुःखनाशस्य मोक्षस्य ॥ २ ॥” तत्र बोधादेरधिकमयनं-प्रापणमध्ययनं प्रपञ्चतो वक्ष्यमाणशब्दार्थः, 'सामा-
यिक'मित्यत्र यः सर्वभूतान्यात्मवत् पश्यति स रागद्वेषवियुक्तः समः तस्याऽऽयः-प्रतिक्षणं ज्ञानादिगुणो-
त्कर्षप्राप्तिः समायः, समो हि प्रतिक्षणमपूर्वैः ज्ञानदर्शनचरणपर्यायैर्भवाटवीभ्रमणहेतुसंक्लेशविच्छेदैर्निरूपमं-
सुखहेतुभिः संयुज्यते, समायः प्रयोजनमस्याध्ययनस्य ज्ञानक्रियासमुदायरूपस्येति सामायिकं, समाय एव
सामायिकं, तस्य सामायिकस्य, 'ण'मिति वाक्यालङ्कारे, 'इमे'त्ति अमूनि वक्ष्यमाणलक्षणानि चत्वार्थनुयो-
गद्वाराणि भवन्ति, तत्राध्ययनार्थकथनविधिरनुयोगः, द्वाराणीव द्वाराणि महापुरस्येव सामायिकस्यानुयो-
गार्थ-व्याख्यानार्थं द्वाराण्यनुयोगद्वाराणि, अत्र नगरदृष्टान्तं वर्णयन्त्याचार्याः, यथा हि अकृतद्वारं नगरम-
नगरमेव भवति, निर्गमप्रवेशोपायाभावतोऽनधिगमनीयत्वात्, कृतैकद्विकादिद्वारमपि दुरधिगमं कार्यातिप-
त्तये च भवति, चतुर्मूलद्वारं तु प्रतिद्वारानुगतं सुखाधिगमं कार्यानतिपत्तये च संपद्यते, एवं सामायिकपुर-
मप्यर्थाधिगमोपायद्वारशून्यमशक्याधिगमं स्याद्, एकादिद्वारानुगतमपि दुरधिगमं भवेत्, सप्रभेदचतुर्द्वार-

रानुगतं तु सुखाधिगमं भवति, अतः फलवाँस्तदधिगमार्थो .द्वारोपन्यासः । कानि पुनस्तानीति तद्दर्शनार्थ-
माह—‘तद्यथे’त्यादि, तत्रोपक्रमणं-दूरस्थस्य चस्तुनस्तैः तैः प्रतिपादनप्रकारैः समीपमानीय निक्षेपयोग्यता-
करणमुपक्रमः, उपक्रान्तं हि-उपक्रमान्तर्गतभेदैर्विचारितं हि निक्षिप्यते नान्यथेति भावः, उपक्रम्यते वा-
निक्षेपयोग्यं क्रियतेऽनेन गुरुवाग्योगेनेत्युपक्रमः, अथवा उपक्रम्यते अस्मिन् शिष्यश्रवणभावे सतीत्युप-
क्रमः, अथवा उपक्रम्यते अस्माद्विनीतविनेयविनयादित्युपक्रमः, चिन्नेनाराधितो हि गुरुर्निक्षेपयोग्यं शास्त्रं
करोतीति भावः, तदेवं करणाधिकरणापादानकारकैर्गुरुवाग्योगादयोऽर्था भेदेनोक्ताः, यदि त्वेकोऽप्यन्यत-
रोऽर्थः करणादिकारकवाच्यत्वेन विवक्ष्यते तथापि न दोषः । एवं निक्षेपणं-शास्त्रादेर्नामस्थापनादिभेदेन्य-
सनं-व्यवस्थापनं निक्षेपः, निक्षिप्यते-नामादिभेदैर्व्यवस्थाप्यते अनेनास्मिन्नसादिति वा निक्षेपः, वाच्यार्थ-
विवक्षा तथैव । एवमनुगमनं-सूत्रस्यालुक्कूलमर्थकथनमनुगमः, अथवा अनुगम्यते-व्याख्यायते सूत्रमनेना-
स्मिन्नस्मादिति वाऽनुगमः, वाच्यार्थविवक्षा तथैव । एवं नयनं नयो नीयते-परिच्छिद्यते अनेनास्मिन्नस्मादिति
वा नयः, सर्वज्ञानन्तर्गमाध्यासिते वस्तुन्येकांशग्राहको बोध इत्यर्थः । अत्र चोपक्रान्तमेव निक्षेपयोग्यता-
मानीतमेव निक्षिप्यत इत्युपक्रमान्तरं निक्षेप उपन्यस्तः, नामादिभेदैर्निक्षिप्तमेव चानुगम्यत इति निक्षे-
पानन्तरमनुगमः, अनुगम्यमानमेव च नयैर्विचार्यते नान्यथेति तदनन्तरं नय इति यथोक्तक्रमेणोपन्यासः
फलवानिति ॥ ५९ ॥ तत्रोपक्रमो द्विधा, शास्त्रीय इतरश्च-लोकप्रसिद्धः, तत्रेतराभिधित्तया प्राह—

से किं तं उवक्ष्मे ?, २ छव्विहे पणत्ते, तंजहा-णामोवक्ष्मे ठवणोवक्ष्मे दव्वोवक्ष्मे खेत्तोवक्ष्मे कालोवक्ष्मे भावोवक्ष्मे, नामठवणाओ गयाओ, से किं तं दव्वोवक्ष्मे ?, २ दुविहे पणत्ते, तंजहा-आगमओ अ नोआगमओ अ, जाव जाणगसरीरभविअस-रीरवइरित्ते दव्वोवक्ष्मे तिविहे पणत्ते, तंजहा-सचित्ते अचित्ते मीसए (सू० ६०)

‘उवक्ष्मे छव्विहे पणत्ते’ इत्यादि, अत्र क्वचिदेवं दृश्यते—‘उवक्ष्मे. दुविहे पणत्ते’ इत्यादि, अयं च पाठ आधुनिकोऽयुक्तश्च, ‘अहवा उवक्ष्मे छव्विहे पणत्ते’ इत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थोपन्यासस्याघटमानताप्रसङ्गात्, यदि शास्त्रीयोपक्रमोऽत्र प्रतिज्ञातः स्यात्तदा वक्ष्यमाणसूत्रमेवं स्यात्—‘से किं तं सत्थोवक्ष्मे ?, सत्थोवक्ष्मे छव्विहे पणत्ते’ इत्यादि, न चैवं, तस्मान्नेह सूत्रे द्वैविध्यप्रतिज्ञा, किन्त्वितरोपक्रमभणनं चेतसि विकल्प्य यथानिर्दिष्टमेव सूत्रमुक्तमित्यलं विस्तरेण, प्रकृतं प्रस्तुमः—तत्र नामस्थापनोपक्रमव्याख्या नामस्थापनावश्य-कव्याख्यानसारेण कर्तव्या, द्रव्योपक्रमव्याख्याऽपि द्रव्यावश्यकवदेव यावत् ‘से किं तं जाणयसरीरभवि-असरीरवइरित्ते दव्वोवक्ष्मे ?’ इत्यादि, तत्र द्रव्यस्य-नटादेरुपक्रमणं-कालान्तरभाविनापि पर्यायेण सहेदानी-मेवोपायविशेषतः संयोजनं द्रव्योपक्रमः अथवा द्रव्येण-धृतादिना द्रव्ये-भूम्यादौ द्रव्यतः—धृतादेरेवोपक्रमो द्रव्योपक्रम इत्यादिकारकयोजना विवक्षया कर्तव्येति । स च त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा—सचित्तद्रव्यविषयः सचित्तः, अचित्तद्रव्यविषयोऽचित्तः, मिश्रद्रव्यविषयस्तु मिश्रः, द्रव्योपक्रम इति वर्तते ॥ ६० ॥

से किं तं सचिचे दृव्वोवक्कमे?, २ तिविहे पणत्ते, तंजहा-दुपए चउप्पए अपए,
एक्किंके पुण दुविहे पणत्ते, तंजहा-परिक्कमे अ वत्थुविणासे अ (सू० ६१)

तत्र सन्निवृत्तद्रव्योपक्रमस्त्रिविधः, तद्यथा-द्विपदानां-नदनर्तकादीनां चतुष्पदानाम्-अश्वहस्त्यादीनाम् अ-
पदानाम्-आम्नादीनां, तत्रैकैकः पुनरपि द्विधा-परिकर्मणि वस्तुविनाशे च, तत्रावस्थितस्यैव वस्तुनो गुण-
विशेषाधानं परिकर्म, तत्र परिकर्मणि-परिकर्मविषयो द्रव्योपक्रमः, यदा तु वस्तुनो विनाश एवोपायविशेषो-
वैरूपक्रन्व्यते तदा वस्तुनाशविषयो द्रव्योपक्रमः, तत्र द्विपदानां नदनर्तकादीनां घृताद्युपयोगेन (यद्) बल-
वर्णादिकरणं कर्णरुन्धवर्धनादिक्रिया वा स परिकर्मणि सचित्तद्रव्योपक्रमः ॥ ६१ ॥ द्विविधमप्येतमुपक्रमं
विमणिपुराह—

से किं तं दुपए उवक्कमे?, २ नडाणं नट्टाणं जल्लाणं मल्लाणं सुट्टियाणं वेलंबगाणं क-
हगाणं पवगाणं लासगाणं आइक्खगाणं लंखाणं संखाणं तूणइल्लाणं तुंबवीणियाणं
कावोरीयाणं मागहाणं, से तं दुपए उवक्कमे (सू० ६२) .

अत्र निर्वचनम्—‘दुपयाणं नडाण’मित्यादि, तत्र नाटकानां नाटयितारो नटास्तेषां, ‘नटाणं’ति नृत्यवि-
धायिनो नर्तकास्तेषां, ‘जल्लाणं’ति जल्ला-वरत्राखेलकास्तेषां, राजस्तोत्रपाठकानामित्यन्ये, ‘मल्लाणं’ति मल्लाः-
प्रतीतास्तेषां, ‘मुट्टियाणं’ति मौष्टिका ये मुष्टिभिः प्रहरन्ति मल्लविशेषा एव तेषां ‘वेलंगणं’ति विडम्बका-
विदूषका नानावेषादिकारिण इत्यर्थः तेषां, ‘कहगणं’ति कथकानां-प्रतीतानां ‘पचगणं’ति ह्रवका ये उत्कृ-
वन्ते-गर्तादिकं शम्पाभिलङ्घयन्ति नद्यादिकं वा तरन्ति तेषां ‘लासगणं’ति लासका ये रासकान् गायन्ति
तेषां, जयशब्दप्रयोक्तृणां वा भाण्डानामित्यर्थः, ‘आइक्खगणं’ति ये शुभाशुभमाख्यान्ति ते आख्यायका-
स्तेषां, ‘लंखाणं’ति ये महावंशाग्रमारोहन्ति ते लङ्खास्तेषां, ‘मंखाणं’ति ये चित्रपटादिहस्ता भिक्षां चरन्ति ते
मङ्खास्तेषां, ‘तूणहल्लाणं’ति तूणाभिधानवाद्यविशेषवतां, ‘तुंववीणियाणं’ति वीणावादकानां, ‘कावोयाणं’ति
कावडिवाहकानां, ‘मागहाणं’ति मङ्गलपाठकानाम्, एषां सर्वेषामपि यद् घृताद्युपयोगेन चलवर्णादिकरणं
कर्णस्कन्धवर्द्धनादिक्रिया वा स परिकर्मणि सचित्तद्रव्योपक्रमः, यस्तु खल्लादिभिरेषां नाशा एवोपक्रम्यते-
संपाद्यते स वस्तुनांशे सचित्तद्रव्योपक्रम इति वाक्यशेषः । अन्ये तु शास्त्रगन्धर्वनृत्यादिकलासम्पादनमपि
परिकर्मणि द्रव्योपक्रम इति व्याचक्षते, एतच्चायुक्तं, विज्ञानविशेषात्मकत्वात् शास्त्रादिपरिज्ञानस्य, तस्य च
भावत्वादिति, अथवा यथात्मद्रव्यसंस्कारमात्रापेक्षया शरीरवर्णादिकरणवदित्थमुच्यते तर्ह्येतदप्यदुष्टमेवेति ।
‘से त’मित्यादि निगमनम् ॥ ६२ ॥ अथ चतुष्पदानां द्विविधमप्युपक्रमं विभणिपुराह—

से किं तं चतुष्पद उवक्ष्मे?, २ चतुष्पयाणं आसाणं हत्थीणं इच्छाइ, से तं चतुष्पद उवक्ष्मे (सू० ६३)

अत्र निर्वचनम्—‘चतुष्पयाणं आसाणं हत्थीणं’ मित्यादि, अश्वादयः प्रतीता एव, तेषां शिक्षागुणविशेषकरणं परिकर्मणि खडादिभिस्त्वेपां नाशोपक्रमं वस्तुनाशे, सचिच्चद्रव्योपक्रम इतीहापि वाक्यशेषः । ‘से तं’ मित्यादि निगमनम् ॥ ६३ ॥ अथापदानां द्विविधमप्युपक्रमं विभणिपुराह—

से किं तं अपद उवक्ष्मे?, २ अपयाणं अंवाणं अंवाडगाणं इच्छाइ, से तं अपओवक्ष्मे, से तं सचित्तद्वयोवक्ष्मे (सू० ६४)

अत्र निर्वचनम्—‘अपयाणं अंवाणं अंवाडगाणं’ मित्यादि, इहाऽऽत्रादयो देशप्रतीता एव, नवरं ‘चाराणं’ ति येषु चारकुलिका उत्पद्यन्ते ते चारवृक्षाः, आम्रादिशब्दैश्च वृक्षास्तत्फलानि वा गृह्यन्ते, तत्र वृक्षाणां वृक्षायुर्व्योपदेशाद्द्वय्यादिगुणापादनं तत्फलानां तु गर्तप्रक्षेपकोद्रवपलालस्थगनादिना आश्वेव पाकादिकरणं परिकर्मणि, शस्त्रादिभिस्तु मूलत एव विनाशनं वस्तुनाशे, सचित्तद्रव्योपक्रम इत्यत्रापि वाक्यशेषः । ‘से तं’ मित्यादि निगमनद्वयम् ॥ ६४ ॥ अथाचित्तद्रव्योपक्रमं विवधुराह—

से किं तं अचित्तद्ववोवक्ष्मे?, २ खंडाईणं गुडाईणं मच्छंडीणं, से तं अचित्तद्ववोव-
क्ष्मे (सू० ६५)

‘अचित्तद्ववोवक्ष्मे’ इत्यादि, खण्डादयः—प्रतीता एव, नवरं ‘मच्छंडी’ खण्डशर्करा एतेषां खण्डाद्यचित्ताद्र-
व्याणामुपायविशेषतो माधुर्यादिगुणविशेषकरणं परिकर्मणि सर्वथा विनाशकरणं वस्तुनाशो, अचित्ताद्रव्यो-
पक्रम इत्यत्रापि वाक्यशेषः । ‘से त’ मित्यादि निगमनम् ॥ ६५ ॥ अथ मिश्रद्रव्योपक्रममाह—

से किं तं मीसए द्ववोवक्ष्मे?, २ से चैव थासगआयंसगाइमंडिए आसाइ, से तं
मीसए द्ववोवक्ष्मे, से तं जाणयसरीरभविअसरीरवइरित्ते द्ववोवक्ष्मे, से तं नो-
आगमओ द्ववोवक्ष्मे, से तं द्ववोवक्ष्मे (सू० ६६)

स्थासकोऽश्वाभरणविशेषः, आदर्शस्तु वृषभादिग्रीवाभरणं, आदिशब्दात् कुङ्कुमादिपरिग्रहः । ततश्च
तेषामश्वदीनामेडकान्तानां कुङ्कुमादिभिर्मण्डितानां स्थासकादिभिस्तु विभूषितानां यच्छिक्षादिगुणविशेष-
करणं खण्णादिभिर्विनाशो वा स मिश्रद्रव्योपक्रम इति शेषः । अश्वदीनां सचेतनत्वात् स्थासकादीनामचे-
तनत्वात् मिश्रद्रव्यत्वमिह भावनीयम् । अत्र च संक्षिप्ततरा अपि वाचनाविशेषा दृश्यन्ते, तेऽप्युक्तानुसारेण
भावनीयाः । ‘से त’ मित्यादि निगमनचतुष्टयम् । उक्तो द्वव्योपक्रमः ॥ ६६ ॥ इतः क्षेत्रोपक्रममभिधित्पुराह—

से किं तं खेत्तोपक्रमे?, २ जणं हलकुलिआईहिं खेत्ताइं उवक्कमिज्जंति, से तं खेत्तो-
वक्कमे (सू० ६७)

क्षेत्रस्योपक्रमः—परिकर्मविनाशकरणं क्षेत्रोपक्रमः, स क इत्याह—‘खेत्तोपक्रमे जं णं हलकुलिआईहिं खे-
त्ताइं उवक्कमिज्जंति’ति तत्र हलं-प्रतीतम् अधोनिघट्टतिर्यक्तीक्षणलोहपट्टिकं, ‘कुलिकं’ लघुतरं काष्ठं तृणा-
दिच्चेदार्थं यत् क्षेत्रे याहते तत् मरुमण्डलादिप्रसिद्धं कुलिकमुच्यते, ततश्च यदत्र हलकुलिकादिभिः क्षेत्रा-
ण्युपक्रम्यन्ते-बीजवपनादियोग्यतामानीयन्ते स परिकर्मणि क्षेत्रोपक्रमः, आदिशब्दाद्गजेन्द्रयन्धनादिभिः
क्षेत्राण्युपक्रम्यन्ते-विनाश्यन्ते स वस्तुनाशे क्षेत्रोपक्रमः, गजेन्द्रमूत्रपुरीपादिदग्धेषु हि क्षेत्रेषु बीजानामप्ररो-
हणाद् विनष्टानि क्षेत्राणि इति व्यपविश्यन्ते । आह-यच्चेवं क्षेत्रगतपृथिव्यादिद्रव्याणामेव एतौ परिकर्म-
विनाशौ, इत्थं च द्रव्योपक्रम एवार्थं, कथं क्षेत्रोपक्रम? इति, सत्यं, किन्तु क्षेत्रमाकाशं तस्य चामूर्तत्वात्
मुह्यतयोपक्रमो न संभवति, किन्तु तदाधेयद्रव्याणां पृथिव्यादीनां य उपक्रमः स क्षेत्रेऽपि उपचर्यते; दृश्यते
च आधेयसमोपचार-आधारे, यथा मन्थाः क्रोशन्ति, उक्तं च—“खित्तमख्वं निधं न तस्स परिकम्मणं न
य विणासो । आधेयगयससेण उ करणविणासोवपारोऽत्थ ॥ १ ॥” इत्यादि, ‘से त’मित्यादि निगमनम् ॥ ६७ ॥
इदानीं कालोपक्रमः, तत्र कालो द्रव्यपर्याय एव, द्रव्यपर्यायी च मेचकमणिवत् संवलितरूपाविति द्रव्यो-

१ क्षेत्रस्यं गित्यं न एत्थ परिकर्मं न च विनाशः । आधेयगतवशेना करणविनाशोपचारोऽत्र ॥ १ ॥

पक्रमाभिधाने कालोपक्रम उक्त एव भवति, अथवा 'समयावलयमुद्गृत्ते'त्यादिरूपस्य कालस्य स्वतन्त्रमे-
वोपक्रममभिधित्तुराह सूत्रकारः—
से किं तं 'कालोवक्ष्मे?', २ जं णं नालिआईहिं कालस्सोवक्खमणं कीरइ, से तं कालोवक्खमे (सू० ६८)

कालस्योपक्रमः कालोपक्रमः, स क इत्याह—'जं णं नालिआईहिं कालस्स उवक्खमणं' णमिति वाक्यालङ्कारे,
यदिह नालिकादिभिरादिशब्दात् शङ्कुच्छायानक्षत्रचारादिपरिग्रहस्तैः काल उपक्रम्यते, स कालोपक्रम इति
शेषः, तत्र नालिका-ताम्रादिमयघटिका तथा, शङ्कुच्छायादिना वा नक्षत्रचारादिना वा एतावत्पौरुष्यादिका-
लोऽतिशान्त इति यत् परिज्ञानं भवति स परिकर्मणि कालोपक्रमः, यथायत् परिज्ञानमेव हि तस्येह परिकर्म,
यत् नक्षत्रादिचारैः कालस्य विनाशनं स वस्तुनाशे कालोपक्रमः, तथाहि—अनेन ग्रहनक्षत्रादिचारेण विनाशितः
कालो, न भविष्यन्त्यधुना धान्यादिसम्पत्तय इति वक्तारो भवन्ति, उक्तं च पूज्यैः—“छायाए नालियाए व
परिकम्मं से जहत्यविघ्नाणं । रिक्खाइयचारेहि य तस्स विणासो चिवज्जासो ॥ १ ॥” इत्यादि, 'से त'मित्यादि
निगमनम् ॥ ६८ ॥ अथ भावोपक्रमार्थमाह—

से किं तं भावोवक्खमे?, २ दुविहे पणत्ते, तंजहा—आगमओ अ नोआगमओ अ,

१ अथया नालिक्या वा परिकर्म तस्य यथार्थविज्ञानम् । ऋशादिकचारैश्च तस्य विनाशो विपर्यासः ॥ १ ॥

आगमओ जाणए उवउत्ते, नोआगमओ० दुविहे पणत्ते, तंजहा-पसत्थे अ अपसत्थे अ, तत्थ अपसत्थे डोडिणिगणिआअमच्चाईणं, पसत्थे गुरुमाईणं, से तं नोआगमओ भावोवक्कमे, से तं भावोवक्कमे, से तं उवक्कमे (सू० ६९)

भावोपक्रमो द्विविधः प्रज्ञसः, तद्यथा-आगमतश्च नोआगमतश्च, तत्रोपक्रमशब्दार्थज्ञः तत्रोपयुक्तश्चागमतो भावोपक्रमः, 'से किं तं नोआगमओ' इत्यादि, अत्रोत्तरम् — 'नोआगमओ भावोवक्कमे दुविहे' इत्यादि, इहामिप्रायाख्यो जीवद्रव्यपर्यायो भावशब्देनाभिप्रेतः, उक्तं च— "भावाभिख्याः पञ्च स्वभावसत्ताऽऽत्मयोन्यभिप्रायाः" ततश्च भावस्य-परकीयाभिप्रायस्योपक्रमणं-यथावत् परिज्ञानं भावोपक्रमः, स च द्विविधः-प्रशस्तोऽप्रशस्तश्चेति, तत्राप्रशस्ताभिधित्सया आह— 'सै किं त'मित्यादि । अत्र निर्वचनम्— 'अप्पसत्थे डोडिणिगणिआअमच्चाईणं' ति, इदमिह तात्पर्यम्-ब्राह्मण्या वेदयया अमालेन च यत् परकीयभावस्य यथावत् परिज्ञानलक्षणमुपक्रमणं कृतं सोऽप्रशस्तभावोपक्रमः, संसारफलत्वात्, तत्र कथं ब्राह्मण्यादिभिः परभावोपक्रमणमकरोति?, अत्रोच्यते, एकस्या ब्राह्मण्यास्तिष्ठः पुत्रिकाः, तासां च परिणयनानन्तरं तथा करोमि यथैताः सुखिता भवन्तीति विचिन्त्य माता ज्येष्ठदुहितरं प्रत्यवोचत्-यदुत त्वयाऽऽवासभवनसमागमे स्वभता

कश्चिदपराधमुद्गाव्य मूर्ध्नि पादप्रहारेण हन्तव्यो, हतश्च यदनुतिष्ठति तन्ममाऽऽख्येयं, कृतं च तथा तथैव, सोऽप्यतिलेहतरलितमना अयि प्रियतमे ! पीडितस्ते सुकुमालश्चरणौ भविष्यतीत्यभिधानपूर्वकं तस्याश्चरणोपमर्दनं चकार, अमुं च व्यतिकरं सा मात्रे निवेदितवती, साऽप्युपक्रान्तजामातृभावां हृष्टा दुहितरं प्रत्यवादीत्-पुत्रिके ! यद् रोचते तत् त्वदीयगृहे कुरु त्वं, न तवावचनकरो भर्ता भविष्यतीति । द्वितीयाऽपि तथैव शिक्षिता, तथाऽपि च तथैव स्वभर्ता शिरसि प्रहतः, केवलमसौ नैतच्छिष्टानां युज्यत इत्यादि किञ्चित् क्रोपं कृत्वा नियर्तितः, अमुं च व्यतिकरं सा मात्रे प्रत्यवादीत्-पुत्रिके ! त्वद्भर्ता क्षणमेकं रुपित्वा स्यास्यति । एवं च तृतीयाऽपि प्रहर्तः, केवलममुना समुच्छलदतुच्छकोपेन उत्तम्-कुलीना त्वं ?, यैवं शिष्टजनानुचितं चेष्टसे इत्याद्यभिधाय गाढं कुट्टयित्वा गृहान्निष्काशिता, तथा चाऽऽगत्य सर्वं मात्रे निवेदितं, तथाऽपि विज्ञातजामातृभावया गत्वा तत्समीपे वत्स ! कुलस्थितिरसाकमियं यदुत प्रथमसमागमे चर्ष्या वरस्येत्थं कर्तव्यमित्यादि किञ्चिद्भिधाय कथमप्यनुनयितोऽसौ, दुहिता च प्रोक्ता-वत्से ! दुराराधस्ते भर्ता भविष्यति, परमदेवतावदप्रमत्तया समाराधनीय इति ॥ तथैकस्मिन्नगरे चतुःपष्ठिविज्ञानसहिता गणिका, तथा च पराभिप्रायपरिज्ञानार्थं रतिभवनभित्तिषु स्वस्वव्यापारं कुर्वत्यः सर्वा अपि राजपुत्रादिजातयश्चित्र-कर्मणि लेखिताः, तत्र च यः कश्चिद् राजपुत्रादिरागच्छति स तत्रैव कृताभ्यासतया स्वकीयस्वकीयव्यापारमेव

१ क्षणमेकं शणित्वा उपरतः, तस्मिंश्च तथा मातुर्भिवेदिसे मात्रा प्रोक्तम्-वत्से ! त्वमपि यथेष्टं त्वद्गृहे विजृम्भन्व, केवलं (इति पा०) २ नूनं प्र.

बाहं प्रशंसति, ततोऽसौ विलासिनी राजपुत्रादीनामन्यतरत्वेन तं विनिश्चित्य यथौचित्येनोपचरति, आन-
 क्त्येनोपचरिताश्च मुजङ्गाः प्रचुरतरमर्थजातं तस्यै प्रयच्छन्तीति ॥ तथैकस्मिन्नगरे कश्चिद्राजा अमाल्येन सहाश्व-
 वाहनिकायां निर्गतः, तत्र च पथि गच्छता राजतुरङ्गमेन कुत्रचित् खिलप्रदेशे प्रश्रवणमकारि, तच्च तत्प्रदेशे
 पृथिव्याः स्थिरत्वेन ददृच्छिह्नकं चिरेणाप्यशुष्कं व्यावर्तमानो राजा तथैव व्यवस्थितमद्राक्षीत्, चिरावस्थायि-
 जलं शोभनमत्र प्रदेशे तडागं भवतीति चिन्तयैश्चिरमवलोकितवाञ्छ, तद्विज्ञिताकारपरिज्ञानकुशलतया चा-
 माल्येन राज्ञाऽभणितेनापि विदिततदभिप्रायेण खानितं तत्र प्रदेशे महासरः, तत्पाल्यां च रोपिताः सर्वतु-
 कपुष्पफलसमृद्धयो नानाजातीयतरुनिवहाः, अन्यदा च तेनैव प्रदेशेन गच्छता भूपेन दृष्टं, पृष्टं चाहो!
 मानससरोवद्रमणीयकं केनेदं खानितम्?, अमाल्यो जगाद-भवद्दिरेव, राजा सविस्मयं ग्राह-कदा कश्च मयै-
 तत्करणाय निरूपित इति, अतः सचिवो यथावृत्तं सर्वं कथितवान्, अहो! परचित्तोपलक्षकत्वममाल्य-
 स्येति विचिन्त्य परितुष्टो राजा तस्य वृत्तिं वर्द्धयामासेति ॥ तदेवमित्या(वमा)दिकः संसारफलोऽपरोऽप्यप्रश-
 स्तभावोपक्रमः । अथ प्रशस्तभावोपक्रममाह—‘पसस्थो गुरुमाईणं’ति, तत्र श्रुतादिनिमित्तं गुर्वादीनां यद्भा-
 वोपक्रमणं स प्रशस्तभावोपक्रमः । आह-नन्वनुयोगद्वारविचारोऽत्र प्रक्रान्तः, अनुयोगश्च व्याख्यानम्,
 ततश्च यदेव तदुपकारि किञ्चित् तदेव वक्तव्यं भवति, गुरुभावोपक्रमस्त्वप्रस्तुतो, व्याख्यानानुपकारित्वात्,
 तदेतदयुक्तं, गुरुभावोपक्रमस्यैव मुख्यव्याख्यात्वात्, उक्तं च—“गुर्वायत्ता यस्माच्छास्त्रारम्भा भवन्ति सर्वे-

ऽपि । तस्माद् गुर्वाराधनपरेण हितकाङ्क्षिणा भाव्यम् ॥ १ ॥” अन्यच्च—“जुत्तं गुरुमणगहणं नाऊण तयं जह-
ट्टियं तत्तो । जह होइ सुप्पसन्नं तह जइयव्वं गुणत्थीहिं ॥ १ ॥ गुरुचित्तायत्ताइं वक्खाणंगाइ जेण सब्वाइं ।
तेण जह सुप्पसन्नं होइ तयं तं तहा कुज्जा ॥ २ ॥ आगारिं गियकुसलं जइ सेयं वायसं वए पुज्जा । तह वि य
से नचि कूडे विरहम्मि य कारणं पुच्छे ॥ ३ ॥ निवपुच्छिएण भणिओ गुरुणा गंगा कओमुही वहई? । संपा-
इययं सीसो जए तह सब्वत्थ कायव्वं ॥ ४ ॥” इत्यादि । भवत्वेवं तर्हि भावोपक्रमस्य । सार्थकत्वं, शेषास्तु
नामस्थापनाद्रव्याद्युपक्रमा अनर्थका एव, नैतदेवं, यतो गुरोस्तथाविधप्रयोजनोत्पत्तौ तच्चित्तप्रसादनार्थ-
मेवाशनपानयस्त्रपात्रौपधादिद्रव्यं व्याख्यास्यानादिक्षेत्रं प्रवज्यालगादिकालमुपक्रमतो विनेयस्य द्रव्य-
क्षेत्रकालोपक्रमा अपि सार्थका एव, नामस्थापनोपक्रमौ तु प्रकृतानुपयोगित्वेऽप्युपक्रमसाम्यादत्रोक्तौ, अथवा
सर्वेऽप्यमी प्रकृतानुपयोगिनोऽप्यन्यत्रोपयोक्ष्यन्ते उपक्रमसाम्याच्चात्रोक्ता इत्यदोषः ॥ ६९ ॥ तदेवं लौकि-
कोपक्रमप्रकारेणोक्त उपक्रमः, साम्प्रतं तु तमेव शास्त्रीयोपक्रमलक्षणेन प्रकारान्तरेणाभिधित्सुराह—

१ युक्तं गुरुनमोप्रहर्षं ज्ञात्वा तन्नरु यथास्थितं ततः । यथा भवति गुणसन्नं तथा यतितत्त्वं गुणार्थिभिः ॥ १ ॥ गुरुचित्तायत्तानि व्याख्यानाङ्गानि येन स-
र्वाणि । तेन यथा गुणसन्नं भवति तच्छतमया कुर्यात् ॥ २ ॥ धारारेकित्तुसलं यदि श्रेतं वायसं वद्रेयुः पूज्या । नैव तेषा वचनं कूटयेत् विरहे च कारणं पृ-
च्छेत् ॥ ३ ॥ वृषपृष्टेन भक्तितो गुरुणा गन्ना दुत्तोमुखी वहति? । सम्पादितवान् शिष्यो यथा तथा सर्वत्र वर्तव्यं ॥ ४ ॥

अहवा उवक्कमे छञ्चिहे पणत्ते, तंजहा-आणुपुब्बी १ नामं २ पमाणं ३ वत्तव्वया
 ४ अत्थाहिगारे ५ समोआरे ६ (सू०७०)

अथवा अनन्तरं यः प्रशस्तभावोपक्रमः लक्तः स हि द्विविधो द्रष्टव्यो-गुरुभावोपक्रमः शास्त्रभावोपक्रमश्च, शास्त्रलक्षणो भावः शास्त्रभावस्तस्योपक्रमः शास्त्रभावोपक्रमः; तत्रैकेन गुरुभावोपक्रमलक्षणेन प्रकारेणोक्तः; अथ द्वितीयेन शास्त्रभावोपक्रमलक्षणेन प्रकारान्तरेण तमभिधित्सुराह—‘अहवा उवक्कमे’ इत्यादि, ‘अथवे’ति पक्षान्तरसूचकः, उपक्रमः प्रथमपातनापक्षे शास्त्रीयोपक्रमो द्वितीयपातनापक्षे तु शास्त्रभावोपक्रमः, ‘पड्वियिः’ पदप्रकारः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-आनुपूर्वी १ नाम २ प्रमाणं ३ वत्तव्वया ४ अर्थाधिकारः ५ समवतारः ६। एतेषां तु शब्दव्युत्पत्त्यादिस्वरूपं यथावसरं पुरस्तादेव वक्ष्यामः ॥ ७० ॥ तत्राऽऽनुपूर्वीस्वरूपनिरूपणार्थमाह—

से किं तं आणुपुब्बी ?, २ दसविहा पणत्ता, तंजहा-नामाणुपुब्बी १ ठवणाणुपुब्बी
 २ दव्वाणुपुब्बी ३ खेत्ताणुपुब्बी ४ कालाणुपुब्बी ५ उक्कित्तणाणुपुब्बी ६ गणणाणु-
 पुब्बी ७ संठाणाणुपुब्बी ८ सामाआरीआणुपुब्बी ९ भावाणुपुब्बी १० (सू० ७१)

अथ किं तदानुपूर्वीवस्त्विति प्रश्नार्थः । अत्र निर्धचनम्—‘आणुपुब्बी दसविहे’ त्यादि, इह हि पूर्वं प्रथ-

ममादिरिति पर्यायाः, पूर्वस्य अनु-पश्चादनुपूर्व, 'तस्य भाव' इति यणप्रत्यये स्त्रियामीकारे चानुपूर्वी अनुक्र-
मोऽनुपरिपाटीति पर्यायाः, श्यादिवस्तुसंहतिरित्यर्थः । इयमनुपूर्वी 'दशविधा' दशप्रकारा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-
नामानुपूर्वी स्थापनानुपूर्वी द्रव्यानुपूर्वी क्षेत्रानुपूर्वी कालानुपूर्वी उत्कीर्तनानुपूर्वी गणनानुपूर्वी संस्थानानुपूर्वी
सामाचार्यानुपूर्वी भावानुपूर्वीति ॥ ७१ ॥

नामठवणाओ गयाओ, से किं तं दब्वाणुपुव्वी ?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा-आग-
मओ अ नोआगमओ अ । से किं तं आगमओ दब्वाणुपुव्वी ?, २ जस्स णं आणु-
पुव्वित्ति पयं सिखिलयं ठियं जियं मियं परिजियं जाव नो अणुप्पेहाए, कम्हा ?,
अणुवओगो दब्बमित्तिक्कहु, णेगमस्स णं एगो अणुउवत्तो आगमओ एगा दब्वा-
णुपुव्वी जाव कम्हा ? जइ जाणए अणुवउत्ते न भवइ, से तं आगमओ दब्वाणु-
पुव्वी । से किं तं नोआगमओ दब्वाणुपुव्वी ?, २ तिविहा पणत्ता, तंजहा-जाणयसरी-
रदब्वाणुपुव्वी भविअसरीरदब्वाणुपुव्वी जाणयसरीरभविअसरीरवइरित्ता दब्वाणु-
पुव्वी । से किं तं जाणयसरीरदब्वाणुपुव्वी ?, आणुपुव्वीपयत्थाहिगारजाणयस्स जं स-

रीरयं ववगयचुयचाविथचत्तदेहं सेसं जहा द्वावस्सए तहा भाणिअब्बं, जाव से तं जाणयसरीरद्ववाणुपुब्बी । से किं तं भविअसरीरद्ववाणुपुब्बी?, २ जे जीवि जोणीजम्मणनिक्खंते सेसं जहा द्वावस्सए जाव से तं भविअसरीरद्ववाणुपुब्बी । से किं तं जाणयसरीरभविअसरीरवइरित्ता द्वाणुपुब्बी?, ३ दुविहा पणत्ता, तं जहा—उवणिहिआ य अणोवणिहिआ य, तत्थ णं जा सा उवणिहिआ सा ठप्पा, तत्थ णं जा सा अणोवणिहिआ सा दुविहा पणत्ता, तंजहा—नेगमववहाराणं संग-

हस्स य (सू० ७२)

अत्र नामस्थापनानुपूर्वीसूत्रे नामस्थापनावश्यकसूत्रव्याख्यानुसारेण व्याख्येये, द्रव्यानुपूर्वीसूत्रमपि द्रव्यावश्यकवदेव भावनीयं, यावत् 'जाणयसरीरभविअसरीरवइरित्ता द्वाणुपुब्बी दुविहे'त्यादि, तत्र निधानं निधिर्निक्षेपो न्यासो विरचना प्रस्तारः स्थापनेति पर्यायाः, तथा च लोके—'निधेहीदं निहितमिदं'मित्यत्र निपूर्वस्य घागो निक्षेपार्थः प्रतीयत एव, उप-सामीप्येन निधिरुपनिधिः—एकस्मिन् विवक्षितेऽर्थे पूर्वं व्यवस्थापिते तत्समीप एवापरापरस्य वक्ष्यमाणपूर्वानुपूर्व्यादिक्रमेण यन्निक्षेपणं स उपनिधिरित्यर्थः, उपनिधिः प्रयो-

जनं यस्या आनुपूर्व्याः सा औपनिधिकीति प्रयोजनार्थे इकण्प्रत्ययः, सामायिकाध्ययनादिवस्तूनां वक्ष्यमाणपूर्वानुपूर्व्यादिप्रत्तारप्रयोजना आनुपूर्वी औपनिधिकीत्युच्यत इति तात्पर्यम् । अनुपनिधिः-वक्ष्यमाणपूर्वानुपूर्व्यादिक्रमेणाचिरचनं प्रयोजनमस्या इत्यनौपनिधिकी, यस्यां वक्ष्यमाणपूर्वानुपूर्व्यादिक्रमेण विरचना न क्रियते सा श्यादिपरमाणुनिष्पन्नस्कन्धविषया आनुपूर्वी अनौपनिधिकीत्युच्यते इति भावः । आह-नन्वा-नुपूर्वी परिपाटिरुच्यते, भवता च श्यणुकादिकोऽनन्ताणुकावसान एकैकः स्कन्धोऽनौपनिधिकयानुपूर्वीत्वेनाभिमेतो, न च स्कन्धगतश्यादिपरमाणूनां नियता काचित् परिपाटिरस्ति, विशिष्टैकपरिणामपरिणतत्वात्तेषां, तत् कथमिहानुपूर्वीत्वं?, सत्यं, किन्तु श्यादिपरमाणूनामादिमध्यावसानभावेन नियतपरिपाट्या व्यवस्थापनयोग्यताऽस्तीति योग्यतामाश्रित्यात्राप्यानुपूर्वीत्वं न विरुध्यते । 'तत्थ णं' मित्यादि, तत्र याऽसावौपनिधिकी द्रव्यानुपूर्वी सा स्थाप्या-सांन्यासिकी तिष्ठतु तावदल्पतरवक्तव्यत्वेन, तस्या उपरि वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । अनौपनिधिकी तु पश्चान्निर्दिष्टाऽपि बहुतरवक्तव्यत्वेन प्रथमं व्याख्यायते, बहुतरवक्तव्यत्वे हि वस्तुनि प्रथममुच्यमानेऽल्पतरवक्तव्यवस्तुगतः कश्चिदर्थस्तन्मध्येऽप्युक्त एव लभ्यते इति गुणाधिक्यं पर्यालोच्य सूत्रकारोऽनौपनिधिकयाः स्वरूपं विचरीपुराह—'तत्थ णं' मित्यादि, तत्र याऽसावनौपनिधिकी द्रव्यानुपूर्वी सा नयवक्तव्यताश्रयणात् द्रव्यास्तिकनयमतेन द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-नैगमव्यवहारयोः सद्ग्रहस्य च, नैगमव्यवहारसंमता सद्ग्रहसंमता चेत्यर्थः, अयमत्र भावार्थः-इहौघतः सप्त नया

भवन्ति नैगमादयः, उक्तं च—“नैगममद्ग्रहव्यवहारकृतसूत्रशब्दसमभिरूढैवंभूता नयाः” एते च ब्रव्यास्ति कपर्यायास्तिकलक्षणे नयद्वयेऽन्तर्भाव्यन्ते, द्रव्यमेव परमार्थतोऽस्ति न पर्याया इत्यभ्युपगमपरो ब्रव्यास्तिकः, पर्याया एव वस्तुतः सन्ति न द्रव्यमित्यभ्युपगमपरः पर्यायास्तिकः, तत्राऽऽद्यास्त्रयो ब्रव्यास्तिकाः, शेषास्तु पर्यायास्तिकाः, पुनर्द्रव्यास्तिकोऽपि सामान्यतो द्विविधो—विशुद्धोऽविशुद्धश्च, तत्र नैगमव्यवहाररूपोऽविशुद्धः, सद्ग्रहरूपस्तु विशुद्धः, कथम्?—यतो नैगमव्यवहारवन्तद्वयणुकाद्यनेकव्यक्त्यात्मकं कृष्णाद्यनेकगुणाधारं त्रिकालविषयं चाऽविशुद्धं द्रव्यमिच्छतः, सद्ग्रहश्च परमाणवादिसाम्यादेकं तिरोभूतगुणकलापमधिरामानपूर्वापरविभागं नित्यं सामान्यमेव द्रव्यमिच्छति, एतच्च किलानेकताद्यभ्युपगमकलङ्केनाकलङ्कितत्वाच्छुद्धं, ततः शुद्धद्रव्याभ्युपगमपरत्वादयमेव शुद्धः । अत्र च द्रव्यास्तुपूर्वैव विचारयितुं प्रकान्ता, अतः शुद्धाशुद्धस्वरूपं द्रव्यास्तिकमतेनैवासौ दर्शयिष्यते न पर्यायास्तिकमतेन, पर्यायविचारस्याप्रकान्तत्वादित्यलं विस्तरेण ॥ ७२ ॥ तत्र नैगमव्यवहारसंमतमिमां दर्शयितुमाह—

से किं तं नैगमव्यवहाराणं अणोवणिहिआ दव्याणुपुव्वी?; २ पंचविहा पणंत्ता, तं-

जाण—अट्टुपयपरूवणया १ भंगसमुक्तिणया भंगोवदंसणया ३ समोआरे ४ अणु-

णप ५ (सू०. ७३)

अत्र निर्ययनम्— 'नेगमत्रवहाराणं अणोऽणिहिआ दब्बाणुपुब्बी पंचधिहे'त्यादि, अर्थपदप्ररूपणतादिभिः पञ्चभिः प्रकारैरिध्चार्गमाणत्वात् पञ्चविधा-पञ्चप्रकारा प्रज्ञसा, तद्यथा-अर्थपदप्ररूपणता भद्गसमुत्कीर्तनता भद्रोपदर्शनता समयतारोऽनुगमः । एभिः पञ्चभिः प्रकारैर्नेगमव्यवहारनयमतेन अनौपनिधिक्याः द्रव्यानुपूर्व्याः स्वरूपं निरूप्यत इतीह तात्पर्यम् । तत्र अर्थत इत्यर्थः-ऽयणुकस्कन्धादिस्तद्युक्तं तद्विषयं वा पदमानुपूर्व्यादिकं तस्य प्ररूपणं-रुथनं तद्भावोऽर्थपदप्ररूपणता, इयमानुपूर्व्यादिका संज्ञा अयं च तदभिधेयख्यणुकादिरर्थः संशीलेयं संज्ञासंज्ञिसम्यन्थरुथनमात्रं प्रथमं कर्तव्यमिति भावार्थः । तेषामेवानुपूर्व्यादिपदानां समुदितानां वक्ष्यमाणन्यायेन सम्भविनो विरुल्पा-भद्रा उच्यन्ते, भज्यन्ते चिकल्प्यन्ते इतिकृत्वा, तेषां समुत्कीर्तनं-समुधारणं भद्गसमुत्कीर्तनं, तद्भावो भद्गसमुत्कीर्तनता, आनुपूर्व्यादिपदनिष्पन्नानां प्रत्येकभद्गानां ह्यादिसंयोगभद्गानां च समुधारणमित्यर्थः । तेषामेव सूत्रमात्रतया अनन्तरसमुत्कीर्तितभद्गानां प्रत्येकं स्वाभिधेयेन व्यणुक्तार्थेन सहोपदर्शनं भद्रोपदर्शनं, तद्भावो भद्रोपदर्शनता । भद्गसमुत्कीर्तने भद्गरुचिपयं सूत्रमेव केवलमुधारणीयं, भद्रोपदर्शने तु तदेव स्वयिपयभूतेनार्थेन सहोचारयितव्यमिति विशेषः । तथा तेषामेवानुपूर्व्यादिद्रव्याणां रम्यानपरम्यानन्तर्भावचिन्तनप्रकारः समवतारः । तथा तेषामेव आनुपूर्व्यादिद्रव्याणां सत्पदप्ररूपणादिभिरनुयोगद्वारैरनुगमनं-विचारणमनुगमः ॥ ७३ ॥ तत्राऽऽद्यभेदं चिचरीपुराह—

से किं तं नेगमत्रवहाराणं अट्टपयपरूत्रणया ?, २ तिपणसिण्ण आणुपुब्बी चउप्पणसिण्ण

आणुपुंवी जाव दसपएसिए आणुपुंवी, संखेज्जपएसिए आणुपुंवी असंखिज्जप-
एसिए आणुपुंवी अणंतपएसिए आणुपुंवी, परमाणुपोगले अणाणुपुंवी, दुपए-
सिए अवत्तव्वए; तिपएसिआ आणुपुंवीओ जाव अणंतपएसिआओ आणुपुंवीओ,
परमाणुपोगला अणाणुपुंवीओ, दुपएसिआइ अवत्तव्वयाइ, से तं णेगमववहाराणं
अट्टपयपरूवणया (सू० ७४)

अथ 'केयं नैगमव्यवहारयोः सम्मता अर्थपदप्ररूपणतेति, अत्रोत्तरमाह—'नैगमव्यवहाराण'मित्यादि,
तत्र त्रयः प्रदेशाः—परमाणुत्रयलक्षणा यत्र स्कन्धे सा आनुपूर्वीत्युच्यते, एवं यावदन्ता अणवो
यत्र सोऽनन्ताणुकः सोऽप्यानुपूर्वीत्युच्यते, 'परमाणुपोगले'ति एकः परमाणुः परमाणवन्तरासंसक्तो
ऽनानुपूर्वीत्यभिधीयते, द्वौ प्रदेशौ यत्र स द्विप्रदेशिकः स्कन्धोऽवक्तव्यकमित्याख्यायते, बहवस्त्रिपदे-
शिकादयः स्कन्धा आनुपूर्व्यो, बहवश्चैकाकिपरमाणवोऽनानुपूर्व्यो, बहूनि च द्वयणुस्कन्धद्रव्याण्य-
वक्तव्यकानि । आनुपूर्व्यां प्रक्रान्तायामनानुपूर्व्यवक्तव्यकयोः प्ररूपणमसद्गतमिति चेत्, न, तत्प्रतिपक्षत्वात्त-
योरेपि प्ररूपणीयत्वात्, प्रतिपक्षपरिज्ञाने च प्रस्तुतवस्तुनः सुखावसेयत्वादिति भावार्थः । इहाऽऽनुपूर्व्यो
अनुपरिपादिरिति पूर्वश्रुतं, सा च यत्रैवादिमध्यान्तलक्षणः सम्पूर्णो गणनानुक्रमोऽस्ति तत्रैवोपपद्यते, ना-

न्यत्र, एतच्च त्रिप्रदेशिकादिरुन्धेव्येव, तथाहि-यस्मात् परमस्ति न पूर्वं स आदिः, यस्मात् पूर्वमस्ति न परं
 मोऽन्तः तपोऽन्तरं मध्यमुच्यते, अयं च संपूर्णो गणनानुक्रमप्रदेशादिरुन्धे एव, न परमाणौ, तस्यै-
 कद्रव्यत्वेनादिमध्यान्तव्यवहाराभावाद्, अत एवायमनानुपूर्वीत्वेनोक्तो, नापि ह्यणुकरुन्धः, तत्रापि मध्या-
 नानुक्रमेण संपूर्णगणनानुक्रमाभावाद्, अत्राऽऽह-ननु पूर्वस्यानु पूर्वस्यानु पश्चादनुपूर्वं तस्य भाव आनुपूर्वीति पूर्वं व्या-
 कृत्यात्, एतच्च ह्यणुकरुन्धेऽपि घटत एव, परमाणुद्वयस्यापि परस्परापेक्षया पूर्वपश्चाद्भावस्य विद्यमान
 त्यात्, ततः संपूर्णगणनानुक्रमाभावेऽपि कसादयमप्यानुपूर्वी न भवति?, नैतदेवं, यतो यथा मेर्वादिके
 कृणित् पदार्थं मध्येऽयौ व्ययस्यापिते लोके पूर्वादिविभागः प्रसिद्धस्तथा यद्यत्रापि स्यात्तदा स्यादप्येवं, न चैव-
 मत्रास्ति, मध्येऽयमिभूतस्य कस्यचिद्भावतोऽसाङ्कर्येण पूर्वपश्चाद्भावस्यासिद्धत्वात्, यथेवं परमाणुवद् ह्यणु-
 करुन्धोऽप्यनानुपूर्वीत्वेन कसात्तोच्यते?, सत्यं, किन्तु परस्परापेक्षया पूर्वपश्चाद्भावमात्रस्य सद्भावादेव-
 मप्यभिगतुमशक्योऽसौ, तसादानुपूर्व्यनानुपूर्वीप्रकाराभ्यां वक्तुमशक्यत्वादेव रुन्धेव्यमेव ह्यणुकरुन्धः,
 तस्माद्यस्थितमिदम्-आदिमध्यान्तभावेनावधिभूतं मध्यवर्तिनमपेक्षयासाङ्कर्येण सुख्यस्य पूर्वपश्चाद्भावस्य
 सहायात् त्रिप्रदेशादिरुन्धे एवाऽऽनुपूर्वी, परमाणुस्तूरुक्तयुक्त्याऽनानुपूर्वी, ह्यणुकोऽवचरुन्धकः, इत्येवं संज्ञा-
 संश्लेषमन्यकथनरूपा अर्थपदप्ररूपणा कृता भवति । यथेवं त्रिप्रदेशिका आनुपूर्व्य इत्यादिवहुवचननिर्देशः
 किमर्थः?, एकरूपमात्रेणैव संज्ञासंश्लेषमन्यकथनस्य सिद्धत्वात्, सत्यं, किन्त्वानुपूर्व्योक्तिरव्याणां प्रतिभेद-

मनन्तव्यक्तिख्यापनार्थं नैगमव्यवहारयोरित्थंभूताभ्युपगमप्रदर्शनार्थश्च बहुत्वनिर्देश इत्यदोषः । अत्राऽऽह-
 नन्वनानुपूर्वीद्रव्यमेकेन परमाणुना निष्पद्यते, अवक्तव्यकद्रव्यं परमाणुद्वयेन, आनुपूर्वीद्रव्यं तु जघन्यतोऽपि
 परमाणुत्रयेणेति, इत्थं द्रव्यदृष्ट्या पूर्वानुपूर्वीक्रममाश्रित्य प्रथमनानुपूर्वी ततोऽवक्तव्यकं ततश्चाऽऽनुपूर्वीत्येवं
 निर्देशो युज्यते, पश्चानुपूर्वीक्रमाश्रयेण तु व्यत्ययेन युक्तः, तत् कथं क्रमद्वयमुल्लङ्घयान्यथा निर्देशः कृतः ?
 सत्यमेतत्, किन्त्वनानुपूर्व्यपि व्याख्याङ्गमिति ख्यापनार्थः, यदिवा ऽप्युक्तचतुरशुकादीन्यानुपूर्वीद्रव्याण्यनानु-
 पूर्व्यवक्तव्यकद्रव्येभ्यो बहूनि. तेभ्योऽनानुपूर्वीद्रव्याण्यल्पानि तेभ्योऽप्यवक्तव्यकद्रव्याण्यल्पतराणीत्यत्रैव व-
 क्ष्यते, ततश्चेत्थं द्रव्यहान्या पूर्वानुपूर्वीक्रमनिर्देश एवायमित्यलं विस्तरेण । 'से त'मित्यादि निगमनम् ॥ ७५ ॥

एआए णं नेगमववहाराणं अट्टपयपरूवणयाए किं पओअणं ?, एआए णं नेगमवव-

हाराणं अट्टपयपरूवणयाए भंगसमुक्कित्तणया कज्जइ (सू० ७५)

'एआए णं'मित्यादि, 'एतया'अर्थपदप्ररूपणतया किं प्रयोजनमिति, अत्राऽऽह—'एतया' अर्थपदप्ररूपणतया
 भङ्गसमुत्कीर्तना क्रियते, इदमुक्तं भवति—अर्थपदप्ररूपणतायां संज्ञासंश्लिष्यवहारो निरूपितस्तस्मिंश्च सति एवं
 भङ्गकाः समुत्कीर्तयितुं शक्यन्ते, नान्यथा, संज्ञामन्तरेण निर्विपयाणां भङ्गानां प्ररूपयितुमशक्यत्वात्,
 तस्माद् युक्तमुक्तम्-एतया—अर्थपदप्ररूपणतया भङ्गसमुत्कीर्तना क्रियत इति ॥ ७५ ॥ तामेव भङ्गसमुत्कीर्तना
 निरूपयितुमाह—

से किं तं नेगमववहारणं भंगसमुक्चित्तणया ?, २ अत्थि आणुपुवी ? अत्थि अणा-
 णुपुवी २ अत्थि अवत्तवए ३ अत्थि आणुपुवीओ ४ अत्थि अणाणुपुवीओ ५
 अत्थि अवत्तवयाइं ६ । अहवा अत्थि आणुपुवी अ अणाणुपुवी अ ? अहवा अत्थि
 आणुपुवी अ अणाणुपुवीओ अ २ अहवा अत्थि आणुपुवीओ अ अणाणुपुवी
 अ ३ अहवा अत्थिं आणुपुवीओ अ अणाणुपुवीओ अ ४ अहवा अत्थि आणु-
 पुवी अ अवत्तवए अ ५ अहवा अत्थि आणुपुवी अ अवत्तवयाइं च ६ अहवा
 अत्थि आणुपुवीओ अ अवत्तवए अ ७ अहवा अत्थि आणुपुवीओ अ अवत्तव-
 याइं च ८ अहवा अत्थि अणाणुपुवी अ अवत्तवए अ ९ अहवा अत्थि अणाणुपुवी
 अ अवत्तवयाइं च १० अहवा अत्थि अणाणुपुवीओ अ अवत्तवए अ ११ अहवा
 अत्थि अणाणुपुवीओ अ अवत्तवयाइं च १२ । अहवा अत्थि आणुपुवी अ अणा-
 णुपुवी अ अवत्तवए अ १ अहवा अत्थि आणुपुवी अ अणाणुपुवी अ अवत्तव-

याइं च २ अहवा अत्थि आणुपुवीओ अ अणाणुपुवीओ अ अवत्तवए अ ३ अहवा
 अत्थि आणुपुवी अ अणाणुपुवीओ अ अवत्तवयाइं च ४ अहवा अत्थि आणुपुवी-
 ओ अ अणाणुपुवी अ अवत्तवए अ ५ अहवा अत्थि आणुपुवीओ अ अणाणुपुवी
 अ अवत्तवयाइं च ६ अहवा अत्थि आणुपुवीओ अ अणाणुपुवीओ अ अवत्तवए
 अ ७ अहवा अत्थि आणुपुवीओ अ अणाणुपुवीओ अ अवत्तवयाइं च ८
 एए अड भंगा । एवं सव्वेऽपि छव्वीसं भंगा । से तं नेगमववहाराणं भंगसमुक्कित्त-
 णया (सू० ७६)

'से'इत्यादि प्रश्ने, अत्र चानुपूर्व्यादिपदत्रयेणैकवचनान्तेन त्रयो भङ्गा भवन्ति, बहुवचनान्तेनापि तेन त्रय एव
 भङ्गाः, एवमेतेऽसंयोगतः प्रत्येकं भङ्गाः पट् भवन्ति, संयोगपक्षे तु पदत्रयस्यास्य त्रयो द्विकसंयोगाः, एकैकस्मिन्तु
 द्विकसंयोगे एकवचनबहुवचनाभ्यां चतुर्भङ्गीसद्भावतः त्रिष्वपि द्विकयोगेषु द्वादश भङ्गाः संपद्यन्ते, त्रिकयो-
 गस्त्वत्रैक एव, तत्र च एकवचनबहुवचनाभ्यामष्टौ भङ्गाः सर्वेऽप्यमी पट्विंशतिः । अत्र स्थापना चेयम्—

आनुपूर्वी १
अनानुपूर्वी १
अवश्यक्यः १

अनुपूर्वी १
अनानुपूर्वी १
अवश्यक्यः १

आनुपूर्वी १
आनुपूर्वी १
आनुपूर्व्यः ३
आनुपूर्व्यः ३

अनानुपूर्वी १
अनानुपूर्व्यः ३
अनानुपूर्वी १
अनानुपूर्व्यः ३

१ विकृती १ वृद्धिर् १

आनुपूर्व्यः ३
अनानुपूर्व्यः ३
अवश्यक्यः ३

आनुपूर्वी १
आनुपूर्वी १
आनुपूर्व्यः ३
आनुपूर्व्यः ३

आनुपूर्वी १
आनुपूर्वी १
आनुपूर्व्यः ३
आनुपूर्व्यः ३

अवश्यक्यः १
अवश्यक्यः ३
अवश्यक्यः १
अवश्यक्यः ३

२ विकृती २ १

अनानुपूर्वी १
अनानुपूर्वी १
अनानुपूर्व्यः ३
अनानुपूर्व्यः ३

अवश्यक्यः १
अवश्यक्यः ३
अवश्यक्यः १
अवश्यक्यः ३

३ विकृती ३ १

त्रिकसंयोगोऽथ भद्रः

अवश्यक्यः १
अवश्यक्यः १
अवश्यक्यः ३
अवश्यक्यः १
अवश्यक्यः ३
अवश्यक्यः १
अवश्यक्यः ३

अनानुपूर्वी १
अनानुपूर्वी १
अनानुपूर्वी १
अनानुपूर्वी १
अनानुपूर्वी ३
अनानुपूर्वी ३
अनानुपूर्वी १

अनानुपूर्वी १
अनानुपूर्वी १
अनानुपूर्वी १
अनानुपूर्वी ३
अनानुपूर्वी ३
अनानुपूर्वी १
अनानुपूर्वी १

सर्वेऽपि पट्विंशतिरेव, एते चोत्तरं प्रयच्छता अनैनैव क्रमेण सूत्रेऽपि लिखिताः सन्तीति भावनीयाः । अथ किमर्थं भङ्गकसमुत्कीर्तनं क्रियत इति चेद्, उच्यते, इहानुपूर्व्यादिभिस्त्रिभिः पदैरेकवचनान्तबहुवचनान्तैः प्रत्येकचिन्तया संयोगचिन्तया च पट्विंशतिर्भङ्गाः संजायन्ते, तेषु च मध्ये येन केनचिद्भङ्गेन वक्ता द्रव्यं वस्तुमिच्छति तेन प्रतिपादयितुं सर्वानपि प्रतिपादनप्रकारानेकरूपत्वाद्भैगमव्यवहारनयाविच्छत इति प्रदर्शनार्थं भङ्गकसमुत्कीर्तनमिति । 'से त'मित्यादि निगमनम् ॥ ७६ ॥ उक्ता भङ्गसमुत्कीर्तनता, अथ भङ्गोपदर्शनतां प्रतिपादयिपुराह—

एआए णं नेगमववहाराणं भंगसमुक्कित्तणयाए किं पओअणं?, एआए णं नेगमववहा-

राणं भंगसमुक्कित्तणयाए भंगोवदंसणया कीरइ (सू० ७७)

'एतया' भङ्गसमुत्कीर्तनतया किं प्रयोजनमिति, अत्रोत्तरमाह—'एआए ण'मित्यादि, 'एतया' भङ्गसमुत्कीर्तनतया भङ्गोपदर्शनता क्रियते, इदमुक्तं भवति—भङ्गसमुत्कीर्तनतायां भङ्गकसूत्रमुक्तं, भङ्गोपदर्शनतायां तस्यैव वाच्यं त्र्यणुकस्कन्धादिकं कथयिष्यते, तच्च सूत्रे समुत्कीर्तित एव कथयितुं शक्यते, वाचकमन्तरेण वाच्यस्य कथयितुमशक्यत्वाद्, अतो युक्तं भङ्गकसमुत्कीर्तनतायां भङ्गोपदर्शनताप्रयोजनम् । अत्राऽऽह—ननु भङ्गोपदर्शनतायां वाच्यस्य त्र्यणुकस्कन्धादेः कथनकाले आनुपूर्व्यादिसूत्रं पुनरप्युत्कीर्तयिष्यति, तत्

किं भङ्गसमुत्कीर्तनतया प्रयोजनमिति, सत्यं, किन्तु भङ्गसमुत्कीर्तनतासिद्धस्यैव सूत्रस्य भङ्गोपदर्शनतायां वाच्यवाचकभावसुलप्रतिपत्त्यर्थं प्रसङ्गतः पुनरपि समुत्कीर्तनं करिष्यते, न मुख्यतयेत्यदोषः, यथा हि 'संहिता च पदं चैवे'त्यादिख्याख्याक्रमे सूत्रं संहिताकाले समुच्चारितमपि पदार्थकथनकाले पुनरप्यर्थकथनार्थमुच्चार्यते तद्वदत्रापीति भावः ॥ ७७ ॥ अथ केयं पुनर्भङ्गोपदर्शनतेति प्रश्नपूर्वकं तामेव निरूपयितुमाह—

से किं तं नेगमववहाराणं भंगोवदंसणया १, २ तिपएसिए आणुपुब्बी १ परमाणुपो-
गले अणाणुपुब्बी २ दुपएसिए अवत्तवए ३ अहवा तिपएसिया आणुपुब्बीओ
परमाणुपोगेगला अणाणुपुब्बीओ दुपएसिया अवत्तवयाइं ३, अहवा तिपएसिए अ
परमाणुपुगले अ आणुपुब्बी अ अणाणुपुब्बी अ ४ चउभंगो, अहवा तिपएसिए य
दुपएसिए अ आणुपुब्बी अ अवत्तवए य चउभंगो, अहवा परमाणुपोगले य दुप-
एसिए य अणाणुपुब्बी य अवत्तवए य चउभंगी १२ अहवा तिपएसिए अ पर-

१ द्वावसभत्रयोद्वेपः प्र

माणुपोगले अ दुपएसिए अ आणुपुवी अ अणाणुपुवी अ अवत्तवए अ १ अ-
 हवा तिपएसिए अ परमाणुपोगले अ दुपएसिआ य आणुपुव्वी अ अणाणुपुवी अ
 अवत्तवयाइं च २ अहवा तिपएसिए अ परमाणुपुगला अ दुपएसिए य आणु-
 पुव्वी अ अणाणुपुवीओ अ अवत्तवए अ ३. अहवा तिपएसिए अ परमाणुपो-
 गला य दुपएसिया अ आणुपुवी अ अणाणुपुवीओ अ अवत्तवयाइं च
 ४ अहवा तिपएसिआ य परमाणुपोगले अ दुपएसिए य आणुपुवीओ अ अणा-
 णुपुवी अ अवत्तवए अ ५ अहवा तिपएसिआ य परमाणुपोगले अ दुपएसिआ
 य आणुपुवीओ अ अणाणुपुवी अ अवत्तवयाइं च ६ अहवा तिपएसिआ य पर-
 माणुपोगला य दुपएसिए अ आणुपुवीओ अ अणाणुपुवीओ य अवत्तवए य ७
 अहवा तिपएसिआ य परमाणुपोगला अ दुपएसिआ य आणुपुवीओ अ अणा-
 णुपुवीओ अ अवत्तवयाइं च ८ । से तं नेगमववहाराणं भंगोवदंसणया (सू०७८)

‘तिपयसिण् आणुपुब्बी’त्ति त्रिप्रदेशिकोऽर्थः आनुपूर्वीत्युच्यते, त्रिप्रदेशिकस्कन्धलक्षणैर्नानुपूर्वीति भद्रको निष्पद्यत इत्यर्थः, एवं परमाणुपुद्गलक्षणोऽर्थोऽनानुपूर्वीत्युच्यते, द्विप्रदेशिकस्कन्धलक्षणः अर्थोऽघक्तव्यकमुच्यते, एवं बहवस्त्रिप्रदेशिका आनुपूर्व्यः बहवः परमाणुपुद्गला अनानुपूर्व्यो बहवो द्विप्रदेशिकस्कन्धा अवरक्तव्यकानीति पण्णां प्रत्येकभङ्गानामर्थकथनम् । एवं द्विकसंयोगेऽपि त्रिप्रदेशिकस्कन्धः परमाणुपुद्गलश्चानुपूर्व्यनानुपूर्वीत्वेनोच्यते, यदा त्रिप्रदेशिकस्कन्धः परमाणुपुद्गलश्च प्रतिपादयितुमभीष्टो भवति तदा ‘अतिथ आणुपुब्बी अ अणानुपुब्बी अ इत्येवं भङ्गो निष्पद्यत इत्यर्थः, एवमर्थकथनपुरस्सराः शेषभद्रा अपि भावनीयाः । अत्राह-नन्वर्थोऽप्यानुपूर्व्यादिपदानां व्यणुक्तस्कन्धादिकोऽर्थपदप्ररूपणतालक्षणे प्रथमद्वारे कथित एव तत्किमनेन ?, सत्यं, किन्तु तत्र पदार्थमात्रमुक्तम्, अत्र तु तेषामेवाऽऽनुपूर्व्यादिपदानां भद्रकरचनासमादिष्टानामर्थः कथ्यत इत्यदोषो, नयमतवैचित्र्यप्रदर्शनार्थं वा पुनरित्थमर्थोपदर्शनमित्यलं विस्तरेण ‘सेत’ मित्यादि निगमनम् ॥ ७८ ॥ उक्ता भङ्गोपदर्शनात्, अथ समवतारं विभणिपुराह—

से किं तं समोअरे?, २ नेगमववहाराणं आणुपुब्बीदवाइं कहिं समोअरंति ?, किं
आणुपुब्बीदवेहिं समोअरंति ? अणानुपुब्बीदवेहिं समोअरंति ? अघक्तव्यदवेहिं
समोअरंति ?, नेगमववहाराणं आणुपुब्बीदवाइं आणुपुब्बीदवेहिं समोअरंति नो

अणाणुपुष्पीद्वेहिं समोअरंति नो अवत्तवयद्वेहिं समोअरंति, नेगमववहाराणं
अणाणुपुष्पीदवाइं कहिं समोअरंति?, किं आणुपुष्वीद्वेहिं समोअरंति? अणाणु-
पुष्पीद्वेहिं समोअरंति? अवत्तवयद्वेहिं समोअरंति?, नो आणुपुष्पीद्वेहिं
समोअरंति अणाणुपुष्पीद्वेहिं समोअरंति नो अवत्तवयद्वेहिं समोअरंति,
नेगमववहाराणं अवत्तवयदव्वाइं कहिं समोअरंति?, किं आणुपुष्पीद्वेहिं समो-
अरंति? अणाणुपुष्पीद्वेहिं समोअरंति? अवत्तवयद्वेहिं समोअरंति?, नो आणु-
पुष्पीद्वेहिं समोअरंति नो अणाणुपुष्पीद्वेहिं समोअरंति अवत्तवयद्वेहिं
समोअरंति। से तं समोअरे (सू० ७३)

अथ कोऽयं समवतार इति प्रश्ने सत्याह—‘समोअरे’त्ति, अयं समवतार उच्यत इति शेषः, कः पुनर-
यमित्याह—‘नेगमववहाराणं आणुपुष्वीदव्वाइं कहिं समोअरंती’त्यादिप्रश्नः, अत्रोत्तरम्—‘नेगमववहाराणं
आणुपुष्वी’ इत्यादि, आनुपूर्वीद्रव्याणि आनुपूर्वीद्रव्यलक्षणायां स्वजातायेव वर्तन्ते, न स्वजात्यतिक्रमेण-
त्यर्थः, इदमुक्तं भवति—सम्यग्-अविरोधेनावतरणं-वर्तनं समवतारः—अविरोधवृत्तिता प्रोच्यते, सा च स्वजा-

तिवृत्तायेव स्यात्, परजातिवृत्तेर्विरुद्धत्वात्, ततो नानादेशादिवृत्तीन्यपि सर्वाण्यानुपूर्वीद्रव्याणि आनुपूर्वीद्रव्येष्वेव वर्तन्ते इति स्थितम् । एवमनानुपूर्व्यादीनामपि स्वस्थानावतारो भावनीयः । 'से त' मिल्यादिनिगमनम् ॥ ७९ ॥ उक्तः समवतारः, अथानुगमं विभक्तिपुरुषकर्मते—

से किं तं अणुगमे ? , २ नवविहे पणत्ते, तंजहा—संतपयपरूवणया १ द्धपमाणं
च २ खित्त ३ फुसणा य ४ । कालो य ५ अंतरं ६ भाग ७ भाव ८ अप्पाबहुं
चेव ॥ १ । ८ ॥ (८०)

अत्रोत्तरम्—'अणुगमे नवविहे' इत्यादि, तत्र सूत्रार्थस्यानुकूलमनुरूपं वा गमनं—व्याख्यानमनुगमः; अपवा सूत्रपठनादनु-पश्चाद्गमनं—व्याख्यानमनुगमः; यदिवा अनुसूत्रमर्थो गम्यते—ज्ञायते अनेनेत्यनुगमो—व्याख्यानमेवेत्याद्यन्यदपि यस्त्वविरोधेन स्वधिया वाच्यमिति । स च नवविधो—नवप्रकारो भवति, तदेव नवविधत्वं दर्शयति—'तद्यथे'त्युपदर्शनार्थः; 'संतपय' गाहा, सदर्थविषयं पदं सत्पदं तस्य प्ररूपणं—प्रज्ञापनं सत्पदप्ररूपणं तस्य भावः सत्पदप्ररूपणता सा प्रथमं कर्तव्या, इदमुक्तं भवति—इह स्तम्भकुम्भादीनि पदानि सदर्थविषयाणि दृश्यन्ते, खरशृङ्गव्योमकुसुमादीनि त्वसदर्थविषयाणि, तत्राऽऽनुपूर्व्यादिपदानि किं स्तम्भादिपदानीव सदर्थविषयाण्याहोश्चित्(स्वित्)खरविपागादिपदवत् असदर्थगोचराणीत्येतत् प्रथमं

पर्यालोचयितव्यं, तथा आनुपूर्व्यादिपदाभिधेयद्रव्याणां प्रमाणं-सङ्ख्यास्वरूपं प्ररूपणीयं, चः समुच्चये, एव-
मन्यत्रापि, तथा तेषामेव क्षेत्रं- तदाधारस्वरूपं प्ररूपणीयं, कियति क्षेत्रे तानि भवन्तीति चिन्तनीयमित्यर्थः;
तथा स्पर्शना च वक्तव्या, कियत् क्षेत्रं तानि स्पृशन्तीति चिन्तनीयमित्यर्थः; तथा कालश्च तत्स्थितिलक्षणो
वक्तव्यः, तथा अन्तरं-विवक्षितस्वभावपरित्यागे सति पुनस्तद्भावप्राप्तिविरहलक्षणं प्ररूपणीयं, तथा आनु-
पूर्वीद्रव्याणि शेषद्रव्याणां कतिभागे वर्तन्ते इत्यादिलक्षणो भागः प्ररूपणीयः; तथा आनुपूर्व्यादिद्रव्याणि
कस्मिन् भागे वर्तन्ते इत्येवंरूपो भावः प्ररूपणीयः; तथा अल्पबहुत्वं चानुपूर्व्यादिद्रव्याणां द्रव्यार्थप्रदेशार्थ-
उभयार्थताश्रयणेन परस्परं स्तोकबहुत्वचिन्तालक्षणं प्ररूपणीयम्, एवकारोऽवधारणे, एतावत्प्रकार एवानु-
गम इति गाथासमासार्थः ॥ १ ॥ ८० ॥ व्यासार्थं तु ग्रन्थकारः स्वयमेव विभणिपुराद्याचयवमधिकृत्याऽऽह-

नेगमववहारणं आणुपुवीद्व्वाइं किं अत्थि नत्थि?, णियमा अत्थि, नेगमववहा-
राणं अणाणुपुवीद्व्वाइं किं अत्थि णत्थि?, णियमा अत्थि नेगमववहाराणं अव-

त्तव्वगद्व्वाइं किं अत्थि णत्थि?, नियमा अत्थि (सू० ८१)

नेगमववहारणयोराणुपूर्वीशब्दाभिधेयानि द्रव्याणि यथणुरुक्तन्वादीनि किं सन्ति नेति प्रश्नः; अत्रोत्तरम्
—‘नियमा अत्थि’ इति, एतदुक्तं भवति-नेदं सरशुद्धादिवदानुपूर्वीपदमसदर्थगोचरम्, अतो नियमात् सन्ति

तद्रभिधेयानि. द्रव्याणि, तानि च त्र्यणुकस्फधादीनि पूर्वं दर्शितान्धेव, एवमनानुपूर्व्यवक्तव्यकपक्षद्वयेऽपि वाच्यम् ॥ ८१ ॥ कृता सत्पदमरूपणा, अथ द्रव्यप्रमाणमभिधित्सुराह—

नेगमववहाराणं आणुपुवीदवाइं किं संखिजाइं असंखिजाइं अणंताइं?, नो संखि-
जाइं नो असंखिजाइं अणंताइं, एवं अणाणुपुवीदवाइं अवत्तवगदवाइं च अणं-
ताइं भाणिअवाइं (सू० ८२)

‘नेगमववहाराणं आणुपुवीदवाइं किं संखिजाइं’मित्यादि, अयमत्र निर्वचनभावार्थः—इहानुपूर्व्यनानु-
पूर्व्यवक्तव्यकद्रव्याणि प्रत्येकमनन्तान्येकैकसिन्नप्याकाशप्रदेशे प्राप्यन्ते, किं पुनः सर्वलोकै, अतः सङ्ख्येया-
सङ्ख्येयप्रकारद्वयनिषेधेन त्रिष्वपि स्थानेष्वानन्यमेव वाच्यमिति । न च वक्तव्यं कथमसङ्ख्येये लोके अन-
न्तानि द्रव्याणि तिष्ठन्ति?, अचिन्त्यत्वात् पुद्गलपरिणामस्य, दृश्यते चैकगृहान्तर्वर्त्याकाशप्रदेशेष्वेकप्रदीप-
प्रभापरमाणुव्यासेष्वप्यनेकापरप्रदीपप्रमाणूनां तत्रैवावस्थानं, न चाक्षिदृष्टेऽप्यर्थेऽनुपपत्तिः, अतिप्र-
सङ्गात्, इत्यलं प्रपञ्चेन २ ॥ ८२ ॥ इदानीं क्षेत्रद्वारमुच्यते

नेगमं ववहाराणं आणुपुवीदवाइं लोगस्स किं संखिजाइं भागे होजा असंखिजाइं भागे

होज्जा संखेजेसु भागेसु होज्जा असंखेजेसु भागेसु होज्जा सवलोए होज्जा?, एगं दव्वं पडुच्च संखेज्जइभागे वा होज्जा असंखेज्जइभागे वा होज्जा संखेजेसु भागेसु वा होज्जा असंखिजेसु भागेसु वा होज्जा सवलोए वा होज्जा, पाणादव्वाइ पडुच्च नियमा सवलोए होज्जा । नेगमववहाराणं अणाणुपुव्वीदव्वाइ किं लोअस्स संखिज्जइभागे होज्जा जाव सवलोए वा होज्जा?, एगं दव्वं पडुच्च नो संखेज्जइभागे होज्जा असंखिज्जइभागे होज्जा नो संखेजेसु भागेसु होज्जा नो असंखेजेसु भागेसु होज्जा नो सवलोए होज्जा, पाणादव्वाइ पडुच्च नियमा सवलोए होज्जा, एवं अव-
त्तव्वगदव्वाइं भाणिअव्वाइं (सू० ८३)

आनुपूर्वीव्वन्थाणि किं लोअस्सैकस्मिन् सङ्ख्याततमे भागे 'होज्ज'त्ति आर्पत्वाद्भवन्ति अवगाहन्त इत्थिया-
यत्, यदिचा एरुस्सिन्नसङ्ख्याततमे भागे भवन्ति, उत बट्टुपु सङ्खेयेपु भागेपु भवन्ति, आहोअधिद्वहुप्पवस-
ह्येयेपु भागेपु भवन्त्यथ च सर्वलोके भवन्तीति पञ्च पृच्छास्थानानि, अत्र निर्वचनसूत्रस्येयं भावना-इहानुपू-

१ सत्याः प्रभा- प्रत्यन्तरे, २ दव्वाणिदि प्र.

धीद्रव्याणि त्र्यणुस्कन्धादीन्यनन्ताणुस्कन्धपर्यवसानान्युक्तानि, तत्र च सामान्यत एकं द्रव्यमाश्रित्य तथा-
विघपुरिणामवैचित्र्यात् किञ्चिद्भ्रोकस्यैकस्मिन् सङ्ख्याततमे भागे भवति, एकं तत्सङ्ख्यातभागमवगाह्य तिष्ठती-
त्यर्थः, अन्यन्तु तदसङ्ख्येयभागमवगाहते, अपरं तु बहुस्तत्सङ्ख्येयान् भागानवगाह्य वर्तते, अन्यच्च बहुस्तद-
सङ्ख्येयभागानवगाह्य तिष्ठतीति, 'सव्वलोए वा होज्ज'त्ति इहानन्तानन्तरमाणुप्रचयनिष्पन्नं प्रज्ञापनादि-
प्रसिद्धान्निरामहास्कन्धलक्षणमानुपूर्वीद्रव्यं समयमेकं संकललोकावगाहि प्रतिपत्तव्यमिति । कथं पुनरयमचि-
त्तमहास्कन्धः संकललोकावगाही स्याद् ?, उच्यते, समुद्रघातवर्तिकेवलिवत्, तथाहि-लोकमध्यव्यवस्थितो-
ऽसौ प्रथमसमये तिर्यगसङ्ख्यातयोजनविस्तरं सङ्ख्यातयोजनविस्तरं वा ऊर्ध्वाधस्तु चतुर्दशरज्ज्वायतं विश्र-
सापरिणामेन वृत्तं दण्डं करोति, द्वितीये कपाटं, तृतीये मन्थानं, चतुर्थे लोकव्याप्तिं प्रतिपद्यते, पञ्चमे अन्त-
राणि संहरति, षष्ठे मन्थानं सप्तमे कपाटमष्टमे तु दण्डं संहृत्य खण्डशो भिद्यत इत्येके, अन्ये त्वन्यथापि
व्याचक्षते, तन्तु विशेषावश्यकादवसेयमिति । वाशब्दः समुच्चये, एवं यथासम्भवमन्यत्रापि । 'णाणाद्वच्चाइ
पट्टचे' त्यादि, नानाद्रव्याण्यानुपूर्वीपरिणामवन्ति प्रतीत्य प्रकृत्य वा अधिकृत्येत्यर्थः 'नियमात्' नियमेन
सर्वलोके भवन्ति, न सङ्ख्येयादिभागेषु, यतः सर्वलोकाकाशस्य स प्रदेशोऽपि नास्ति यत्र सूक्ष्मपरिणामव-
न्यनन्तान्यान्यानुपूर्वीद्रव्याणि न सन्तीति । अनानुपूर्व्यवक्तव्यकद्रव्येषु त्वेकं द्रव्यमाश्रित्य लोकस्यासङ्ख्येय-
भाग एव वृत्तिः, न सङ्ख्येयभागदिषु, यतोऽनानुपूर्वी तावत् परमाणुरुच्यते स चैकाकाशप्रदेशावगाढ

एव भवति, अथ कल्पकं तु द्वयणुकस्कन्यः स चैकप्रदेशाद्यगाढो वा स्यादिति यथोक्तभाग-
 वृत्तिर्नैवेति, नानाद्रव्यमायना प्रत्येद्, इत्युक्तं क्षेत्रद्वारम् ॥ ८३ ॥ साम्प्रतं स्पर्शनाद्वारमुच्यते—
 नेगमवहाराणं आणुपुन्वीदवाइं लोगस्स किं संखेज्जइभागं फुसंति असंखेज्जइभागं
 फुसंति संखेजे भागे फुसंति असंखेजे भागे फुसंति सव्वलोगं फुसंति?, एगं दव्वं
 पडुच्च लोगस्स संखेज्जइभागं वा फुसंति जाव सव्वलोगं वा फुसंति, णाणादवाइं
 पडुच्च निअमा सव्वलोगं फुसंति । णेगमवहाराणं अणाणुपुन्वीदवाइं लोअस्स किं
 संखेज्जइभागं फुसंति जाव सव्वलोगं फुसंति?, एगं दव्वं पडुच्च नो संखिज्जइभागं
 फुसंति असंखिज्जइभागं फुसंति नो संखिजे भागे फुसंति नो असंखिजे भागे फु-
 संति नो सव्वलोअं फुसंति, नाणादवाइं पडुच्च नियमा सव्वलोअं फुसंति, एवं
 अत्तवगदवाइं भाणिअवाइं (सू० ८४)

मायना क्षेत्रद्वारयद्वय कर्तव्या, नवरं क्षेत्रस्पर्शनयोरेयं विशेषः—क्षेत्रम्—अवगाहान्तप्रदेशमात्रं, स्पर्शना

१ एतद्द्वयं उच्यते ॥

तु पङ्क्तिः प्रदेशैस्तद्वहिरपि भवति, तथा च परमाणुद्रव्यमाश्रित्य तावद्वगगाहनास्पर्शनयोरन्यत्रोक्तो भेदः—
 'एगपणसोगाढं सत्तापएसा य से ङुसण'ति, अस्यार्थः—परमाणुद्रव्यमवगाढं तावदेकस्मिन्नेवाकाशाप्रदेशे,
 स्पर्शना तु 'से' तस्य सप्त प्रदेशा भवन्ति, पङ्क्तिव्यवस्थितान् पङ्क्ते प्रदेशान् यत्र चावगाहस्तं च स्पृशतीत्यर्थः,
 एयमन्यत्रापि क्षेत्रस्पर्शनयोर्भेदो भावनीयः । अत्र सौगताः प्रेरयन्ति—यदि परमाणोः पङ्क्तिव्यवस्थानाऽभ्युप-
 गम्यते तर्धेरुक्त्यमस्य हीयते, तथाहि—प्रष्टव्यमत्र, किं येनैव स्वरूपेणासौ पूर्वाचन्यतरदिशा सम्बद्धस्तेनैवा-
 न्यदिग्भिरुक्त स्वरूपान्तरेण? यदि तेनैव तदा अयं पूर्वदिक्स्वन्धोऽयं चापरदिक्स्वन्ध इत्यादिविभागो
 न स्याद्, एकस्वरूपत्वात्, विभागाभावे च पङ्क्तिव्यवस्थानमुपप्लवत एव, अथापरो विकल्पः कल्प्यते
 तर्हि तस्य पङ्क्तिरूपापत्त्या एकत्वं विशीर्यते, उक्तं च—“दिग्भागभेदो यस्यास्ति, तस्यैकत्वं न युज्यत” इति,
 अत्र प्रतिविधीयते, इह परमाणुद्रव्यमादिमध्यान्त्यादिविभागरहितं निरंशमेकस्वरूपमिष्यते, अतः सांशव-
 स्तुसम्भवित्वात् परोक्तं विकल्पद्वयं निरास्पदमेव, अथानभ्युपगम्यमानाऽपि परमाणोः सांशताऽनन्तरोक्तवि-
 कल्पवलेनापाद्यते, ननु भवन्तोऽपि तर्हि प्रष्टव्याः—क्वचिद् विज्ञानसन्ताने विवक्षितः कश्चिद्विज्ञानलक्षणक्षणः
 स्वजनकपूर्वक्षणस्य कार्यं स्वजन्योत्तरक्षणस्य कारणमित्यत्र सौगतानां तावद्विप्रतिपत्तिः, तत्रेहापि (तत्रापि)
 विचार्यते—किमसौ येन स्वरूपेण पूर्वक्षणस्य कार्यं तेनैवोत्तरक्षणस्य कारणमुत स्वरूपान्तरेण?, यथायः पक्ष-
 स्तर्हि यथा पूर्वापेक्षयाऽसौ कार्यं तथोत्तरापेक्षयापि स्याद्, यथा वा उत्तरापेक्षया कारणं तथा पूर्वापेक्षयाऽपि

स्याद्, एकस्वरूपत्वात् तस्येति, अथ द्वितीयः पक्षस्तर्हि तस्य सांशस्वप्रसङ्गोऽत्रापि दुर्भारः स्याद्, अथ निरंश-
 एवामौ ज्ञानलक्षणश्रणोऽकार्यकारणरूपः तत्तद्वस्तुव्यापृतत्वात् तथा तथा व्यपदिश्यते, न पुनस्तस्यानेकस्व-
 रूपत्वमस्ति, नन्यम्माकमपि नेदमुत्तरमतिदुर्लभं स्यात्, यतो द्रव्यतया निरंश एव परमाणुस्तथाविधाचिन्त्यप-
 रिणामत्वात् दिक्पदेन सह नैरन्तर्येणावस्थितत्वात् तस्य स्पर्शक उच्यते, न पुनस्तत्रांशैः काचित् स्पर्शना-
 ममस्तीति, अत्र षट् वक्तव्यं तत्तु नोच्यते, स्थानान्तरेषु चर्चितत्वादित्यलं विस्तरेण ॥ ८४ ॥ उक्तं स्पर्शना-
 द्वारम्, इदानीं कालद्वारं विभंगिपुराह—

पेगमववहाराणं आणुपुवीदद्वाइं कालओ केवच्चिरं होइ?, एगं दवं पडुच्च जह-
 णणेणं एगं समयं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं, पाणादद्वाइं पडुच्च णियमा सबद्धा,

अणाणुपुवीदद्वाइं अत्रत्तवगदद्वाइं च एवं चेव भाणिअंवाइं (सू० ८५)

नैगमव्यवहारयोरानुपूर्वीद्रव्याणि 'कालतः' कालमाश्रित्य 'कियच्चिरं' कियन्तं कालं 'भवन्ति' आनुपूर्वीत्व-
 पर्यायेणायतिष्ठन्तेः, अत्रोत्तरम्—'एगं दव्वं'मित्यादि, इयमत्र भावना-परमाणुद्वयादेरपरैकादिपरमाणुमीलने-
 ऽपूर्वं किञ्चिदानुपूर्वीद्रव्यं समुत्पन्नं, ततः समयादूर्ध्वं पुनरप्येकाद्यणौ वियुक्तेऽपगतस्तद्भाव इत्येकमानुपूर्वीद्र-
 व्यमधिकृत्य जघन्यतः समयोऽवस्थितिकालः, यदा तु तदेवासङ्ख्ययातं कालं तद्भावेन स्थित्वाऽनन्तरोक्तस्व-

रूपेण चियुज्यते तदा उत्कृष्टतोऽसङ्ख्येयोऽवस्थितिकालः प्राप्यते, अनन्तं कालं पुनर्नावतिष्ठते, उत्कृष्टाया अपि पुद्गलसंयोगस्थितेरसङ्ख्येयकालत्वादिति । 'नानाद्रव्याणि' बहूनि पुनरानुपूर्वीद्रव्याण्यधिकृत्य सर्वाद्वा स्थिति-
 भवति, नास्ति स कश्चित् कालो यत्रानुपूर्वीद्रव्यविरहितोऽयं लोकः स्यादिति भावः । अनानुपूर्वीअचरकव्यकद्र-
 व्येऽपि जघन्याविभेदभिन्न एतावानेवावस्थितिकालः, तथाहि—कश्चित् परमाणुरेकं समयमेकाकीभूत्वा
 ततः परमाण्वादिना अन्येन सह संयुज्यते, इत्थमेकमनानुपूर्वीद्रव्यमधिकृत्य जघन्यतः समयोऽवस्थितिकालः,
 यदा तु स एवाद्दृश्यातं कालं तद्भावेन स्थित्वा अन्येन परमाण्वादिना सह संयुज्यते तदोत्कृष्टतोऽसङ्ख्ये-
 योऽवस्थितिकालः संप्राप्यते, नानाद्रव्यपक्षस्तु पूर्ववदेव भावनीयः । अचरकव्यकद्रव्यमपि परमाणुद्वयलक्षणं
 यदा समयमेकं संयुक्तं स्थित्वा ततो चियुज्यते तदवस्थमेव वाऽन्येन परमाण्वादिना संयुज्यते तदा तस्याव-
 रकव्यकद्रव्यतया जघन्यतः समयोऽवस्थानं लभ्यते, यदा तु तदेवासङ्ख्यातं कालं तद्भावेन स्थित्वा विघटते
 तत्रवस्थमेव वाऽन्येन परमाण्वादिना संयुज्यते तदोत्कृष्टतः अचरकव्यकद्रव्यतयाऽसङ्ख्यातं कालमवस्थानं
 प्राप्यते, नानाद्रव्यपक्षस्तु तथैव भावनीय इति ॥८५॥ उक्तं कालद्वारम्, अथान्तरद्वारं प्रतिपिपादयिपुराह—

णेगमववहाराणं आणुपुवीदवाणं अंतरं. कालओ केवच्चिरं होइ ?, एगं दवं पडुच्च
 जहद्वेणं एगं समयं उकोसेणं अणंतं कालं, नाणादवाइं पडुच्च णत्थि अंतरं । णेग-

नै० आनु०
 कालः सू०
 ८५

१५

२०

॥ ६३ ॥

२५

मववहाराणं अणाणुपुवीद्व्वाणं अन्तरं कालओ केवच्चिरं होइ?, एगं दवं पडुच्च
जहणणेणं एगं समयं उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं, नाणादवाइं पडुच्च णत्थि अंतरं ।
णेगमववहाराणं अवंत्तव्वगद्व्वाणं अंतरं कालओ केवच्चिरं होइ? एगं दवं पडुच्च
जहन्नेणं एगं समयं उक्कोसेणं अणंतं कालं; नाणादवाइं पडुच्च णत्थि अंतरं' (सू० ८६)

नेगमववहारयोरानुपूर्वीद्रव्याणामन्तरं कालतः कियच्चिरं भवतीति प्रश्नः; 'अन्तरं' व्यवधानं, तच्चक्षेत्र-
तोऽपि भवति यथा मृतलसूर्ययोरष्टौ योजनशतान्यन्तरमित्यतस्तद्रव्यवच्छेदार्थमुक्तम्—'कालतः' कालमाश्रित्य,
तदयमन्तरार्थः—आनुपूर्वीद्रव्याणयानुपूर्वीस्वरूपतां परित्यज्य कियता कालेन तान्येव पुनस्तथा भवन्ति, आनु-
पूर्वीतयपरित्यागपुनर्लाभयोरन्तरे कियान् कालो भवतीत्यर्थः । अत्र निर्वचनम्—'एगं दवं'मित्यादि, इयमत्र भा-
वना-इह विवक्षितं त्र्यणुकरकन्धादिकं किमप्यानुपूर्वीद्रव्यं विश्रसांपरिणामात् प्रयोगपरिणामाद्वा खण्डशो वि-
युज्य परित्यक्तानुपूर्वीभावं सञ्जातम्, एकस्माच्च समयाद्दूर्ध्वं विश्रसादिपरिणामात् पुनस्तैरेव परमाणुभिस्तथैव
तस्मिन्पन्नमित्येवं जघन्यतः सर्वस्तोकतया एकं द्रव्यमाश्रित्याऽऽनुपूर्वीत्वपरित्यागपुनर्लाभयोरन्तरे समयः प्राप्यते,
उत्कृष्टतः सर्वघटतया पुनरन्तरमनन्तं कालं भवति; तथाहि-तदेव विवक्षितं किमप्यानुपूर्वीद्रव्यं तथैव भिन्नं,
भित्त्या च ते परमाणवोऽन्येषु परमाणुद्वयणुकादिषु अनन्ताणुकस्वन्धपर्यन्तेषु अनन्तस्थानेषुत्कृष्टान्तरा-

भिकारावसकृत् प्रतिस्थानमुत्कृष्टां स्थितिमनुभवन्तः पर्यटन्ति, कृत्वा चेत्थं पर्यटनं कालस्यानन्तत्वाद् विश्रसा-
 विपरिणामतो यदा तैरेव परमाणुभिस्तदेव विचक्षितमानुपूर्वीद्रव्यं निष्पद्यते तदाऽनन्त उत्कृष्टान्तरकालः प्रा-
 प्यते, नानाद्रव्याण्यधिकृत्य पुनर्नास्थन्तरं, न हि स कश्चित् कालोऽस्ति यत्र सर्वाण्यप्यानुपूर्वीद्रव्याणि युग-
 पदानुपूर्वीभावं परित्यजन्ति, अनन्तानन्तैरानुपूर्वीद्रव्यैः सर्वदेव लोकस्याशून्यत्वादिति भावः । अनानुपूर्वी-
 द्रव्यान्तरकालचिन्तायां 'एगं दधं पदुच जहद्रेणं एक्कं समयं'ति, इह यदा किञ्चिदानुपूर्वीद्रव्यं परमाणुल-
 क्षणमन्येन परमाणुद्वयणुक्यणुकादिना केनचिद् द्रव्येण सह संयुज्य समयाद्धूर्ध्वं वियुज्य पुनरपि तथास्व-
 रूपमेव भवति तदा समयलक्षणो जघन्यान्तरकालः प्राप्यते; 'उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं'ति तदेवानानुपूर्वी-
 द्रव्यं यदा अन्येन परमाणुद्वयणुक्यणुकादिना केनचिद् द्रव्येण सह संयुज्यते, तत्संयुक्तं चासह्येयं कालं
 स्थित्वा वियुज्य पुनस्तथास्वरूपमेव भवति तदाऽसह्यात उत्कृष्टान्तरकालो लभ्यते । अत्राह-ननु 'अना-
 नुपूर्वीद्रव्यं यदा अनन्तानन्तपरमाणुप्रचितस्कन्धेन सह संयुज्यते, तत्संयुक्तं चासह्येयं कालमवतिष्ठते,
 ततोऽसौ स्कन्धो भिद्यते, भिन्ने च तस्मिन् यस्तस्माद्दुस्कन्धो भवति तेनापि सह संयुक्तमसह्येयं काल-
 मवतिष्ठते, पुनस्तस्मिन्नपि भिद्यमाने यस्तस्माद्दुस्तरः स्कन्धो भवति तेनापि संयुक्तमसह्येयं कालमवति-
 ष्ठते, पुनस्तस्मिन्नपि भिद्यमाने यस्तस्माद्दुस्तरः स्कन्धो भवति तेनापि संयुक्तमसह्येयं कालमवतिष्ठते, इ-
 त्येवं तत्र भिद्यमाने क्रमेण कदाचिद्वनन्ता अपि स्कन्धाः संभाव्यन्ते, तत्र च प्रतिस्कन्धसंयुक्तमनानुपूर्वीद्रव्यं

नै० आनु०
 अन्तरम्
 सू० ८६
 १५

२०

२५
 ॥ ६४ ॥
 २७

नुयोग०
 लपारीया

६४ ॥

यदा यथोक्तां स्थितिमनुभूय तत एकावयेव भवति तदा तस्य यथोक्तानन्तस्कन्धस्थित्यपेक्षया अनन्तोऽपि कालोऽन्तरे प्राप्यते, किमित्यसङ्क्षेप एवोक्तः?, अत्रोच्यते, स्यादेवं, हन्त यदि संयुक्तोऽणुरेतावन्तं कालं तिष्ठेद्, एतन्न नास्ति, पुद्गलसंयोगस्थितेरुत्कृष्टतोऽप्यसङ्क्षेपकालत्वादित्युक्तमेव, अथ ब्रूयाद्-यस्मिन्नेव स्फुन्धे संयुज्यतेऽसौ परमाणुः स चेत्स्फुन्धोऽसङ्क्षेपकालाद्विद्यते तर्ह्येतावतैव चरितार्थः पुद्गलसंयोगासङ्क्षेपकालनियमो, विवक्षितपरमाणुद्रव्यस्य तु वियोगो मा भूदपीति, नैतदेवं, यस्यान्येन संयोगो जातस्तस्यासङ्क्षेपकालाद् वियोगश्चिन्त्यते, यदि च परमाण्वाश्रयः स्फुन्धो वियुज्यते तर्हि परमाणोः किमायातं?, तस्यान्यसंयोगस्य तदवस्थत्वात्, तस्मादणुत्वेनासौ संयुक्तोऽसङ्क्षेपकालादणुत्वेनैव • वियोजनीय इति यथोक्त एवान्तरकालो न त्वनन्त इति, कथं पुनरणुत्वेनैव तस्य वियोगश्चिन्तनीय इति चेत् सूत्रप्रामाण्यात्, प्रस्तुतखेत्रे व्याख्याप्रज्ञायादियु च परमाणोः पुनः परमाणुभवनेऽसङ्क्षेपरूपस्यैवान्तरकालस्योक्तत्वादित्यलं विस्तरेण । 'नाणावृत्वाहं पडुचे'त्यादि पूर्ववद्भावनीयम् । अवक्तव्यकप्रव्याणामन्तरचिन्तायाम् 'एगं दव्वं पडुचे'त्यादि, अत्र भावना-इह कश्चिद् द्विप्रदेशिकः स्फुन्धो विघटितः, स्वतन्त्रं परमाणुद्वयं जातं, समयं चैकं तथा स्थित्वा पुनस्ताभ्यामेव परमाणुभ्यां द्विप्रदेशिकः स्फुन्धो निष्पन्नः, अथवा विघटित एव द्विप्रदेशिकः स्फुन्धोऽन्येन परमाण्वादिना संयुज्य समयादूर्ध्वं पुनस्तथैव वियुक्त इत्यवक्तव्यकस्य पुनरप्यवक्तव्यकभयने उभयथाऽपि समयोऽन्तरे लभ्यते, 'उक्तीसेणं अणंतं कालं' इति, कथम्?, अत्रोच्यते, अथक्तव्यकद्रव्यं

किमपि विघटितं विशकलितपरमाणुद्वयं जातं, तद्यानन्तैः परमाणुभिरनन्तैर्द्वयणुकस्कन्धैरनन्तैस्त्रयणुकस्कन्धै-
 र्यादनन्तैरनन्ताणुकस्कन्धैः सह क्रमेण संयोगमासाद्य उत्कृष्टान्तराधिकाराच्च प्रतिस्थानमसकृदुत्कृष्टां सं-
 योगस्थितिमनुभूय कालस्यानन्तत्वात् यदा पुनरपि तथैव द्व्यणुकस्कन्धतया संयुज्यते तदा अवक्तव्यकैक-
 द्रव्यस्य पुनस्तथाभवेने अनन्तोऽन्तरकालः प्राप्यते, नानाद्रव्यपक्षभावना लोके सर्वदैव तद्भावात् पूर्ववद्
 यक्तव्या ॥ ८६ ॥ उक्तमन्तरद्वारम्, साम्प्रतं भागद्वारं निर्दिदिक्षुराह—

णेगमववहाराणं आणुपुवीदवाइं सेसदवाणं कइभागे होज्जा ? किं संखिज्जइभागे
 होज्जा असंखिज्जइभागे होज्जा संखेजेसु भागेसु होज्जा असंखेजेसु भागेसु होज्जा ?,
 नो संखिज्जइभागे होज्जा नो असंखिज्जइभागे होज्जा नो संखेजेसु भागेसु होज्जा
 नियमा असंखेजेसु भागेसु होज्जा । णेगमववहाराणं अणाणुपुवीदवाइं सेस-
 दवाणं कइभागे होज्जा किं संखिज्जइभागे होज्जा असंखिज्जइभागे होज्जा संखेजेसु
 भागेसु होज्जा असंखेजेसु भागेसु होज्जा ?, नो संखेज्जइभागे होज्जा नो असंखेज्जइभागे

होज्जा नो संखेजेसु भागेसु होज्जा नो असंखेजेसु भागेसु होज्जा । एवं अवत्तवगदधा-
णिवि भाणिअधाणि (सू० ८७)

त्रैगमव्ययद्वारगोरुयणु कस्करुन्धादीन्यनन्ताणुकस्करुन्धादीन्यनन्तानि सर्वाण्यप्यानुपूर्वीद्रव्याणि शेषद्रव्याणां सम-
स्तानामनानुपूर्व्यवक्तव्यकद्रव्यलक्षणानां 'कइभागे होज्ज'त्ति फत्तिभागे भवन्तीत्यर्थः, किं सहात्तमे भागे
भवन्ति, यथा असत्कल्पनया शतस्य विंशतिमिताः, किमसहात्तमे भागे भवन्ति ?, यथा शतस्यैव दश,
अथ सहात्तेषु भागेषु भवन्ति ?, यथा शतस्यैव चत्वारिंशत् पष्ठिर्वा, किमसहात्तेषु भागेषु भवन्ति, भवन्ति,
यथा शतस्यैवाशीतिरिति प्रश्नः, अत्र निर्वचनम्—'नो संखेज्जइभागे होज्जा' इत्यादि, नियमात् 'असंखेजेसु
'भागेसु होज्ज'त्ति, इह तृतीयार्थं सप्तमी, ततश्चानुपूर्वीद्रव्याणि शेषेभ्योऽनानुपूर्व्यवक्तव्यकद्रव्येभ्योऽसहात्ते-
भ्योर्भागेरधिकानि, भवन्तीति वाक्यशेषो द्रष्टव्यः, ततश्चायमर्थः प्रतिपत्तव्यः—आनुपूर्वीद्रव्याणि शेषद्रव्येभ्यो-
ऽसहात्तेषु भागेषु शेषद्रव्याणि तु तदसहात्तेषु भागे वर्तन्ते, न पुनः शतस्याशीतिरिवानुपूर्वीद्रव्याणि शेष-
द्रव्येभ्यः स्तोत्रानीति, कस्मादेवं व्याख्यायते ?, स्तोकान्यपि तानि भवन्त्विति चेत्, नैतदेवम्, अघटमानत्वात्,
तथाहि—अनानुपूर्व्यवक्तव्यकद्रव्येषु एकाकिनः परमाणुपुद्गला द्व्यणुकाश्च स्कन्धा इत्येतावन्येव द्रव्याणि
लभ्यन्ते, शेषाणि तु त्र्यणुकस्करुन्धादीन्यनन्ताणुकस्करुन्धादीन्यनन्तानि द्रव्याणि समस्तान्यप्यानुपूर्वीरूपाण्येव,

तानि च पूर्वभ्योऽसह्येयगुणानि, यत उक्तम्—“एएसि णं भंते ! परमाणुपोगलाणं संखिज्जपएसियाणं असंखेज्जपएसियाणं अणंतपएसियाण य खंधाणं कयरे कयरे हिंतो अप्पा वा बहुया वा तुह्हा वा विसेसाहिया वा ?, गोयमा ! सवत्थोवा अणंतपएसिया खंधा, परमाणुपोगला अणंतगुणा, संखिज्जपएसिआ खंधा संखिज्जगुणा, असंखेज्जपएसिया खंधा असंखेज्जगुणा” तदत्र सूत्रे पुद्गलजातेः सर्वस्या अपि सकाशादसह्यातप्रदेशिकाः स्कन्धा असह्यातगुणा उक्ताः, ते चाऽऽनुपूर्व्यामन्तर्भवन्ति, अतस्तदपेक्षया आनुपूर्वीद्रव्याणि शोपात् समस्तादपि द्रव्यादसह्यातगुणानि, किं पुनरनानुपूर्व्यवक्तव्यकद्रव्यमात्रात्, ततो यथोक्तमेव व्याख्यानं कर्तव्यमित्यलं विस्तरण । ‘अणाणुपुवीदवाइ’मित्यादि, इहानानुपूर्वीद्रव्याण्यवक्तव्यकद्रव्याणि च शेषद्रव्याणां यथाऽसह्याततम एव भागे भवन्ति, न शेषभागेषु, तथाऽनन्तरोक्तन्यायादेव भावनीयमिति ॥ ८७ ॥ उक्तं भागद्वारं, साम्प्रतं भावद्वारमाह—

णेगमववहाराणं आणुपुवीदवाइं कतरंमि भावे होज्जा ? किं उदइए भावे होज्जा उ-
वसमिए भावे होज्जा खइए भावे होज्जा खओवसमिए भावे होज्जा पारिणामिए भावे

। एतेषां भदन्त । परमाणुपुद्गलाना सह्येयप्रदेशिकानामसह्येयप्रदेशिकानामनन्तप्रदेशिकानां च स्कन्धानां के केभ्योऽल्पा वा बहुका वा तुल्या वा विशेषाधिष्ठाया ?, गौतम ! सर्वस्तोका अनन्तप्रदेशिका. स्कन्धा. परमाणुपुद्गला अनन्तगुणा. सह्येयप्रदेशिकाः स्कन्धाः सह्येयगुणाः असह्येयप्रदेशिकाः स्कन्धा अपसह्येयगुणा.

होज्जा संनिवाइए भावे होज्जा ?, णियमा साइपारिणामिए भावे होज्जा, अणाणुपुवी-
द्वधाणि अवत्तव्वगदधाणि अ एवं चेव भाणिअधाणि (सू० ८८)

‘णोगमववहाराण’मित्यादि प्रश्नः, अत्र चौदयिकादिभावानां शब्दार्थो भावार्थश्च विस्तरेणोपरिष्ठात् स्वस्थान
एव वक्ष्यते, अत्र निर्वचनसूत्रे - ‘नियमा साइपारिणामिए भावे होज्ज’त्ति परिणमनं-द्रव्यस्य तेन तेन रूपेण
वर्तनं-भवनं परिणामः, स एव पारिणामिकः, तत्र भवस्तेन वा निर्धृत्त इति वा पारिणामिकः, स च द्वि-
विधः-सादिरनादिश्च, तत्र धर्मास्तिकायाद्यरूपिद्रव्याणामनादिः परिणामः, अनादिकालात्तद्रव्यत्वेन तेषां
परिणतत्वाद्, रूपिद्रव्याणां तु सादिः परिणामः, अत्रेन्द्रधनुरादीनां तथापरिणतेरनादित्वाभावाद्, एवं च
स्थिते ‘नियमाद्’ अवश्यंतयऽऽनुपूर्वीद्रव्याणि सादिपारिणामिक एव भावे भवन्ति, आनुपूर्वीत्वपरिणतेरना-
दित्वासम्भवात्, विशिष्टैकपरिणामेन पुद्गलानामसंश्लेषकालमेवावस्थानादिति भावः । अनानुपूर्व्यवक्तव्य-
कद्रव्येष्वपीत्यमेव भावना कार्या इति ॥ ८८ ॥ उक्तं भावद्वारम्, इदानीमल्पबहुत्वद्वारं विभणिपुराह—

एएसिं णं भंते ! णेगमववहाराणं आणुपुवीदधाणं अणाणुपुवीदधाणं अवत्तव-
गदधाण - य दधट्टयाए पएसट्टयाए दधट्टपएसट्टयाए कयरे कयरेहिंतो अष्पा वा

बहुया वा, तुल्ला वा विसेसाहिया वा ?, गोयसा ! सबत्थोवाइं णेगमववहाराणं अव-
त्तव्वगदवाइं दव्वट्टयाए अणाणुपुवीदवाइं विसेसाहिआइं दव्वट्टयाए आणुपुवीदवाइं
दव्वट्टयाए असंखेज्जगुणाइं, पएसट्टयाए णेगमववहाराणं सबत्थोवाइं अणाणुपुवी-
दवाइं अपएसट्टयाए अवत्तव्वगदवाइं पएसट्टयाए विसेसाहिआइं आणुपुवीदवाइं
पएसट्टयाए अणंतगुणाइं, दव्वट्टपएसट्टयाए सबत्थोवाइं णेगमववहाराणं अवत्तव्व-
गदवाइं दव्वट्टयाए अणाणुपुवीदवाइं दव्वट्टयाए अपएसट्टयाए विसेसाहिआइं अवत्त-
व्वगदवाइं पएसट्टयाए विसेसाहिआइं आणुपुवीदवाइं दव्वट्टयाए असंखेज्जगुणाइं
त्ताइं चेव पएसट्टयाए अणंतगुणाइं, से तं अणुगमे, से तं. नेगमववहाराणं
अणोवणिहिआ दवाणुपुवी (सू० ८९)

द्रव्यमेवार्थो द्रव्यार्थः तस्य भावो द्रव्यार्थता तथा, द्रव्यत्वेन इत्यर्थः, प्रकृष्टो-निरंगो देशः प्रदेशः स चासा-
वर्थश्च प्रदेशार्थः तस्य भावः प्रदेशार्थता तथा, परमाणुत्वेनेति भावः, द्रव्यार्थप्रदेशार्थतया तु यथोक्तोभयरूप-
तयेति भावः, तदयमर्थः-एतेषां भवन्त ! आनुपूर्व्यादिद्रव्याणां मध्ये 'कयरे कयरेहित्तो'त्ति कत्तराणि-कान्या-

अत्रिय द्रव्यापेक्षया प्रदेशापेक्षया वाऽल्पानि विशेषानि विशेषहीनत्वादिना यद्दृनि असङ्ख्येयगुणत्वादिना तुल्यानि समसङ्ख्यत्वेन विशेषाधिकानि किञ्चिदाधिक्येनेति, वाशब्दाः पक्षान्तरवृत्तियोतकाः, इति पृष्टे वाचः क्रमवर्तित्वाद् द्रव्यार्थतापेक्षया तावदुत्तरमुच्यते, तत्र-‘सर्वत्वोवाइं नेगमववहाराणं अवत्तव्वगदव्वाइं दधट्टयाए’ति नैगमव्यवहारयोः द्रव्यार्थतामपेक्ष्य तावदवत्तव्यकद्रव्याणि सर्वेभ्योऽन्येभ्यः स्तोकानि सर्व-स्तोकानि, अनानुपूर्वीद्रव्याणि तु द्रव्यार्थतामैवापेक्ष्य विशेषाधिकानि, कथम्?, वस्तुस्थितिस्वभावाद्, उक्तं च—“एप्पसि णं भंते! परमाणुपोगलाणं दुपएसियाणं खंधाणं कयरे कयरेहिंतो बहुया०?, गोयमा! दुपएसि-एरित्तो संघेहिंतो परमाणुपोगला बहुग”ति, तेभ्योऽपि आनुपूर्वीद्रव्याणि द्रव्यार्थतयैवासङ्ख्येयगुणानि, यतोऽ-नानुपूर्वीद्रव्येऽवत्तव्यकद्रव्येषु च परमाणुलक्षणं द्व्यणुकरून्धलक्षणं चैकैकमेव स्थानं लभ्यते, आनुपूर्वीद्र-व्येषु तु त्र्यणुकस्कन्धादीन्येकोत्तरवृद्ध्याऽनन्ताणुकस्कन्धपर्यन्तान्यनन्तानि स्थानानि प्राप्यन्ते, अतः स्थानबहु-त्वादानुपूर्वीद्रव्याणि पूर्वेभ्योऽसङ्ख्यातगुणानि । ननु यदि तेषु स्थानान्यनन्तानि तर्ह्यनन्तगुणानि पूर्वेभ्य-स्तानि कस्मान्न भवन्तीति चेत्, नैवं, यतोऽनन्ताणुकस्कन्धाः केवलानानुपूर्वीद्रव्येभ्योऽप्यनन्तभागवर्तित्वात् स्वभावादेव स्तोका इति न किञ्चित्तरिह बद्धते, अतो वस्तुदृश्या किलासङ्ख्यातान्येव तेषु स्थानानि प्राप्यन्ते, तदपेक्षया त्वसङ्ख्यातगुणान्येव तानि, एतच्च पूर्वं भागद्वारे लिखितप्रज्ञापनासूत्रात् सर्वं भावनीयमित्यल

१ एतेषा भदन्त ! परमाणुप्रद्वलाना द्विमदेशिकानां स्क्रन्धाना कतरे कतरेभ्यो बहुका ०?, गौतम ! द्विप्रदेशिकेभ्यः स्क्रन्धेभ्यः परमाणुप्रद्वला बहुका •

विस्तरेण । उक्तं द्रव्यार्थतया अल्पबहुत्वम्, इदानीं प्रदेशार्थतया तदेवाऽऽह—‘एषसद्व्याए सव्वत्थोचाहं नेग-
मववहाराण’मित्यादि, नैगमव्यवहारयोः प्रदेशार्थतया अल्पबहुत्वे चिन्त्यमाने अनानुपूर्वीद्रव्याणि सर्वेभ्यः
स्तोकानि, कुत इत्याह—‘अपएसद्व्याए’त्ति प्रदेशलक्षणस्यार्थस्य तेष्वभावादित्यर्थः, यदि हि तेषु प्रदेशाः
स्युस्तदा द्रव्यार्थतायामिव प्रदेशार्थतायामप्यवक्तव्यकापेक्षयाऽधिकत्वं स्यात्, न चैतदस्ति ‘परमाणुरप्रदेश’
इति वचनाद्, अतः सर्वस्तोकान्येतानि, ननु यदि प्रदेशार्थता तेषु नास्ति तर्हि तथा विचारोऽपि तेषां न
युक्त इति चेत्, नैतदेवं, प्रकृष्टः—सर्वसूक्ष्मः पुद्गलास्तिकायस्य देशो निरंशो भागः प्रदेश इति व्युत्पत्तेः प्रतिप-
रमाणु प्रदेशार्थताऽभ्युपगम्यत एव, आत्मव्यतिरिक्तप्रदेशान्तरापेक्षया त्वप्रदेशार्थतेत्यदोषः, अवक्तव्यकद्र-
व्याणि प्रदेशार्थतयाऽनानुपूर्वीद्रव्येभ्यो विशेषाधिकानि, यतः किंलासत्कल्पनया अवक्तव्यकद्रव्याणां षष्टिः
अनानुपूर्वीद्रव्याणां तु शतं, ततो द्रव्यार्थताविचारे एतानीतरापेक्षया विशेषाधिकान्युक्तानि, अत्र तु प्रदेश-
शार्थताविचारेऽनानुपूर्वीद्रव्याणां निष्प्रदेशत्वात् तदेव शतमवस्थितम्, अवक्तव्यकद्रव्याणां त्विह प्रत्येकं
द्विप्रदेशत्वाद् द्वियुणितानां विंशत्युत्तरं प्रदेशशतं जायत इति तेषामितरेभ्यः प्रदेशार्थतया विशेषाधिकत्वं
भावनीयम् । आनुपूर्वीद्रव्याणि प्रदेशार्थतया अवक्तव्यकद्रव्येभ्योऽनन्तगुणानि भवन्ति, कथम्?, यतो द्रव्या-
र्थतयाऽपि तावदेतानि पूर्वेष्वोऽसह्यातगुणान्युक्तानि, यदा तु सह्यातप्रदेशिकस्कन्धानामसह्यातप्र-
देशिकस्कन्धानामनन्ताणुररुस्कन्धानां च सम्बन्धिनः सर्वेऽपि प्रदेशा विवक्ष्यन्ते तदा महानसौ राशिर्भव-

तीति प्रदेशार्थतयाऽमीपां पूर्वैभ्योऽनन्तगुणत्वं भावनीयम् । उक्तं प्रदेशार्थतयाऽल्पबहुत्वम्, इदानीमुभयार्थ-
तामाश्रित्य तदाह—‘द्ववष्टपएसट्टयाए’इत्यादि, इहोभयार्थताधिकारेऽपि यदेवाल्पं तदेवादौ दृश्यते, अव-
क्तव्यकद्रव्याणि च सर्वाल्पानि इति प्रथममेवोक्तम् ‘सद्वत्थोवाइं गेगमववहाराणं अचत्तवगदवाइं दद्व-
ट्टयाए’त्ति, अपरं चोभयार्थताधिकारेऽपि ‘अणाणुपुषीद्वघाइं दद्वट्टयाए’इत्यादि (दौ) यदुक्तम् ‘अपएसट्टया-
ए’त्ति तदात्मव्यतिरिक्तप्रदेशान्तराभावतोऽनानुपूर्वीद्रव्याणामप्रदेशिकत्वादिति मन्तव्यं, ततश्चेदमुक्तं भव-
ति-द्रव्यार्थतया अप्रदेशार्थतया च विशिष्टान्यनानुपूर्वीद्रव्याण्यवक्तव्यकद्रव्येभ्यो विशेषाधिकानि, शेषभा-
वना तु प्रत्येकचिन्तावत् सर्वा कार्या । आह-यद्येवं प्रत्येकचिन्तायामेव प्रस्तुतोऽर्थः सिद्धः किमनयोभयार्थ-
ताचिन्तयेति चेत्, नैवं, यत आनुपूर्वीद्रव्येभ्यस्तत्प्रदेशाः कियताऽप्यधिका इति प्रत्येकचिन्तायां न निश्चितम्,
अत्र तु ‘ताइं चैव पएसट्टयाए अणंतगुणाइं’ इत्यनेन तन्निर्णीतमेव, ततोऽनवगतार्थप्रतिपादनार्थत्वात् प्रत्ये-
कावस्थातो भिन्नैवोभयावस्था वस्तूनामिति दर्शनार्थत्वाच्च युक्तमेवोभयार्थताचिन्तनमित्यदोषः । तदेवमुक्तो
नवविधोऽप्यनुगमः इति निगमयति—‘से तं अणुगमे’त्ति, तद्गुणे च समर्थिता नैगमव्यवहारयोरेतौपनि-
धिकी द्रव्यानुपूर्वी इति निगमयति—‘से तं नेगमे’त्यादि ॥ ८९ ॥ व्याख्याता नैगमव्यवहारनयमतेन अनौ-
पनिधिकी द्रव्यानुपूर्वी, साम्प्रतं संग्रहनयमतेन तामेव व्याचिख्यासुराह—

से किं तं संगहस्स अणोवणिहिआ द्वाणुपुब्बी?, २ पंचविहा पणत्ता, तंजहा-
अट्टपयपरूवणया १ भंगसमुक्कित्तणया २ भंगोवदंसणया ३ समोआरे ४ अणुगमे ५
(सू० ९०)

सामान्यमात्रसंग्रहणशीलः संग्रहो नयः, अथ तस्य संग्रहनयस्य किं तद्वस्त्वनौपनिधिकी द्रव्यानुपूर्वीति
प्रश्नः, आह-ननु नैगमसंग्रहव्यवहारैत्यादिसूत्ररुमप्रामाणयान्नैगमानन्तरं संग्रहस्योपन्यासो युक्तः, तत्कि-
मिति व्ययहारमपि निर्दिश्य ततोऽयमुच्यत इति, सत्यं, किन्तु नैगमव्यवहारयोरेत्र तुल्यमतत्वाल्लाघवार्थं
युगपत् तन्निर्देश कृत्वा पश्चात् संग्रहो निर्दिष्ट इत्यदोषः । अत्र निर्वचनमाह—‘संगहस्स अणोवणिहिया
दवाणुपुब्बीं पंचविहा पणत्ता’ति, संग्रहनयमतेनाप्यनौपनिधिकी द्रव्यानुपूर्वी-प्राम्निरूपितशब्दार्थो पञ्च-
भिरर्थपदप्ररूपणतादिभिः प्रकारैर्विचार्यमाणत्वात् पञ्चविधा-पञ्चप्रकारा प्रज्ञसा । तदेव दर्शयति—‘तंजहे’-
त्यादि, अत्र व्याख्या पूर्ववदेव ॥ ९० ॥

से किं तं संगहस्स अट्टपयपरूवणया?, २ तिपएसिए आणुपुब्बी चउप्पएसिए आणु-
पुब्बी जाव दसपएसिए आणुपुब्बी संखिज्जपएसिए आणुपुब्बी असंखिज्जपएसिए

आणुपुष्पी अणंतपएसिए आणुपुष्पी परमाणुपोगले अणुपुष्पी दुपएसिए अबत्त-
वए, से तं संगहस्स अट्टपयपरुवणया (सू० ९१)

यावत् 'तिपएसिए आणुपुष्पी' इत्यादि, इह पूर्वमेकस्त्रिप्रदेशिक आनुपूर्वी अनेके. त्रिप्रदेशिका आनुपूर्व्य-
इत्याद्युक्तम् अत्र तु संग्रहस्य सामान्यवादित्वात् सर्वेऽपि त्रिप्रदेशिका एकैवाऽऽनुपूर्वी, इमां चात्र युक्ति-
मयमभिधत्ते-त्रिप्रदेशिकाः स्कन्धास्त्रिप्रदेशिकत्वसामान्याद् व्यतिरेकिणोऽव्यतिरेकिणो वा ?, यद्याद्यः
पक्षस्तर्हि ते त्रिप्रदेशिकाः स्कन्धाः त्रिप्रदेशिका एव न भवन्ति, तत्सामान्यव्यतिरिक्तत्वात्, द्विप्रदेशिकादिव-
दिति, अथ चरमः पक्षस्तर्हि सामान्यमेव ते, तदव्यतिरेकात्, तत्स्वरूपत्, सामान्यं चैकस्वरूपमेवेति सर्वेऽपि
त्रिप्रदेशिका एकैवानुपूर्वी, एवं चतुष्प्रदेशिकत्वसामान्याव्यतिरेकात् सर्वेऽपि चतुष्प्रदेशिका एकैवानुपूर्वी,
एवं यावदनन्तप्रदेशिकत्वसामान्याव्यतिरेकात् सर्वेऽप्यनन्तप्रदेशिका एकैवाऽऽनुपूर्वी इत्यविशुद्धसंग्रहनयमत,
विशुद्धसंग्रहनयमतेन तु सर्वेषां त्रिप्रदेशिकादीनामनन्ताणुकपर्यन्तानां स्कन्धानामानुपूर्वीत्वसामान्याव्य-
तिरेकाद्व्यतिरेके चानुपूर्वीत्वाभावप्रसङ्गात् सर्वाऽप्येकैवानुपूर्वीति । एवमनानुपूर्वीत्वसामान्याव्यतिरेकात्
सर्वेऽपि परमाणुपुद्गला एकैवानानुपूर्वी, तथाऽवक्तव्यकत्वसामान्याव्यतिरेकात् सर्वेऽपि द्विप्रदेशिकस्कन्धा एक-
मेवावक्तव्यकमिति सामान्यवादित्वेन सर्वत्र बहुवचनाभावः, 'से त' मित्यादि निगमनम् ॥ ९१ ॥ भङ्गसमु-
त्कीर्तनतां निर्दिदिधुराह-

एआए णं संगहस्स अट्टपयपरूवणयाए किं पओअणं ?, एआए णं संगहस्स अट्ट-
पयपरूवणयाए संगहस्स भंगसमुक्खित्तणया कज्जइ ॥ से किं तं संगहस्स भंगसमुक्खि-
त्तणया ?, २ अत्थि आणुपुवी ? अत्थि अणणुपुवी २ अत्थि अवत्तवए ३, अहवा
अत्थि आणुपुवी अ अणणुपुवी अ ४ अहवा अत्थि आणुपुवी अ अवत्तवए अ
५ अहवा अत्थि अणणुपुवी अ अवत्तवए अ ६ अहवा अत्थि आणुपुवी अ
अणणुपुवी अ अवत्तवए अ ७, एवं सत्त भंगा, से तं संगहस्स भंगसमुक्खित्तणया ॥
एआए णं संगहस्स भंगसमुक्खित्तणयाए किं पओअणं ?, एआए णं संगहस्स भंगसमुक्खि-
त्तणयाए संगहस्स भंगोवदंसणया कीरइ (सू० ९२)

अत्रापि व्याख्या कृतैव द्रष्टव्या यावत् 'अत्थि आणुपुवी'त्यादि, इहैकवचनान्ताख्य एव प्रत्येकभङ्गाः,
सामान्ययादित्वेन व्यक्तिषुद्वुत्वाभावतो बहुवचनाभावाद्, आनुपूर्व्यादिपदत्रयस्य च त्रयो द्विकसंयोगा
भयन्ति, एतैरुक्तिभ्यां द्विकयोगे एकवचनान्त एक एव भङ्गः, त्रिकयोगेऽपि एक एवैकवचनान्त इति, सर्वेऽपि सप्त-
भङ्गाः संप्रगन्ते, शेषास्त्रिकोनिर्दिशतिर्यद्व्यवचनसम्भवित्वात् भवन्ति । अत्र स्थापना-आनुपूर्वी ? अनानु-

पूर्वी ? अवक्तव्यक ? इति त्रयः प्रत्येकभङ्गाः, आनुपूर्वी ? अनानुपूर्वी ? इति प्रथमो द्विकयोगः, आनुपूर्वी ? अना-
अवक्तव्यक ? इति द्वितीयो द्विकयोगः, अनानुपूर्वी अवक्तव्यक इति तृतीयो द्विकयोगः, आनुपूर्वी ? अना-
नुपूर्वी ? अवक्तव्यक ? इति त्रिकयोगः, एवमेते सप्त भङ्गाः । 'से त' मित्यादि निगमनम् ॥ ९२ ॥ भङ्गोपदर्श-
नतां विभण्णपुराह—

से किं तं संगहस्सं भंगोवदंसणया ? , २ तिपएसिया आणुपुवी परमाणुपोगगला
अणाणुपुवी दुपएसिया अवत्तवए, अहवा तिपएसिया य परमाणुपोगगला य
आणुपुवी य अणाणुपुवी य, अहवा तिपएसिया य दुपएसिया य आणुपुवी य
अवत्तवए य अहवा परमाणुपोगगला य दुपएसिया य अणाणुपुवी य अवत्तवए य
अहवा तिपएसिया य परमाणुपोगगला य दुपएसिया य आणुपुवी य अणाणुपुवी
य अवत्तवए य, से तं संगहस्स भंगोवदंसणया (सू० ९३)

से किं तं संगहस्स समोयारे ? , २ संगहस्स आणुपुवीदवाइं कहिं समोयरंति ? , किं
आणुपुवीदवेहिं समोयरंति ? अणाणुपुवीदवेहिं समोयरंति ? अवत्तवगदवेहिं

समोयरंति?, संगहस्स आणुपुवीदवाइं आणुपुवीदवेहिं समोयरंति नो अणा-
णुपुवीदवेहिं समोयरंति नो अवत्तवगदवेहिं समोयरंति, एवं दोन्निवि सट्ठाणे
सट्ठाणे समोयरंति, से तं समोयारे (सू० ९४)

अत्रापि सप्त भद्रास्त एवार्थकथनपुरस्सरा भावनीयाः, भावार्थस्तु सर्वः पूर्ववत्, 'से त'मित्यादि निगम-
नम् । अथ समवताराभिधित्तसया प्राह—'से किं तं संगहस्स समोयारे' इत्यादि, इदं च द्वारं पूर्ववन्नखिलं
भावनीयम् ॥ ९३-९४ ॥ अथानुगमं व्याचिख्यासुराह—

से किं तं अणुगमे?, २ अट्टविहे पन्नत्ते, तंजहा-संतपय परूवणया दव्वपमाणं च खित्त
फुसणा य। कालो य अंतरं भाग भावे अप्पावहुं नत्थि ॥ १ ॥ १ ॥ संगहस्स आणुपुवी-
दवाइं किं अत्थि णत्थि?, नियमा अत्थि, एवं दोन्निवि । संगहस्स आणुपुवीदवाइं
किं संखिज्जाइं असंखेज्जाइं अणंताइं?, नो संखेज्जाइं नो असंखेज्जाइं नो अणंताइं
नियमा एगो रासी, एवं दोन्निवि । संगहस्स आणुपुवीदवाइं लोगस्स कइभागे
होज्जा? किं संखेज्जाइभागे होज्जा असंखेज्जाइभागे होज्जा संखेज्जेसु भागेषु होज्जा असं-

खेजेसु भागेषु होजा सवलोए होजा?, नो संखेजइभागे होजा नो असंखेजइ-
भागे होजा नो संखेजेसु भागेषु होजा नो असंखेजेसु भागेषु होजा नियमा
सवलोए होजा, एवं दोन्निवि । संगहस्स आणुपुवीदवाइं लोगस्स किं संखेजइभागं
फुसंति असंखेजइभागं फुसंति संखेजे भागे फुसंति असंखेजे भागे फुसंति
सवलोगं फुसंति?, नो संखेजइभागं फुसंति जाव नियमा सवलोगं फुसंति, एवं
दोन्निवि । संगहस्स आणुपुवीदवाइं कालओ केवच्चिरं होति?, सवद्धा, एवं दो-
ण्णिवि । संगहस्स आणुपुवीदवाणं कालतो केवच्चिरं अंतरं होति?, नत्थि अंतरं,
एवं दोण्णिवि । संगहस्स आणुपुवीदवाइं सेसदवाणं कइभागे होजा? किं
संखेजइभागे होजा असंखेजइभागे होजा संखेजेसु भागेषु होजा असंखेजेसु
भागेषु होजा?, नो संखेजइभागे होजा नो असंखेजइभागं होजा नो संखेजेसु
भागेषु होजा नो असंखेजेसु भागेषु होजा नियमा तिभागे होजा, एवं दोन्निवि ।

संगहस्स आणुपुवीदवाइं कयरंमि भावे होजा?, नियमा साइपारिणामिए भावे होजा, एवं दोन्निवि । अप्पाबहुं नत्थि । से तं अणुगमे, से तं संगहस्स अणोवणिहिया दवाणुपुवी, से तं अणोवणिहिया दवाणुपुवी (सू० १५) :

अत्रोत्तरम्—‘अणुगमे अट्टविहे पन्नत्ते’इति पूर्वं नवविध उक्तोऽत्र त्वष्टविध एव, अल्पबहुत्वद्वाराभावात्, तदेवाष्टविधत्वं दर्शयति—तद्रूपेण तदुपदर्शनार्थः, ‘संतपय’ गाहा, इयं पूर्वं व्याख्यातैव, नवरं ‘अप्पाबहुं नत्थि’ संग्रहस्य सामान्यवादित्वात् सामान्यस्य च सर्वत्रैकत्वादल्पबहुत्वविचारोऽत्र न संभवतीत्यर्थः । तत्र सत्पदप्ररूपणताभिधानार्थमाह—‘संगहस्से’त्यादि, ननु, संग्रहविचारे प्रक्रान्ते आनुपूर्वीद्रव्याणि सन्तीत्यनुपपन्नम्, आनुपूर्वीसामान्यस्यैवैकस्य तेनास्तित्वाभ्युपगमात्, सत्यं, मुख्यरूपतया सामान्यमेवास्ति, गुणभूतं च व्यवहारमात्रनिबन्धनं द्रव्यबाहुल्यमप्यसौ बद्धतीत्यदोषः, शेषभावना पूर्ववदिति । द्रव्यप्रमाणद्वारे यद्गुक्तं ‘नियमा एगो रासि’त्ति, अत्राह—ननु यदि सङ्घेयादिस्वरूपाणि एतानि न भवन्ति तर्हेको राशिरित्यपि नोपपद्यते, द्रव्यबाहुल्ये सति तस्योपपद्यमानत्वाद्, व्रीह्यादिराशिषु तथैव दर्शनात्, सत्यं, किन्त्वेको राशिरिति बद्धतः कोऽभिप्रायः?, बहूनामपि तेपामानुपूर्वीत्वसामान्येनैकेन फोडीकृतत्वादेकत्वमेव, किं च—यथा विशिष्टैरुपरिणामपरिणते स्फुन्धे तदारम्भकावययानां बाहुल्येऽप्येकतैव सुग्न्या, तद्वद्ब्राह्मणुपूर्वीद्रव्यबाहुल्येऽपि

तत्सामान्यस्यैकरूपत्वादेकत्वमेव मुख्यमसौ नयः प्रतिपद्यते, तद्वशेनैव तेषामानुपूर्वीत्वसिद्धेः, अन्यथा तद-
भावप्रसङ्गात्, तस्मान्मुख्यस्यैकत्वस्यानेन कक्षीकृतत्वात् सङ्ख्यरूपतादिनिषेधो गुणभूतानि (तु) द्रव्याण्याश्रित्य
राशिभावोऽपि न विरुध्यते, एवमन्यत्रापि भावनीयमित्यलं प्रपञ्चेन । क्षेत्रद्वारे 'नियमा सबलोए होल्ल'त्ति
आनुपूर्वीसामान्यस्यैकत्वात् सर्वलोकव्यापित्वाच्चेति भावनीयम्, एवमितरद्वयेऽप्यभ्युष्टमिति । स्पर्शनाद्वा-
रमप्येवमेव चिन्तनीयमिति । कालद्वारेऽपि तत्सामान्यस्य सर्वदाऽव्यवच्छिन्नत्वात् त्रयाणामपि सर्वाद्वाऽव-
स्थानं भावनीयमिति, अत एवान्तरद्वारे नास्त्यन्तरमित्युक्तं, तद्भावव्यवच्छेदस्य कदाचिदप्यभावाविति ।
भागद्वारे 'नियमा तिभागे होल्ल'त्ति त्रयाणां राशीनामेको राशिस्त्रिभाग एव वर्तते इति भावः, यत्तु राशि-
गतद्रव्याणां पूर्वोक्तमल्पबहुत्वं तदत्र न गणयते, द्रव्याणां प्रस्तुतनयमते व्यवहारसंश्लिष्टमात्रेणैव सत्त्वा-
दिति । भावद्वारे 'सादिपारिणामिए भावे होल्ल'त्ति यथा आनुपूर्व्यादिद्रव्याणामेतद्भाववर्तित्वं पूर्वं भावितं
तथाऽत्रापि भावनीयं, तेषां यथास्वं सामान्यावव्यतिरिक्तत्वादिति । अल्पबहुत्वद्वारासम्भवस्तूक्त एव, इति
समर्थितोऽनुगमः, तत्समर्थने च समर्थिता संग्रहमेतेनानौपनिधिकी द्रव्यानुपूर्वी, तत्समर्थने च व्याख्याता
सर्वथाऽपीयम्, अतः 'से त'मित्यादि निगमनत्रयम् ॥ १५ ॥ गताऽनौपनिधिकीद्रव्यानुपूर्वी, साम्प्रतं
'प्रागुद्दिष्टा'मेवौपनिधिकी तां व्याधिख्यासुराह—

१ आनुपूर्वीसामान्यस्यैकरूपत्वात् एकत्वमेव मुख्यमसौ नयः प्रतिपद्यते, तद्वशेनैव तेषामानुपूर्वीद्वारमपि (प्र.) इदमेकत्वबोधनाय दीप्तिगतमभिव्यक्तिरिति
व्याधित्वोपेक्षितम्.

से किं तं उवणिहिया द्वाणुपुव्वी?, २ तिविहा पन्नत्ता, तंजहा-पुव्वाणुपुव्वी पच्छा-
णुपुव्वी अणाणुपुव्वी य (सू० ९६)

अथ केयं प्रागनिर्णतशब्दार्थमात्रा औपनिधिकी द्रव्यानुपूर्वीति प्रश्नः, अत्र निर्घचनम्-औपनिधिकी द्रव्यानुपूर्वी त्रिविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-पूर्वानुपूर्वीत्यादि, उपनिधिनिक्षेपो विरचनं प्रयोजनमस्या इलौपनि-
धिकी द्रव्यविषयाऽऽनुपूर्वी-परिपाटिर्द्रव्यानुपूर्वी, सा त्रिप्रकारा, तत्र चिचक्षितधर्मास्तिकायादिद्रव्यविशेष-
समुदाये यः पूर्वः-प्रथमस्तस्मादारभ्यानुपूर्वी-अनुक्रमः परिपाटिः निक्षिप्यते विरच्यते यस्यां सा पूर्वानु-
पूर्वी, तत्रैव यः पाश्चात्यः-चरमस्तस्मादारभ्य व्यत्ययेनैवानुपूर्वी-परिपाटिः विरच्यते यस्यां सा निरुक्तविधिना
पश्चानुपूर्वी, न आनुपूर्वी अनानुपूर्वी, यथोक्तप्रकारद्वयातिरिक्तस्वरूपेत्यर्थः ॥ ९६ ॥ तत्राद्यभेदं तावन्निरूप-
यितुं प्रश्नमाह-

से किं तं पुव्वाणुपुव्वी?, २ धम्मत्थिकाए अधम्मत्थिकाए आगासत्थिकाए जीवत्थि-
काए पोगलत्थिकाए अद्दासमए, से तं पुव्वाणुपुव्वी । से किं तं पच्छाणपुव्वी?, २
अद्दासमए पोगलत्थिकाए जीवत्थिकाए आगासत्थिकाए अहम्मत्थिकाए धम्मत्थि-

काए, से तं पच्छाणुपुब्बी। से किं तं अणाणुपुब्बी?, २ एयाए चैव एगाइआए एगु-
त्तरिआए छगच्छगयाए सेढीए अणमण्णब्भासो दूरूवूणो, से तं अणाणुपुब्बी (सू०१७)

इह च प्रब्यानुपूर्व्यधिकाराए धर्मास्तिक्कायादीनामेव च, ब्रव्यत्यादित्थं निर्वचनमाह—'धम्मत्थिकाए'
इत्यादि, तत्र जीवपुद्गलानां एत एव गतिं क्रियापरिणतानां तत्त्वभावाधारणाद् धर्मः अस्त्यः—प्रदेशास्तेषां
कारः—सत्तातोऽस्तिक्कायः, धर्मभासायस्तिक्कायश्चेति समासः, सकललोकव्याप्यसंश्लेषप्रदेशात्मकोऽमूर्त-
ब्रव्यविशेष इत्यर्थः, जीवपुद्गलानामेव तथैव गतिपरिणतानां तत्त्वभावाधारणादधर्मः, जीवपुद्गलानां स्थित्यु-
पपन्नकारक इत्यर्थः, शेषं धर्मास्तिक्कायत्वं सर्वं, सर्वभावापकाशनादक्कायम्, आ-मर्यादया तत्संयोगेऽपि
सत्कीरलरूपेऽप्यानातः सर्वथा तत्त्वरूपतयाप्राप्तिलक्षणया प्रकाशन्ते—स्वभावात्तन्नेन अवस्थितिकरणेन च
रीप्यन्ते परार्थसार्थं यत्र तत्राकाशमिति, अगत्वा आ-अभिविधिना सर्वतमना तत्संयोगानुभवनलक्षणेन
कारन्ते—तत्रैव दीप्यन्ते परार्थं यत्र तत्राकाशमिति भावः, तत्र तदस्तिक्कायश्चेति आकाशास्तिक्कायः,
लोकाहोकरुग्गाप्यन्तप्रदेशात्मकोऽमूर्तब्रह्मविशेष इत्यर्थः, जीवन्ति जीविष्यन्ति जीवितवन्त इति जीवाः
ने च भेदस्तिक्कायाश्चेति समासः, प्रलोकसंश्लेषप्रदेशात्मकसकललोकभाविनानाजीवद्रव्यसमूह इत्यर्थः,
प्राणशून्यधर्मानः पुद्गलाः—परमाण्वाद्योऽनन्ताणुकरुन्धपर्यन्ताः, ते हि कुतश्चिद्रव्याद्गलन्ति—वियुज्यन्ते
प्रिथियु एव तत्संयोगतः पूर्यन्तीति भावः, ते च तेऽस्तिक्कायाश्चेति समासः, अद्वाशब्दः कालवचनः

सत्यः संज्ञेगाप्रियापकोऽप्यस्ति ततो विद्यागते-अद्वारूपः समयोऽद्वैतसमयः, वक्ष्यमाणपटसाटिकादि-
गाटनदृष्टान्तमिदः सत्यक्षमः पूरापरतोद्विप्रमुक्तो यतमान एकः कालांश इत्यर्थः, अत एवात्र अ-
भिरागत्यानादः । अत्र तद्भाषाद्, अत्र स्वतीतानागतयोर्धिनष्टानुत्पत्तत्वेन वर्तमानस्यैकस्यैव

नायलिकादिकालाभायः, समययदुत्व एव तदुपपत्तेरिति चेद्, भवतु
त्रियमुपुस्ता विद्यसमहोरसपरमासा य' इत्याद्यागमत्रिरोध इति चेत्,

न्यरणरनयमतेनेय तत्र तत्सस्याभ्युपगमाद्, अत्र तु निश्चयनयमतेन

न हि पुनश्चरुत्वे परमाणुसदृशत्वात् इत्यलिकावियु समयसद्भावाः कश्चिद्व्यस्तितः
सो प्रतिपद्यत इत्यलं चर्षयेति । अत्र च जीवपुद्गलानां गत्यन्यथाऽनुपपत्तेर्धर्मास्ति-

स्तिकायस्य सत्त्वं प्रतिपत्तव्यं, न च परकव्यं तद्गतिस्थिती च भ-

त्ते प्रतिपन्ध्यामायात्रनेकान्तिरुतेति, तावन्तरेणापि तद्गमनेऽलो-

स्थिती स्यातां तदाऽलोकस्यानन्तर्याद्धोकाभिर्गल्य जीवपुद्गलानां
; सपथा तच्छून्यो वा कत्राचिद्धोक्तः स्यात्, न चेत्तदृष्टमिष्टं चेत्या-

न चोच्यते मन्थधिन्मरमगादिनि । आकाशं तु जीवादिपदार्थानामाधारान्य-

धाऽनुपपत्तेरस्तीति श्रद्धेयं, न च धर्माधर्मास्तिकायावेव तदाधारो भविष्यति इति वक्तव्यं, तयोस्तद्गतिस्थिति-
तिसाधकत्वेनोक्तत्वात्, न चान्यसाध्यं कार्यमन्यः साधयति, अतिप्रसङ्गादिति । घटादिज्ञानगुणस्य प्रतिप्राणि-
खसंवेदनसिद्धत्वाज्जीवस्यास्तित्वमवसातव्यं, न च गुणिनमन्तरेण गुणसत्ता युक्ता, अतिप्रसङ्गात्, न च देह-
एवास्य गुणी युज्यते, यतो ज्ञानममूर्तं चिद्रूपं सवैवेन्द्रियगोचरातीतत्वादिधर्मोपेतम्, अतः तस्यानुरूप एव
कश्चिद्गुणी समन्वेषणीयः, स च जीव एव न तु देहो, विपरीतत्वाद्, यदि पुनरनुरूपोऽपि गुणानां गुणी-
कल्पयते तर्ह्यनवस्था, रूपादिगुणानामप्याकाशादेर्गुणित्वकल्पनाप्रसङ्गादिति । पुद्गलास्तिकायस्य तु घटादि-
कार्यान्यथानुपपत्तेः प्रत्यक्षत्वाच्च सत्त्वं प्रतीतमेवेति । कालोऽप्यस्ति बहुलाशोकचम्पकादिषु पुष्पफलप्रदानस्या-
नियमेनावर्शनाद्, यस्तु तत्र नियामकः स काल इति, स्वभावादेव तु तद्भवने 'नित्यं सत्त्वमसत्त्वं च'त्यादि-
दूषणप्रसङ्गः, अत्र बहु वक्तव्यं तसु नोच्यते, ग्रन्थदुरवगमताभयादिति । आह-धर्मास्तिकायस्य प्राथम्यमध-
र्मास्तिकायादीनां तु तदनन्तरं क्रमेणेत्यं निर्देशः कुतः सिद्धो? येनात्र पूर्वानुपूर्वीरूपता स्यादिति, अत्रो-
च्यते, आगमे इत्थमेव पठितत्वात्, तत्रापि कथमित्थमेव पाठ इति चेद्, उच्यते, धर्मास्तिकाय इत्यत्र यदायं
धर्मेतिपदं तस्य भाङ्गलिकत्वाद्धर्मास्तिकायस्य प्रथममुपन्यासः, ततस्तत्प्रतिपक्षत्वाद्धर्मास्तिकायस्य, ततस्त-
दाधारत्वादाकाशास्तिकायस्य, ततः स्वाभाविकामूर्तत्वसाम्याज्जीवास्तिकायस्य, ततस्तदुपयोगित्यात् पुद्गला-
स्तिकायस्य, ततो जीवाजीवपर्यायत्वात् तदनन्तरमद्धासमयस्योपन्यास इति पूर्वानुपूर्वीसिद्धिरिति । अथ

समयः संकृतादिवाचकोऽप्यस्ति ततो विशिष्यते-अद्धारूपः समयोऽद्धासमयः, वक्ष्यमाणपट्टसाटिकादि-
पादनदृष्टान्तसिद्धः सर्वसूक्ष्मः पूर्वापरकोटिविप्रमुक्तो वर्तमान एकः कालांश इत्यर्थः, अत एवात्र अ-
स्तिकायत्वाभायः, बहुप्रदेशत्व एव तद्भावाद, अत्र त्वतीतानागतयोर्धिनष्टानुत्पन्नत्वेन वर्तमानस्यैकस्यैव
कालप्रदेशस्य सद्भावात्, नन्वेवमावलिकालिकाभावाः, समयबहुत्व एव तदुत्पत्तेरिति चेद्, भवतु
तर्हि-को निवारयिता?, 'समयावलियमुहुत्ता दिवसमहोरत्सपक्वमासा य' इत्याद्यागमविरोध इति चेत्,
नैयम्, अभिप्रायापरिज्ञानाद्, व्यवहारनयमतेनैव तत्र तत्सत्त्वाभ्युपगमाद्, अत्र तु निश्चयनयमतेन
तदसत्यप्रतिपादनात्, न हि पुद्गलस्कन्धे परमाणुसङ्घात इवावलिकादिषु समयसङ्घातः कश्चिदवस्थितः
समस्तीति तदसत्त्वमसौ प्रतिपद्यत इत्यलं चर्चयेति । अत्र च जीवपुद्गलानां गत्यन्यथाऽनुपपत्तेर्धर्मास्ति-
कायस्य तेषामेव स्थित्यन्यथाऽनुपपत्तेरधर्मास्तिकायस्य सत्त्वं प्रतिपत्तव्यं, न च वक्तव्यं तद्गतिस्थिती च भ-
विष्यतो धर्माधर्मास्तिकायौ च न भविष्यत इति प्रतिबन्धाभावाद्नेकान्तकतेति, तावन्तरेणापि तद्भवनेऽलो-
केऽपि तत्प्रसङ्गात्, यदि तु अलोकेऽपि तद्गतिस्थिती स्यातां तदाऽलोकस्यानन्तत्वाद्दोषाच्चिर्गत्य जीवपुद्गलानां
तत्र प्रवेशादेकदिश्यादिजीवपुद्गलयुक्तः सर्वथा तच्छून्यो वा कदाचिद्दोषः स्यात्, न चैतद्दृष्टमिष्टं चेत्या-
थन्यदपि दूषणजालमस्ति, न चोच्यते ग्रन्थविस्तरभयादिति । आकाशं तु जीवादिपदार्थानामाधारान्य-

धाऽनुपपत्तेरस्तीति श्रद्धेयं, न च धर्माधर्मास्तिकायावेव तदाधारो भविष्यति इति वक्तव्यं, तयोस्तद्गतिस्थिति साधकत्वेनोक्तत्वात्, न चान्यसाध्यं कार्यमन्यः साधयति, अतिप्रसङ्गादिति । घटादिज्ञानगुणस्य प्रतिप्राणि स्वसंबेदनसिद्धत्वाज्जीवस्यास्तित्वमवसातव्यं, न च गुणिनमन्तरेण गुणसत्ता युरूपा, अतिप्रसङ्गात्, न च देह एवास्य गुणी युज्यते, यतो ज्ञानममूर्तं चिद्रूपं सदैवेन्द्रियगोचरातीतत्वादिधम्मोपेतम्, अतः तस्यानुरूप एव कश्चिद्गुणी समन्वेषणीयः, स च जीव एव न तु देहो, विपरीतत्वाद्, यदि पुनरनुरूपोऽपि गुणानां गुणी कल्प्यते तर्ह्यनवस्था, रूपादिगुणानामभ्याकाशादेर्गुणित्वकल्पनाप्रसङ्गादिति । पुद्गलास्तिकायस्य तु घटादि-कार्यान्यथानुपपत्तेः प्रत्यक्षत्वाच्च सत्त्वं प्रतीतमेवेति । कालोऽप्यस्ति यद्कुलाशोकचम्पकादिषु पुष्पफलप्रदानस्या-नियमेनावर्शनाद्, यस्तु तत्र नियामकः स काल इति, स्वभावादेव तु तद्भयने 'नित्यं सत्त्वमसत्त्वं च'त्यादि-दूषणप्रसङ्गः, अत्र बहु वक्तव्यं तस्तु नोच्यते, ग्रन्थदुरवगमताभयादिति । आह-धर्मास्तिकायस्य प्राथम्यमध-र्मास्तिकायादीनां तु तदनन्तरं क्रमेणेत्यं निर्देशः कुतः सिद्धो? येनात्र पूर्वानुपूर्वीरूपता स्यादिति, अत्रो-च्यते, आगमे इत्थमेव पठितत्वात्, तत्रापि कथमित्यमेव पाठ इति चेद्, उच्यते, धर्मास्तिकाय इत्यत्र यदायं धर्मेतिपदं तस्य माङ्गलिकत्वाद्धर्मास्तिकायस्य प्रथममुपन्यासः, ततस्तत्प्रतिपक्षत्वाद्धर्मास्तिकायस्य, ततस्त-दाघारत्वादाकाशास्तिकायस्य, ततः स्वाभाविकामूर्तत्वसांन्याज्जीवास्तिकायस्य, ततस्तदुपयोगित्वात् पुद्गला-स्तिकायस्य, ततो जीवाजीवपर्यायत्वात् तदनन्तरमद्वासमयस्योपन्यास इति पूर्वानुपूर्वीसिद्धिरिति । अथ

पश्चानुपूर्वी निरूपयितुमाह—‘से किं तं पच्छाणुपूर्वी’त्यादि, पाश्चात्यादारभ्य प्रतिलोमं व्यत्ययेनैवानुपूर्वी-परि-
पाटिः क्रियते यस्यां सा पश्चानुपूर्वी, अत्रोदाहरणमुत्क्रमेण, इदमेवाऽऽह—‘अद्वासमये’त्यादि, गतार्थमेव । अथा-
नानुपूर्वी निरूपयति—‘से किं तं’मित्यादि, अत्र निर्वचनम्—‘अणाणुपूर्वी एयाए चेवे’त्यादि, न विद्यते आनु-
पूर्वी-यथोक्तपरिपाटिद्वयरूपा यस्यां सा अनानुपूर्वी, विवक्षितपदानामनन्तरोक्तक्रमद्वयमुल्लङ्घ्य परस्परास-
द्वयोः सम्भवद्विर्भङ्गकैर्यस्यां विरचना क्रियते साऽनानुपूर्वीत्यर्थः, का पुनरियमित्याह—‘अन्नमन्नभासो’त्ति, अ-
न्योऽन्यं-परस्परमभ्यासो-गुणनमन्योऽन्याभ्यासः ‘दूरुवोणो’त्ति द्विरूपन्यूनः आद्यन्तरूपरहितः अनानुपूर्वीति
सण्टङ्कः, कस्यां विषये योऽसाचभ्यास इत्याह—‘श्रेण्यां’ पङ्क्तौ, कस्यां पुनः श्रेण्यामित्याह—‘एयाए चेवे’ति,
‘अस्यामेव’ अनन्तराधिकृतधर्मास्तिकायादिसम्बन्धिन्यां, कथंभूतायामित्याह-एक आदिर्यस्यां सा एकादिकी
एकैक उत्तरः प्रवर्द्धमानो यस्यां सा एकोत्तरा तस्यां, पुनः कथंभूतायामित्याह—‘छगच्छगयाए’त्ति पण्णां
गच्छः-समुदायः पद्मगच्छस्तं गता-प्राप्ता पद्मगच्छगता तस्यां, धर्मास्तिकायादिवस्तुपङ्कविषयायांमित्यर्थः,
आदौ व्ययस्यापितैककायाः पर्यन्ते न्यस्तपङ्काया धर्मास्तिकायादिवस्तुपङ्कविषयायाः पङ्क्तोर्यां परस्परगुणने भङ्ग-
कसप्त्या भवति सा आद्यन्तमङ्गकद्वयरहिता अनानुपूर्वीति भावार्थः । तत्रोद्धर्षांधः किलैककाद्वयः पट्टपर्यन्ता
अङ्काः स्यापिताः, तत्र चैकैकेन द्विके गुणिते जातौ द्वावेव, ताभ्यां त्रिको गुणितो जाताः पट्ट, तैरपि चतु-
ष्कसो गुणितो जाता चतुर्विंशतिः, पञ्चकस्य तु तद्गुणने जातं विंशं शतं, पट्टस्य तद्गुणने जातानि विंशत्य-

धिक्रानि सुस शतानि, स्थापना ६५४३२१, आगतम् ७२०, अत्राऽऽद्यो भङ्गः पूर्वानुपूर्वी अन्वयस्तु पश्चानुपूर्वीति तदपगमे शेषाण्यष्टादशोत्तराणि सप्त भङ्गकशतान्यनानुपूर्वीति मन्तव्यानि । अत्र च भङ्गकस्वरूपानयनार्थं करणगाथा—‘पुंषाणुपुधि हिष्टा समयभेएण कुरु जहाजेष्टं । उचरिमतुल्लं पुरंओ नसेज्ज पुषक्कमो सेसे ॥१॥’ इति, व्याख्या—इह विचक्षितपदानां क्रमेण स्थापना पूर्वानुपूर्वीत्युच्यते, तस्याः ‘हेष्ट’त्ति अधस्ताद् द्वितीयादिभङ्गकान् जिज्ञासुः ‘कुरु’त्ति स्थापय एकादीनि पदानीति शेषः, कथमित्याह—ज्येष्ठस्यानतिक्रमेण यथाज्येष्ठं, यो यस्यादौ स तस्य ज्येष्ठो, यथा द्विकस्यैकको ज्येष्ठः, त्रिकस्य त्वैककोऽनुज्येष्ठः, चतुष्कादीनां तु स एव ज्येष्ठानुज्येष्ठ इति, एवं त्रिकस्य द्विको ज्येष्ठः, स एव चतुष्कस्यानुज्येष्ठः, पञ्चकादीनां तु स एव ज्येष्ठानुज्येष्ठ इत्यादि, एवं च सति उपरितनाङ्कस्य अधस्ताज्येष्ठो निक्षिप्यते, तत्रालभ्यमाने अनुज्येष्ठः, तत्राप्यलभ्यमाने ज्येष्ठानुज्येष्ठ इति यथाज्येष्ठं निक्षेपं कुर्यात्, कथमित्याह—‘समयाभेदेने’ति समयः—सङ्केतः प्रस्तुतभङ्गकरचनव्यवस्था तस्य अभेदः—अनतिक्रमः, तस्य च भेदस्तदा भवति यदा तस्मिन्नेव भङ्गके निक्षिसाङ्कसदृशोऽपरोऽङ्कः पतति, ततो यथोक्तं समयभेदं वर्जयन्नेव ज्येष्ठाद्यङ्कनिक्षेपं कुर्याद्, उक्तं च—“जहियंमि उ निखिलत्ते पुणरवि सो चव होइ कायधो । सो होइ समयभेओ वज्जेयधो पयत्तेणं ॥ १ ॥” निक्षिसस्य चाङ्कस्य यथासम्भवं ‘पुरओ’त्ति अग्रतः उपरितनाङ्कैस्तुल्यं—सदृशं यथा भवत्येवं न्यसेत्, उपरितनाङ्कसदृशाने-

१ मरिमद्यु निक्षिसे पुनरपि स नेय भवति कर्तव्यः । स भवति समयभेदो वर्जयितव्यः प्रयत्नेन ॥ १ ॥

चाङ्गान्निक्षेपेदित्यर्थः, 'पुष्कमो सेसे'ति स्थापितशेषानङ्गान्निक्षिप्ताङ्गस्य यथासम्भवं पृष्ठतः पूर्वक्रमेण स्थापये-
दित्यर्थः, यः सङ्ख्याया लघुरेककादिः स प्रथमं स्थाप्यते वस्तुतया महान् द्विकादिः स पश्चादिति पूर्वक्रमः, पूर्वानुपूर्-
वीलक्षणे प्रथमभङ्गके इत्थमेव दृष्टत्वादिति भाव इत्यक्षरघटना । भावार्थस्तु विगमात्रदर्शनार्थं सुखाधिगमाय च
त्रीणि पदान्याश्रित्य तावद् दर्श्यते-तेषां च परस्पराभ्यासे पङ्क्त्या भवन्ति, ते चैवमानीयन्ते-पूर्वानुपूर्वी-
लक्षणस्तावत् प्रथमो भङ्गः, तद्यथा-१२३, अस्याश्च पूर्वानुपूर्व्या अधस्ताद् भङ्गकरचने क्रियमाणे एककस्य ताव-
ज्ज्येष्ठ एव नास्ति, द्विकस्य तु विद्यते एकः, स तदधो निक्षिप्यते, तस्य चाग्रतस्त्रिको दीयते, 'उचरिमतुल्ल'-
मित्यादिघचनात्, पृष्ठतस्तु स्थापितशेषो द्विको दीयते, ततोऽयं द्वितीयो भङ्गः २१३, अत्र च द्विकस्य विद्यते
एकको ज्येष्ठः, परं नासौ तदधस्तान्निक्षिप्यते, अग्रतः सदृशाङ्गपातेन समयभेदप्रसङ्गाद्, एकस्य तु ज्येष्ठ एव
नास्ति, त्रिकस्य तु विद्यते द्विको ज्येष्ठः, स तदधस्तान्निक्षिप्यते, अत्र चाग्रभागस्य तावदसम्भव एव, पृष्ठतस्तु
स्थापितशेषाधिकत्रिकौ क्रमेण स्थाप्येते 'पुष्कमो सेसे'तिघचनात्, ततस्तृतीयोऽयं भङ्गः १३२, अत्राप्येककस्य
ज्येष्ठ एव नास्ति, त्रिकस्य ज्येष्ठो द्विको, न च निक्षिप्यते, अग्रे सदृशाङ्गपातेन समयभेदापत्तेः, ततोऽस्यैवानु-
ज्येष्ठ एककः स्थाप्यते, अग्रतस्तु द्विकः 'उचरिमतुल्ल'मित्यादिघचनात्, पृष्ठतस्तु स्थापितशेषस्त्रिको दीयते इति
चतुर्थोऽयं भङ्गः ३१३, एवमनया दिशा पञ्चमषष्ठावग्यभ्यूषौ, सर्वेषां चामीपामियं स्थापना-अत्राप्याद्यभङ्गस्य
पूर्वानुपूर्वीत्वादन्यस्य च पश्चानुपूर्वीत्वान्मध्यमा एव चत्वारोऽनानुपूर्वीत्वेन मन्तव्याः, एवमनया दिशा

२१३ १२३ चतुरादिपदसम्भविनोऽपि भङ्गा भावनीयाः, भ्रूयांसश्चेत्तराध्ययनटीकादिनिर्दिष्टाः प्रस्तुतभङ्गानयनो-
 १३२ पायाः सन्ति, न चोच्यन्तेऽतिविस्तरमघात्, तदर्थिना तु तत एवावधारणीयाः । तदिदमत्र तात्पर्यम्-
 ३१२ पूर्वानुपूर्व्यां तावद्धर्मास्तिकायस्य प्रथमत्वमेव, तदनुक्रमेणाधर्मास्तिकायादीनां द्वितीयादिवं, पञ्चानु-
 २३१ पूर्व्यां स्वद्धासमयस्य प्रथमत्वं, पुद्गलास्तिकायादीनां तु प्रतिलोमतया द्वितीयादिवम्, अनानुपूर्व्यां स्व-
 ३२१ नियमेन क्वचिद्भङ्गके कस्यचित् प्रथमत्वमित्यलं विस्तरेण । 'से त'मित्यादि निगमनम् ॥ ९७ ॥ तदेव-
 मत्र पक्षे धर्मास्तिकायादीनि पञ्चपि द्रव्याणि पूर्वानुपूर्व्यादिवत्वेनोवाहृतानि, साम्प्रतं लेखमेव पुद्गलास्तिका-
 यमुदाहर्तुमाह—

अहवा उवणिहिआ द्वाणुपुवी तिविहा प० तं०-पुवाणुपुवी पच्छाणुपुवी अ-
 णाणुपुवी, से किं तं पुवाणुपुवी ?, २ परमाणुपोगले दुपएसिए तिएएसिए जाव
 दसपएसिए संखिजपएसिए असंखिजपएसिए अणंतपएसिए, से तं पुवाणुपुवी,
 से किं तं पच्छाणुपुवी ?, २ अणंतपएसिए असंखिजपएसिए संखिजपएसिए जाव
 दसपएसिए जाव तिएएसिए दुपएसिए परमाणुपोगले, से तं पच्छाणुपुवी, से
 किं तं अणाणुपुवी ?, २ एआए चैव एगाइआए एगुत्तरिआए अणंतगच्छगयाए से-

ढीए अन्नमण्णभासो दुरुवूणो, से तं अणाणुपुवी, से तं उवणिहिआ द्वाणुपुवी,
से तं जाणगवरित्ता द्वाणुपुवी, से तं नोआगमओ द्वाणुपुवी, से तं द्वाणु-
पुवी (सू० १८)

अत्र चौपनिधिक्या द्रव्यानुपूर्व्यां ज्ञातमपि त्रैविध्यं यत्पुनरप्युपन्यस्तं तत्प्रकारान्तरभणनप्रस्तावादेवेति
मन्तव्यम्, 'अणंतगच्छगयाए'ति अत्रैकोत्तरवृद्धिमत्स्कन्धानामनन्तत्वादनन्तानां गच्छः—समुदायोऽनन्तग-
च्छस्तं गता अनन्तगच्छगता तस्याम्, अत एव भङ्गा अज्ञानन्ता एवावसेया इति । शेषभावना च सर्वा पूर्वो-
क्तानुसारतः स्वयमप्यवसेयेति । आह—ननु यथैकः पुद्गलास्तिकायो निर्द्वार्यं पुनरपि पूर्वानुपूर्व्यादित्वेनोदा-
हृतः, एवं शेषा अपि प्रत्येकं किमिति नोदाहियन्ते ? अत्रोच्यते, द्रव्याणां क्रमः—परिपाठ्यादिलक्षणः पूर्वा-
नुपूर्व्यादिविचार इह प्रकान्तः, स च द्रव्यबाहुल्ये सति संभवति, धर्माधर्माकाशास्तिकायेषु च पुद्गलास्ति-
कायवन्नास्ति प्रत्येकं द्रव्यबाहुल्यम्, एकैकद्रव्यत्वात्तेषां, जीवास्तिकाये त्वनन्तजीवद्रव्यात्मकत्वाद्दस्ति द्रव्य-
बाहुल्यं, केवलं परमाणुद्विप्रदेशिकादिद्रव्याणामिव जीवद्रव्याणां पूर्वानुपूर्व्यादित्वनिवन्धनः प्रथमपाश्चात्या-
दिमाधो नास्ति, प्रत्येकमसङ्ख्येयप्रदेशत्वेन सर्वेषां तुल्यप्रदेशत्वात्, परमाणुद्विप्रदेशिकादिद्रव्याणां तु विप-

मप्रदेशिकत्वादिति, अद्धांसमयस्यैकत्वादेव तदसम्भव इत्यलमतिचर्चितेन । तदेवं समर्थिता औपनिधिकी
 द्रव्यानुपूर्वी, तत्समर्थने च समर्थिता प्रागुद्दिष्टा द्विप्रकाराऽपि द्रव्यानुपूर्वी, ततः 'से त'मित्यादीनि निगमनानि,
 इति द्रव्यानुपूर्वी समाप्ता ॥ ९८ ॥ उक्ता द्रव्यानुपूर्वी, अथ प्रागुद्दिष्टामेव क्षेत्रानुपूर्वी व्याचिख्यासुराह—

से किं तं खेत्ताणुपुवी ?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा-उवणिहिआ य अणोवणि-
 हिआ य (सू० ९९) तत्थ णं जा सा उवणिहिआ सा ठप्पा, तत्थ णं जा सा अ-
 णोवणिहिआ सा दुविहा पणत्ता, तंजहा-णेगमववहाराणं संगहस्स य (सू० १००)

इह क्षेत्रविषया आंनुपूर्वी क्षेत्रानुपूर्वी, का पुनरियमित्यत्र निर्वचनं-क्षेत्रानुपूर्वी द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-
 औपनिधिकी-पूर्वोक्तशब्दार्था अनौपनिधिकी च, तत्र या सा औपनिधिकी सा स्थाप्या, अल्पवक्तव्यत्वा-
 दुपरि वक्ष्यत इत्यर्थः, तत्र याऽसावनौपनिधिकी सा नयवक्तव्यताश्रयणाद् द्विविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथा-नैगम-
 व्यवहारयोः सङ्ग्रहस्य च, सम्मतेति शेषः ॥ १०० ॥ तत्र नैगमव्यवहारसम्मतं तावद्वर्शयितुमाह—

से किं तं णेगमववहाराणं अणोवणिहिआ खेत्ताणुपुवी ?, २ पंचविहा पणत्ता, तं-

जहा-अट्टपयपरूवणया भंगसमुक्कित्तणया भंगोवदंसणया समोआरे अणुगमे, से किं तं णेगमववहाराणं अट्टपयपरूवणया ?, २ तिपएसोगाढे आणुपुवी जाव दसपएसो-गाढे आणुपुवी जाव संखिज्जपएसोगाढे आणुपुवी असंखिज्जपएसोगाढे आणुपुवी, एगपएसोगाढे अणाणुपुवी, दुपएसोगाढे अवत्तवए, तिपएसोगाढा आणुपुवीओ जाव दसपएसोगाढा आणुपुवीओ जाव असंखिज्जपएसोगाढा आणुपुवीओ एगपएसोगाढा अणाणुपुवीओ दुपएसोगाढा अवत्तवगाइं, से तं णेगमववहाराणं अट्टपयपरूवणया । एआए णं णेगमववहाराणं अट्टपयपरूवणयाए किं पओअणं ?, एयाए णे-गमववहाराणं अट्टपयपरूवणयाए णेगमववहाराणं भंगसमुक्कित्तणया कज्जइ । से किं तं णेगमववहाराणं भंगसमुक्कित्तणया ?, २ अत्थि आणुपुवी अत्थि अणाणुपुवी अत्थि अ-वत्तवए, एवं दवाणुपुविगमेणं खेत्ताणुपुवीएऽवि ते चेव छवीसं भंगा भाणिअवा, जाव से तं णेगमववहाराणं भंगसमुक्कित्तणया । एआए णं णेगमववहाराणं भंगसमु-

नेगमववहा-
रयोः क्षेत्रा-
नुपूर्व्याः
स्वरूपम्
सू. १०१
१५

॥ ७८ ॥

२२

अनुयोग०
मलधारीया
॥ ७८ ॥

क्तिणयाए किं पओअणं?, एआए णं णेगमववहाराणं भंगसमुक्त्तिणयाए णेगमव-
 वहाराणं भंगोवदंसणया कज्जइ । से किं तं णेगमववहाराणं भंगोवदंसणया?, २ ति-
 पएसोगाढे आणुपुवी एगपएसोगाढे अणाणुपुवी दुपएसोगाढे अवत्तवए तिपए-
 सोगाढा आणुपुवीओ एगपएसोगाढा अणाणुपुवीओ दुपएसोगाढा अवत्तवगाइं,
 अहवा तिपएसोगाढे अ एगपएसोगाढे अ आणुपुवी अ अणाणुपुवी अ एवं तथा
 चेव ववाणुपुविगमेणं छवीसं भंगा . भाणिअवा जाव से तं णेगमववहाराणं भं-
 गोवदंसणया । से किं तं . समोआरे?, २ णेगमववहाराणं आणुपुवीदवाइं कहिं स-
 मोअरंति? किं आणुपुवीदवेहिं समोअरंति? अणाणुपुवीदवेहिं समोअरंति? अ-
 वत्तवगदवेहिं . समोअरंति?, आणुपुवीदवाइं आणुपुवीदवेहिं समोअरंति नो
 अणाणुपुवीदवेहिं नो अवत्तवयदवेहिं समोअरंति, एवं तिणिवि सट्टाणे समो-
 अरंतित्ति भाणिअवं, से तं समोआरे । से किं तं अणुगमे?, २ नवविहे पणत्ते, तं-

जहा-संतपयपरूवणया जाव अप्पावहुं चव ॥१०॥ णेगमववहाराणं आणुपुव्वीदव्वाइं किं अत्थि?, णत्थि णियमा अत्थि, एवं दुण्णिवि । णेगमववहाराणं आणुपुव्विदव्वाइं किं संखिज्जाइं असखिज्जाइं अणंताइं?, नो संखिज्जाइं असंखिज्जाइं नो अणताइं; एवं दुण्णिवि ॥.

इह व्याख्या यथा द्रव्यानुपूर्व्यां तथैत्र कर्तव्या, विशेषं तु वक्ष्यामः, तत्र 'तिपएसोगांढे आणुपुधि' ति, त्रिपु-नभःप्रदेशेष्ववगाढः-स्थितः त्रिप्रदेशावगाढख्यणुकादिकोऽनन्ताणुकपर्यन्तो द्रव्यस्कन्ध एवानुपूर्वी, ननु, यदि द्रव्यस्कन्ध एवानुपूर्वी कथं तर्हि तस्य क्षेत्रानुपूर्वीत्वं?, सत्यं, किन्तु क्षेत्रप्रदेशत्रयावगाहपर्यायविशिष्टोऽसौ द्रव्यस्कन्धो गृहीतो नाविशिष्टः, ततोऽत्र क्षेत्रानुपूर्व्यधिकारात् क्षेत्रावगाहपर्यायस्य प्राधान्यात् सोऽपि क्षेत्रानुपूर्वीति न दोषः, प्रदेशत्रयलक्षणस्य क्षेत्रस्यैवात्र मुख्यं क्षेत्रानुपूर्वीत्वं तदधिकारादेव, किन्तु तदवगाढं द्रव्यमपि तत्पर्यायस्य प्राधान्येन विवक्षितत्वात् क्षेत्रानुपूर्वीत्वं तदधिकारादेव, किन्तु तर्हि मुख्यं क्षेत्रं परित्यज्य किमिति तदवगाढद्रव्यस्यानुपूर्व्यादिभावश्चिन्त्यते?, उच्यते, 'संतपयपरूवणये'-त्यादिवक्ष्यमाणबहुतरविचारविषयत्वेन द्रव्यस्य शिष्यमतिव्युत्पादनार्थत्वात्, क्षेत्रस्य तु नित्यत्वेन सदावस्थितमानत्वादचलत्वाच्च प्रायो वक्ष्यमाणविचारस्य सुप्रतीतत्वेन तथाविधशिष्यमतिव्युत्पत्तयविषयत्वाद्,

एवमन्यदपि कारणमभ्यूह्यमित्यलं विस्तरेण, एवं चतुष्प्रदेशावगाढादिष्वपि भावना कार्या, यावदसङ्ख्यात-
प्रदेशावगाढा आनुपूर्वीति, असङ्ख्यातप्रदेशेषु चावगाढोऽसङ्ख्याताणुकोऽनन्ताणुको वा द्रव्यस्कन्धो मन्तव्यो,
यतः पुद्गलद्रव्याणामवगाहमित्थं जगद्गुरवः प्रतिपादयन्ति-परमाणुराकाशस्यैकस्मिन्नेव प्रदेशेऽवगाहते, द्वि-
प्रदेशिकादयोऽसङ्ख्यातप्रदेशिकान्तास्तु रुन्धाः प्रत्येकं जघन्यत एकस्मिन्नाकाशप्रदेशेऽवगाहन्ते, उत्कृष्टतस्तु
यत्र रुन्धे यावन्तः परमाणवो भवन्ति स तावत्स्वेव नभःप्रदेशेष्ववगाहते, अनन्ताणुकस्कन्धस्तु जघन्यत-
स्तथैव उत्कृष्टतस्त्वसङ्क्षेपेष्वेव नभःप्रदेशेष्ववगाहते, नानन्तेषु, लोकाकाशस्यैवासङ्क्षेपप्रदेशत्वात्, अलो-
काकाशे च द्रव्यस्यावगाहाभावादित्यलं प्रसङ्गेन, प्रकृतमुच्यते । तत्रानुपूर्वीप्रतिपक्षत्वादनानुपूर्व्यादिस्वरूप-
माह—‘एगपएसोगाढे अणुषुर्विति, एरुस्मिन्नभःप्रदेशे अवगाढः-स्थित एकप्रदेशावगाढः परमाणुसङ्घातः
रुन्धसङ्घातश्च क्षेत्रतोऽनानुपूर्वीति मन्तव्यः, ‘दुष्पएसोगाढे अवत्तघए’ चि, प्रदेशद्वयेऽवगाढो द्विप्रदेशि-
कादिस्कन्धः क्षेत्रतोऽवक्तव्यं, शेषो बहुवचननिर्देशादिको ग्रन्थो यथाऽघस्ताद्-द्रव्यानुपूर्व्या व्याख्यात-
स्तथेहापि तदुक्तानुसारतो व्याख्येयो, यावद् द्रव्यप्रमाणद्वारे ‘णेगमववहाराणं आणुषुर्वीदघाई किं संखे
त्रां’ इत्यादि प्रश्नः, अत्रोत्तरम्—‘नो संखेज्जाइ’मित्यादि, न्यादिप्रदेशविभागावगाढानि द्रव्याणि क्षेत्रत
‘आनुपूर्वीत्वेन निर्दिष्टानि, न्यादिप्रदेशविभागाश्चासङ्ख्यातप्रदेशात्मके लोकेऽसङ्ख्याता भवन्ति, अतो द्रव्य-
न्या यद्वनामपि क्षेत्रानुपूर्व्य तुल्यप्रदेशावगाढानामेकत्वात् क्षेत्रानुपूर्व्यामसङ्ख्यातान्येवानुपूर्वीद्रव्याणि

भवन्तीति भावः, एवमेकप्रदेशावगाढं, यद्यपि द्रव्यं क्षेत्रत एकैवानानुपूर्वीत्युक्तं, लोके च प्रदेशा असह्याता भवन्ति, अतस्तत्तुल्यसह्यत्वादनानुपूर्वीद्रव्याण्यप्यसह्येयानीति, एवं प्रदेशद्वयेऽवगाढं यद्यपि द्रव्यं क्षेत्रत एकमेवावक्तव्यमुक्तं, द्विप्रदेशात्मकाश्च विभागा लोकेऽसह्याता भवन्त्यतस्तान्यप्यसह्येयानीति ॥ क्षेत्रद्वारे निर्वचनसूत्रे—

णेगमववहाराणं आणुपुव्वीदव्वाइं लोगस्स किं संखिज्जइभागे होज्जा असंखिज्जइभागे होज्जा जाव सबलोए होज्जा ?; एगं दवं पडुच्च लोगस्स संखिज्जइभागे वा होज्जा असंखिज्जइभागे वा होज्जा संखेज्जेसु० असंखेज्जेसु भागेसु वा होज्जा, देसूणे वा लोए होज्जा, नाणादव्वाइं पडुच्च नियमा सबलोए होज्जा, णेगमववहाराणं अणाणुपुव्वीदव्वाणं पुच्छाए एगदव्वं पडुच्च नो संखिज्जइभागे होज्जा असंखिज्जइभागे होज्जा नो संखेज्जेसु० नो असंखेज्जेसु० नो सबलोए होज्जा, नाणादव्वाइं पडुच्च नियमा सबलोए होज्जा, एवं अवत्तव्वगदव्वाणिविं भाणिअव्वाणि ॥

इह स्कन्धद्रव्याणां विचित्ररूपत्वात् कश्चित् स्कन्धो लोकस्य सह्येयं भागमवगाह्य तिष्ठति, अन्यस्त्व-

सङ्क्षेपम्, अन्यस्तु सङ्क्षेपौस्तद्भागानवगाह्य वर्तते, अन्यस्त्वसङ्क्षेपयानित्यतस्तत्तत्स्कन्धद्रव्यापेक्षया सङ्क्षेपया-
दिभागवर्तित्वं भावनीयं, विशिष्टक्षेत्रावगाहो (ग्रन्थाग्रम् २०००) पलक्षितानां स्कन्धद्रव्याणामेव क्षेत्रानु-
पूर्वीत्वेनोक्तत्वादिति भावः । 'देसूणे वा लोए होज्ज'त्ति, देशेने वा लोके आनुपूर्वीद्रव्यं भवेदिति, अत्रा-
ऽऽह-नन्यचिन्तामहास्कन्धस्य सर्वलोककव्यापकत्वं पूर्वमुक्तं, तस्य च समस्तलोकवत्यसङ्क्षेपप्रदेशलक्षणार्थायां
क्षेत्रानुपूर्व्यामवगाढत्वात् परिपूर्णस्यापि क्षेत्रानुपूर्वीत्वं न किञ्चिद् विरुध्यते, अतस्तदपेक्षं क्षेत्रतोऽप्यानुपूर्वी-
द्रव्यं सर्वलोककव्यापि प्राप्यते, किमिति देशेनलोककव्यापिता प्रोच्यते?, सत्यं, किन्तु लोकोऽयमानुपूर्व्यनानु-
पूर्व्यवक्तव्यकद्रव्यैः सर्वदेवाश्च न्य एवैष्टव्य इति समयस्थितिः, यदि चात्रानुपूर्व्याः सर्वलोककव्यापिता नि-
दिश्येत तदाऽनानुपूर्व्यवक्तव्यकद्रव्याणां निरवकाशतयाऽभावः प्रतीयते (येत), ततोऽचिन्तामहास्कन्धपूरितेऽपि
लोके जघन्यतोऽप्येकः प्रदेशोऽनानुपूर्वीविषयत्वेन प्रदेशद्वयं चावक्तव्यकविषयत्वेन विवक्ष्यते, आनुपूर्वी-
द्रव्यस्य तत्र सत्त्वेऽप्यप्राधान्यविवक्षणादनानुपूर्व्यवक्तव्यकयोस्तु प्राधान्यविवक्षणादिति भावः, ततोऽनेन प्र-
देशत्रयलक्षणेन देशेन हीनोऽत्र लोकः प्रतिपादित इत्यदोषः, उक्तं च पूर्वमुनिभिः—“महलंघापुण्णेऽविय अव-
त्तघगऽणाणुधिविद्धाई । जद्देशोगाढाई तद्देशेणं स लोगूणो ॥ १ ॥” ननु यद्येवं तर्हि द्रव्यानुपूर्व्यामपि
सर्वलोककव्यापित्वमानुपूर्वीद्रव्यस्य यदुक्तं तदसङ्गतं प्राप्नोति, अनानुपूर्व्यवक्तव्यकद्रव्याणामनवकाशत्वेन

१ महास्कन्धापुणेऽपिच अवक्तव्यकानानुपूर्वीद्रव्याणि । यद्देशायगाढानि तद्देशेन स लोकोनः ॥ १ ॥

तत्राप्यभावप्रतीतिप्रसङ्गात्, सर्वकालं च तेषामप्यवस्थितिप्रतिपादनात्, नैतदेवं, यतो द्रव्यानुपूर्व्यां द्रव्याणा-
मेवानुपूर्व्यादिभाव उक्तो, न क्षेत्रस्य, तस्य तत्रानधिकृतत्वाद्, द्रव्याणां चानुपूर्व्यादीनां परस्परभिन्नाना-
मप्येकत्रापि क्षेत्रेऽवस्थानं न किञ्चिद्विरुध्यते, एकापवरकान्तर्गतानेकप्रदीपप्रभाऽवस्थानदृष्टान्तादिसिद्धत्वात्,
अतो न तत्र कस्याप्यनवकाशः, अत्र तु द्रव्याणामौपचारिक एवानुपूर्व्यादिभावो मुख्यस्तु क्षेत्रस्यैव क्षेत्रा-
नुपूर्व्यधिकारात्, ततो यदि लोकप्रदेशाः सामस्त्येनैवानुपूर्व्याः क्रीडीकृताः स्युस्तदा किमन्यदनानुपूर्व्यवक्त-
व्यकृतया प्रतिपद्येत?, यस्तिथैव येष्वाकाशप्रदेशेष्वानुपूर्व्यस्तेष्वेतरयोरपि सद्भावः कथयिष्यते स द्रव्या-
यगाहभेदेन क्षेत्रभेदस्य विवक्षणाद्, अत्र तु तदविवक्षणादिति, तस्मादनानुपूर्व्यवक्तव्यकविपयप्रदेशत्रय-
लक्षणेन देशेन लोकस्योनता विवक्षितेति, अथवा आनुपूर्वीद्रव्यस्य स्वावयरूपा देशाः कल्पन्ते, यथा
पुरुषस्याहुल्यादयः, ततश्च विवक्षिते कस्मिंश्चिद्देशे देशिनोऽसद्भावो विवक्ष्यते, यथा पुरुषस्यैवाहुलीदेशे, दे-
शत्वस्यैव तत्र प्राधान्येन विवक्षितत्वादिति भावः, न च वक्तव्यं देशिनो देशो न कश्चिद्भिन्नो दृश्यते,
एकान्तांभेदे देशमात्रस्य देशिमात्रस्य चाभावप्रसङ्गात्, ततश्च समस्तलोकक्षेत्रावगाहपर्यायस्य प्राधान्याश्र-
यणादत्राचितामहारकन्धस्याऽऽनुपूर्वीत्वेऽपि देशेन एव लोकः, स्वकीयैकस्मिन् देशे तस्यांभावविवक्षणात्,
तस्मिंश्चानुपूर्व्यव्यासदेशे इतरयोरवकाशः सिद्धो भवतीति भावः, न च देशदेशिभावः कल्पनामात्रं सम्म-
त्यादिन्यायनिर्दिष्टयुक्तिसिद्धत्वादित्यलं प्रसङ्गेन, 'नाणादब्वाह'मित्यादि, न्यादिप्रदेशावगाहद्रव्यभेदतोऽ-

त्राऽऽनुपूर्वीणां नानात्वं, तैश्च श्यादिप्रदेशावगाढैर्द्रव्यभेदैः सर्वोऽपि लोको व्याप्त इति भावः । अत्रानानुपूर्वी-
 चिन्तायामेकद्रव्यं प्रतीय लोकस्यासह्येयभागवर्तित्वमेव, एकप्रदेशावगाढस्यैवानानुपूर्वीत्वेन प्रतिपादनाद्,
 एकप्रदेशस्य च लोकासह्येयभागवर्तित्वादिति, 'नाणादघाईं पटुच नियमा सधलोए होज्ज'ति, एकैकप्र-
 देशावगाढैरपि द्रव्यभेदैः समस्तलोककव्यासेरिति, एवम् 'अवत्तघगदघाणिवि'ति, अवत्तव्यकद्रव्यमप्येकं
 लोकासह्येयभाग एव वर्तते, द्विप्रदेशावगाढस्यैवावत्तव्यकत्वेनाभिधानात्, प्रदेशद्वयस्य च लोकासह्येय-
 भागवर्तित्वादिति, तथा प्रत्येकं द्विप्रदेशावगाढैरपि द्रव्यभेदैः समस्तलोककव्यासेर्नानाद्रव्याणामत्रापि सर्व-
 लोककव्यापित्वमवसेयमिति । अत्राह-नन्वानुपूर्व्यादिद्रव्याणि त्रीण्यपि सर्वलोककव्यापीनीत्युक्तानि, ततश्च
 येष्वेवाकाशप्रदेशेष्वानुपूर्वी तेष्वेतरयोरपि सङ्गावः प्रतिपादितो भवति, कथं चैतत् परस्परविरुद्धं भिन्न-
 विषयं व्यपदेशत्रयमेकस्य स्यात्?, अत्रोच्यते, इह श्यादिप्रदेशावगाढाद् द्रव्याद्भिन्नमेव तावदेकप्रदेशावगाढं,
 ताभ्यां च भिन्नं द्विप्रदेशावगाढं, ततश्चाधेयस्यावगाहकद्रव्यस्य भेदादाधारस्याप्यवगाहस्य भेदः स्यादेव, तथा
 च व्यपदेशभेदो युक्त एव, अनन्तधर्माध्यासिते च वस्तुनि तत्तत्सहकारिसन्निधानात्तत्तद्भर्माभिव्यक्तौ दृश्यत
 एव समकालं व्यपदेशभेदो, यथा खड्गकुन्तकवचादियुक्ते देवदत्ते खड्गी कुन्ती कवचीत्यादिरिति, इह क्वचिद्
 वाचनान्तरे "अणाणुपुषीदघाईं अवत्तघगदघाणि जहेव हिट्टे"ति अतिदेश एव दृश्यते, तत्र 'हेट्टे'ति

यथाऽधस्ताद् द्रव्यानुपूर्व्यामनयोः क्षेत्रसुक्तं तथाऽत्रापि ज्ञातव्यमित्यर्थः तच्च व्याख्यातमेव, इत्येवमन्यत्रापि यथासम्भवं वाचनान्तरमवगन्तव्यमिति ॥ गतं क्षेत्रद्वारं,

णेगमववहाराणं आणुषुषीदद्वाइं लोगस्स किं संखेज्जइभागं फुसंति असंखिज्जइ-
भागं फुसंति संखेजे भागे फुसंति जाव सबलोअं फुसंति?, एगं दब्बं पडुच्च संखि-
ज्जइभागं वा फुसइ असंखिज्जइभागं असंखिज्जइभागे (संखेजे भागे वा) असंखेजे भागे
वा देसूणं वा लोणं फुसइ, णाणादद्वाइं पडुच्च णियमा सबलोअं फुसंति, अणा-
णुषुषीदद्वाइं अवत्तव्वगदद्वाइं च जहां खेत्तं नवरं फुसणा भाणियवा ॥

स्पर्शनाद्वारमपि चेत्यमेव निखिलं भावनीयं, नवरमत्र कस्याश्चिद्वाचनाया अभिप्रायेणानुपूर्व्यामिकद्रव्यस्य सङ्क्षेपभागादारभ्य यावदेशोनलोकस्पर्शना भवतीति ज्ञायते, अन्यस्यास्त्वभिप्रायेण सङ्क्षेपभागादारभ्य यावत् सम्पूर्णलोकस्पर्शना स्यादित्यवसीयते, एतच्च द्वयमपि बुध्यत एव, यतो यदि मुख्यतया क्षेत्रप्रदेशा-
नामानुपूर्वत्वमङ्गीक्रियते तदा अनानुपूर्व्यवक्तव्यकयोर्निरवकाशताप्रसङ्गात् पूर्ववदेशोनता लोकस्य वाच्या,
अथानुपूर्व्यरूपे क्षेत्रेऽवगाढत्वाद्चित्तमहास्कन्धस्यैवानुपूर्वत्वं तर्हि द्रव्यानुपूर्व्यामिवात्रापि सम्पूर्णता लो-
कस्य वाच्येति, न चात्रानुपूर्व्या सकलस्यापि लोकस्य स्पष्टत्वादितरस्योरवकाशाभाव इति वक्तव्यम्, एकै-

कप्रदेशरूपे द्विप्रदेशरूपे, च क्षेत्रेष्वगाढानां प्रत्येकमसङ्ख्येयानां द्रव्यभेदानां सद्भावतस्तयोरपि प्रत्येकम-
सङ्ख्येयभेदयोलोके सद्भावादू, द्रव्यावगाहभेदेन च क्षेत्रभेदस्येह विवक्षितत्वादिति भावः; दृष्टव्यदुमतव्याय-
मपि पक्षो लक्ष्यते, तत्त्वं तु केवलिनो विदन्ति । क्षेत्रसंशर्शनयोस्तु विशेषः प्राग्निदर्शित एवेति, गतं स्पश-
नाद्वारं, अथ कालद्वारं—

णेगमववहाराणं आणुपुबीदव्वाइ कालओ केवच्चिरं होइ?, एवं तिपिणवि, एगं
दव्वं पडुच्च जहन्नेणं एगं समयं उक्कोसेणं असंखिजं कालं, नाणांदव्वाइ पडुच्च णि-

यमा सव्वद्धा ॥

तत्र क्षेत्रावगाहपर्यायस्य प्राधान्यविवक्षया ज्यादिप्रदेशावगाढद्रव्याणामेवासुपूर्व्यादिभावः पूर्वमुक्तः; अ-
तस्तेषामेवावगाहस्थितिकालं चिन्तयन्नाह—‘एगं दव्वं पडुच्चे’त्यादि, अत्र भावना—इह द्विप्रदेशावगाढस्य वा
एकप्रदेशावगाढस्य वा द्रव्यस्य परिणामवैचित्र्यात् प्रदेशत्रयाद्यवगाहभवने आनुपूर्वीव्यपदेशः सञ्जातः;
समयं चैकं तद्भावमनुभूय पुनस्तथैव द्विप्रदेशावगाढमेकप्रदेशावगाढं वा तद्द्रव्यं संजातमित्यानुपूर्व्याः समयो
जघन्यावगाहस्थितिः, यदा तु तदेव द्रव्यमसंख्येयं कालं तद्भावमनुभूय पुनस्तथैव द्विप्रदेशावगाढमेकप्रदेशा-
वगाढं वा जायते तदा उत्कृष्टतया असङ्ख्येयोऽवगाहस्थितिकालः सिद्ध्यति, अनन्तस्तु न भवति, विवक्षितै-

कद्रव्यस्यैकावगाहेनोत्कृष्टतोऽप्यसङ्ख्यातकालमेवावस्थानादिति, 'नानाद्रव्याणि तु 'सर्वाद्वा' सर्वकालमेव भवन्ति, न्यादिप्रदेशावगाढद्रव्यभेदानां सदैवावस्थानादिति, एवं यदा समयमेकं किञ्चिद् द्रव्यमेकस्मिन् प्रदेशेऽवगाढं स्थित्वा ततो ह्यादिप्रदेशावगाढं भवति तदाऽनानुपूर्व्याः समयो जघन्याऽवगाहस्थितिः, यदा तु तदेवासङ्ख्यातं कालं तद्रूपेण स्थित्वा ततो ह्यादिप्रदेशावगाढं भवति तदोत्कृष्टतोऽसङ्ख्येयोऽवगाहस्थिति-कालः, नानाद्रव्याणि तु सर्वकालम्, एकप्रदेशावगाढद्रव्यभेदानां सर्वदैव सद्भावादिति, अवक्तव्यकस्य तु द्विप्रदेशावगाढस्य समयार्ध्वमेकस्मिन्दिपु वा प्रदेशेष्ववगाहप्रतिपत्तौ जघन्यः समयोऽवगाहस्थितिः, असङ्ख्येयकालार्ध्वं द्विप्रदेशावगाहं परित्यजत् उत्कृष्टतोऽसङ्ख्येयोऽवगाहस्थितिकालः सिद्ध्यति, नाना-द्रव्याणि तु सर्वकालं, द्विप्रदेशावगाढद्रव्यभेदानां सदैव भावादिति, एवं समानवक्तव्यत्वादितिदिशति—
'एवं दोष्णिविति । इदानीमन्तरद्वारम्—

णेगमववहाराणं आणुपुवीदवाणमंतरं कालओ केवच्चिरं होइ ?, तिण्हंपि एगं दवं
पडुच्च जहण्णेणं एक्कं समयं उक्कोसिणं असंखेज्जं कालं, नाणादव्वाइं पडुच्च णत्थि
अंतरं

'जहण्णेणं एक्कं समयं' ति, अत्र भावना-इह यदा न्यादिप्रदेशावगाढं किमप्यानुपूर्वीद्रव्यं समयमेकं एकस्मा-

द्विवक्षितक्षेत्रादन्यत्रावगाहं प्रतिपद्य पुनरपि केवलमन्यद्रव्यसंयुक्तं वा तेज्वेव विवक्षितत्रयायाकाशप्रदेशो-
ष्ववगाहते तदैकानुपूर्वीद्रव्यस्य समयो जघन्योऽन्तरकालः प्राप्यते, 'उक्तोसेणं असंखेज्जं कालं'ति तदेव यदा-
ऽन्येषु क्षेत्रप्रदेशेष्ववसंखेयं कालं परिभ्रम्य केवलमन्यद्रव्यसंयुक्तं वा समागत्य पुनरपि तेज्वेव विवक्षित-
त्रयायाकाशप्रदेशेष्ववगाहते तदोत्कृष्टतोऽसंखेयोऽन्तरकालः प्राप्यते, न पुनर्द्रव्यानुपूर्व्यामिवानन्तो, यतो
द्रव्यानुपूर्व्यां विवक्षितावगाहक्षेत्रादन्यत् क्षेत्रमसंखेयमेव, प्रतिस्थानं 'चावगाहनामाश्रित्य संयोगस्थितिरत्रा-
अत्र तु विवक्षितावगाहक्षेत्रादन्यत् क्षेत्रे परिभ्रमता द्रव्येण पुनरपि केवलानान्यसंयुक्तेन वाऽसंखेयकालात्तेज्वेव
प्यसंखेयकालेव, ततश्चासंखेये क्षेत्रे परिभ्रमणे कस्मादनन्तोऽपि
नभःप्रदेशेष्ववगाह्यावगाहनीयं, न च वक्तव्यमसंखेयेऽपि क्षेत्रे पौनःपुन्येन तत्रैव परिभ्रमणे कस्मादनन्तोऽपि
कालो नोच्यत इति?, यत इहासंखेयक्षेत्रेऽसंखेयकालमेवान्यत्र तेन पर्यदितव्यं, तत ऊर्ध्वं पुनस्तस्मिन्नेव
विवक्षितक्षेत्रे नियमादवगाहनीयं वस्तुस्थितिसाभाव्यादिति तावदेकीयं व्याख्यानमादर्शितम् । अन्ये तु
व्याचक्षते-यस्मात् त्रयादिप्रदेशलक्षणाद्विवक्षितक्षेत्रात् तदानुपूर्वीद्रव्यमन्यत्र गतं तस्य क्षेत्रस्य स्वभावा-
देवासंखेयकालादूर्ध्वं तेनैवानुपूर्वीद्रव्येण वर्णगन्धरसस्पर्शसंख्यादिधर्मैः सर्वथा तुल्येनान्येन वा तथाविधा-
धेयेन संयोगे सति नियमात् तथाभूताधारतोपपत्तेरसंखेय एवान्तरकाल इति; तत्त्वं तु केवलिनो विदन्ति,
गम्भीरंत्वात् सूत्रप्रवृत्तेरिति । 'नाणादवाहं'इत्यादि, न हि त्रयादिप्रदेशावगाहानुपूर्वीद्रव्याणि युगपत् सर्वा-

प्यपि तद्भावं विहाय पुनस्तथैव जायन्त इति कदाचिदपि सम्भवति, असह्येयानां तेषां सर्वदेवोक्तत्वादिति भावः । अनानुपूर्व्यवक्तव्यकद्रव्येऽप्यसाधैकानेकद्रव्याश्रया अन्तरकालवक्तव्यता, केवलमनानुपूर्वीद्रव्य-स्यैकप्रदेशावगाढस्यावक्तव्यकद्रव्यस्य तु द्विप्रदेशावगाढस्य पुनस्तथाभवनेऽन्तरकालश्चिन्तनीयः, शेषा तु व्याख्याद्वयभावना सर्वाऽपि तथैवेति ॥ उक्तमन्तरद्वारम्, साम्प्रतं भागद्वारमुच्यते—

णेगमववहाराणं आणुपुंवीदव्वाइं सेसदव्वाणं कइभागे होजा?, तिण्णिचि जहा
दव्वाणुपुंवीए ॥

तत्र यथा द्रव्यानुपूर्व्यां तथाऽत्राप्यानुपूर्वीद्रव्याणि अनानुपूर्व्यवक्तव्यकलक्षणेभ्यः शेषद्रव्येभ्योऽसह्येय-भौगैरधिकानि, शेषद्रव्याणि तु तेषामसह्येयभागे वर्तन्त इति । अत्राह-ननु व्यादिप्रदेशावगाढानि द्रव्या-प्यानुपूर्व्यं एकप्रदेशावदान्यनानुपूर्व्यां द्विद्विप्रदेशावदान्यवक्तव्यकानीति प्राक् प्रतिज्ञातम्, एतानि चानुपूर्व्यादीनि सर्वसिद्धपि लोके सन्त्यतो युक्त्या विचार्यमाणान्यानुपूर्वीद्रव्याण्येव स्तोकानि ज्ञायन्ते, तथाहि-असत्कल्पनया किंल लोके त्रिशत् प्रदेशाः, तत्र चानानुपूर्वीद्रव्याणि त्रिंशदेव अचरक्तव्यकानि तु पञ्चत्रय आनुपूर्वीद्रव्याणि तु यदि सर्वस्तोक्तया त्रिप्रदेशनिष्पन्नानि गण्यन्ते तथापि दशैव भवन्तीति शेषेभ्यः स्तोकान्येप प्राप्नुवन्ति, कथमसह्येयगुणानि स्युरिति?, अत्रोच्यते, एकस्मिन्ानुपूर्वीद्रव्ये ये नमःप्र-

देशा उपयुज्यन्ते ते यद्यन्यस्मिन्नपि नोपयुज्येरँस्तदा स्यादेवं, तच्च नास्ति, यत एकस्मिन्नपि प्रदेशत्रयनिष्पन्ने
 आनुपूर्वीद्रव्ये ये त्रयः प्रदेशास्त एवान्यान्यरूपतयाऽवगण्डेनाधेयद्रव्येणाक्रान्ताः सन्तः प्रत्येकमनेकेषु त्रिक-
 संयोगेषु गण्यन्ते, प्रतिसंयोगमाधेयद्रव्यस्य भेदात्, तद्भेदे चाधारभेदादिति भावः, एवमन्यान्यचतुष्प्र-
 देशावगाढाद्याधेयेनाध्यासितत्वात्त एवानेकेषु चतुष्कसंयोगेषु पञ्चकसंयोगेषु यावदनेकेष्वसहस्रेयकसं-
 योगेषु प्रत्येकमुपयुज्यन्ते, एवं चतुरादिप्रदेशनिष्पन्नेष्वन्यानुपूर्वीद्रव्येषु ये चतुरादयः प्रदेशास्तेपामप्यन्या-
 न्यसंयोगोपयोगिता भावनीया, तस्मादसहस्रेयप्रदेशात्मके स्वस्थित्या व्यवस्थिते लोके यावन्तत्रिकसंयोगा-
 दयोऽसहस्रेयकसंयोगपर्यन्ताः संयोगा जायन्ते तावन्त्यानुपूर्वीद्रव्याणि भवन्ति, प्रतिसंयोगमाधेयद्रव्यस्य
 भेदेनावस्थितिसद्भावाद्, आधेयभेदे चाधारभेदात्, न हि नभःप्रदेशा येनैव स्वरूपैकस्मिन्नाधेये उपयुज्यन्ते
 तेनैव स्वरूपेणाधेयान्तरेऽपि, आधेयैकताप्रसङ्गाद्, एकस्मिन्नाधारस्वरूपे तदवगणाद्भ्युपगमाद्, घटे तत्स्वरूप-
 वत्, तस्मात्त्यादिसंयोगानां लोके बहुत्वादानुपूर्वीणां बहुत्वं भावनीयम्, अवक्तव्यकानि तु स्तोकानि,
 द्विकसंयोगानां तत्र स्तोकत्वाद्, अनानुपूर्व्योऽपि स्तोका एव, लोकप्रदेशसहस्रमात्रत्वाद् । अत्र सुखप्रतिप-
 त्यर्थं लोके किल पञ्चाकाशप्रदेशाः कल्प्यन्ते, तद्यथा-००; अत्रानानुपूर्व्यस्तावत् पञ्चैव प्रतीताः, अवक्त-
 व्यकानि त्वष्टी, द्विकसंयोगानामिहाष्टानामेव सम्भवाद्, आनुपूर्व्यस्तु षोडश संभवन्ति, दशानां त्रिकसं-
 योगानां पञ्चानां चतुष्कसंयोगानामेकस्य तु पञ्चकयोगस्येह लाभाद्, दश त्रिकयोगाः कथमिह लभ्यन्ते?

इति नेदु, उच्यते, पद् तावत् मध्यव्यवस्थापितेन सह लभ्यन्ते चत्वारस्तु त्रिकसंयोगा दिग्व्यवस्थापितै-
शतुभिरेय केवलैरिति, चतुष्कयोगास्तु चत्वारो मध्यव्यवस्थापितेन सह लभ्यन्ते, एकस्तु तन्निरपेक्षैर्दिग्व्यव-
स्थितैरेवेति सर्वे पञ्च, पञ्चकयोगस्तु प्रतीत एवेति, तदेवं प्रदेशपञ्चकप्रस्तारेऽप्यानुपूर्वीणां बाहुल्यं दृश्यते,
अत एव तदनुसारेण सञ्जायतोऽसद्व्येयप्रदेशात्मके लोकेऽत्रानुपूर्वीद्रव्याणां शेषेभ्योऽसह्यातगुणत्वं भावनी-
यमित्यलं विस्तरेण । उक्तं भागद्वारम्, साम्प्रतं भावद्वारम्—

नेगमववहाराणं आणुपुषीदवाइं कयरंमि भावे होजा?, णियमा साइपारिणामिए
भावे होजा, एवं दोणिणवि ।

तत्र च द्रव्याणां त्र्यादिप्रदेशावगाहपरिणामस्य एकप्रदेशावगाहपरिणामस्य द्विप्रदेशावगाहपरिणामस्य च
सादिपरिणामिरूत्वात् त्रयाणामपि सादिपरिणामिकभाववर्तित्वं भावनीयमिति । अल्पबहुत्वद्वारे—
एएसि णं भंते ! नेगमववहाराणं आणुपुषीदवाणं अणाणुपुषीदवाणं अवत्तवगद-
वाण य दवट्टयाए पएसट्टयाए दवट्टपएसट्टयाए कयरे कयरोहिंतो अप्पा वा बहुआ
वा लुळा वा विसेसाहिआ वा ?, गोयमा ! सवत्थोवाइं नेगमववहाराणं अवत्तवग-

द्वाइं दधट्टयाए अणाणुपुवीदवाइं विसेसाहियाइं आणुपुवीद-
 वाइं दधट्टयाए असंखेज्जगुणाइं, पएसट्टयाए सवत्थोवाइं णेगमववहाराणं अणा-
 णुपुवीदवाइं अपएसट्टयाए अवत्तवगदवाइं पएसट्टयाए विसेसाहियाइं आणु-
 पुवीदवाइं पएसट्टयाए असंखेज्जगुणाइं, दधट्टपएसट्टयाए सवत्थोवाइं णेगमवव-
 हाराणं अवत्तवगदवाइं दधट्टयाए अणाणुपुवीदवाइं दधट्टयाए अपएसट्टयाए
 विसेसाहियाइं अवत्तवगदवाइं पएसट्टयाए विसेसाहियाइं आणुपुवीदवाइं द-
 व्वट्टयाए असंखेज्जगुणाइं ताइं चेव पएसट्टयाए असंखेज्जगुणाइं, से तं अणुगमे । से
 तं णेगमववहाराणं अणोवणिहिआ खेत्ताणुपुवी (सू० १०१)

इह द्रव्यगणनं द्रव्यार्थता प्रदेशगणनं प्रदेशार्थता उभयगणनं तृभयार्थता, तत्रानुपूर्व्यां विशिष्टद्रव्या-
 वगाहोपलक्षिताख्यादिनभःप्रदेशसमुदायास्तावद् द्रव्याणि समुदायारम्भकास्तु प्रदेशाः, अनानुपूर्व्यां त्वैकै-
 कप्रदेशावगाहिद्रव्योपलक्षिताः सकलनभःप्रदेशाः प्रत्येकं द्रव्याणि, प्रदेशास्तु न संभवन्ति, एकैकप्रदेशद्रव्ये हि
 प्रदेशान्तराययोगाद्, अवरूप्यकेषु तु यावन्तो लोके द्विकयोगाः संभवन्ति तावन्ति प्रत्येकं द्रव्याणि तदा-

रम्भकास्तु प्रदेशा इति, शेषा त्वत्र व्याख्या द्रव्यानुपूर्वीवत् कर्तव्येति, नवरं 'सधत्थोवाइं णेगमववहाराणं अवत्तव्वगदवाइं'मित्यादि, अत्राह-ननु यदा पूर्वोक्तयुक्त्या एकैको नभःप्रदेशोऽनेकेषु द्विकसंयोगेषूपयुज्यते तदा अनानुपूर्वीद्रव्येभ्योऽवक्तव्यकद्रव्याणामेव बाहुल्यमवगम्यते, यतः पूर्वोक्तायामपि पञ्चप्रदेशानभःकल्पनायामवक्तव्यकद्रव्याणामेवाष्टसहस्रोपेतानां पञ्चसहस्रेभ्योऽनानुपूर्वीद्रव्येभ्यो बाहुल्यं दृष्टं, तत्कथमत्र व्यत्ययः प्रतिपाद्यते?, सत्यम्, अस्येतत् केवलं लोकांमध्ये, लोकपर्यन्तवर्तिनिष्कृद्गतास्तु ये कण्टकाकृतयो विश्रेण्या निर्गता एकाकिनः प्रदेशास्ते विश्रेणिव्यवस्थितत्वात्तदवक्तव्यकत्वायोग्या इत्यनानुपूर्वीसहस्रायामेवान्तर्भवन्ति, अतो लोकमध्यगतां निष्कृद्गतां च प्रस्तुतद्रव्यसहस्रां मीलयित्वा यदा केवली चिन्तयति तदाऽवक्तव्यकद्रव्याण्येव स्तोकानि, अनानुपूर्वीद्रव्याणि तु तेभ्यो विशेषाधिकतां प्रतिपद्यन्ते, अत्र निष्कृद्स्थापना ४४४, अत्र विश्रेणिलिखितौ द्वौ अवक्तव्यकायोग्यौ द्रष्टव्याविति, एवम्भूताश्च क्रि-लामी सर्वलोकपर्यन्तेषु बहवः सन्तीत्यनानुपूर्वीणां बाहुल्यमित्यलं विस्तरेण । अनुपूर्वीद्रव्याणां तु तेभ्योऽसहस्रात्तगुणत्वं भावितमेव, शेषं द्रव्यानुपूर्व्यनुसारेण भावनीयं, नवरमुभयार्थताविचारे आनुपूर्वीद्रव्याणि स्वद्रव्येभ्यः प्रदेशार्थतयाऽसहस्रेयगुणानि, कथम्?, एकैकस्य तावद् द्रव्यस्य न्यादिभिरसहस्रेयान्तैर्नभःप्रदेशैरारब्धत्वात्, नभःप्रदेशानां च समुदितानामप्यसहस्रेयत्वादिति । 'से त'मित्यादि निगमनद्वयम् ॥ १०१ ॥ उक्ता नैगमव्यवहारमतेनानौपनिधिकी क्षेत्रानुपूर्वी, अथ तामेव संग्रहमतेन विभणिपुराह—

से किं तं संगहस्स अणोवणिहिआ खेत्ताणुपुब्बी?, २ पंचविहा पणत्ता, तंजहा-
 अट्टपयरूवणया भंगसमुक्कित्तणया भंगोवदंसणया समोआरे अणुगमे, से किं तं
 संगहस्सं अट्टपयरूवणया?, २ तिपएसोगाढे आणुपुब्बी चउप्पएसोगाढे आणुपुब्बी
 जाव दसंपएसोगाढे आणुपुब्बी संखिज्जपएसोगाढे आणुपुब्बी असंखिज्जपएसोगाढे
 आणुपुब्बी एगपएसोगाढे अणाणुपुब्बी दुपएसोगाढे अवत्तव्वए, से तं संगहस्स अ-
 ट्टपयरूवणया । एआए णं संगहस्स अट्टपयरूवणयाए किं पओअणं?, संगहस्स
 अट्टपयरूवणयाए संगहस्स भंगसमुक्कित्तणया कज्जइ, से किं तं संगहस्स भंगसमु-
 क्कित्तणया?, अत्थि आणुपुब्बी अत्थि अणाणुपुब्बी अत्थि अवत्तव्वए, अहवा
 अत्थि आणुपुब्बी अ अणाणुपुब्बी अ एवं जहा दव्वाणुपुब्बीए संगहस्स तथा भा-
 णिअब्बं जाव से तं संगहस्स भंगसमुक्कित्तणया । एआए णं संगहस्स भंगसमुक्कि-
 त्तणयाए किं पओअणं?, एआए णं संगहस्स भंगसमुक्कित्तणयाए संगहस्स भंगो-

वदंसणया कज्जइ, से किं तं संगहस्स भंगोवदंसणया?, २ तिपएसोगाढे आणुपुवी
एगपएसोगाढे अणाणुपुवी दुपएसोगाढे अवत्तवए अहवा तिपएसोगाढे अ एगप-
एसोगाढे अ आणुपुवी अ अणाणुपुवी अ एवं जहा द्वाणुपुवीए संगहस्स तथा
खेत्ताणुपुवीएवि भाणिअवं जाव से तं संगहस्स भंगोवदंसणया । से किं तं स-
मोआरे?, ३ संगहस्स आणुपुवीदवाइं कहिं समोअरंति? किं आणुपुवीदवेहिं
समोअरंति अणाणुपुवीदवेहिं अवत्तवगदवेहिं?, तिणिवि सट्टाणे समोअरंति, से
तं समोआरे । से किं तं अणुगमे?, २ अट्टविहे पणत्ते, तंजहा-संतपथपरूवणया
जाव अप्पावहुं नत्थि ॥ ११ ॥ संगहस्स आणुपुवीदवाइं किं अत्थि णत्थि?, नियमा
अत्थि, एवं तिणिवि, सेसगदाराइं जहा द्वाणुपुवीए संगहस्स तथा खेत्ताणुपु-
वीएवि भाणिअवाइं, जाव से तं अणुगमे । से तं संगहस्स अणोवणिहिआ खे-
त्ताणुपुवी । से तं अणोवणिहिआ खेत्ताणुपुवी (सू० १०२)

इह संग्रहाभिमतद्रव्यानुपूर्व्यनुसारेण निखिलं भावनीयं, नवरं क्षेत्रप्राधान्यादत्र 'तिपएसोगाढा आणु-
पुंवी जाच असंखेज्जपएसोगाढा आणुपुवी एगपएसोगाढा अणाणुपुवी अणाणुपुवी दुपएसोगाढा अवत्तवए'
इत्यादि वक्तव्यं, शेषं तथैवेति ॥ १०२ ॥ उक्ता अनौपनिधिकी क्षेत्रानुपूर्वी, अथौपनिधिकी तां निर्दि-

दिक्षुराह—

से किं तं उवणिहिआ खेत्ताणुपुवी?, २ तिविहा पणत्ता, तंजहा-पुवाणुपुवी प-
च्छाणुपुवी अणाणुपुवी । से किं तं पुवाणुपुवी?, २ अहोलोए तिरिअलोए उड्डलोए,
से तं पुवाणुपुवी । से किं तं पच्छाणुपुवी?, २ उड्डलोए तिरिअलोए अहोलोए,
से तं पच्छाणुपुवी । से किं तं अणाणुपुवी?, २ एआए चव एगाइआए एगुत्तरि-
आए तिगच्छगयाए सेढीए अन्नमन्नवभासो दुरुवूणो; से तं अणाणुपुवी ।

अत्र व्याख्या पूर्ववत् कर्तव्या, नवरं तत्र द्रव्यानुपूर्व्यधिकाराद् धर्मोस्तिकायादिद्रव्याणि पूर्वानुपूर्व्यादि-
त्वेनोदाहृतानि, अत्र तु क्षेत्रानुपूर्व्यधिकारादधोलोकादिक्षेत्रविशेषा इति, इह चोर्ध्वाधश्चतुर्दशरज्ज्वायतस्य
विस्तरतस्वनियतस्य पञ्चास्तिकायमस्य लोकस्य त्रिधा परिकल्पनेऽधोलोकादिविभागाः सम्पद्यन्ते, तत्रास्यां
रत्नभायां बहुसमभूभागे मेरुमध्ये नभःप्रतरद्वयेऽष्टप्रदेशो रुचकः समस्ति, तस्य च प्रतरद्वयस्य मध्ये एक-

स्माद्धस्तनप्रतरादारभ्याधोऽभिमुखं नव योजनशतानि परिहृत्य परतः सातिरेकससरज्जवायतोऽधोलोकः; तत्र लोकयते-केवलप्रज्ञया परिच्छिद्यत इति लोकः; अधोव्यवस्थितो लोकोऽधोलोकः; अथवा अधःशब्दोऽशुभपर्यायः; तत्र च क्षेत्रानुभावाद् बाहुल्येनाशुभ एव परिणामो द्रव्याणां जायते, अतोऽशुभपरिणामवद्-द्रव्ययोगादधः-अशुभो लोकोऽधोलोकः, उक्तं च—“अहव अहोपरिणामो खेत्तणुभावेण जेण ओसणं । असुभो अहोत्ति भणिओ दवाणं तेणऽहोलोगो ॥ १ ॥”त्ति, तस्यैव रुचकप्रतरद्वयस्य मध्ये एकस्मादुपरितनप्रतरादारभ्योर्ध्वं नव योजनशतानि परिहृत्य परतः किञ्चिद्भूतससरज्जवायत ऊर्ध्वलोकः; ऊर्ध्वम्-उपरिव्यवस्थापितो लोकः ऊर्ध्वलोकः; अथवा ऊर्ध्वशब्दः शुभपर्यायः; तत्र च क्षेत्रस्य शुभत्वात्तदनुभावाद् द्रव्याणां प्रायः शुभा एव परिणामा भवन्ति, अतः शुभपरिणामवद्द्रव्ययोगादूर्ध्वः-शुभो लोक ऊर्ध्वलोकः; उक्तं च—“उड्ढंति उवरि जं चिय सुभखित्तं खेत्तओ य दधगुणा । उप्पज्जंति सुभा वा तेण तओ उड्ढुलोगोत्ति ॥ १ ॥” तयोश्चाधोलोकोर्ध्वलोकयोर्मध्ये अष्टादशयोजनशतानि तिर्यग्लोकः; समयपरिभाषया तिर्यग-मध्ये व्य-वस्थितो लोकस्तिर्यग्लोकः; अथवा तिर्यक्शब्दो मध्यमपर्यायः; तत्र च क्षेत्रानुभावात् प्रायो मध्यमपरिणामवन्त्येव द्रव्याणि संभवन्ति, अतस्तद्योगास्तिर्यङ्-मध्यमो लोकस्तिर्यग्लोकः; अथवा स्वकीयोर्ध्वाधोभा-

१ अथवा अथ परिणाम क्षेत्रानुभावेन येनोत्सन्नम् । अशुभोऽध इति भणित द्रव्याणा तेनाधोलोक ॥ १ ॥ २ ऊर्ध्वमिति उपरि यदेव शुभक्षेपेन क्षेत्रतश्च द्रव्यगुणा उदरयन्ते शुभा वा तेन सक ऊर्ध्वलोक इति ॥ १ ॥

गात्तिर्यग्भाग एवातिविशालतयाऽत्र प्रधानम्, अतस्तेन व्यपदेशः कृतः, तिर्यग्भागप्रधानो लोकस्तिर्यग्-
ग्लोकः, उक्तं च—“मज्झणुभावं खेत्तां जं तं तिरियंति वयणपज्जवओ । भण्णइ तिरियं विसालं अतो व तं
तिरियलोगोत्ति ॥ १ ॥” ‘वयणपज्जवओ’ स्ति मध्यानुभाववचनस्य तिर्यग्ध्वनं: पर्यायतामाश्रित्येत्यर्थः । अत्र
च जघन्यपरिणामवद्द्रव्ययोगतो जघन्यतया गुणस्थानकेषु मिथ्यादृष्टेरिवादावेयाधोलोकस्योपन्यासः, तदुपरि
मध्यमद्रव्यवत्त्वात् मध्यमतया तिर्यग्लोकस्य, तदुपरिष्ठादुत्कृष्टद्रव्यवत्त्वाद्दूर्ध्वलोकस्योपन्यास इति पूर्वानु-
पूर्वीत्वसिद्धिः, पश्चानुपूर्वी तु व्यत्ययेन प्रतीतैव, अतानुपूर्व्यां तु पदत्रयस्य पद्म भङ्गा भवन्ति, ते च पूर्व-
दर्शिता एव, शेषभावना स्विह प्राग्वदेवेति । अत्र च क्वचिद्वाचनान्तरे एकप्रदेशावगाढादीनां असह्यात-
प्रदेशावगाढान्तानां प्रथमं पूर्वानुपूर्व्यादिभाव उक्तो दृश्यते, सोऽपि क्षेत्रानुपूर्वर्यधिकाराद्विरुद्ध एव, सुग-
मत्वाचोक्तानुसारेण भावनीय इति ॥ साम्प्रतं वस्त्वन्तरविषयत्वेन पूर्वानुपूर्व्यादिभावं दिदर्शयिपुरधोलो-
कादीनां च भेदपरिज्ञाने शिष्यव्युत्पत्तिं पश्यन्नाह—

अहोलोअखेत्ताणुपुवी तिविहां पणत्ता, तंजहा-पुवाणुपुवी पच्छाणुपुवी अणा-
णुपुवी । से किं तं पुवाणुपुवी?, २ रयणत्पभा सक्करप्पभा वालुअप्पभा पंक्कप्पभा

१ मयानुभावं क्षेत्रं यत् तत्तिर्यगिति वचनपर्यवात् । भण्यते तिर्यग् विशालमतो वा स तिर्यग्लोक इति ॥ १ ॥

धूमप्पभा तमप्पभा तमतमप्पभा, से तं पुवाणुपुवी । से किं तं पच्छाणुपुवी ?, २
तमतमा जाव रयणप्पभा, से तं पच्छाणुपुवी । से किं तं अणाणुपुवी ?, २ एआए
चेव एगाइआए एगुत्तरिआए सत्तगच्छगयाए सेठीए अन्नमन्नग्भासो दुरूवूणो, से तं
अणाणुपुवी । तिरिअलोअखेत्ताणुपुवी तिविहा पणत्ता, तंजहा-पुवाणुपुवी
पच्छाणुपुवी अणाणुपुवी ।

‘अहोलोयखेत्ताणुपुवी तिविहे’त्यादि, अधोलोकक्षेत्रविषया आनुपूर्वी २, औपनिधिकीति प्रक्रमाल्लभ्यते,
सा त्रिविधा प्रज्ञप्ता, तद्यथेत्यादि शेषं पूर्ववद्भावनीयं यावद्रत्नप्रभेत्यादि, इन्द्रनीलादिवहुविधरत्नसम्भवाद्भ्र-
रकवर्जं प्रायो रत्नानां प्रभा-ज्योत्स्ना यस्यां सा रत्नप्रभा एवं शर्कराणाम्-उपलखण्डानां प्रभा-प्रकाशनं
स्वरूपेणावस्थानं यस्यां सा शर्कराप्रभा, वालुकाया चालिकाया वा-परुषपांशूत्कररूपायाः प्रभा-स्वरूपाव-
स्थितिर्यस्यां सा वालुकाप्रभा चालिकाप्रभा वेति, पङ्कस्य प्रभा यस्यां सा पङ्कप्रभा, पङ्काभद्रव्योपलक्षिते-
त्यर्थः; धूमस्य प्रभा यस्यां सा धूमप्रभा, धूमाभद्रव्योपलक्षितेत्यर्थः; तमसः प्रभा यस्यां सा तमःप्रभा, कृष्ण-
द्रव्योपलक्षितेत्यर्थः; क्वचित्तमेति पाठः; तत्रापि तमोरूपद्रव्ययुक्तत्वात्तमा इति, महातमसः प्रभा यस्यां सा
महातमःप्रभा, अतिकृष्णद्रव्योपलक्षितेत्यर्थः; क्वचित्तमतेति पाठः; तत्राप्यतिशयवत्तमस्तमस्तमस्तद्रूपद्र-

व्ययोगात् तमस्तमा इति, अत्र प्रज्ञापकप्रत्यासन्नेति रत्नप्रभाया आदाद्युपन्यासः कृतः, ततः परं व्यवहितव्य-
वहिततरादित्वात् क्रमेण शर्कराप्रभादीनामिति पूर्वानुपूर्वीत्वं, व्यत्ययेन पञ्चानुपूर्वीत्वम्, अमीषां च सप्तानां
पदानां परस्परारभ्यासे पञ्च सहस्राणि चत्वारिंशदधिकानि भङ्गानां भवन्ति, तानि चाद्यन्तभङ्गकद्वयरहिता-
न्यनानुपूर्व्यां द्रष्टव्यानीति, शेषभावना पूर्ववदिति ॥

से किं तं पुष्पाणुपुष्पी?, २ जंबूद्वीवे लवणे धायइ कालोअ पुक्खरे वरुणे । खीर घयं
खोअ नंदी अरुणवरे कुंडले रुअगे ॥ १२ ॥ आभरणवत्थगंधे उप्पलतिलए अ पुढवि-
निहिरयणे । वासहरदहनईओ विजया वक्खारकप्पिदा ॥ १३ ॥ कुरुमंदरआवासा कूडा
नक्खत्तचंदसूरा य । देवे नागे जक्खे भूए अ सयंभूरमणे अ ॥ १४ ॥ से तं पुष्पाणु-
पुष्पी । से किं तं पच्छाणुपुष्पी?, २ सयंभूरमणे अ जाव जंबूद्वीवे, से तं पच्छाणु-
पुष्पी । से किं तं अणाणुपुष्पी?, २ एआए चव एगाइआए एगुत्तरिआए असंखेज-
गच्छगयाए सेठीए अणमणब्भासो दुरुवूणो, से तं अणाणुपुष्पी ।

तिर्यग्लोके क्षेत्रानुपूर्व्यां 'जंबूद्वीवे' इत्यादिगाथाव्याख्या-द्राभ्यां प्रकाराभ्यां स्थानदातृत्वाहाराद्युपष्टम्भ-

हेतुत्वलक्षणाभ्यां प्राणिनः पान्तीति द्वीपाः-जन्त्वावासभूतक्षेत्रविशेषाः सः
इति समुद्राः-प्रचुरजलोपलक्षिताः क्षेत्रविशेषा एव, एते च तिर्यग्लोके
तत्र समस्तद्वीपसमुद्राभ्यन्तरभृतत्वेनादौ तावज्जम्बूद्वेषोपलक्षितो द्वीपो
क्षिप्य स्थितो लवणरसाखादनीरधूरितः समुद्रो लवणसमुद्रः, एकदेशेन
त्वाद्, एवं पुरस्तादपि यथासम्भवं द्रष्टव्यं, 'धायद् कालोय'ति, ततो
स्थितो धातकीवृक्षलण्डोपलक्षितो द्वीपो धातकीलण्डः, तत्परितोऽपि शुद्धोदकरसाखादः
तं च परिक्षिप्य स्थितः पुष्करैः-पद्मवरैरुपलक्षितो द्वीपः पुष्करवरद्वीपः, तत्परितोऽपि शुद्धोदकरसाखादः
पुष्करोदः समुद्रः, अनयोश्च द्वयोरप्येकैव पदेनात्र संग्रहो द्रष्टव्यः 'पुक्खरे'त्ति, एवमुत्तरत्रापि, ततो
णो'त्ति वरुणवरो द्वीपस्ततो वारुणीरसाखादो वारुणोदः समुद्रः, 'खीर'त्ति क्षीरवरो द्वीपः क्षीररसाखादः
क्षीरोदः समुद्रः, 'घय'त्ति घृतवरो द्वीपः घृतरसाखादो घृतोदः समुद्रः, 'खोय'त्ति इक्षुवरो द्वीपः इक्षुरसा-
खाद् एवेक्षुरसः समुद्रः, इत ऊर्ध्वं सर्वेऽपि समुद्राः द्वीपसदृशानामानो मन्तव्याः, अपरं च स्वयम्भूरमण-
वर्जाः सर्वेऽपीक्षुरसाखादाः, तत्र द्वीपनामान्यमूनि, तद्यथा नन्दी-समृद्धिस्तथा ईश्वरो द्वीपो नन्दीश्वरः, एव,
मरुणचरः अरुणावासः कुण्डलचरः शङ्खचरः रुचकवर इत्येवं पद् द्वीपनामानि चूर्णौ लिखितानि दृश्यन्ते-
सूत्रे तु 'नन्दी अरुणवरे कुण्डले रुयगे' इत्येतस्मिन् गाथादले चत्वार्येव तान्युपलभ्यन्ते, अतः चूर्णिलिखि-

सुप्रया-भायोदया
मल्लकमसंभ्रया
जम्बूद्वीपः, ततानं
समुद्रापरस्य
लवणसमुद्रं
कालोदः
शुद्धोदकरसाखादः
पुष्करैः
पद्मवरैः
पुष्करैः
पुष्करैः
पुष्करैः

तानुसारेण रुचकखयोदशः, सूत्रलिखितानुसारतस्तु स एवैकादशो भवति, तत्त्वं तु केवलिनो विदन्तीति
गाथार्थः ॥ इदानीमनन्तरोक्तद्वीपसमुद्राणामवस्थितिरूपप्रतिपादनार्थं शेषाणां तु नामाभिधानार्थमाह—
“जंबुद्वीबाओ खलु निरन्तरा. सेसया असंखइमा । सुयगवरकुसवराविय कौचवराभरणमाई य ॥ १ ॥” इति,
व्याख्या—एते पूर्वोक्ताः सर्वेऽपि जम्बूद्वीपादारभ्य ‘निरन्तरा’ नैरन्तर्येण व्यवस्थिताः, न पुनरमीषामन्तरेऽपरो
द्वीपः कश्चनपि समस्तीति भावः, ये तु शेषका सुजगवरादय इत ऊर्ध्वं वक्ष्यन्ते ते प्रत्येकमसङ्ख्याततमा
द्रष्टव्याः, तथाहि—‘सुजगवरे’ति पूर्वोक्ताद् रुचकवराद् द्वीपादसङ्ख्येयान् द्वीपसमुद्रान् गत्वा सुजगवरो
नाम द्वीपः समस्ति, ‘कुसवरे’ति ततोऽप्यसङ्ख्येयान् गत्वा कुशवरो नाम द्वीपः समस्ति, अपिचेति
समुच्चये, ‘कौचवरे’ति ततोऽप्यसङ्ख्येयान् क्रौञ्चवरो नाम द्वीपः समस्ति, ‘आभरणमाई य’त्ति
एवमसङ्ख्येयान् द्वीपसमुद्रानुल्लङ्घ्याऽऽभरणादिनामसदृशानामानश्च द्वीपा वक्तव्याः, समु-
द्रास्तु तत्सदृशानामान एव भवन्तीत्युक्तमेवेति गाथार्थः ॥ इयं च गाथा कस्याश्चिद्वाचनायां न दृश्यत एव,
केवलं कापि वाचनाविशेषे दृश्यते, टीकाचूर्णयोस्तु तद्व्याख्यानमुलभ्यत इत्यस्माभिरपि व्याख्यातेति । ताने-
वाभरणादीनाह—‘आभरणवत्थे’त्यादि गाथाद्वयम्, असङ्ख्येयानाम् असङ्ख्येयानां द्वीपानामन्ते आभ-
रणवस्त्रगन्धोत्पलतिलकादिपर्यायसदृशानामक एकैकोऽपि द्वीपस्तावद्वक्तव्यो यावदन्ते स्वयम्भूरमणो द्वीपः,
शुद्धोदकरसः स्वयम्भूरमण एव समुद्र इति गाथाद्वयभावार्थः ॥ ननु यद्येवं तर्ह्यसङ्ख्येयान् द्वीपानतिक्रम्य ये

ईसिपञ्भारा, से तं पुवाणुपुवी । से किं तं पच्छाणुपुवी ?, २ ईसिपञ्भारा जाव
सोहम्मे, से तं पच्छाणुपुवी । से किं तं अणाणुपुवी ?, २ एआए चैव एगाइआए
एयुत्तरिआए पँन्नरसगच्छगयाए सेढीए अन्नमन्नञ्भसो दुरूवूणो, से तं अणाणुपुवी ।
अहवा उवणिहिआ खेत्ताणुपुवी तिविहा पणत्ता, तंजहा-पुवाणुपुवी पच्छाणुपुवी
अणाणुपुवी, से किं तं पुवाणुपुवी ?, २ एगपएसोगाढे दुपएसोगाढे दसपएसोगाढे
संखिज्जपएसोगाढे जाव असंखिज्जपएसोगाढे, से तं पुवाणुपुवी । से किं तं पच्छा-
णुपुवी ?, २ असंखिज्जपएसोगाढे संखिज्जपएसोगाढे जाव एगपएसोगाढे, से तं प-
च्छाणुपुवी । से किं तं अणाणुपुवी ?, २ एआए चैव एगाइआए एयुत्तरिआए असं-
खिज्जगच्छगयाए सेढीए अन्नमन्नञ्भसो दुरूवूणो, से तं अणाणुपुवी । से तं उव-
णिहिआ खेत्ताणुपुवी । से तं खेत्ताणुपुवी (सू० १०३)

ऊर्ध्वलोफक्षेत्रानुपूर्व्या 'सोहम्मे'त्यादि, सकलविमानप्रधानसौधर्मावतंसकाभिधानविमानविशेषोपलक्षि-

तत्वात् सौधर्मः, एवं सकलविमानप्रधानेशानावतंसकविमानविशेषोपलक्षित ईशानः, एवं तत्तद्विमानावतंसकप्रधान्येन तत्तन्नाम वाच्यं, यावत् सकलविमानप्रधानाच्युतावतंसकाभिधानविमानविशेषोपलक्षितोऽच्युतः, लोकपुरुषस्य श्रीवाविभागे भवानि विमानानि त्रैधेयकानि, नैपामन्यान्युत्तराणि विमानानि सन्तीत्यनुत्तरविमानानि, ईपद्भाराक्रान्तपुरुषपन्नता अन्तेष्वितीपत्प्राग्भारेति, अत्र प्रज्ञापकप्रत्यासत्तेरादौ सौधर्मस्योपन्यासः, ततो व्यवहितादिरूपत्वात् क्रमेणेशानादीनामिति पूर्वानुपूर्वीत्वं, शेषभावना तुः पूर्वोक्तानुसारतः कर्तव्येति क्षेत्रानुपूर्वी समाप्ता ॥ १०४ ॥ उक्ता क्षेत्रानुपूर्वी, साम्प्रतं प्रागुद्दिष्टामेव क्रमप्रासां कालानुपूर्वी व्याचिख्यासुराह—

से किं तं कालाणु० ?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा-उवणिहिआ य अणोवणिहिआ य (सू० १०४) । तत्थ णं जा सा उवणिहिआ सा ठप्पा, तत्थ णं जा सा अणोवणिहिआ सा दुविहा पणत्ता, तंजहा-णेगमववहाराणं संगहस्स य (सू० १०५) । से किं तं णेगमववहाराणं अणोवणिहिआ कालाणु० ?, २ पंचविहा पणत्ता, तंजहा-अट्टपयपरूवणया भंगसमुक्कित्तणया भंगोवदंसणया समोआरे अणुगमे (सू० १०६) । से किं तं णेगमववहाराणं अट्टपयपरूवणया ?, २ तिसमथट्ठिइए आणु० जाव दससम-

यट्टिईए आणु० संखिजसमयट्टिईए आणु० असंखिजसमयट्टिईए आणु० एगसमय-
ट्टिईए अणाणु० दुसमयट्टिईए अवत्तवए, तिसमयठिइआओ आणुपुवीओ एगसम-
यट्टिईआओ अणाणु० ओ दुसमयट्टिईआ अवत्तवगाई, से तं नेगमववहाराणं अट्टप-
यपरूवणया । एआए णं नेगमववहाराणं अट्टपयपरूवणयाए किं पओअणं ?; एआए
णं नेगमववहाराणं अट्टपयपरूवणयाए नेगमववहाराणं भंगसमुक्कित्तणया कज्जइ
(सू० १०७) । से किं तं नेगमववहाणं भंगसमुक्कित्तणया ?; २ अत्थि आणु० अत्थि
अणाणु० अत्थि अवत्तवए, एवं दवाणुपुवीगमेणं कालाणुपुवीएवि ते चेव छ-
वीसं भंगा भाणिअवा जाव से तं नेगमववहाराणं भंगसमुक्कित्तणया । एआए णं
नेगमववहाराणं भंगसमुक्कित्तणयाए किं पओअणं ?; एआए णं नेगमववहाराणं
भंगसमुक्कित्तणयाए नेगमववहाराणं भंगोवदंसणया कज्जइ (सू० १०८) से किं तं
नेगमववहाराणं भंगोवदंसणया ?; २ तिसमयट्टिईए आणु० एगसमयट्टिईए अणाणु०

दुसमयट्टिईए अवत्तवए, तिसमयट्टिईआ आणणुपुवीओ एगसमट्टिईआ अणाणुपु-
वीओ दुसमयट्टिईआ अवत्तवगाइं, अंहवा तिसमयट्टिईए अ एगसमयट्टिईए अ
आणु० अणाणु० अ, एवं तथा चेव द्वाणु० गमेणं छवीसं भंगा भाणिअवा,
जाव से तं णेगमववहाराणं भंगोवदंसणया (सू० १०९) । से किं तं समोआरे ?
२ णेगमववहाराणं आणु०दवाइं कहिं समोअरंति ? किं आणु०दवेहिं समोअरंति ?
अणाणु०दवेहिं० ? , एवं तिण्णिवि सट्टाणे समोअरंति इति. भाणिअवं । से तं समो-
आरे (सू० ११०) । से किं तं अणुगमे ? , २ णवविहे पणत्ते, तंजहा-संतपयपरूव-
णया जाव अप्पाचहुं चेव ॥ १५ ॥ णेगमववहाराणं आणुपुव्वीदव्वाइं किं अत्थि ण-
रिथि ? , नियमा तिण्णिवि अत्थि । णेगमववहाराणं आणु०दव्वाइं किं संखेज्जाइं असं-
खेज्जाइं अणंताइं ? , तिण्णिवि नो संखिज्जाइ असंखेज्जाइं नो अणंताइं

अत्राक्षरगमनिका यथा ब्रह्मानुपूर्व्या तथा कर्तव्या यावत् 'तिसमयट्टिईए आणुपुवी'त्यादि, त्रयः स-
मयाः स्थितिर्पत्य परमाणुद्वयणुफण्यणुकायंनन्ताणुकरूकन्धपर्यन्तस्य ब्रह्मचिशेषस्य स त्रिसमयस्थितिर्ब्रह्मचि-

शेष आनुपूर्वीति, आह-ननु यदि द्रव्यविशेष एवात्राप्यानुपूर्वी कथं तर्हि तस्य कालानुपूर्वीत्वं?, नैतदेवम्, अभिप्रायापरिज्ञानाद्, यतः समयत्रयलक्षणकालपर्यायविशिष्टमेव द्रव्यं गृहीतं, ततश्च पर्यायपर्यायिणोः कथञ्चिद्भेदात् कालपर्यायस्य चेह प्राधान्येन चिबक्षितत्वाद् द्रव्यस्यापि विशिष्टस्य कालानुपूर्वीत्वं न दुष्यति, मुख्यं समयत्रयस्यैवात्रानुपूर्वीत्वं, किन्तु तद्विशिष्टद्रव्यस्यापि तद्भेदोपचारात्तदुक्तं इति भावः, एवं चतुःसमय-स्थित्यादिष्वपि वाच्यं, यावद्दश समयाः स्थितिर्यस्य परमाणवादिद्रव्यसङ्घातस्य स तथा, सङ्घेयाः समयाः स्थितिर्यस्य परमाणवादेः स तथा, अनन्तास्तु समया द्रव्यस्य स्थितिरेव न भवति, स्वाभाव्याद्, इत्युक्तमेवेति, शेषा बहुचयननिर्देशादिभावना पूर्ववदेव, एक-समयस्थितिकं परमाणवाद्यनन्ताणुकस्कन्धपर्यन्तं द्रव्यमनानुपूर्वी, द्विसमयस्थितिकं तु तदेवायत्कथ्यकमिति, शेषं पूर्वोक्तानुसारेण सर्वं भावनीयं, यावद् द्रव्यप्रमाणद्वारे 'नो संखेज्जाइं असंखेज्जाइं नो अणंताइं' इति, अस्य भावना-इह श्यादिसमयस्थितिकानि परमाणवादिद्रव्याणि लोके यद्यपि प्रत्येकमनन्तानि प्राप्यन्ते तथाऽपि समयत्रयलक्षणायाः स्थितेरेकस्वरूपत्वात् कालस्य चेह प्राधान्येन द्रव्यबहुत्वस्य गुणीभूतत्वात् त्रि-समयस्थितिकैरनन्तैरप्येकमेवानुपूर्वीद्रव्यम्, एवं चतुःसमयलक्षणायाः स्थितेरेकत्वादनन्तरपि चतुःसमयस्थि-तिकद्रव्यैरेकमेवानुपूर्वीद्रव्यम्, एवं समयबृद्ध्या तावन्नैयं यावद्सङ्घेयसमयलक्षणायाः स्थितेरेकत्वादनन्तै-रप्यसङ्घेयसमयस्थितिकैर्द्रव्यैरेकमेवानुपूर्वीद्रव्याणि भवन्ति, एव-

मनानुपूर्व्यवक्तव्यरुद्रव्याण्यपि प्रत्येकमसंश्लेष्यानि वाचयानि, अत्राह-नन्वेकसमयस्थितिकद्रव्यस्थानानु-
पूर्वीत्वं द्विसमयस्थितिकस्य त्ववक्तव्यकत्वमुक्तं तत्र यद्यप्येकद्विसमयस्थितीनि परमाण्वादिद्रव्याणि लोके
प्रत्येकमनन्तानि लभ्यन्ते तथाऽप्यनन्तरोक्तत्वादुक्तयुक्तैव समयलक्षणाया द्विसमयलक्षणायाश्च स्थितेरे-
कैकरूपत्वाद् द्रव्यधातुल्यस्य च गुणीभूतत्वादेकमेवानुपूर्वीद्रव्यमेकमेव चावक्तव्यकद्रव्यं वक्तुं युज्यते, न तु
प्रत्येकमसंश्लेष्यत्वम्, अथ द्रव्यभेदेन भेदोऽङ्गीक्रियते तर्हि प्रत्येकमानन्त्यप्रसक्तिः, एकसमयस्थितीनां
स्थितीनां च द्रव्याणां प्रत्येकमनन्तानां लोके सद्भावादिति, सत्यमेतत्, किन्त्वेकसमयस्थितिकमपि
आहभेदेन यत्ते तदिह भिन्नं विवक्ष्यते, एवं द्विसमयस्थितिकमप्यवगाहभेदेन भिन्नं चिन्त्यते, लोके
स्या अवगाहभेदाः सन्ति, प्रत्यवगाहं चैकद्विसमयस्थितिकानेकद्रव्यसम्भवादनानुपूर्व्यवक्तव्यक-
स्याणामाधारक्षेत्रभेदात् प्रत्येकमसंश्लेष्यत्वं न विहन्यते इति, अनया दिशाऽतिगहनमिदं सूक्ष्मधिया
पर्पोलोचनीयमिति । क्षेत्रद्वारे

गोगमववहाराणं आणुद्ववाहं लोगस्स किं संखिज्जइभागे होज्जा? असंखिज्जइभागे
ज्जा? संखेज्जेसु भागेसु वा होज्जा? असंखेज्जेसु भागेसु वा होज्जा? सव्वलोए वा
होज्जा?, एगं दव्वं पडुच्च संखेज्जइभागे वा होज्जा असंखेज्जइभागे वा होज्जा संखेज्जेसु

वा भागेषु होजा असंख्येषु वा भागेषु होजा देखूणे वा लोए होजा, नाणाद-
 व्याइं पडुच्च नियमा संवलोए होजा, एवं अणाणुपुव्वीदव्वं, आएसंतरेण वा
 संवपुच्छासु होजा, एवं अवत्तव्वगदव्वणिवि जहा खेत्ताणुपुव्वीए । कुंसणा
 कालाणुपुव्वीएवि तथा चैव भाणिअव्वा ।

‘एगं दधं पडुच्च लोगस्सासंख्येइभागे होजा, जाव देखूणे वा लोगे होज’त्ति, इह ज्यादिसमयस्थितिक-
 व्रव्यस्य तत्तदव्यगाहसम्भवतः सङ्ख्येयादिभागवर्तित्वं भावनीयं, यदा ज्यादिसंमयस्थितिकः सूक्ष्मपरिणामः
 स्कन्धो देशोने लोकेऽव्यगाहते तदैकस्यानुपूर्वीद्रव्यस्य देशोनलोकवर्तित्वं भावनीयं, अन्ये तु ‘पदेसूणे वा लोगे
 होज’त्ति पाठं मन्यन्ते, तत्राप्ययमेवार्थः, प्रदेशस्यापि विवक्षया देशत्वादिति, सम्पूर्णेऽपि लोके कस्मादिदं
 न प्राप्यत इति चेद्, उच्यते, सर्वलोकव्यापी अचित्तमहास्कन्ध एव प्राप्यते, स च तद्व्यापितया एकमेव
 समयमवतिष्ठते, तत ऊर्ध्वमुपसंहारस्योक्तत्वात्, न चैकसमयस्थितिकमानुपूर्वीद्रव्यं भवितुमर्हति, ज्यादिस-
 मयस्थितिकत्वेन तस्योक्तत्वात्, तस्माद्यादिसमयस्थितिकमन्यद् द्रव्यं नियमादेकेनापि प्रदेशेनो न एव लोके-
 ऽव्यगाहत इति प्रतिपत्तव्यम् । अत्राह-नन्वचित्तमहास्कन्धोऽप्येकसमयस्थितिको न भवति, दण्डाद्यवस्था-
 समयगणनेन तस्याप्यष्टसमयस्थितिकत्वाद्, एवं च सति तस्याप्यानुपूर्वीत्वात् सम्पूर्णलोकव्यापित्वं युज्यते-

ऽत्र यत्कुमिति, नैतदेवम्, अवस्थाभेदेन वस्तुभेदस्येह विवक्षितत्वात्, भिन्नाश्च परस्परं दण्डकपाटायवस्थाः, ततस्तद्भेदेन वस्तुनोऽपि भेदाद् अन्यदेव दण्डकपाटायवस्थाद्रव्येभ्यः सकललोकव्याप्यचित्तमहास्कन्धद्रव्यं, तथैकसमयस्थितिकमिति न तस्यानुपूर्वीत्वम्, एतच्चानन्तरमेव पुनर्वक्ष्यत इत्यलं चिस्तरेण । अथवा यथा क्षेत्रानुपूर्व्यां तथाऽत्रापि सर्वलोकव्यापिनोऽप्यचित्तमहास्कन्धस्य विवक्षामात्रमाश्रित्य एकस्मिन्नभःप्रदेशेऽ-
प्राधान्याद्देशोनलोकवर्तित्वं वाच्यम्, एकसमयस्थितिकस्यानानुपूर्वीद्रव्यस्य द्विसमयस्थितिकावक्तव्यकस्य च तत्र प्रदेशे प्राधान्याश्रयणादिति भावः, एवमन्यदपि आगमाचिरोधतो वक्तव्यमिति । 'नाणादवाहं पडुच्च
णियमा सयलोए होज्ज'त्ति, ज्यादिसमयस्थितिकद्रव्याणां सर्वलोकेऽपि भावादिति भावनीयम् । अनानुपूर्वी-
द्रव्यचिन्तायां यथा क्षेत्रानुपूर्व्यां तथा अत्राप्येकद्रव्यं लोकस्यासह्येयभाग एव वर्तते, कथमिदम्?, उ-
च्यते, यत्कालत एकसमयस्थितिकं तत्क्षेत्रतोऽप्येकप्रदेशावगाहमेवेहानानुपूर्वीत्वेन विवक्ष्यते, तच्च लोकास-
क्षेपभाग एव भवति, 'आएसंतरेण वा सधपुच्छासु होज्ज'त्ति, अस्य भावना-इहाचित्तमहास्कन्धस्य
दण्डायवस्थाः परस्परं भिन्नाः, आकारादिभेदात्, द्वित्रिचतुःप्रदेशाकादिस्कन्धचत्, ततश्च ता एकैकसमयवृ-
त्तितात् पृथगनानुपूर्वीद्रव्याणि, तेषु च मध्ये किमपि कियत्यपि क्षेत्रे वर्तत इत्यनया विवक्षया किलैकमना-
नुपूर्वीद्रव्यं मतान्तरेण सश्लेषभागादिकासु पञ्चस्वपि पृच्छासु लभ्यते, एतच्च सूत्रेषु प्रायो न दृश्यते, टी-
कापूर्णोऽस्त्वेयं व्याख्यातमुपलभ्यत इति । नानाद्रव्याणि तु सर्वस्मिन्नपि लोके भवन्ति, एकसमयस्थितिक-

द्रव्याणां सर्वत्र भावादिति । अचक्रव्यक्रव्यचिन्तायां क्षेत्रानुपूर्व्यामिचैकद्रव्यं लोकस्यासङ्क्षेपभाग एव वर्तते, कथमिति?, उच्यते, यत्कालतो द्विसमयस्थितिकं तत् क्षेत्रतो द्विप्रदेशावगाढमेवेहावक्तव्यकत्वेन गृह्यते, तच्च लोकासङ्क्षेपभाग एव स्याद्, अथवा द्विसमयस्थितिकं द्रव्यं स्वभावादेव लोकस्यासङ्क्षेपभाग एवावगाहते, न परतः, आदेशान्तरेण वा 'महालंघवज्जमन्नदधेसु आइल्लचउपुच्छासु होज्ज'त्ति, अस्य हृदयं-मतान्तरेण किल द्विसमयस्थितिकमपि द्रव्यं किञ्चिद्भोकस्य सङ्क्षेपभागेऽवगाहते किञ्चित्त्वसङ्क्षेपे अनपत्तु सङ्क्षेपेषु तद्भागेऽववगाहते अपरं त्वसङ्क्षेपेष्विति, महास्कन्धं वर्जयित्वा शेषद्रव्याण्याश्रित्य यथोक्तस्वरूपास्त्रायासु चतसृषु पृच्छालेकमचक्रव्यक्रव्यं लभ्यते, महास्कन्धस्य त्वष्टसमयस्थितित्वेनोक्तत्वाद् द्विसमयस्थितिकत्वसम्भव इति तद्वर्जितम्, अत एव सर्वलोकव्याप्तिलक्षणायाः पञ्चमपृच्छाया अत्रासम्भवः, महास्कन्धस्यैव सर्वलोकव्यापकत्वात्, तस्य चाचक्रव्यकत्वायोगादिति । एतदपि सूत्रं वाचनान्तरे क्वचिदेव दृश्यते । नानाद्रव्याणि तु सर्वलोके भवन्ति, द्विसमयस्थितानां सर्वत्र भावादिति । गतं क्षेत्रद्वारं, स्पर्शानाद् द्वारमप्येवमेव भावनीयं । कालद्वारे

णेगमववहाराणं आणुपुव्वीदव्वाइं कालओ केवच्चिरं होंति?, एगं दव्वं पडुच्च
जहपणेणं तिण्णिण समया उक्कोसेणं असंखेजं कालं, नाणादव्वाइं पडुच्च सव्वद्धा,

णेगमववहाराणं अणाणुपुव्वीदव्वाइं कालओ केवच्चिरं होइ?, एगं दव्वं पडुच्च
अजहन्नमणुक्कोसेणं एक्कं समयं नाणादव्वाइं पडुच्च सव्वच्चा, अवत्तव्वगदव्वाणं
पुच्छा, एगं दव्वं पडुच्च अजहणमणुक्कोसेणं [एक्कं]दो समया नाणादव्वाइं पडुच्च स-
व्वच्चा ।

‘एगं वयं पडुच्च जहणणेणं तिणिण समय’त्ति, जघन्यतोऽपि. त्रिसमयस्थितिकस्यैवानुपूर्वोत्वेनोक्तत्वादिति
भावः । ‘उक्कोसेणं असंखेज्जं कालं’ति असह्येयकालात् परत एकेन परिणामेन द्रव्यावस्थानस्यैवाभावा-
दिति हृदयम् । नानाद्रव्याणि तु सर्वकालं भवन्ति, प्रतिप्रदेशं लोकस्य सर्वदा तैरशून्यत्वादिति । अनानुपूर्व्य-
वक्तव्यरुचिन्तायाम्—‘अजहन्नमणुक्कोसेणं’ति जघन्योत्कृष्टचिन्तामुत्सृज्येत्यर्थः, न हि एकसमयस्थितिकस्यैवा-
नानापूर्वीत्ये द्विसमयस्थितिकस्यैव चावक्तव्यकत्वेऽभ्युपगम्यमाने जघन्यतो(न्यो)त्कृष्टचिन्ता सम्भवतीति
भावः, नानाद्रव्याणि तूमयत्रापि सर्वकालं भवन्ति, प्रतिप्रदेशं तैरपि सर्वदा लोकस्याशून्यत्वादिति ॥ अन्तरद्वारे

णेगमववहाराणं आणुपुव्वीदव्वाणमंतरं कालओ केवच्चिरं होइ?, एगं दव्वं पडुच्च
जहणणेणं एगं समयं उक्कोसेणं. दो समया नाणादव्वाइं पडुच्च नत्थि अंतरं ।

णेगमववहाराणं अणाणुपुवीदवाणमंतरं कालओ केवच्चिरं होइ?, एगं दवं पडुच्च ज-
हण्णेणं दो समया उक्कोसेणं असंखेजं कालं, णाणादवाइं पडुच्च गत्थि अंतरं । णेग-
मववहाराणं अवत्तवगदवाणं पुच्छा, एगं दवं पडुच्च जहण्णेणं एगं समयं उक्को-
सेणं असंखेजं कालं, णाणादवाइं पडुच्च गत्थि अंतरं । भागभावअप्पावहुं चैव जहा
खेत्ताणुपुवीए तहा भाणिअवाइं, जाव से तं अणुगमे । से तं णेगमववहाराणं अ-
णोवणिहिआ कालाणुपुवी (सू० १११)

‘एगं दवं पडुच्च जहण्णेणं एकं समयं’ति, अत्र भावना-इह न्यादिसमयस्थितिकं विवक्षितं किञ्चिदेकमा-
नुपूर्वीद्रव्यं तं परिणामं परिलज्य यदा परिणामान्तरेण समयमेकं स्थित्वा पुनस्तनैव परिणामेन द्यादिसम-
यस्थितिकं जायते तदा जघन्यतया समयोऽन्तरे लभ्यते, ‘उक्कोसेणं दो समय’त्ति, तदेव यदा परिणामा-
न्तरेण द्वौ समयौ स्थित्वा पुनस्तमेव द्यादिसमयस्थितियुक्तं प्राक्तनं परिणाममासादयति तदा द्वौ समयया-
नुत्कृष्टतोऽन्तरे भवतः, यदि पुनः परिणामान्तरेण क्षेत्रादिभेदतः समयद्वयात्परतोऽपि तिष्ठेत्तदा तत्राप्या-
नुपूर्वीत्वमनुभवेत्, ततोऽन्तरमेव न स्यादिति भावः । नानाद्रव्याणां तु नास्त्यन्तरं, सर्वदा लोकस्य तद्

गूढपत्यादिति । अनानुपूर्वीचिन्तायां 'एगं द्रवं पडुच जहण्णेणं दो समय'त्ति, एकसमयस्थितिकं द्रव्यं यदा परिणामान्तरेण समयद्वयमनुभूय पुनस्तमेवैकसमयस्थितिकं परिणाममासादयति तदा समयद्वयं जघन्योऽन्तरकालः, यदि तु परिणामान्तरेणाप्येकमेव समयं तिष्ठेत् तदा अन्तरमेव न स्यात्, तत्राप्यनानुपूर्वीत्वाद्, अथ समयद्वयात् परतस्तिष्ठेत्तदा जघन्यत्वं न स्यादिति भावः । 'उफोसेणं असंवेजं काल'त्ति, तदेव यदा परिणामान्तरेणासंज्ञेयकालमनुभूय पुनरेकसमयस्थितिकं परिणाममनुभवति तदोत्कृष्टतोऽसंज्ञेयोऽन्तरकालः प्राप्यते । आह-ननु यदि च अन्यान्यद्रव्यक्षेत्रसम्बन्धे तस्यानन्तोऽपि कालोऽन्तरे लभ्यते किमित्यसंज्ञेय एवोक्तः?, सत्यं, किन्तु कालानुपूर्वीप्रक्रमात् कालस्यैवेह प्राधान्यं कर्तव्यं, यदि त्वन्यान्यद्रव्यक्षेत्रसम्बन्धतोऽन्तरकालयाहुष्यं क्रियते तदा तद्वारेणैवान्तरकालस्य बहुत्वकरणात्तयोर्द्वयोरैव प्राधान्यमाश्रितं स्यान्न कालस्य, तस्मादेकस्मिन्नेव परिणामान्तरे यावान् कश्चिदुत्कृष्टः कालो लभ्यते स एवान्तरे चिन्त्यते, स चासंज्ञेय एव, ततः परमेकैव परिणामेन वस्तुनोऽवस्थानस्यैव निषिद्धत्वादित्येवं भगवतः सूत्रस्य विवक्षावैचित्र्यात् सर्वं पूर्वमुत्तरत्र चागमाविरोधेन भावनीयमिति । नानाद्रव्याणां तु नास्त्यन्तरं, प्रतिप्रदेशं लोके सर्वदा तद्भावादिति । अयत्कव्यकद्रव्यचिन्तायां 'जहण्णेणं एगं समय'त्ति द्विसमयस्थितिकं क्रियिदयत्कव्यकद्रव्यं परिणामान्तरेण समयमेकं स्थित्वा यदा पूर्वानुभूतमेव द्विसमयस्थितिकपरिणाममासादयति तदा समयो जघन्यपान्तरकालः । 'उफोसेणं असंवेजं काल'त्ति, तदेव यदा परिणामान्तरेणासंज्ञेयं

कालं स्थित्वा पुनस्तमेव पूर्वानुभूतं परिणाममासादयति तदाऽसङ्ख्यात उत्कृष्टोऽन्तरकालो भवति, आक्षे-
पपरिहारावत्राप्यनानुपूर्वीवत् द्रष्टव्याविति । नानाद्रव्यान्तरं तु नास्ति, सर्वदा लोके तद्भावाविति । उक्त-
मन्तरद्वारं, भागद्वारे तु यथा द्रव्यक्षेत्रानुपूर्वोत्तथैवानुपूर्वीद्रव्याणि शेषद्रव्येभ्योऽसङ्ख्येयभागेरधिकानि
व्याख्येयानि, शेषद्रव्याणि त्वानुपूर्वीद्रव्याणामसङ्ख्येयभाग एव वर्तन्त इति, भावना त्वित्थं कर्तव्या-इहा-
नानुपूर्व्यामेकसमयस्थितिलक्षणमेकमेव स्थानं लभ्यते, अवक्तव्यकेष्वपि द्विसमयस्थितिलक्षणमेकमेव तल्ल-
भ्यते, आनुपूर्व्यां तु त्रिसमयचतुःसमयपञ्चसमयस्थित्यादीन्पेकोत्तरवृद्ध्याऽसङ्ख्येयसमयस्थित्यन्तान्यसङ्ख्ये-
यानि स्थानानि लभ्यन्त इत्यानुपूर्वीद्रव्याणामसङ्ख्येयगुणत्वम्, इतरयोस्तु तदसङ्ख्येयभागवर्तित्वमिति ।
भावद्वारे सादिपारिणामिकभाववर्तित्वं त्रयाणामपि पूर्ववद्भावनीयम् । अल्पबहुत्वद्वारे सर्वस्तोकान्यवक्तव्य-
कद्रव्याणि, द्विसमयस्थितिकद्रव्याणां स्वभावत एव स्तोकत्वात्, अनानुपूर्वीद्रव्याणि तु तेभ्यो विशेषाधि-
कानि, एकसमयस्थितिकद्रव्याणां निसर्गत एव पूर्वैभ्यो विशेषाधिकत्वाद्, आनुपूर्वीद्रव्याणां तु पूर्वैभ्योऽ-
सङ्ख्यातगुणत्वं भागद्वारे भावितमेव शेषं तु क्षेत्रानुपूर्व्याद्युक्तानुसारतः सर्वं वाच्यमिति । अत एव केषुचि-
द्भावचान्तरेषु भागाद्विद्वारत्रयं क्षेत्रानुपूर्व्यतिदेशेनैव निर्दिष्टं दृश्यते, न तु विशेषतो लिखितमिति । 'से-
त'मित्यादि निगमनम् । उक्ता नैगमव्यवहारनयमतेनानौपनिधिकी कालानुपूर्वी, अथ संग्रहनयमतेन तामेव
त्रयाचिख्यासुराह—

से किं तं संगहस्त अणोवणिहिआ कालाणुपुव्वी?, २ पंचविहा पणत्ता, तंजहा-
अट्टपयपरूवणया भंगसमुक्कित्तणया भंगोवदंसणया समोअरे अणुगमे (सू० ११२) ।
से किं तं संगहस्त अट्टपयपरूवणया?, २ एआइं पंचवि दाराइं जहा खेत्ताणुपुव्वीए
संगहस्त तहा कालाणु० एवि भाणिअव्वाणि, णवरं ठिइअभिलावो, जाव से तं अ-
णुगमे । से तं संगहस्त अणोवणिहिआ कालाणु० (सू० ११३) ।

यया क्षेत्रानुपूर्व्यामियं संग्रहमतेन प्राग्निर्विष्टा तथाऽत्रापि वाच्या, नवरं 'तिसमयट्टिइआ आणुपुव्वी
जाय असंगेअसमयट्टिइआ आणुपुव्वी'त्यादि अभिलापः कार्यः, शेषं तु तथैवेति ॥ ११२-३ ॥ उक्ता संग्रह-
मतेनाप्यनौपनिधिकी कालानुपूर्वी, तथा च सति अवसितस्तद्विचारः, इदानीं प्रागुद्धिष्टांमैवौपनिधिकीं तां
निर्विबिधुराह—

से किं तं उवणिहिआ कालाणुपुव्वी?, २ तिविहा पणत्ता, तंजहा-पुव्वाणु०पच्छा-
णु०अणाणु० । से किं तं पुव्वाणु०?, २ समए आवलिआ आण पाणू थोवे लवे सुट्टत्ते

अहोरत्ते पक्खे मासे उऊ अयणे संवच्छरे जुगे वाससए वाससहस्से वासस-
यसहस्से पुवंगे पुवे तुडिअंगे तुडिए अडडंगे अडडे अववंगे अववे हुहुअंगे हुहुए
उप्पलंगे उप्पले पडमंगे पडमे णल्लिणंगे णल्लिणे अत्थनिउरंगे अत्थनिउरे अउअंगे
अउए नउअंगे नउए पउअंगे पउए चूलिअंगे चूलिआ सीसपहेलिअंगे सीसपहेलिआ
पलिओवमे सागरोवमे ओसप्पिणी उस्सप्पिणी पोगलपरिअट्ठे अतीतद्धा अणागतद्धा
सवद्धा, से तं पुवाणु० । से किं तं पच्छाणु० ?, २ सवद्धा अणागतद्धा जाव समए,
से तं पच्छाणु० । से किं तं अंणाणु० ?, २ एआए चेव एगाइआए एगुत्तरिआए अणं-
तगच्छगयांए सेढीए अणमण्णव्भासो दुरूवूणो, से तं अणाणुपुवी । अहवा उव-
णिहिआ कालाणुपुवी तिविहा पणत्ता, तंजहा-पुवाणुपुवी पच्छाणुपुवी अणा-
णुपुवी । से किं तं पुवाणुपुवी ?, २ एगसमयठिइए दुसमयठिइए तिसमयठिइए
जाव दससमयठिइए संखिजसमयठिइए असंखिजसमयठिइए, से तं पुवाणुपुवी ।

से किं तं पच्छाणुपुवी? २ असंखिजसमयट्टिइए जावं एगसमयट्टिइए, से तं पच्छा-
णुपुवी । से किं तं अणाणुपुवी?, २ एआए चेव एगाइआए एगुत्तरिआए असंखि-
जगच्छगयाए सेढीए अन्नमन्नवभासो दुरुबूणो, से तं अणाणुपुवी । से तं उवणि-
हिआ कालाणुपुवी से कालाणुपुवी (सू० ११४)

एकः समयः स्थितिर्यस्य स तथा, एवं यावदसह्येयाः समयाः स्थितिर्यस्य स तथेति
पूर्वानुपूर्वो, शेषभावना तत्र पूर्वोक्तानुसारेण सुकरैव । अथ कालविचारस्य प्रस्तुतत्वात्समयादेश्च कालत्वेन
प्रसिद्धत्वाद् अनुपद्गतो विनेयानां समयादिकालपरिज्ञानदर्शनाच्च तद्विषयत्वेनैव प्रकारान्तरेण तामाह—
'अह्वे'त्यादि, तत्र समयो-चक्ष्यमाणस्वरूपः सर्वसूक्ष्मः कालांशः, स च सर्वप्रमाणानां प्रभवत्वात् प्रथमं नि-
र्दिष्टः १, तैरसह्येयैर्निष्पन्ना आचलिका २, सह्येया आचलिकाः 'आण'त्ति आणः एक उच्छ्वास इत्यर्थः
३, ता एव सह्येया निःश्वासः, अयं च सूत्रेऽनुक्तोऽपि द्रष्टव्यः, स्थानान्तरप्रसिद्धत्वादिति ४, द्वयोरपि
कालः 'पाणु'त्ति एकः प्राणुरित्यर्थः ५, सप्तभिः प्राणुभिः स्लोकः ६, सप्तभिः स्लोकैर्लवः ७, सप्तसप्तत्या लवानां
मुहूर्तः ८, त्रिंशता मूहूर्तरथोरात्रं ९, तैः पञ्चदशभिः पक्षः १०, ताभ्यां द्वाभ्यां मासः ११, मासद्वयेन ऋतुः
१२, ऋतुत्रयमानमयनम् १३, अयनद्वयेन संवत्सरः १४ पञ्चभिस्तेर्युगं १५, विंशत्या युगैर्वर्षशतं १६, तैर्वंश-

भिर्धर्मसहस्रं १७, तेषां शतेन वर्षशतसहस्रं, लक्षमित्यर्थः १८, चतुरशीत्या च लक्षैः पूर्वोक्तं भवति १९, तदपि चतुरशीत्या लक्षैर्गुणितं पूर्वं भवति २०, तच्च सप्ततिकोटिलक्षाणि पद्मपञ्चाशच्च कोटिसहस्राणि वर्षाणाम्, उक्तं च—“पुषस्स उ परिमाणं सयरी खलु हुंति कोडिलक्खलाउ । छप्पणं च सहस्सा बोद्धवा वासको-
डीणं ॥ १ ॥ स्यापन्ना ७०५६००००००००, इदमपि चतुरशीत्या लक्षैर्गुणितं बुद्धिताङ्गं भवति २१, एतदपि चतुरशीत्या लक्षैर्गुणितं बुद्धितं भवति २२, तदपि चतुरशीत्या लक्षैर्गुणितमट्टाङ्गं २३, एतदपि तेनैव गुण-
कारेण गुणितमट्टम् २४, एवं सर्वत्र पूर्वः पूर्वो राशिश्चतुरशीतिलक्षस्वरूपेण गुणकारेण गुणित उत्तरोत्तर-
राशिरूपतां प्रतिपद्यत इति प्रतिपत्तव्यं, ततश्च अववाङ्गं २६ अववं २६ हुहुकाङ्गं २७ हुहुकं २८ उत्पलाङ्गं
२९ उत्पलं ३० पद्माङ्गं ३१ पद्मं ३२ नलिनाङ्गं ३३ नलिनं ३४ अर्थनिपूराङ्गं ३५ अर्थनिपूरं ३६ अयुताङ्गं ३७
अयुतं ३८ नयुताङ्गं ३९ नयुतं ४० प्रयुताङ्गं ४१ प्रयुतं ४२ चूलिकाङ्गं ४३ चूलिका ४४ शीर्षप्रहेलिकाङ्गं ४५,
एवमेते राशयश्चतुरशीतिलक्षस्वरूपेण गुणकारेण यथोत्तरं बृद्धा द्रष्टव्यास्तावद् यावदिदमेव शीर्षप्रहेलि-
काङ्गं चतुरशीत्या लक्षैर्गुणितं शीर्षप्रहेलिका भवति ४६, अस्याः स्वरूपमङ्कतोऽपि दृश्यते ७५८२६३२५३०७-
३०१०२४११५७९७३५६९९७५६९६४०६२१८९६६८४८०१८३२९६ अत्रे च चत्वारिंशं शून्यशतं १४०, तदेवं
शीर्षप्रहेलिकायां सर्वाण्यमूमिनि चतुर्णवत्यधिकशतसप्तान्यङ्कस्थानानि भवन्ति, अनेन चैतावता कालमा-

१ पूर्वस्य तु परिमाणं सप्तति खलु भवन्ति कोटीलक्षा । पद्मपञ्चाशच्च सहस्राणि बोद्धव्या वर्षमेटीनाम् ॥ १ ॥

नेन केपाञ्चिद् रत्नप्रभानारकाणां भवनपतिव्यन्तरसुराणां सुपमदुष्पमारकसम्भविनां नरतिरश्चां च यथासम्भवमायुंषि मीयन्ते, एतस्माच्च परतोऽपि सङ्ख्येयः कालोऽस्ति, किंत्वनतिशयिनामसंव्यवहार्यत्वात् सर्वापायुपमयाऽत्रैव वक्ष्यमाणत्वाच्च नेद्वोक्तः, किं तर्हि?, उपमामात्रप्रतिपाद्यानि पलयोपमादीन्येव, तत्र पलयोपमसागरोपमे-अत्रैव वक्ष्यमाणस्वरूपे, दशसागरोपमकोटाकोटिमाना त्ववसर्पिणी, तावन्मानैवोत्सर्पिणी, अनन्ता उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यः पुद्गलपरवर्तः, अनन्तास्ते अतीताद्धा, तावन्मानैवानागताद्धा, अतीतानागतवर्तमानकालस्वरूपा सर्वाद्विलेपा पूर्वानुपूर्वी, शेषभावना तु पूर्वोक्तानुसारतः सुकरैव, यावत् कालानुपूर्वी समाप्ता ॥ ११४ ॥ साम्प्रतं प्रागुद्दिष्टामेवोत्कीर्तनानुपूर्वी विभणिपुराह—

से किं तं उक्चित्पणाणुपुवी?, २ तिविहा पणत्ता, तंजहा-पुवाणुपुवी पच्छाणुपुवी अणाणुपुवी । से किं तं पुवाणुपुवी?, २ उसमे अजिए संभवे अभिणंदणे सुमती पउमप्पहे सुपासे चंदप्पहे सुविहि सीतले सेजसे वासुपुजे विमले अणंते धम्मे संती कुंथू अरे मल्ली मुणिसुवए णमी अरिट्टणेमी पासे वद्धमाणे, से तं पुवाणुपुवी । से किं तं पच्छाणुपुवी?, २ वद्धमाणे जाव उसमे, से तं पच्छाणुपुवी । से किं तं अणाणुपुवी?, २ एआए चेन एगाइआए एगुत्तरिआए चउवीसगच्छग-

याए सेढीए अणमणभासो दुरुवूणो, से तं अणाणुपुढी । से तं उक्कित्तणाणु-
पुढी (सू० ११५)

उत्कीर्तनं-संशब्दनमभिधानोच्चारणं तस्यानुपूर्वी-अनुपरिपाटिः सा पूर्वानुपूर्व्यादिभेदेन त्रिविधा, तत्र ऋपभः प्रथममुत्पन्नत्वात् पूर्वमुत्कीर्त्यते, तदनन्तरं क्रमेण अजितादय इति पूर्वानुपूर्वी, शेषभावना तु पूर्ववद्, अत्राह-ननु औपनिधिक्या द्रव्यानुपूर्व्या अस्याश्च को भेदः?, उच्यते, तत्र द्रव्याणां विन्यासमात्रमेव पूर्वानुपूर्व्यादिभावेन चिन्तितम्, अत्र तु तेषामेव तथैवोत्कीर्तनं क्रियत इत्येतावन्मात्रेण भेद इति, भवत्येवं, किन्त्वावश्यकस्य प्रस्तुतत्वादुत्कीर्तनमपि सामायिकाद्यध्ययनानामेव युक्तं, किमित्यप्रक्रान्तानां ऋपभादीनां तद्विहितमिति?, सत्यं, किन्तु सर्वव्यापकं प्रस्तुतशास्त्रमित्यादावेवोक्तं, तद्दर्शनार्थमृपभादिसूत्रान्तरोपादानं, भगवतां च तीर्थप्रणेतृत्वात् तत्स्मरणस्य समस्तश्रेयःफलकल्पपादपत्वाद् युक्तं तन्नामोत्कीर्तनं, तद्विषयत्वेन चोक्तमुपलक्षणत्वादन्यत्रापि द्रष्टव्यमिति, शेषं भावितार्थं यावत् 'से त'मित्यादि निगमनम् ॥ ११५ ॥

इदानीं पूर्वोद्दिष्टामेव गणनानुपूर्वीमाह—

से किं तं गणणाणुपुढी ?, २ तिविहा पणत्ता, तंजहा-पुढाणुपुढी पच्छाणुपुढी
अणाणुपुढी । से किं तं पुढ्वाणुपुढी ?, २ एगो दस सयं सहस्सं दस सहस्साइं सय-

सहस्सं दस सयसहस्साइं कोडी दस कोडीओ कोडीसयं दस कोडिसयाइं, से तं पुब्वा-
णुपुब्बी । से किं तं पच्छाणुपुब्बी?, २ दस कोडिसयाइं जाव एक्को, से तं पच्छा-
णुपुब्बी । से किं तं अणाणुपुब्बी?, २ एआए चैव एगाइआए एगुत्तरिआए दसको-
डिसयगच्छगयाए सेढीए अन्नमन्नवभासो दुरुवूणो, से तं अणाणुपुब्बी । से तं
गणणाणुपुब्बी (सू० ११६)

गणनं-परिसद्धानं एकं द्वे त्रीणि चत्वारि इत्यादि तस्य आनुपूर्वी-परिपाटिर्गणनानुपूर्वी, अत्रोपलक्ष-
णमात्रमुदाहर्तुमाह—‘एगे’त्यादि सुगमम्, उपलक्षणमात्रं चेदमतोऽन्येऽपि सम्भविनः सङ्ख्याप्रकारा अत्र
द्रष्टव्याः, उल्कीर्तनानुपूर्व्यां नाममात्रोल्कीर्तनमेव कृतम् अत्र त्वेकादिसङ्ख्याभिधानमिति भेदः । ‘से
त’मित्यादि निगमनम् ॥ ११७ ॥ अथ प्रागुद्दिष्टामेव संस्थानानुपूर्वीमाह—

से किं तं संठाणाणुपुब्बी?, २ त्तिविहा पणत्ता, तंजहां-पुवाणुपुब्बी पच्छाणुपुब्बी
अणाणुपुब्बी । से किं तं पुब्वाणुपुब्बी?, २ समचउरंसे निगोहमंडले सादी खुज्जे
वामणे हुंडे, से तं पुब्वाणुपुब्बी । से किं तं पच्छाणुपुब्बी?, २ हुंडे जाव संमचउरंसे,

से तं पञ्छाणुपुण्वी । से किं तं अणाणुपुण्वी?, २ एआएं चेव एगाइआए एगुत्तरि-
 आए छगच्छगयाए सेढीए अन्नमन्नभासो दुरुवूणो, से तं अणाणुपुण्वी । से तं सं-
 ठाणाणुपुण्वी (सू० ११७)

आकृतिविशेषाः संस्थानानि तानि च जीवाजीवसम्बन्धित्वेन द्विधा भवन्ति, तत्रेह जीवसम्बन्धीनि
 तत्रापि पञ्चेन्द्रियसम्बन्धीनि वक्तुमिष्टानि, अतस्तान्याह—‘समचउरंसे’त्यादि, तत्र समाः—शास्त्रोक्तलक्षणावि-
 संवादिन्यश्चतुर्दिग्वर्तिनः अवयवरूपाश्चतस्रोऽस्त्रयो यत्र तत् समासान्तात्प्रत्यये समचतुरस्रं संस्थानं, तुल्या-
 रोहपरिणाहः सम्पूर्णलक्षणोपेताद्गोपाद्भावयवः स्वाहुलाष्टाधिकशतोच्छ्रयः सर्वसंस्थानप्रधानः पञ्चेन्द्रियजीव-
 शरीराकारविशेष इत्यर्थः १, नाभेरुपरि न्यग्रोधवन्मण्डलम्—आयसंस्थानलक्षणयुक्तत्वेन विशिष्टांकारं न्यग्रो-
 धमण्डलं, न्यग्रोधो-वटदृक्षः, यथा चायमुपरि दृत्ताकारतादिगुणोपेतत्वेन विशिष्टाकारो भवत्यथस्तु न तथा,
 एवमेतदपीति भावः २, सह आदिना-नाभेरधस्तनकायलक्षणेन वर्तते इति सादि, ननु सर्वमपि संस्थान-
 मादिना सहैव वर्तते ततो निरर्थकं सादित्वविशेषणं, सत्यं, किं त्वत् एव विशेषणवैफल्यप्रसङ्गादायसंस्था-
 नक्षलणयुक्त आदिरिह गृह्यते, ततस्तथाभूतेन आदिना सह यद्वर्तते नाभेस्तूपरितनकाये आद्यसंस्थानल-
 क्षणविकलं तत्सादीति तात्पर्यम् ३, यत्र पाणिपादशिरोग्रीवं समग्रलक्षणपरिपूर्णं शेषं तु हृदयोदरपृष्ठलक्षणं

श्लोष्टं-लक्षणहीनं तत् कुब्जं ४, यत्र तु हृदयोदरपृष्ठं सर्वलक्षणोपेतं शेषं तु हीनलक्षणं तद्द्वामनं, कुब्जवि-
परीतमित्यर्थः ५, यत्र सर्वेऽप्यवयवाः प्रायो लक्षणविसंवादिन एव भवन्ति तत्संस्थानं हुण्डमिति ६। अत्र च
सर्वप्रधानत्वात् समचतुरस्रस्य प्रथमत्वं, शेषाणां तु यथाक्रमं हीनत्वाद् द्वितीयादित्वमिति पूर्वानुपूर्वीत्वं,
शेषभावना पूर्ववदिति । आह-यदीत्थं संस्थानानुपूर्वीं प्रोच्यते तर्हि संहननवर्णरसरपर्शाद्यनुपूर्व्योऽपि वक्त-
व्याः स्युः, तथा च सत्यानुपूर्वीणामियसैव विशीर्यते, ततो निष्फल एव प्रागुपन्यस्तो दशविधत्वसङ्ख्या-
नियम इति, सत्यं, किन्तु सर्वोसामपि तासां वक्तुमशक्यत्वादुपलक्षणमात्रमेवायं सङ्ख्यानियमः, एतदनु-
सारेणान्या अप्येता अनुसर्तव्या इति तावल्लक्षयामः, सुधिया त्वन्यथाऽपि वाच्यं, गम्भीरार्थत्वात् परममुनि-
प्रणीतसूत्रविवक्षायाः, एवमुत्तरत्रापि वाच्यमित्यलं विस्तरेण ॥ ११७ ॥ सामाचार्यानुपूर्वीं विवक्षुराह—

से किं तं सामायारीआणुपुवी?, २ तिविहा पणत्ता, तंजहा-पुवाणुपुवी पच्छा-
णुपुवी अणाणुपुवी । से किं तं पुवाणुपुवी?, २ इच्छामिच्छातहक्कारो आवस्सिआ
य निसीहिआ । आपुच्छणा य पडिपुच्छा छंदणा य निमंतणा ॥१६॥ उवसंपया य काले
सामायारी भवे दसविहा उ ॥ से तं पुवाणुपुवी । से किं तं पच्छाणुपुवी?, २ उव-
संपया जाव इच्छागारो, से तं पच्छाणुपुवी । से किं तं अणाणुपुवी?, २ पआप

त्रेय पगाइआए पगुतरिआए दसगच्छगयाए सेंडीए अन्नमन्नवभासो दुखूणो, से तं
अणाणुपुब्बी, से तं समायारीआणुपुब्बी (सू० ११८)

तत्र समाचरणं समाचारः-शिष्टजनाचरितः क्रियाकलापस्तस्य भाव इति (उपमाने वतिः ५०९ तत्त्वौ
भावे ५१० गणू च ५११ इति का० सू०) गणूप्रत्यये स्त्रियामीकारे च सामाचारी, सा च त्रिविधा-ओघनिर्मु-
क्तमिद्विनार्थरूपा ओघसामाचारी १, इच्छामिच्छाद्यर्थविपया दशधासामाचारी २, निशीथकल्पाद्यभि-
हितप्रापधित्तपद्यधिभागविपया पद्यधिभागसामाचारी ३, उक्तं च-“सामायारी तिविहा ओहे दसहा पय-
धिभागो'ति, तत्रेह दशधासामाचारीमाश्रित्योक्तम्-‘इच्छामिच्छातहफारो'इत्यादि, अत्र कारशब्दः प्रत्येक-
मभिसम्बध्यते, तत्रोपणमिच्छा-वियक्षितक्रियाप्रवृत्त्यभ्युपगमस्तया करणमिच्छाकारः, आज्ञावलाभियोगरहितो
ज्यापार इत्यर्थः १, मिथ्या-असेवेतद् यन्मयाऽऽचरितमित्येवंकरणं मिथ्याकारः, अकृत्ये कस्मिँश्चित्कृते मिथ्या-
रिणमिदं न पुनर्यथा भगवद्भिरुक्तं तथैतन्मचेष्टितमतो दुष्कृतं-दुराचीर्णम् इत्येवमसत्क्रियानिदृश्यभ्यु-
पगमो मिथ्याकार इति तात्पर्यम् २, सूत्रव्याख्यानादौ प्रस्तुते गुरुभिः कस्मिँश्चिद् वचस्युदीरिते सति यथा
मान्तः प्रतिपाद्यन्ति तथैतदित्येवंकरणं तथाकारः, अविकल्पगुर्वाज्ञाभ्युपगम इत्यर्थः ३, अवश्यकर्त-
व्यमापदयं तत्र भया आयश्यकी-ज्ञानाद्यालम्ब्यनेनोपाश्रयात् यद्विहरवश्यं गमने समुपस्थिते अवश्यं कर्त-

१ मन्त्रो विधिषा शोभे इत्यप स्पष्टिभागे इति.

व्यभिवृत्तौ गच्छाम्यहमित्येवं गुरुं प्रति निवेदना आवश्यकीति हृदयं ४, निषेधे भवा नैषेधिकी उपाश्रयाहं-
 तिः कर्तव्यव्यापारेष्ववसितेषु पुनस्तत्रैव प्रविशतः साधोः शेषसाधूनामुत्रासादिदोषपरिजिहीर्षया बहिर्व्या-
 पारनिषेधोपाश्रयप्रवेशाख्यनानैषेधिकीति परमार्थः ५, भदन्त! करोमीदमित्येवं गुरोः प्रच्छनमाप्रच्छना ६,
 एकदा पृष्टेन गुरुणा नेदं कर्तव्यमित्येवं निषिद्धस्य विनेयस्य किञ्चिद्विलम्ब्य ततश्चेदं चेदं चेह कारणमस्यतो
 यद्वि पूजया आदिशन्ति तदा करोमीत्येवं गुरोः पुनः प्रच्छनं प्रतिप्रच्छना, अथवा ग्रामादौ प्रेषितस्य गमनकाले
 पुनः प्रच्छनं प्रतिप्रच्छना ७, 'छन्द छदि संवरण' इत्यस्यानेकार्थत्वात् कुरु ममानुग्रहं. परिमुञ्क्ष्वेदमित्येवं पूर्वानी-
 ताशानादिपरिभोगधिष्ये साधूनामुत्साहना छन्दना ८, इदं वस्तु लब्ध्वा ततोऽहं तुभ्यं दास्यामीत्येवमथा-
 प्यगृहीतेनाशानादिना साधूनामामन्त्रणं निमन्त्रणा, उक्तं च—“पुष्यगहिपुण छंदण निमंतणा होइइगहिपुणं”-
 ति ९, लव्दीगोऽहमित्येवं श्रुतार्थमन्यदीयसत्ताभ्युपगम उपसम्पदिति १०। एवं एते दशप्रकाराः काले यथा-
 नं प्रस्ताये विधीयमानाः दशविधा सामाचारीति गार्थार्थः ॥ इह धर्मस्यापरोपतापमूलत्वादिच्छाकारस्याज्ञा-
 यत्नाभिषेगलक्षणपरोपतापवर्जकत्वात् प्राधान्यात् प्रथममुपन्यासः, अपरोपतापकेनापि च कथञ्चित् स्रवने
 मिष्णानुष्ठुतं दातव्यमिति तदनन्तरं मिथ्याकारस्य, एतौ च गुरुवचनप्रतिपत्तावेव ज्ञातुं शक्यौ, गुरुवचनं
 च तथाकारकरणेनैव सम्यक् प्रतिपन्नं भवतीति तदनन्तरं तथाकारस्य, प्रतिपन्नगुरुवचनेन चोपाश्रयाद्वि-

निर्गच्छता गुरुपृच्छापूर्वकं निर्गन्तव्यमिति तथाकारानन्तरं तंपृच्छारूपाया आवश्यक्याः, बहिर्निगतेन च नैषे-
धिकीपूर्वकं पुनः प्रविष्टव्यमिति तदनन्तरं नैपेधिक्याः, उपाश्रयप्रविष्टेन च गुरुमापृच्छय सकलमनुष्ठेयमिति
तदनन्तरमाप्रच्छनायाः, आपृष्टे च निषिद्धे पुनः प्रष्टव्यमिति तदनन्तरं प्रतिप्रच्छनायाः, प्रतिप्रश्ने चानुज्ञाते-
नाशनायानीय तत्परिभोगाय साधव उत्साहनीया इति तदनन्तरं छन्दनायाः, एषा च गृहीत एवाशनादौ
स्याद् अगृहीते तु निमन्त्रणैवेति तदनन्तरं निमन्त्रणायाः, इयं च सर्वाऽपि निमन्त्रणापर्यन्ता सामाचारी गुरुरूपस-
म्पन्नमन्तरेण न ज्ञायत इति तदनन्तरमुपसम्पद उपन्यास इति पूर्वानुपूर्वत्वसिद्धिरिति । शेषं पूर्ववदिति
॥ ११९ ॥ अथ भावानुपूर्वमाह—

से किं तं भावाणुपुवी?, २ तिविहा पणत्ता, तंजहा-पुवाणुपुवी पच्छाणुपुवी
अणाणुपुवी । से किं तं पुवाणुपुवी?, २ उदइए उवसमिए खाइए खओवसमिए
पारिणामिए संनिवाइए, से तं पुव्वाणुपुव्वी । से किं तं पच्छाणुपुवी?, २ सन्निवाइए
जाव उदइए, से तं पच्छाणुपुव्वी । से किं तं अणाणुपुव्वी?, २ एआए चेव एगा-
इआए एगुत्तरिआए छगच्छगयाए सेढीए अन्नमन्नव्भासो दुरुवूणो, से तं अणाणु-
पुव्वी । से तं भावाणुपुव्वी, से तं आणुपुव्वी, आणुपुव्वीत्ति पदं समत्तं (सू० ११९)

इह तेन तेन रूपेण भवनानि भावाः-वस्तुपरिणामविशेषाः-औदयिकादयः, अथवा तेन तेन रूपेण भवन्तीति भावास्त एव, यद्वा भवन्ति तैः तेभ्यस्तेषु वा सत्सु प्राणिनस्तेन तेन रूपेणेति भावा यथोक्ता एव, तेषामानुपूर्वी-परिपाटिर्भावानुपूर्वी, औदयिकादीनां तु स्वरूपं पुरस्ताद्व्यक्षेण वक्ष्यते, अत्र च नारकादिगति-रीदयिको भाव इति वक्ष्यते, तस्यां च सत्यां शेषभावाः सर्वेऽपि यथासम्भवं प्रादुर्भवन्तीति शेषभावाधार-त्वेन प्रधानत्वादौदयिकस्य प्रथममुपन्यासः, ततश्च शेषभावपञ्चकस्य मध्ये औपशमिकस्य स्तोकविषयत्वात् स्तोकतया प्रतिपादयिष्यत इति तदनन्तरमौपशमिकस्य, ततो बहुविषयत्वात् क्षायिकस्य, ततो बहुतरवि-षयत्वात् क्षायोपशमिकस्य, ततो बहुतमविषयत्वात् पारिणामिकस्य, ततोऽप्येषामेव भावानां द्विकादिसं-योगसमुत्थत्वात् सान्निपातिकस्योपन्यास इति पूर्वानुपूर्वीक्रमसिद्धिरिति । शेषं पूर्वोक्तानुसारेण भावनी-यम् । तदेवमुक्ताः प्रागुद्दिष्टा दशाप्यानुपूर्वीभेदाः, तद्गुणने चोपक्रमप्रथमभेदलक्षणा आनुपूर्वी समाप्ता ॥१२०॥

साम्प्रतमुपक्रमस्यैव प्रागुद्दिष्टं द्वितीयं भेदं व्याचिख्यासुराह—

से किं तं णामे?, णामे दसविहे पणत्ते, तंजहा-एगणामे दुणामे. तिणामे चउ-
णामे पंचणामे छणामे सत्तणामे अट्टणामे नवणामे दसणामे (सू० १२०)

इह जीवगतज्ञानादिपर्यायाजीवगतरूपादिपर्यायानुसारेण प्रतिवस्तु भेदेन नमति-तद्रभिधायकत्वेन प्रवर्तत

इति नाम, वस्त्वभिधानमित्यर्थः, उक्तं च—“जं वस्तुणोऽभिहाणं पञ्चयभेयाणुसारि तं नामं । पद्भेअं जं नमई पद्भेअं जाइ जं भणिअं ॥ १ ॥” इदं च दशप्रकारं, कथमित्याह—‘एगनामे’ इत्यादि, इह येन केनचिन्नाम्ना एकेनापि सता सर्वेऽपि विवक्षितपदार्था अभिधातुं शक्यन्ते तदेकनामोच्यते, यकाभ्यां तु नामभ्यां द्वाभ्यामपि सर्वं विवक्षितं वस्तुजातमभिधानद्वारेण संगृह्यते तद् द्विनाम, यैस्तु त्रिभिर्नामभिः सर्वेऽपि विवक्षितपदार्था अभिधातुं शक्यन्ते तत् त्रिनाम, यैस्तु चतुर्भिर्नामभिः सर्वं विवक्षितं वस्त्वभिधीयते तच्चतुर्नाम, एवमनया दिशा ज्ञेयं, यावद् यैर्दशभिर्नामभिः सर्वं विवक्षितं वस्तु प्रतिपाद्यते तद् दशनामेति ॥ १२० ॥ तत्र ‘पयोदेशं निर्देश’ इत्येकनामोदाहरणाह—

से किं तं एगनामे?, २-णामाणि जाणि काणिवि द्वाण गुणाण पञ्जवाणं च ।

तेसिं आगमनिहसे नामंति परूविआ सण्णा ॥ १७ ॥ से तं एगनामे (सू० १२१) ‘नामाणि गाह्य’ व्याख्या—‘द्रव्याणां’ जीवाजीवभेदानां ‘गुणानां’ ज्ञानादीनां रूपादीनां च तथा ‘पर्यायाणां’ नारकत्वादीनामेकगुणकृष्णत्वादीनां च नामानि—अभिधानानि यानि कानिचिद्भेदे रूढानि, तद्यथा—जीवो जन्तुरात्मा प्राणीत्यादि, आकाशं नभस्तारापथो व्योमाम्बरमित्यादि, तथा ज्ञानं बुद्धिर्बोध इत्यादि, तथा रूपं रसो गन्ध इत्यादि, तथा नारकस्तिर्यङ् मनुष्य इत्यादि, एकगुणकृष्णो द्विगुणकृष्ण इत्यादि, तेषां सर्वेषामप्य-

१ यद्वस्तुनोऽभिधानं पर्यायनेरनुसारि तत् नाम । प्रतिभेद यत्र गति प्रतिभेद याति यद्गणितम् ॥ १ ॥

भिधानानामागम एव निकपो-हेमरजतकल्पजीवादिपदार्थस्वरूपपरिज्ञानहेतुत्वात् कपपट्टकस्तस्मिन्नामेत्ये-
वंरूपा संज्ञा-आख्या प्ररूपिता-व्यवस्थापिता, सर्वाण्यपि जीवो जन्तुरित्याद्यभिधानानि नामत्वसामान्याव्य-
भिचारादेकेन नामशब्देनोच्यन्त इति भावः, तदेवमिहैकेनाप्यनेन नामशब्देन सर्वाण्यपि लोकरूढाभिधा-
नानि वस्तूनि प्रतिपाद्यन्त इत्येतदेकनामोच्यते, एकं सन्नामैकनामेतिकृत्वा इति गाथार्थः । 'से तं एगणामे'त्ति
निगमनम् ॥ १२१ ॥

से किं तं दुनामे?, २ दुविहे पणत्ते, तंजहा-एगक्खरिए अ अणेगक्खरिए अ, से
किं तं एगक्खरिए?, २ अणेगंविहे पणत्ते, तंजहा-ही: श्री: धी: स्त्री, से तं एगक्ख-
रिए । से किं तं अणेगक्खरिए?, २ कन्ना वीणा लता माला, से तं अणेगक्खरिए ।
अहवा दुनामे दुविहे पणत्ते, तंजहा-जीवनामे अ अजीवनामे अ, से किं तं जीव-
णामे?, २ अणेगंविहे पणत्ते, तंजहा-देवदत्तो जणदत्तो विणहुदत्तो सोमदत्तो, से
तं जीवनामे । से किं तं अजीवनामे?, २ अणेगंविहे पणत्ते, तंजहा-घडो पडो कडो रहो,
से तं अजीवनामे । अहवा दुनामे दुविहे पणत्ते, तंजहा-विसेसिए अ अविसेसिए अ । अ-

विसेसिए दवे विसेसिए जीवदवे अजीवदवे अ, अविसेसिए जीवदवे विसेसिए णेर-
 इए तिरिक्खजोणिए मणुस्से देवे, अविसेसिए णेरइए विसेसिए रयणप्पहाए सक्करप्पहाए
 वालुअप्पहाए पंकप्पहाए धूमप्पहाए तमाए तमतमाए, अविसेसिए रयणप्पहापुढवि-
 णेरइए विसेसिए पज्जत्तए अ अपज्जत्तए अ, एवं जाव अविसेसिए तमतमापुढवीणेरइए
 विसेसिए पज्जत्तए अ अपज्जत्तए अ । अविसेसिए तिरिक्खजोणिए विसेसिए एंगिदिं
 वेइदिए तेइदिए चउरिंदिए पंचिदिए, अविसेसिए एंगिदिए विसेसिए पुढविकाइए
 आउकाइए तेउकाइए वाउकाइए वणस्सइकाइए, अविसेसिए पुढविकाइए विसेसिए
 सुहुमपुढविकाइए अ वादरपुढविकाइए अ, अविसेसिए सुहुमपुढविकाइए विसे-
 सिए पज्जत्तयसुहुमपुढविकाइए अ अपज्जत्तयसुहुमपुढविकाइए अ, अविसेसिए अ
 वादरपुढविकाइए विसेसिए पज्जत्तयवादरपुढविकाइए अ अपज्जत्तयवादरपुढविकाइए
 अ, एवं आउकाइए तेउकाइए वाउकाइए वणस्सइकाइए अविसेसिअविसेसिअपज्ज-

त्तयअपज्जत्तयभेदेहिं भाणिअद्वा । अविसेसिए बेइदिए पज्जत्तयवेइदिए
अ अपज्जत्तयवेइदिए अ, एवं तेइदिअचउरिदिआवि भाणिअद्वा । अविसेसिए
पंचिदिअतिरिक्खजोणिए विसेसिए जलयरपंचिदियतिरिक्खजोणिए थलयरपंचि-
दिअतिरिक्खजोणिए खयरपंचिदिअतिरिक्खजोणिए अविसेसिए जलयरपंचि-
दिअतिरिक्खजोणिए विसेसिए संमुच्छिमजलयरपंचिदिअतिरिक्खजोणिए अ गभ-
वक्कंतिअजलयरपंचिदिअतिरिक्खजोणिए अ, अविसेसिए संमुच्छिमजलयरपंचिदिय-
तिरिक्खजोणिए विसेसिए अ पज्जत्तयसंमुच्छिमजलयरपंचिदिअतिरिक्खजोणिए अ
अपज्जत्तयसंमुच्छिमजलयरपंचिदिअतिरिक्खजोणिए, अविसेसिए गभवक्कंतिअजल-
यरपंचिदिअतिरिक्खजोणिए विसेसिए पज्जत्तयगभवक्कंतिअजलयरपंचिदिअतिरिक्ख-
जोणिए अ अपज्जत्तयगभवक्कंतिअजलयरपंचिदिअतिरिक्खजोणिए अ, अविसेसिए
थलयरपंचिदिअतिरिक्खजोणिए विसेसिए चउप्पयथलयरपंचिदिअतिरिक्खजोणिए

अपरिसप्पथलयरंपंचिदिअतिरिखलजोणिए अ, अविसेसिए चउप्पयथलयरंपं० विसेसिए
संमुच्छिमचउप्पयथलयरंपंचिदिअतिरिखलजोणिए अ गढभवक्कंतिअचउप्पयथलयरंपं-
चिदिअतिरिखलजोणिए अ, अविसेसिए संमुच्छिमचउप्पयथलयरं० विसेसिए पज्ज-
त्तयसंमुच्छिमचउप्पयथलयरंपंचिदिअतिरिखलजोणिए अ अपज्जत्तयसंमुच्छिमचउप्प-
यथलयरंपंचिदिअतिरिखलजोणिए अ, अविसेसिए गढभवक्कंतिअचउप्पयथलयरंपं-
चिदिअ० विसेसिए पज्जत्तयगढभवक्कंतिअचउप्पयथलयरंपंचिदिअतिरिखलजोणिए अ
अपज्जत्तयगढभवक्कंतिअचउप्पयथलयरंपंचिदिअतिरिखलजोणिए अ, अविसेसिए परिस-
प्पथलयरं० विसेसिए उरपरिसप्पथलयरंपंचिदिअतिरिखलजोणिए अ भुअपरिसप्पथल-
यरंपंचिदिअतिरिखलजोणिए अ, एतेऽवि संमुच्छिमा पज्जत्तगा अपज्जत्तगा य गढभ-
वक्कंतिआवि पज्जत्तगा अपज्जत्तगा य भाणिअद्वा । अविसेसिए खहयरंपंचिदिअ० वि-
सेसिए संमुच्छिमखहयरंपंचिदिअतिरिखलजोणिए अ गढभवक्कंतिअखहयरंपंचिदिअ-

तिरिखलजोणिए अ, अविसेसिए संमुच्छिमखहरपंचिं० विसेसिए पज्जत्तयसंमुच्छिम-
खहरपंचिंदिअतिरिखलजोणिए अ अपज्जत्तयसंमुच्छिमखहरपंचिंदिअतिरिखलजो-
णिए, अविसेसिए गवभवक्कंतिअखरपंचिं० विसेसिए पज्जत्तयगवभवक्कंतिअखहरपं-
चिंदिअतिरिखलजोणिए अ अपज्जत्तयगवभवक्कंतिअखहरपंचिंदिअतिरिखलजोणिए य ।
अविसेसिए मणुस्से विसेसिए संमुच्छिममणुस्से अ गवभवक्कंतिअमणुस्से अ, अविसेसि-
ए संमुच्छिममणुस्से विसेसिए पज्जत्तगसंमुच्छिममणुस्से अ अपज्जत्तगसंमुच्छिममणुस्से
अ, अविसेसिए गवभवक्कंतिअमणुस्से विसेसिए कम्मभूमिओ य अकम्मभूमिओ य
अंतरदीवओ य संखिज्जवासाउय असंखिज्जवासाउय पज्जत्तापज्जत्तओ । अविसेसिए
देवे विसेसिए भवणवासी वाणमंतरे जोइसिए वेमाणिए अ, अविसेसिए भवणवा-
सी विसेसिए असुरकुमारे नागकु० सुवणणकु० विज्जुकु० अग्गिकु० दीवकु० उदधिकु० दि-
साकु० वाउकु० थणिअकुमारे, सब्बेसिपि अविसेसिअविसेसिअपज्जत्तगअपज्जत्तगभेदा

भाणिअवा । अविसेसिए वाणमंतरे विसेसिए पिसाए भूए जकूले रक्खसे किण्णरे
किपुरिसे महोरगे गंधवे, एतेसिंपि अविसेसिअविसेसिअपजत्तयअपजत्तगभेदा भाणि-
अवा । अविसेसिए जोइसिए विसेसिए चंदे सुरे गहगणे नक्खत्ते तारारूवे, एतेसिंपि अ-
विसेसियविसेसियपजत्तयअपजत्तयभेआ भाणिअवा । अविसेसिए वेमाणिए विसेसिए
कप्पोवगे अ कप्पातीतगे अ, अविसेसिए कप्पोवगे विसेसिए सोहम्मए ईसाणए
सणकुमारए माहिंदए वंभलोए लंतयए महासुक्कए सहस्सारए आणयए पाणयए
आरणए अचुयए, एतेसिंपि अविसेसिअविसेसिअपजत्तगपजत्तगभेदा भाणिअवा ।
अविसेसिए कप्पातीतए विसेसिए गेवेज्जए अ अणुत्तरोववाइए अ, अविसेसिए गेवेज्जए
विसेसिए हेट्टिम. मज्झिम. उवरि. अविसेसिए हेट्टिम० विसेसिए हेट्टिमहेट्टिमगेवेज्जए
हेट्टिममज्झिमगेवेज्जए हिट्टिमउवरिमगेवेज्जए, अविसेसिए मज्झिमगेविज्जए विसेसिए हि-
ट्टिममज्झिमगेविज्जए मज्झिममज्झिमगेवेज्जए मज्झिमउवरिमगेवेज्जए, अविसेसिए उव-

रिमगेवेज्जाए विसेसिए उवरिमहेट्टिमगेवेज्जाए उवरिममड्डिमगेवेज्जाए उवरिमउवरिमगेवे-
ज्जाए अ, एतेसिंपि सवेसिं अविसेसिअविसेसिअपज्जत्तगापज्जत्तगभेदा भाणिअवा ।
अविसेसिए अणुत्तरोववाइए विसेसिए विजयए वेजयंतए जयंतए अपराजिअए
सवट्टसिद्धए अ, एतेसिंपि सवेसिं अविसेसिअविसेसिअपज्जत्तगापज्जत्तगभेदा भाणि-
अवा । अविसेसिए अजीवद्वे विसेसिए धम्मत्थिकाए अधम्मत्थिकाए आगासत्थि-
काए पोगलत्थिकाए अद्धासमए अ, अविसेसिए पोगलत्थिकाए विसेसिए परमाणु-
पोगले दुपएसिए तिपएसिए जाव अणंतपएसिए अ, से तं दुनामे (सू० १२२)

यत् एवेदं द्विनामात् एव द्विविधं-द्विप्रकारं, तद्यथा-एकं च तदक्षरं च २ तेन निर्वृत्तमेकाक्षरिकम्, अनेकानि
च तान्यक्षराणि च २ तैर्निर्वृत्तमेकाक्षरिकं चकारौ समुच्चयार्थौ, तत्रैकाक्षरिके द्वीः-लज्जा देवताविशेषो वा,
श्रीः-देवताविशेषः, घीः-बुद्धिः, स्त्री-योपिदिति, अनेकाक्षरिके-कन्येत्यादि, उपलक्षणं चेदं बलाकापताकादीनां
न्यायक्षरनिष्पन्नानामिति, तदेवं यदस्ति वस्तु तत् सर्वमेकाक्षरेण वा नाम्नाऽभिधीयतेऽनेकाक्षरेण वा, अतो-
ऽनेन नामद्वयेन विचक्षितस्य सर्वस्यापि वस्तुजातस्याभिधानाद् द्विनामोच्यते, द्विरूपं सत् सर्वस्य नाम

द्विनाम, द्वयोर्वा नाम्नोः समाहारो द्विनाममिति । एतदेव प्रकारान्तरेणाह—‘अहवा दुनामे’ इत्यादि, जीवस्य नाम जीवनाम अजीवस्य नाम अजीवनाम, अत्रापि यदस्ति तेन जीवनाम्नाऽजीवनाम्ना वा भवितव्यमिति जीवना-
जीवनामभ्यां विवक्षितसर्ववस्तुसङ्ग्रहो भावनीयः, शेषं सुगमं । पुनरेतदेवान्यथा प्राह—‘अहवा दुनामे’ इत्यादि,
ब्रह्ममित्यविशेषनाम जीवे अजीवे च सर्वत्र सद्भावात्, जीवद्रव्यमजीवद्रव्यमिति च विशेषनाम, एकस्य
जीव एवान्यस्य त्वजीव एव सद्भावादिति, ततः पुनरुत्तरापेक्षया जीवद्रव्यमित्यविशेषनाम, नारकस्तिर्यङ्छि-
त्यादि तु विशेषनाम, पुनरप्युत्तरापेक्षया नारकादिकमविशेषनाम रत्नप्रभायां भवो रत्नप्रभ इत्यादि तु वि-
शेषनाम, एवं पूर्वं पूर्वमविशेषनाम उत्तरोत्तरं तु विशेषनाम सर्वत्र भावनीयं, शेषं सुगमं, नवरं सम्मूर्च्छन्ति
तथापि एकमोदयाद् गर्भमन्तरेणैवोत्पद्यन्त इति सम्मूर्च्छिमाः, गर्भे व्युत्क्रान्तिः—उत्पत्तिर्येषां ते गर्भव्युत्क्रा-
न्तिकाः, उरसा भुजाभ्यां च परिसर्पन्ति—गच्छन्तीति विपथरगोधानकुलादयः सामान्येन परिसर्पाः, विशे-
पस्तूरसा परिसर्पन्तीत्युरः परिसर्पाः सर्पादय एव, भुजाभ्यां परिसर्पन्तीति भुजपरिसर्पाः—गोधानकुलादय
एव, शेषं सुरोक्षेत्रं । तदेवमुक्ताः सामान्यविशेषनामभ्यां जीवद्रव्यस्य सम्भविनो भेदाः, साम्प्रतं प्रागु-
पिष्टमजीवद्रव्यमपि भेदतस्तथैवोदाहर्तुमाह—‘अविसेसिए अजीवदधे’ इत्यादि, गतार्थं, तदेवं यदस्ति वस्तु
तत्सर्वं सामान्यनाम्ना विशेषनाम्ना वा अभिधीयते, एवमन्यत्रापि द्विनामत्वं भावनीयं, ‘से तं दुनामे’ति
निगमनम् ॥ १२२ ॥

से किं तं तिनामे?, २ तिविहे पणत्ते, तंजहा-द्वणामे गुणणामे पज्जवणामे अ । से किं तं द्वणामे?, २ छविहे पणत्ते, तंजहा-धम्मत्थिकाए अधम्मत्थिकाए आगासत्थिकाए जीवत्थिकाए पुग्गलत्थिकाए अच्चासमए अ, से तं द्वणामे । किं तं गुणणामे?, २ पंचविहे पणत्ते, तंजहा-वणणामे गंधणामे रसणामे फासणामे संठाणणामे । से किं तं वणणामे?, २ पंचविहे पणत्ते, तंजहा-कालवणणामे नीलवणणामे लोहिअवणणामे हालिद्ववणणामे सुक्खिवणणामे, से तं वणणामे । से किं तं गंधणामे?, २ दुविहे पणत्ते, तंजहा-सुरभिगंधणामे अ दुरभिगंधणामे अ, से तं गंधणामे । से किं तं रसणामे?, २ पंचविहे पणत्ते, तंजहा-तित्तरसणामे कडुअरसणामे कसायरसणामे अंवलिरसणामे महुररसणामे अ, से तं रसणामे । से किं तं फासणामे?, २ अट्टविहे पणत्ते, तंजहा-कम्बडफासणामे मउअफा० गरुअफा० लहुअफा० सीतफासणामे उसिणफासणामे णिद्धफा० लुक्खफासणामे, से तं फासणामे । से

किं तं संठाणनामे ? २ पंचविहे पणत्ते, तंजहा-परिमंडलसंठाणनामे वट्टसं० तं-
ससं० चउरंससं० आयतसंठाणनामे, से तं संठाणनामे, से तं गुणणामे ।

एत एयेरं त्रिनाम तत एय त्रिक्रियं-त्रिप्रकारं, द्रव्यनामादिभेदात्, तत्र द्रवति-गच्छति ताँस्तान् पर्या-
यान् प्राप्नोतीति द्रव्यं तस्य नाम धर्मास्त्रिकाय इत्यादि, धर्मास्त्रिकायादयश्च प्राक् व्याख्याता एव, गुणयन्ते-सं-
कपायान्ते इति गुणाम्नेयां नाम गुणनाम, 'वणणनामे' इत्यादि, तत्र वर्णयते-अलङ्कियते वस्त्वनेनेति वर्णः-
पुन्यादिः पत्रया प्रतीत एय, कपिशादयस्त्वेतत्संयोगेनैवोत्पद्यन्ते न पुनः सर्वथा एतद्विलक्षणा इति नेहोदाहृताः,
गन्तान्ते-प्रापयत इति गन्तस्तस्य नाम गन्थनाम, स च द्विविधः-सुरभिर्दुरभिश्च, तत्र सौमुख्यकृत् सुरभिः,
भोगुण्यकृत् दुरभिः, अत्राप्युभयसंयोगजः दृयप्रोक्तः, एतत्संसर्गजत्वादेव भेदाविवक्षणात्, रस्यते-आखा-
यत इति रमन्त्य नाम रमनाम, स च निरुक्तुरुपायाम्लमधुरभेदात् पञ्चविधः, तत्र श्लेष्मादिदोषहन्ता
निष्पाणाश्रिगन्मिक्तो रमः, तथा च भिषग्दशात्रम्-"श्लेष्माणमरुचिं पित्तं, तृपं कुष्ठं विपं ज्वरम् । हन्यात्
श्रिक्तो रमो गुदेः, कर्णां मात्रोपसेचितः ॥ १ ॥" गलामयादिप्रशमनो मरिचनगराद्याश्रितः कटुः, उक्तं
ए-"कटुर्गलामयं शोफं, दृन्नि गुराल्योपसेचितः । दीपनः पाचको रूच्यो, बृंहणोऽतिरूपापहः ॥ २ ॥" रक्त-
शोषणपदार्थं विभीगलामन्त्रकृत्पित्थायाश्रितः कपायः, आह च-"रक्तदोषं कफं पित्तं, कपायो दृन्ति

से किं तं तिनामे ?, २ तिविहे पणत्ते, तंजहा-द्वणामे गुणणामे पञ्चवणामे अ । से किं तं द्वणामे ?, २ छविहे पणत्ते, तंजहा-धम्मत्थिकाए अधम्मत्थिकाए आगासत्थिकाए जीवत्थिकाए पुग्गलत्थिकाए अच्चासमए अ, से तं द्वणामे । किं तं गुणणामे ?, २ पंचविहे पणत्ते, तंजहा-वणणामे गंधणामे रसणामे फासणामे संठाणणामे । से किं तं वणणामे ?, २ पंचविहे पणत्ते, तंजहा-कालवणणामे नीलवणणामे लोहिअवणणामे हालिद्ववणणामे सुक्खिच्चवणणामे, से तं वणणामे । से किं तं गंधणामे ?, २ दुविहे पणत्ते, तंजहा-सुरभिगंधणामे अ दुरभिगंधणामे अ, से तं गंधणामे । से किं तं रसणामे ?, २ पंचविहे पणत्ते, तंजहा-तित्तरसणामे कडुअरसणामे कसायरसणामे अंवलरसणामे महुररसणामे अ, से तं रसणामे । से किं तं फासणामे ?, २ अट्टविहे पणत्ते, तंजहा-कम्बडफासणामे मउअफा० गरुअफा० लहुअफा० सीतफासणामे उसिणफासणामे णिच्चफा० लुक्खफासणामे, से तं फासणामे । से

किं तं संठाणनामे ? , २ पंचविहे पणत्ते, तंजहा-परिमंडलसंठाणनामे वट्टसं० तं-
ससं० चउरंससं० आयतसंठाणनामे, से तं संठाणनामे, से तं गुणणामे ।

यत एवेदं धिनाम तत एव त्रिचिधं-त्रिप्रकारं, द्रव्यनामादिभेदात्, तत्र द्रवति-गच्छति ताँस्तान् पर्या-
यान् प्राप्नोतीति द्रव्यं तस्य नाम धर्मास्तिकाय इत्यादि, धर्मास्तिकायादयश्च प्राक् व्याख्याता एव, गुणयन्ते-सं-
ख्यायन्ते इति गुणास्तेषां नाम गुणनाम, 'वणणनामे' इत्यादि, तत्र वर्णयते-अलङ्कियते वस्त्वनेनेति वर्णः-
कृष्णादिः पञ्चधा प्रतीत एव, कपिशादयस्त्वेतत्संयोगेनैवोत्पद्यन्ते न पुनः सर्वथा एतद्विलक्षणा इति नेहोदाहृताः,
गन्ध्यन्ते-आघ्रायत इति गन्धस्तस्य नाम गन्धनाम, स च द्विचिधः-सुरभिर्दुरभिश्च, तत्र सौमुख्यकृत् सुरभिः,
धैमुग्यकृद् दुरभिः, अत्राप्युभयसंयोगजः पृथग्योक्तः, एतत्संसर्गजत्वादेव भेदाविवक्षणात्, रस्यते-आस्वा-
यत इति रसस्तस्य नाम रसनाम, स च तिरुक्कडुकपायाम्लमधुरभेदात् पञ्चविधः, तत्र श्लेष्मादिदोषहन्ता
निम्ब्यायाश्रितस्तिक्तो रसः, तथा च भिषकशास्त्रम्-“श्लेष्माणमरुचिं पित्तं, तृपं कुष्ठं विषं ज्वरम् । हन्यात्
तिक्तो रसो बुद्धेः, कर्ता मात्रोपसेवितः ॥ १ ॥” गलामयादिप्रशमनो मरिचनागराद्याश्रितः कटुः, उक्तं
ए-“कटुर्गलामयं शोफं, हन्ति युक्त्वोपसेवितः । दीपनः पाचको रुच्यो, वृंहणोऽतिकफापहः ॥ २ ॥” रक्त-
शोपायपहर्ता विभीतकामलकरूपित्याद्याश्रितः कपायः, आह च-“रक्तदोषं कफं पित्तं, कपायो हन्ति

सेवितः । रुक्षः शीतो गुणग्राही, रोचकश्च स्वरूपतः ॥ ३ ॥” अग्निदीपनादिकृदम्लीकाद्याश्रितोऽम्लः; पञ्चते
न—“अम्लोऽग्निदीसिकृत् खिग्धः, शोफपित्तकफापहः । क्लेदनः पाचनो रूच्यो, मूढवातानुलोमकः ॥ ४ ॥”
पित्तादिप्रशमनः खण्डशर्कराद्याश्रितो मधुरः, तथा चोक्तम्—“पित्तं वातं विपं हन्ति, धातुवृद्धिकरो गुरुः ।
जीवनः केशकृद्दालवृद्धक्षीणौजसां हितः ॥ ५ ॥” इत्यादि, स्थानान्तरे स्तम्भिताहारबन्धविध्वंससादिकर्ता
सिन्धुलपणायाश्रितो लवणोऽपि रसः पच्यते, स चेह नोदाहृतो, मधुरादिसंसर्गजत्वात् तदभेदेन विवक्ष-
णात्, सम्भाव्यते च तत्र माधुर्यादिसंसर्गः; सर्वरसानां लवणप्रक्षेप एव स्वादुत्वप्रतिपत्तेरित्यलं विस्तरेण ।
सृष्टयत इति स्पर्शः—कर्कशादिरष्टविधः, तत्र स्तब्धताकारणं दृपदादिगतः कर्कशः; सन्नतिकारणं तिनिशल-
तादिगतो मृदुः; अधःपतनहेतुरयोगोलकादिगतो गुरुः; प्रायस्तिर्यग्बद्धधिोगमनहेतुरर्कतूलादिनिश्रितो लघुः;
देहस्तम्भादिहेतुः प्रालेयायाश्रितः शीतः; आहारपाकादिकारणं बह्वयाद्यनुगत लवणः; पुद्गलद्रव्याणां मिथः
संयुज्यमानानां बन्धनियन्धनं तैलादिस्थितः खिग्धः; तेषामेवायन्धनियन्धनं भस्माद्याधारो रुक्षः; एतत्सं-
सर्गजास्तु नोक्ताः; पण्येवान्तर्भावादिति । संस्थानस्वरूपं तु प्रतीतमेव ।

से किं तं पञ्चणामे ?, २ अणेगविहे पणत्ते, तंजहा-एगुणकालए दुगुणकालए
तिगुणकालए जान दसगुणकालए संखिज्जगुणकालए असंखिज्जगुणकालए अनंत-

गुणकालए, एवं नीललोहिअहालिइसुक्खिहावि भाणिअवा । एगगुणसुराभिंगंधे दुगु-
णसुराभिंगंधे तिगुणसु० जाव अणंतगुणसुराभिंगंधे एवं दुराभिंगंधोऽवि भाणिअवो ।
एगगुणतित्ते जाव अणंतगुणतित्ते, एवं कडुअकसागअंबिलमहुरावि भाणिअवा ।
एगगुणकखडे जाव अणंतगुणकखडे, एवं मउअगरुअलहुअसीतउसिणिच्छलु-
क्खावि भा०, से तं पज्जवणामे ।

परिः-समन्तादवन्ति-अपगच्छन्ति न तु द्रव्यवत् सर्वदैवावतिष्ठन्त इति पर्यवा; अथवा परिः-समन्ताद्
अवनानि-गमनानि द्रव्यस्यावस्थान्तरप्राप्तिरूपाणि पर्यवाः-एकगुणकालत्वादयस्तेषां नाम पर्यवनाम, यत्र
तु पर्यायनामेति पाठः; तत्र परिः-समन्तादयन्ते-अपगच्छन्ति न पुनर्द्रव्यवत् सर्वदैव तिष्ठन्तीति पर्यायाः;
अथवा परिः-सामस्थेन एति-अभिगच्छति व्याप्नोति वस्तुतामिति पर्यायाः-एकगुणकालत्वादय एव, तेषां
नाम पर्यायनामेति, तत्रेह गुणशब्दोऽंशपर्यायः; ततश्च सर्वस्यापि त्रैलोक्यगतकालत्वस्यासत्कल्पनया
विण्डितस्य य एकः-सर्वजघन्यो गुणः-अंशस्तेन कालकः परमाण्वादिरेकगुणकालकः-सर्वजघन्यकृष्ण इति ।
द्वाभ्यां गुणाभ्यां-तदंशाभ्यां कालकः परमाण्वादिरेव द्विगुणकालकः; एवं तावन्नैयं यावदनन्तैर्गुणैः-तदंशैः काल-
कोऽनन्तगुणकालकः स एवेति, एवमुक्तानुसारेणैकगुणनीलकादीनामेकगुणसुराभिगन्धादीनां च सर्वत्र भावना

कार्येति, आह-गुणपर्याययोः कः प्रतिविशेषः?, उच्यते, सदैव सहवर्तित्वाद्गुणगन्धरसादयः सामान्येन गुणा उच्यन्ते, न हि मूर्ते वस्तुनि वर्णादिकमात्रं कदाचिदपि व्यवच्छिद्यते, एकगुणकालत्वादयस्तु द्विगुणकालत्वाद्यवस्थायां निवर्तन्त एवेति अतः क्रमवृत्तित्वात् पर्यायाः, उक्तं च-“सहवर्तिनो गुणाः, यथा जीवस्य चैतन्यामूर्तत्वादयः, क्रमवर्तिनः पर्यायाः, यथा तस्यैव नारकत्वतिर्यक्त्वादयः” इति, ननु यद्येवं तर्हि वर्णादिसामान्यस्य भवतु गुणत्वं, तद्विशेषाणां तु कृष्णादीनां न स्याद्, अनियतत्वात् तेषां, सत्यं, वर्णादिसामान्यभेदानामपि कृष्णनीलादीनां प्रायः प्रभूतकालं सहवर्तित्वात् गुणत्वं विवक्षितमित्यलं विस्तरेण । आह-भवत्वेवं, किन्तु पुद्गलास्तिकायद्रव्यस्यैव संबन्धिनो गुणपर्यायाः किमिति गुणपर्यायनामत्वेनोदाहृताः?, न धर्मास्तिकायादीनां, न च वक्तव्यं-तेषां ते न सन्तीति, धर्माधर्माकाशजीवकालद्रव्येष्वपि यथाक्रमं गतिस्थित्यवगाहोपयोगवर्त्तनादिगुणानां प्रत्येकमनन्तानामगुरुलघुपर्यायाणां च प्रसिद्धत्वात्, सत्यं, किन्त्विन्द्रियप्रत्यक्षगम्यत्वात् सुप्रतिपाद्यतया पुद्गलद्रव्यस्यैव गुणपर्याया उदाहृता न शेषाणामित्यलं विस्तरेण, तस्माद् यत्किमपि नाम तेन सर्वेषां अपि द्रव्यनाम्ना गुणनाम्ना पर्यायनाम्ना वा भवितव्यं, नातः परं किमपि नामास्ति, ततः सर्वस्यैवानेन संग्रहात् त्रिनामैतदुच्यत इति ।

तं पुण नामं त्रिविहं इत्थी युरिसंणपुंसगं चव । एएसिं तिण्हं पि अ अंतंमि अ परूवणं वोच्छं ॥१८॥

तत्पुनर्नाम द्रव्यादीनां सम्बन्धि सामान्येन सर्वमपि स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गेषु वर्तमानत्वात् त्रिविधं-त्रिप्रकारं,

तत्र स्त्रीलिङ्गे नदी महीत्यादि, पुल्लिङ्गे घटः पट इत्यादि, नपुंसके दधि मध्वित्यादि, एषां च स्त्रीलिङ्गवृत्त्यादीनां त्रयाणामपि नाम्नां प्राकृतशैल्या उच्चार्यमाणानामन्ते यान्याकारादीन्यक्षराणि भवन्ति तत्प्ररूपणाद्वारेण लक्षणं निर्दिदिशुर्नृत्तराद्धमाह—‘एएसि’मित्यादि, गतार्थमेवेति गाथार्थः ॥

तत्थ पुरिसस्स अंता आइऊओ हवंति चत्तारि । ते चेव इत्थिआओ हवंति ओकारपरिहीणा ॥१॥
 ‘तत्र’ तस्मिन् त्रिविधे नाम्नि ‘पुरुपस्य’ पुल्लिङ्गवृत्तेर्नाम्नः ‘अन्ता’अन्तवर्तीन्यक्षराणि चत्वारि भवन्ति, तद्यथा—आकार ईकार ऊकार ओकारश्चेत्यर्थः, एतानि विहाय नापरं प्राकृतपुल्लिङ्गवृत्तेर्नाम्नोऽन्तेऽक्षरं सम्भवतीत्यर्थः, स्त्रीलिङ्गवृत्तेर्नाम्नोऽप्यन्ते ओकारवर्जान्येतान्येवाकारकारोकारलक्षणानि त्रीणि अक्षराणि भवन्ति नापरमिति, अत्र चानन्तरगाथायां इत्थीपुरिसमिति निर्दिश्यापि यदिहादौ पुल्लिङ्गनाम्नो लक्षणकथनं तत्पुरुप्राधान्यख्यापनार्थमिति गाथार्थः ॥

अंतिअ इंतिअ उंतिअ अंताउ णपुंसगस्स वोद्धवा । एतेसिं तिणहंपि अ वोच्छामि निदंसणे एत्तो ॥२०॥

नपुंसकवृत्तिनाम्नां त्वन्ते अंकारः इंकार उंकारश्चेत्येतान्येव त्रीण्यक्षराणि भवन्ति नापरं । एतेषां च त्रयाणामपि निदर्शनम्—उदाहरणं प्रत्येकं वक्ष्यामीति गाथार्थः ॥ तदेवाह—

आगारंतो राया ईगारंतो गिरी अ सिहरी अ । ऊगारंतो विण्हू दुमो अ अंता उ पुरि-

साणं ॥ २१ ॥ आगारंता माला ईगारंता सिरी अ लच्छी अ । उगारंता जंबू वहू अ
अंताउ इत्थीणं ॥ २२ ॥ अंकारंतं धन्नं इंकारंतं नपुंसगं अत्थि । उंकारंतो पीळुं
महुं च अंता णपुंसाणं ॥ ३ ॥ से तं तिणामे (सू० १२३)

गाथात्रयं व्यक्तं, नवरं संस्कृते यद्यपि विष्णुरित्युकारान्तमेव भवति तथापि प्राकृतलक्षणस्यैवेह वक्तु-
मिष्टत्वादुकारान्तता न विरुद्ध्यते, एवमोकारान्तो द्रुम इत्यादिष्वपि चाच्यं, जम्बूः—स्त्रीलिङ्गवृत्तिवर्धनस्पतिवि-
शेषः, 'पीळुं'ति क्षीरं, शेषं सुगमं, 'से तं तिणामे'ति निगमनम् ॥ १२३ ॥

से किं तं चउणामे?, २ चउव्विहे पणत्ते, तंजहा-आगमेणं लोवेणं पयईए विगा-
रेणं । से किं तं आगमेणं?, २ पद्धानि पयांसि कुण्डानि, से तं आगमेणं । से कि
तं लोवेणं?, २ ते अत्र तेऽत्र पटो अत्र घटोऽत्र अत्र घटोऽत्र, से तं लोवेणं ।
से किं तं पगईए?, २ अग्नी एतौ पट्ट इमौ शाले एते माले इमे, से तं पगईए । से
किं तं विगारेणं?, २ दण्डस्य अग्रं दण्डाग्रं सा आगता साऽगता दधि इदं दधीद

नदी इह नदीह मधु उदकं मधूदकं वधू ऊहः वधूहः, से तं विगारेणं, से तं चउ-
नामे (सू० १२४)

आगच्छतीत्यागमो-न्वागमादिस्तेन निष्पन्नं नाम यथा पद्मानीत्यादि, धुइस्वराद् घुटि दुः (का० सू० २४)
इत्यनेनात्र न्वागमस्य विधानाद्, उपलक्षणमात्रं चेदं, संस्कार उपस्कार इत्यादेरपि सुडाद्यागमनिष्पन्न-
त्वादिति, लोपो-वर्णापगमरूपस्तेन निष्पन्नं नामं, यथा तेऽत्रेत्यादि, 'एदोत्परः पदान्ते' (लोपमकारः कात-
न्नरूपमालायां ११५) इत्यादिना अकारस्येह लुप्तत्वात्, नामत्वं चात्र तेन तेन रूपेण नमनाच्चांमेति
व्युत्पत्तेरस्त्येवेति, इत्थमन्यत्रापि वाच्यम् । उपलक्षणं चेदं-मनस ईया मनीषा-बुद्धिः भ्रमतीति श्रूरित्यादेरपि
सकारमकारादिवर्णलोपेन निष्पन्नत्वादिति, प्रकृतिः-स्वभावो वर्णलोपाद्यभावस्तथा निष्पन्नं नाम, यथा अग्नी
एतावित्यादि, द्विवचनमनावि (का० सू० ६२)त्यनेनात्र प्रकृतिभावस्य विधानात्, निदर्शनमात्रं चेदं, सर-
सिजं कण्ठकाल इत्यादीनामपि प्रकृतिनिष्पन्नत्वादिति, वर्णस्यान्यथाभावापादनं विकारस्तेन निष्पन्नं दण्ड-
स्याग्रं दण्डाग्रमित्यादि, समानः सवर्णे दीर्धीभवति परश्च लोपम् (का० सू० २४) इत्यादिना दीर्घत्वलक्षणस्य
वर्णविकारस्येह कृतत्वाद्, उदाहरणमात्रं चैतत्-तस्करः पोडशेत्यादेरपि, वर्णविकारसिद्धत्वादिति । तदिह
यदस्ति तेन सर्वेणापि नाम्ना आगमनिष्पन्नेन वा लोपनिष्पन्नेन वा प्रकृतिनिर्घृत्तेन वा विकारनिष्पन्नेन वा

१ निवश्याऽनेकपदत्वं नाम एकत्वेन विवक्षणाद् घृत्तिकारेणापि निरुद्धाचीनव्याकरणोपेक्षया तथा प्रतिपादितं पदत्वमिति, अधुना यथां सोपसर्गस्य ।

भयितव्यं, डित्यादिनाम्नामपि सनिरुक्तत्वात् 'नाम च धातुजर्माहे'त्यादिवचनात्, ततश्चतुर्भिरप्येतैः सर्वस्य सद्ब्रह्मण्यतुर्नामैवमुच्यते, 'से तं चउनामे'त्ति निगमनम् ॥ १२४ ॥

से किं तं पंचनामे?, २ पंचविहे, पणत्ते, तंजहा-नामिकं नैपातिकं आख्यातिकम्
 औपसर्गिकं मिश्रं, अश्च इति नामिकं, खल्विति नैपातिकं, धावतीत्याख्यातिकं,
 परीत्यौपसर्गिकं, संयत इति मिश्रं, से तं पंचनामे (सू० १२५)

इहाश्च इति किं? -नामिकं, वस्तुवाचकत्वात्, खल्विति नैपातिकं, निपातेषु पठितत्वात्, धावतीत्याख्या-
 तिकं, क्रियाप्रधानत्वात्, परीत्यौपसर्गिकम्, उपसर्गेषु पठितत्वात्, संयत इति मिश्रम्, उपसर्गनामसमुदाय-
 निष्पन्नत्वादिति । एतैरपि सर्वस्य क्रीडीकरणाद् पञ्चनामत्वं भावनीयम्, 'से तं पंचनामे'त्ति निगमनम् ॥ १२५ ॥

से किं तं छणनामे?, २ छविहे पणत्ते, तंजहा-उदइए उवसमिए खइए खओव-
 समिए पारिणामिए संनिवाइए

अत्रौदयिकादयः पड् भावाः प्ररूप्यन्ते, तथा च सूत्रम्-'उदइए' इत्यादि, अत्राह-ननु नाञ्चि प्रक्रान्ते

१ नाम च धातुजमाह निरुक्ते, व्याकरणे दसदस्य च तोकम् । यत्र पदार्थविशेषसमुत्पत्त्यं, प्रलयतः प्रकृतेश्च तद्व्ययम् ॥ १ ॥ इति शब्दानुशासनदृती श्रीहिम-

तदभिधेयानामर्थानां भावलक्षणानां प्ररूपणमयुक्तमिति, नैतदेवं, नामनामवतारभेदापचारात् तत्प्ररूपण-
स्याप्यदुष्टत्वाद्, एवमन्यत्रापि यथासम्भवं वाच्यं, तत्र ज्ञानावरणादीनामष्टानां प्रकृतीनामात्मीयात्मीयस्वरूपेण
विपाकतोऽनुभवनमुदयः स एवौदयिकः, अथवा यथोक्तेन बोदयेन निष्पन्न औदयिको भाव इति सामर्थ्याद्
गम्यते, उपशमनमुपशमः-कर्मणोऽनुदयाक्षीणावस्था भस्मपटलावच्छन्नाश्रिवत् स एव औपशमिकः, तेन वा
निर्वृत्त औपशमिकः, क्षयः-कर्मणोऽपगमः स एव तेन वा निर्वृत्तः क्षायिकः, कर्मणो यथोक्तौ क्षयोपशमावेव
ताभ्यां वा निर्वृत्तः क्षायोपशमिकः दरविध्यातभस्मच्छन्नवह्विवत्, परिणमनं-तेन तेन रूपेण वस्तूनां
भवनं परिणामः स एव तेन वा निर्वृत्तः पारिणामिकः, अनन्तरोक्तानां द्वयादिभावानां मेलकः सन्निपातः
स एव तेन वा निर्वृत्तः सान्निपातिकः ॥ तत्रामीपां प्रत्येकं स्वरूपनिरूपणार्थमर्थमाह—

से किं तं उदइए ?, २ दुविहे पणत्ते, तंजहा-उदइए अ उदयनिष्फण्णे अ । से किं
तं उदइए ?, २ अट्टण्हं कम्मपयडीणं उदएणं, से तं उदइए । से किं तं उदयनि-
ष्फन्ने ?, २ दुविहे पणत्ते, तंजहा-जीवोदयनिष्फन्ने अ अजीवोदयनिष्फन्ने अ । से किं
तं जीवोदयनिष्फन्ने ?, २ अणेगविहे पणत्ते, तंजहा-णेइए तिरिखखजोणिए मणुस्से
देवे पुढविकाइए जाव तसकाइए कोहकसाई जाव लोहकसाई इत्थीवेदए पुरिसवेवए

णपुंसगवेदए कपहलेसे जाव सुक्कलेसे मिच्छादिद्वी ३ अविरेए असणणी अण्णणी आहारए छउमत्थे सजोगी संसारत्थे असिद्धे, से तं जीवोदयनिष्फन्ने । से किं तं अजीवोदयनिष्फन्ने? २ अणेगविहे पणत्ते तंजहा-उरालिअं वा सरीरं उरालिअसरीरपओगपरिणामिअं वा दव्वं, वेउव्विअं वा सरीरं वेउव्वियसरीरपओगपरिणामिअं वा दव्वं, एवं आहारगं सरीरं तेअगं सरीरं कम्मगसरीरं च भाणिअव्वं, पओगपरिणामिए वण्णे गंधे रसे फासे, से तं अजीवोदयनिष्फण्णे । से तं उदयनिष्फण्णे, से तं उदइए ।

औदयिको भावो द्विविधः-अष्टानां कर्मप्रकृतीनामुदयस्तद्विष्पन्नश्च, अयं चार्थः प्रकारद्वयेन व्युत्पत्तिकरणादादावेव दर्शितः, उदयनिष्पन्नः पुनरपि द्विविधो-जीवे उदयनिष्पन्नो जीवोदयनिष्पन्नः, अजीवे उदयनिष्पन्नोऽजीवोदयनिष्पन्नो, जीवोदयनिष्पन्नस्योदाहरणानि-‘णेरइए’ इत्यादिः, इदमुक्तं भवति-कर्मणामुदयेनैव सर्वेऽप्येते पर्याया जीवे निष्पन्नाः, तद्यथा-नारकस्तिर्यङ् मनुष्य इत्यादि, अत्राह-ननु यद्येवमपरेऽपि निद्रापञ्चरुचेदनीयहास्यादयो बहवः कर्मोदयजन्या जीवे पर्यायाः सन्ति, किमिति नारकत्वादयः कियन्तोऽप्युपन्यस्ताः?, सत्यम्, उपलक्षणत्वाद्दमीपामन्येऽपि सम्भविनो द्रष्टव्याः, अपरस्त्वाह-ननु कर्मो-

दयजनितानां नारकत्वादीनां भवत्विहोपन्यासो लेश्यास्तु कस्यचित् कर्मण उदये भवन्तीत्येतन्न प्रसिद्धं तत्किमितीह तदुपन्यासः?, सत्यं, किन्तु योगपरिणामो लेश्याः, योगस्तु त्रिविधोऽपि कर्मोदयजन्य एव, ततो लेश्यानामपि तदुभयजन्यत्वं न विहन्यते, अन्ये तु मन्यन्ते-कर्माष्टकोदयात् संसारस्थत्वासिद्धत्ववह्लेश्या-वत्त्वमपि भावनीयमित्यलं विस्तरेण, तदर्थिना तु गन्धहस्तिवृत्तिरनुसर्तव्येति; 'से तं जीवोदयनिष्कण्णे'ति निगमनम् । अथाजीवोदयनिष्पन्नं निरूपयितुमाह-'से किं त'मित्यादि, 'ओरालिद्यं वा सरीरं'ति विशिष्टाकारपरिणतं तिर्यङ्मनुष्यदेहरूपमौदारिकं शरीरं, 'उरालिअसरीरप्पओगे'इत्यादि, औदारिकशरीरप्रयोगपरिणामितं द्रव्यम्, औदारिकशरीरस्य प्रयोगो-व्यापारस्तेन परिणामितं स्वप्रयोगित्वात् गृहीतं तत्तथा, तच्च वर्णगन्धरसस्पर्शानापानादिरूपं स्वत एवोपरिष्ठाद् दर्शयिष्यति, वाशब्दौ परस्परसमुच्चये, एतद्विगतयमप्यजीवे-पुद्गलद्रव्यलक्षणे औदारिकशरीरनामकर्मोदयेन निष्पन्नत्वाद्जीवोदयनिष्पन्न औदयिको भाव उच्यते, एवं वैक्रियशरीरादिव्यपि भावना कार्या, नवरं वैक्रियशरीरनामकर्मोदयजन्यत्वं यथास्वं वाच्यमिति । औदा-रिकादिशरीरप्रयोगेण यत् परिणम्यते द्रव्यं तत् स्वत एव दर्शयितुमाह-'पओगपरिणामिए वण्णे'इत्यादि, पञ्चा-नामपि शरीराणां प्रयोगेण-व्यापारेण परिणामितं-गृहीतं वर्णादिकं शरीरवर्णादिसम्पादकं द्रव्यमिदं द्रष्टव्यम्, उपलक्षणत्वाच्च वर्णादीनामपरमपि घच्छरीरे संभवत्वानापानादि तत् स्वत एव दृश्यमिति । अत्राह-ननु यथा नारकत्वादयः पर्याया जीवे भवन्तीति जीवोदयनिष्पन्ने औदयिके पव्यन्ते, एवं शरीराण्यपि जीव एव भव-

न्ति अतस्तान्यपि तत्रैव पठनीयानि स्युः, किमित्यजीवोद्दयनिष्पन्नेऽधीयन्ते?, अस्त्येतत्, किंवौदारिकादिशरीरनामकर्मोद्दयस्य मुख्यतया शरीरपुद्गलेष्वेव विपाकदर्शनात् तन्निष्पन्न औद्दयिको भावः शरीरलक्षणेऽजीव एव प्राधान्याद् दर्शित इत्यदोषः । 'से त' मित्यादि निगमनत्रयम् ॥ उक्तो द्विविधोऽप्यौद्दयिकः, अथौपशमिकं निर्दिदिशुराह—

से किं तं उवसमिह?, २दुविहे पणत्ते, तंजहा—उवसमे अ उवसमनिष्फण्णे अ । से किं तं उवसमे?, २ मोहणिज्जस्स कम्मस्स उवसमेणं, से तं उवसमे । से किं तं उवसमनिष्फण्णे?, २ अणेगविहे पणत्ते, तंजहा—उवसंतकोहे जाव उवसंतलोभे उवसंतपेजे उवसंतदोसे उवसंतदंसणमोहणिजे उवसंतमोहणिजे उवसमिआ सम्मत्तलद्धी उवसमिआ चरित्तलद्धी उवसंतकसायछउमत्थवीयरगे, से तं उवसमनिष्फण्णे । से तं उवसमिह ।

अयमपि द्विविधः—उपशमस्तन्निष्पन्नश्च, तत्र 'उवसमे णं'ति णमिति वाक्यालङ्कारे, उपशमः पूर्वोक्तस्वरूपो मोहनीयस्यैव कर्मणोऽष्टाविंशतिभेदभिन्नस्योपशमश्रेण्यां द्रष्टव्यो न शेषकर्मणां, 'मोहस्सेवोवसमो' इति वचनात्, उपशम एवौपशमिकः । उपशमनिष्पन्ने तु 'उवसंतकोहे' इत्यादि, इहोपशान्तक्रोधादयो व्यपदेशाः कापि वाचनाविशेषाः (पे) कियन्तोऽपि दृश्यन्ते, तत्र मोहनीयस्योपशमेन दर्शनमोहनीयं चारित्र्यमो-

हनीयं चोपशान्तं भवति, तदुपशान्ततायां च ये व्यपदेशाः संभवन्ति ते सर्वेऽप्यत्रादुष्टा न शेषा इति भावनीयम् । 'से त'मित्यादि निगमनद्वयम् । निर्दिष्टो द्विविधोऽप्यौपशामिकः, अथ क्षायिकमाह—

से किं तं खइए ? , २ दुविहे पणत्ते, तंजहा—खइए अं खयनिप्फण्णे अ । से किं तं खइए ? , २ अट्टण्हं कम्मपयडीणं खए णं, से तं खइए । से किं तं खयनिप्फण्णे ? , २ अणेगविहे पणत्ते, तंजहा—उप्पणणाणदंसणधरे अरहा जिणे केवली खीणआभिणिवोहिअणाणावरणे खीणसुअणाणावरणे खीणओहिणाणावरणे खीणमणपज्जवाणाणावरणे खीणकेवलणाणावरणे अणावरणे निरावरणे खीणावरणे णाणावरणिज्जकम्मविप्पमुक्के . केवलदंसी सव्वदंसी खीणनिद्धे खीणनिद्धानिद्धे खीणपयले खीणपयलापयले खीणथीणगिद्धी खीणचक्खुदंसणावरणे खीणअचक्खुदंसणावरणे खीणओहिदंसणावरणे खीणकेवलदंसणावरणे अणावरणे निरावरणे खीणावरणे दरिसणावरणिज्जकम्मविप्पमुक्के खीणसायावेअणिज्जे खीणअसायावेअणिज्जे अवेअणे निद्धेअणे

खीणवेअणे सुभासुभवेअणिज्जकम्मविप्पमुक्के खीणकोहे जाव खीणलोहे खीणपेजे खीण-
दोसे खीणदंसणमोहणिजे खीणचरित्तमोहणिजे अमोहे निम्मोहे खीणमोहे मोह-
णिज्जकम्मविप्पमुक्के खीणणेरइआउए खीणतिरिक्खजोणिआउए खीणमणुस्साउए
खीणदेवाउए अणाउए निराउए खीणाउए आउकम्मविप्पमुक्के गइजाइसरीरंगोवंग-
बंधणसंधायणसंघयणसंठाणअणेगवोदिविदसंधायविप्पमुक्के खीणसुभनामे खीणअसु-
भणामे अणामे निणामे खीणनामे सुभासुभणामकम्मविप्पमुक्के खीणउच्चागोए खी-
णणीआगोए अगोए निग्गोए खीणगोए उच्चणीयगोत्तकम्मविप्पमुक्के खीणदाणंतराए
खीणलाभंतराए खीणभोगंतराए खीणउवभोगंतराए खीणविरियंतराए अणंतराए
णिरंतराए खीणंतराए अंतरायकम्मविप्पमुक्के सिद्धे बुद्धे सुत्ते परिणिव्वुए अंतगडे
सधदुक्खप्पहीणे, से तं खयनिप्फण्णे । से तं खइए ।

एयोऽपि द्विधा-क्षयस्तत्त्रिप्पन्नश्च, तत्र 'खए णं' अत्र गमिति पूर्ववत्, क्षयोऽष्टानां ज्ञानावरणादिकर्मप्रकृ-
तीनां सोत्तरभेदानां सर्वथाऽपगमलक्षणः स च स्वार्थिकेक्षणप्रत्यये क्षायिकः, क्षयनिष्पन्नस्तु तत्फलरूपः, तत्र

भवन्ति तानाह—‘उत्पण्णणाणंदंसणे’त्यादि, उत्पन्ने-इयामतापगमेनादर्शमण्डलप्रभावात् सकलतदावरणाप-
गमादभिव्यक्ते ज्ञानदर्शने धरति यः स तथा, ‘अरहा’ अविद्यमानरहस्यो, नास्य गोप्यं किञ्चिदस्तीति भावः,
आवरणशत्रुजेतृत्वान्निः, केवलं-सम्पूर्णं ज्ञानमस्यास्तीति केचली, क्षीणमाभिनियोधिकाज्ञानावरणं यस्य स
तथा, एवं नेयं यावत् क्षीणकेवलज्ञानावरणः, अविद्यमानमावरणं यस्य स विशुद्धाम्बरे श्वेतरोचिरिवाना-
वरणः, तथा निर्गत आगन्तुकादप्यावरणाद् राहुरहितरोहिणीशवदेव निरावरणः, तथा क्षीणमेकान्तेनापु-
नर्भावितया आवरणमस्येत्यपाकृतमलावरणजाल्यमणिवत् क्षीणावरणः, निगमयन्नाह-ज्ञानावरणीयेन कर्मणा
विविधम्-अनेकैः प्रकारैः प्रकर्षेण मुक्तो ज्ञानावरणीयकर्मविप्रमुक्तः, एकार्थिकानि वा एतान्यनावरणादिप-
दानि, अन्यथा वा नयमतभेदेन सुधिषा भेदो वाच्यः । तदेवमेतानि ज्ञानावरणीयक्षयापेक्षाणि नामान्यु-
क्तानि, अथ दर्शनावरणीयक्षयापेक्षाणि तान्येवाह—‘केवलदंसी’त्यादि, केवलेन-क्षीणावरणेन दर्शनेन
पश्यतीति केवलदर्शी क्षीणदर्शनावरणत्वादेव सर्वं पश्यतीति सर्वदर्शीत्येवं निद्रापञ्चकदर्शनावरणचतुष्कक्ष-
यसम्भवीन्यपराण्यपि नामान्यत्र पूर्वोक्तानुसारेण व्युत्पादनीयानि, नवरं निद्रापञ्चकस्वरूपमिदम्—“सुह-

१ सुहप्रतिबोधा निद्रा दु खप्रतिबोधा च निद्रानिद्रा च । प्रबला भवति स्थितस्य प्रबलाप्रबला च चक्रमत. ॥ १ ॥ अतिसृष्टिकर्मण्युवेदने भवति स्थान-
यदित्तु । महानिद्रा दिनचिन्तितव्यापारप्रसाधनी प्रायः ॥ २ ॥

पडियोहा निहा दुहपडिवोहा य निहनिहा य । पयला होइ ठियस्सा पयलापयला य चंकमओ ॥ १ ॥ अह-
संकलिट्टकम्माणुवयणे होइ धीणगिद्धी उ । महनिहा दिणचिंतियवावारपसाहणी पायं ॥ २ ॥” अपरं
च-अनाचरणादिशब्दाः पूर्वं ज्ञानाचरणाभावापेक्षाः प्रवृत्ता अत्र तु दर्शनाचरणाभावापेक्षा इति विशेषः, वेद-
नीयं द्विधा-प्रीत्युत्पादकं सातमप्रीत्युत्पादकं त्वसातं, तत्क्षयापेक्षास्तु क्षीणसातावेदनीयादयः शब्दाः सुखो-
द्भेयाः, नवरमवेदनो-वेदनारहितः, स च व्यवहारतोऽल्पवेदनोऽप्युच्यते ततः प्राह-निर्वेदनः-अपगतसर्ववे-
दनः, स च पुनः कालान्तरभाविवेदनोऽपि स्यादित्याह-क्षीणवेदनः-अपुनर्भाविवेदनः, निगमयन्नाह-‘सुभा-
सुभवेअणिज्जकम्मविप्पमुक्के’ति । मोहनीयं द्विधा-दर्शनमोहनीयं चारित्रमोहनीयं च, तत्र दर्शनमोहनीयं
त्रिधा-सम्यक्त्वमिश्रमिथ्यात्वभेदात्, चारित्रमोहनीयं च द्विधा-क्रोधादिकपायहास्यादिनोकपायभेदात्,
तत एतत्क्षयसम्भवीनि सूत्रलिखितानि क्षीणक्रोधादीनि नामानि सुबोधान्येव, नवरं मायालोभौ प्रेम,
क्रोधमानौ तु द्वेषः, तथा अमोहः-अपगतमोहनीयकर्मा, स च व्यावहारिकैरल्पमोहोदयोऽपि निर्दिश्यते अत
आह-निर्गतो मोहान्निर्मोहः, स च पुनः कालान्तरभाविमोहोदयोऽपि स्यादुपशान्तमोहवत् तद्व्यवच्छेदार्थ-
माह-क्षीणमोहः अपुनर्भाविमोहोदय इत्यर्थः, निगमयति-मोहनीयकर्मविप्रमुक्त इति । नारकाद्यायुष्कभेदे-
नायुश्चतुर्धा, तत्क्षयसमुद्भवानि च नामानि सुगमानि, नवरमविद्यमानायुष्कोऽनायुष्कस्तद्भ्रविकायुःक्षय-
मात्रेऽपि स स्यादत उक्तं-निरायुष्कः, स च शैलेशीं गतः किञ्चिदवतिष्ठमानायुःशेषोऽप्युपचारतः स्यादत उक्तं

-क्षीणायुरिति, आयुःकर्मविप्रसुक्त इति निगमनं । नामकर्म सामान्येन शुभाशुभभेदतो द्विविधं, विशेषतस्तु गतिजातिशरीराङ्गोपाङ्गादिभेदाद् द्विचत्वारिंशदादिभेदं स्थानान्तरादवसेयं, तत्रेह तत्क्षयभावीनि कियन्ति तन्नामानि अभिधत्ते-‘गइजाइसरीरे’त्यादि, इह प्रक्रमान्नामशब्दो यथासम्भवं द्रष्टव्यः, ततश्च नारकादि- गतिचतुष्टयहेतुभूतं गतिनाम, एकेन्द्रियादिजातिपञ्चकारणं जातिनाम, औदारिकादिशरीरपञ्चकनिबन्धनं शरीरनाम, औदारिकवैक्रियाहारकशरीरत्रयाङ्गोपाङ्गनिवृत्तिकारणमङ्गोपाङ्गनाम, काष्ठादीनां लाक्षादिद्रव्य- मिव शरीरपञ्चकपुङ्गलानां परस्परं बन्धहेतुर्बन्धननाम, तेषामेव पुङ्गलानां परस्परं बन्धनार्थमन्योऽन्यसांनि- ध्यलक्षणसङ्घातकारणं काष्ठसन्निकर्षकृत् तथाविधकर्मकर इव सङ्घातनाम, कपाटादीनां लोहपट्टादिरिचौ- दारिकशरीरास्त्रां परस्परबन्धविशेषनिबन्धनं संहनननाम, एतच्च बन्धनादिपदत्रयं क्वचिद्वाचनान्तरे न दृश्यत इति, बोन्दिस्तनुः शरीरमिति पर्यायाः, अनेकाश्च तानानामेवेषु बहूनीनां तासां भावात् तस्मिन्नेव वा भवे जघ- न्यतोऽप्यौदारिकतैजसकर्मणलक्षणानां तिसृणां भावाद् बोन्द्यश्चानेकबोन्द्यस्तासां वृन्दं-पटलं तदेव पुङ्गलस- ङ्घातरूपत्वात् सङ्घातोऽनेकबोन्दिवृन्दसङ्घातः, गत्यादीनां च वृन्दे गतिजातिशरीराङ्गोपाङ्गबन्धनसंघातन- संहननसंस्थानानेकबोन्दिवृन्दसङ्घातास्तैर्विप्रसुक्तो यः स तथा, प्राक्तनेन शरीरशब्देन शरीराणां निबन्धनं नामकर्म गृहीतं, बोन्दिवृन्दग्रहणेन तु तत्कार्यभूतशरीराणामेव ग्रहणमिति विशेषः, क्षीणम्-अपगतं तीर्थकर- शुभसुभगसुखरादेययशःकीर्त्यादिकं शुभं नाम यस्य स तथा, क्षीणम्-अपगतं नरकगत्यशुभमुर्भगदुःखरा-

नादेयायशःकीर्त्यादिकमशुभं नाम यस्य स तथा, अनामनिर्नामक्षीणनामादिशब्दास्तु पूर्वोक्तानुसारेण भा-
चनीयाः, शुभाशुभनामविप्रसुक्त इति निगमनम् । गोत्रं द्विधा-उच्चैर्गोत्रं नीचैर्गोत्रं च, ततस्तत्क्षयसम्भ-
धीनि क्षीणगोत्रादिनामान्युक्तानुसारतः सुखावसेयान्येव । दानान्तरायादिभेदादन्तरायं पञ्चधा, तत्क्षय-
निष्पन्नानि च क्षीणदानान्तरायादिनामान्यविपमाण्येव, तदेवमेकैकप्रकृतिक्षयनिष्पन्ननामानि प्रत्येकं निर्दिश्य
साम्प्रतं पुनः समुदितप्रकृत्यष्टकक्षयनिष्पन्नानि सामान्यतो यानि नामानि भवन्ति तान्याह—‘सिद्धे’ इत्यादि,
सिद्धसमस्तप्रयोजनत्वात् सिद्धः, बोधात्मकत्वादेव बुद्धः, बाह्याभ्यन्तरग्रन्थबन्धनसुकत्वात् सुक्तः, परिः-
समन्तात् सर्वप्रकारैः निर्धृतः—सकलसमीहिताथैलाभप्रकर्षप्रासत्वात् शीतीभूतः परिनिर्धृतः, समस्तसंसारा-
न्तकृत्वादान्तकृदिति, एकान्तेनैव शारीरमानसदुःखप्रहाणात् सर्वदुःखप्रहीण इति । ‘से त’मित्यादि निगम-
नद्वयम् । उक्तो द्विविधोऽपि क्षायिकः, अथ क्षायोपशमिकमाह—

से किं तं खओवसमिष्?, २ दुविहे पणत्ते, तंजहा—खओवसमिष् य खओवंसमनिष्फण्णे
य । से किं तं खओवसमे?, ३ चउण्हं घाइकम्माणं खओवसमेणं, तंजहां—णाणावर-
णिजस्स दंसणावरणिजस्स मोहणिजस्स अंतरायस्स खओवसमेणं, से तं खओवसमे ।
से किं तं खओवसमनिष्फण्णे ?, ३ अणेगविहे पणत्ते, तंजहा—खओवसमिष् आ आ-

भिणिवोहिाणलक्ष्मी जाव खओवसमिआ मणपज्जवणलक्ष्मी खओवसमिआ
मइअणणलक्ष्मी खओवसमिआ सुअअणणलक्ष्मी खओवसमिआ विभंगणलक्ष्मी
खओवसमिआ चक्खुंदंसणलक्ष्मी अचक्खुंदंसणलक्ष्मी ओहिंदंसणलक्ष्मी एवं सम्मदं-
सणलक्ष्मी मिच्छादंसणलक्ष्मी सम्ममिच्छादंसणलक्ष्मी खओवसमिआ सामाइअचरि-
त्तलक्ष्मी एवं छेदोवट्ठवणलक्ष्मी परिहारविसुद्धिअलक्ष्मी सुहुमसंपरायचरित्तलक्ष्मी एवं
चरित्ताचरित्तलक्ष्मी खओवसमिआ दाणलक्ष्मी एवं लाभ० भोगं० उवभोगलक्ष्मी खओ-
वसमिआ वीरिअलक्ष्मी एवं पंडिअवीरिअलक्ष्मी बालपंडिअवीरिअलक्ष्मी
खओवसमिआ सोइदिअलक्ष्मी जाव खओवसमिआ फासिदिअलक्ष्मी खओवसमिएं
आयारंगधरे एवं सुअगडंगधरे ठाणंगधरे समवायंगधरे विवाहपणत्तिधरे नायाधम्म-
कहा० उवासगदसा० अंतगडदसा० अणुत्तरोववाइअदसा० पणहावागरणधरे विवाग-
सुअधरे खओवसमिएं दिट्ठिवायधरे खओवसमिएं गवपुब्बी खओवसमिएं जाव

चउद्दसपुढी खओवसमिए गणी खओवसमिए वायए, से तं खओवसमनिष्फणणे, से तं खओवसमिए ।

असावपि द्विरूपः-क्षयोपशमस्तन्निष्पन्नश्च, तत्र चिवक्षितज्ञानादिगुणविधातकस्य कर्मण उदयंप्राप्तस्य क्षयः-सर्वथाऽपगमः अनुदीर्णस्य तु तस्यैवोपशमो-विपाकत उदयाभाव इत्यर्थः, ततश्च क्षयोपलक्षित उपशमः क्षयोपशमः, ननु चौपशमिकेऽपि यदुदयप्राप्तं तत्सर्वथा क्षीणं शेषं तु न क्षीणं नाप्युदयप्राप्तमतस्तस्योपशम उच्यत इत्यनयोः कः प्रतिविशेषः?, उच्यते, क्षयोपशमावस्थे कर्मणि विपाकत एवोदयो नास्ति, प्रदेशतस्त्वस्येव, उपशान्तावस्थायां तु प्रदेशतोऽपि नास्त्युदय इत्येतावता विशेषः । तत्र चतुर्णां घातिकर्मणां केवलज्ञानप्रतिबन्धकानां ज्ञानावरणदृशानावरणमोहनीयान्तरायाणां यः क्षयोपशमः-क्षयोपशमरूपः स क्षायोपशमिको भावः, णमिति पूर्ववत्, तथर्थेत्यादिना स्वत एव घातिकर्माणि विवृणोति, शेषकर्मणां तु क्षयोपशमो नास्येव, निषिद्धत्वात् । 'से त'मित्यादि निगमनम् । तेनैव क्षयोपशमेनोक्तस्वरूपेण निष्पन्नः क्षायोपशमिको भावोऽनेकधा भवति, तमाह—'खाओवसमिया आभिणियोहिंयणाणलद्धी'त्यादि, आभिनिबोधिकज्ञानं-मतिज्ञानं तस्य लब्धिः-योग्यता स्वावरणकर्मक्षयोपशमसाध्यत्वात् क्षायोपशमिकी, एवं तावद् वक्तव्यं यावन्मनःपर्यायज्ञानलब्धिः, केवलज्ञानलब्धिस्तु स्वावरणकर्मणः क्षय एवोत्पद्यत इति नेहोक्ता, कुत्सितं ज्ञानमज्ञानं मतिरेव

अनुयोग०
मलधारीया
उप.नाम्नि

॥ ११९ ॥

पणामा-
धिकारः
सू. १२६

१५

२०

॥ ११९ ॥

२३

अज्ञानं मल्यज्ञानं, कुत्सितत्वं चेह मिथ्यादर्शानोदयदूषितत्वात् द्रष्टव्यं, दृष्टा च कुत्सार्थं नञो वृत्तिः, यथा कुत्सितं शीलमशीलमिति, मल्यज्ञानस्य लब्धिः-योग्यता, साऽपि स्वावरणक्षयोपशमेनैव निष्पद्यते, एवं श्रुताज्ञानलब्धिरपि वाच्या, भङ्गः प्रकारो भेद इत्यर्थः, स चेह प्रक्रमादवधिरेव गृह्यते विरूपः-कुत्सितो भङ्गो विभङ्गः स एवार्थपरिज्ञानात्मकत्वात् ज्ञानं विभङ्गज्ञानं, मिथ्यादृष्टिदेवादेरवधिर्विभङ्गज्ञानमुच्यते इत्यर्थः, इह च विशब्देनैव कुत्सितार्थप्रतीतेर्न नञो निर्देशः, तस्य लब्धिः-योग्यता साऽपि स्वावरणक्षयोपशमेनैव प्रादु-रस्ति, एवं मिथ्यात्वादिकर्मणः क्षयोपशमसाध्याः शेषा अपि सम्यग्दर्शनादिलब्धयो यथासम्भवं भावनीयाः, नचरं बाला-अचिरताः पण्डिताः-साधवः बालपण्डितास्तु-देशचिरताः तेषां यथास्वं वीर्यलब्धिर्वीर्यान्तरा-यकर्मक्षयोपशमाद्भावनीया, इन्द्रियाणि चेह 'लब्धयुपयोगरूपाणि भावेन्द्रियाणि गृह्यन्ते, तेषां च लब्धिः-योग्यता मतिश्रुतज्ञानचक्षुरचक्षुर्दर्शनावरणक्षयोपशमजन्यत्वात् क्षायोपशमिकीति भावनीयम्, आचारधरत्वा-दिपर्यायाणां च श्रुतज्ञानप्रभवत्वात् तस्य च तदावरणकर्मक्षयोपशमसाध्यत्वादाचारधरादिशब्दा इह पठ्यन्ते इति प्रतिपत्तव्यम् । 'से त'मित्यादि निगमनद्वयम् ॥ अथ पारिणामिकभावमाश्रित्याह—

से किं तं पारिणामिम्?, २ दुविहे पणन्ते, तंजहा-साइपारिणामिम् अ अणाइपा-
रिणामिम् अ । से किं तं साइपारिणामिम्?, २ अणेगविहे पणन्ते तंजहा-जुण्णसुरा

जुणगुलो जुणगयं जुणतंदुला चैव । अ०भा य अ०भरुक्खा संझा गंधवणगरा य
॥ २४ ॥ उक्कावाया दिसादाहा गज्जियं विज्जू णिग्घाया जूवया जक्खादिता धूमिआ
महिआ खुग्घाया चंदोवरागा सूरोवरागा चंदपरिवेसा सूरपरिवेसा पडिचंदा
पडिसूरा इंदधणू उदगमच्छा कविहसिया अमोहा वासा वासधरा गामा णगरा घरा
पवता पायाला भवणा निरया रयणप्पहा सक्करप्पहा वालुअप्पहा पंकप्पहा धूमप्पहा
तमप्पहा तमतमप्पहा सोहम्मै जाव अच्चुए गेवेजे अणुत्तरे ईसिप्पभारा परमाणुपो-
गले दुपएसिए जाव अणंतपएसिए, से तं साइपारिणामिए । से किं तं अणाइपा-
रिणामिए ?, २ धम्मत्थिकाए अधम्मत्थिकाए आगासत्थिकाए जीवत्थिकाए, पुगल-
त्थिकाए अच्चासमए लोए अलोए भवसिद्धिआं अभवसिद्धिआ, से तं . अणाइपा-
रिणामिए । से तं पारिणामिए ।

सर्वथा अपरित्यक्तपूर्वावस्थस्य यद्रूपान्तरेण भवनं-परिणमनं स परिणामः, तदुक्तम्—“परिणामो ह्यर्था-

न्तरगमनं न च सर्वथा व्यवस्थानम् । न च सर्वथा विनाशः परिणामस्तद्विद्रामिष्ठः ॥ १ ॥” इति, स एव तेन
 वा निवृत्तः परिणामिकः, सोऽपि द्विविधः—सादिपरिणामिको ‘सुण्णसुरे’त्यादि, जीर्ण-
 सुरादीनां जीर्णत्वपरिणामस्य सादित्वात् सादिपरिणामिकता, इदं चोभयावययोरप्यनुगतस्य सुराद्रव्यस्य
 नव्यतानिवृत्तौ जीर्णत्वरूपेण भवनं परिणाम इत्येवं सुखप्रतिपत्त्यर्थं जीर्णानां सुरादीनां ग्रहणम्, अन्यथा नये-
 ब्वपि तेषु सादिपरिणामिकता अस्त्येव, कारणद्रव्यस्यैव नूतनसुरादिरूपेण परिणतेः, अन्यथा कार्यानुत्प-
 त्तिप्रसङ्गाद्, अत्र बहु वक्तव्यं तच्च नोच्यते स्थानान्तरवक्तव्यत्वादस्यार्थस्येति । अत्राणि सामान्येन प्रतीता-
 न्येव, अत्रवृक्षास्तु तान्येव वृक्षाकारपरिणतानि, सन्ध्या—कालनीलाद्यत्रपरिणतिरूपा प्रतीतैव, गन्धर्वनगरा-
 ण्यपि—सुरसम्प्रासादोपशोभितनगराकारतया तथाविधनभःपरिणतपुङ्गलराशिरूपाणि प्रतीनान्येव, उत्का-
 पाता अपि व्योमसम्भूच्छितज्वलनपतनरूपाः प्रसिद्धा एव, दिग्दाहास्तु—अन्यतरस्यां दिशि छिन्नमूलज्वल-
 नज्वालाकरालिताम्बरप्रतिभासरूपाः प्रतिपत्तव्याः, गर्जितविद्युच्चिर्योताः प्रतीताः, यूपकास्तु—‘संज्ञाच्छे-
 द्यावरणो य जूयओ सुफ दिण तिन्नी’ति गाथादलप्रतिपादितस्वरूपा आवश्यकादवसेया, यक्षादीसरूपाणि न-
 भोद्दश्यमानान्निपिशाचाः, धूमिका—रूक्षा प्रविरला धूमाभा प्रतिपत्तव्या, महिका तु स्निग्धा घना, स्निग्धघनत्वा-
 देव भूमौ पतिता सार्द्रतृणादिदर्शनद्वारेण लक्ष्यते, रजउदूघतो—रजस्वला दिशः, चन्द्रसूर्योपरागो राहुग्रहणानि,

१ स च्याछेदवारणश्च यूपकं गृहे दिगोर्वात्

यद्बुचनं चात्रार्द्धतृतीयदीपसमुद्रवर्तिचन्द्रार्काणां युगपदुपरागभावात् मन्तव्यमिति चूर्णिकारः, चन्द्रसूर्यपरि-
रिषेपाः-चन्द्रादित्ययोः परितो वलयकारपुङ्गलपरिणतिरूपाः सुप्रतीता एव, प्रतिचन्द्रः-उत्पातादिसूचको
द्वितीयचन्द्रः, एवं प्रतिसूर्योऽपि, इन्द्रधनुः-प्रसिद्धमेव, उदकमत्स्यास्तु-इन्द्रधनुःखण्डान्येव, कपिहसितानि-
अरुस्मान्नमसि ज्वलद्भीमशब्दरूपाणि अमोघाः-सूर्ययिम्बादधः कदाचिदुपलभ्यमानशकटोर्द्धिसंस्थितश्यामा-
दिरैराः वर्षाणि-भरतादीनि वर्षधरास्तु-हिमवदादयः पातालाः-पातालकलशाः, शेषास्तु ग्रामादयः प्रसिद्धा
एव । अत्राह-ननु वर्षधरादयः शाश्वतत्वात् न कदाचित्तद्भावं मुञ्चन्ति तत्कथं सादिपारिणामिकभावव-
र्तित्वं तेषां?, नैतदेवं, तदाकारमात्रतयैव हि तेऽवतिष्ठमानाः शाश्वता उच्यन्ते, पुङ्गलास्त्वसङ्ख्येयकालादूर्ध्वं
न तेऽप्येवावतिष्ठन्ते, किं त्वपरापरे तद्भावेन परिणमन्ति, तावत्कालादूर्ध्वं पुङ्गलानामेकपरिणामेनावस्थितैः
प्रागेव निषिद्धत्वादिति सादिपारिणामिकता न विरुध्यते, अनादिपारिणामिके तु धर्मास्तिकायादयः, तेषां
तद्द्रुपतया अनादिकालात् परिणतेः, वाचनान्तराण्यपि सर्वाण्युक्तानुसारतो भावनीयानि । 'से त'मित्यादि
निगमनद्वयम् । उक्तः पारिणामिकः, अथ सात्प्रिपातिकं निर्दिशति—

से किं तं सण्णवाइए?, २ एएसिं चेव उदइअउवसमिअखइअखओवसमिअपारि-
णामिआणं भावाणं दुगसंजोएणं तियसंजोएणं चउक्कसंजोएणं पंचगसंजोएणं जे

निष्फज्जइ सवे से सन्निवाइए नामे, तत्थ णं दस दुअसंजोगा दस तिअसंजोगा
 पंच चउक्कसंजोगा एगे पचकसंजोगे ।

सन्निपातः—एषामेवौदयिकादिभावानां ह्यादिमैलापकः स एव तेन वा निर्वृत्तः सान्निपातिकः, तथां चाह—
 'एएसिं चेवे'त्यादि, एषामौदयिकादीनां पञ्चानां भावानां द्विकत्रिकचतुष्कपञ्चकसंयोगैरे पद्विंशतिर्भङ्गाः
 भवन्ति ते सर्वेऽपि सान्निपातिको भाव इत्युच्यते, एतेषु मध्ये जीवेषु नारकादिषु पडेव भङ्गाः सम्भवन्ति,
 शेषास्तु विंशतिर्भङ्गका रचनामात्रेणैव भवन्ति, न पुनः क्वचित् सम्भवन्ति, अतः प्ररूपणामाश्रतयैव ते
 अवगन्तव्याः, एतत् सर्वं पुरस्ताद्वक्तीकरिष्यते, कियन्तः पुनस्ते ह्यादिसंयोगाः प्रत्येकं सम्भवन्ति इत्याह—
 'तत्थ णं दस दुगसंजोगा' इत्यादि, पञ्चानामौदयिकादिपदानां दश द्विकसंयोगाः दशैव त्रिकसंयोगाः पञ्च
 चतुःसंयोगाः एकस्तु पञ्चकसंयोगः संपद्यत इति, सर्वेऽपि पद्विंशतिः । तत्र के पुनस्ते दश द्विकसंयोगा इति
 जिज्ञासायां प्राह—

एत्थ णं जे ते दस दुगसंजोगा ते णं इमे—अत्थि णामे उदइएउवसमनिष्फण्णे १
 अत्थि णामे उदइएखाइगनिष्फण्णे २ अत्थि णामे उदइएखओवसमनिष्फण्णे ३
 अत्थि णामे उदइएपारिणामिअनिष्फण्णे ४ अत्थि णामे उवसमिएखयनिष्फण्णे ५

अथि णामे उवसमिएखओवसमनिष्फणणे ६ अथि णामे उवसमिएपरिणामि-
अनिष्फणणे ७ अथि णामे खइएखओवसमनिष्फणणे ८ अथि णामे खइएपरि-
णामिअनिष्फणणे ९ अथि णामे खओवसमिएपरिणामिअनिष्फणणे १० । कयरे
से नामे उदइएउवसमनिष्फणणे ? उदइएत्ति मणुस्से उवसंता कसाया, एस णं से
णामे उदइएउवसमनिष्फणणे १, कयरे से णामे उदइएखयनिष्फणणे ? उदइएत्ति
मणुस्से खइअं सम्मत्तं, एस णं से नामे उदइएखयनिष्फणणे २, कयरे से णामे उद-
इएखओवसमनिष्फणणे ? उदइएत्ति मणुस्से खओवसमिआइं इदिआइं, एस णं
से णामे उदइएखओवसमनिष्फणणे ३, कयरे से णामे उदइएपरिणामिअनिष्फणणे ?
उदइएत्ति मणुस्से परिणामिए जीवे, एस णं से णामे उदइएपरिणामिअनिष्फणणे ४,
कयरे से णामे उवसमिएखयनिष्फणणे ? उवसंता कसाया खइअं सम्मत्तं, एस णं
से णामे उवसमिएखयनिष्फणणे ५, कयरे से णामे उवसमिएखओवसमनिष्फणणे ?

उवसंता कसाया खओवसमिआइं इंदिआइं, एस णं से णामे उवसमिएखओवस-
मनिष्फण्णे ६, कयरे से णामे उवसमिएंपारिणामिअनिष्फण्णे ?, उवसंता कसाया
पारिणामिए जीवे, एस णं से णामे उवसमिएपारिणामिअनिष्फण्णे ७, कयरे से
णामे खइएखओवसमनिष्फण्णे ?, खइयं सम्मत्तं खओवसमिआइं इंदिआइं, एस
णं से णामे खइएखओवसमनिष्फण्णे ८, कयरे से णामे खइएपारिणामिअनि-
ष्फण्णे ?, खइअं सम्मत्तं पारिणामिए जीवे, एस णं से णामे खइएपारिणामिअनि-
ष्फण्णे ९, कयरे से णामे खओवसमिएपारिणामिअनिष्फण्णे ?, खओवसमिआइं
इंदिआइं पारिणामिए जीवे, एस णं से णामे खओवसमिएपारिणामिअनि-
ष्फण्णे १० ।

नामाधिकारादित्थमाह-अस्ति तावत्सोद्विपातिकभावान्तर्भवति नाम विभक्तिलोपादौदधिकौपशामिक-
लक्षणभावद्वयनिष्पन्नमित्येको भङ्गः, एवमन्येनाप्युपरितनभावत्रयेण सह संयोगादौदधिकेन चत्वारो द्विक-

संपोगा लब्धाः, ततस्तत्परित्यागे औपशमिकस्योपरितनभावत्रयेण सह चारणायां लब्धास्त्रयः, तत्परिहारे क्षायिकस्योपरितनभावद्वयमीलनायां लब्धौ द्वौ, ततस्तं विमुच्य क्षायोपशमिकस्य पारिणामिकमीलने लब्ध एव इति सर्वेऽपि दश, एवं सामान्यतो द्विकसंयोगभङ्गकेषु दर्शितेषु विशेषतस्तत्स्वरूपमजानन् विनयेः पृच्छति—‘कपरे से णामे उवहूए?’ इत्यादि, अत्रोत्तरम्—‘उदहएत्ति मणुस्से’ इत्यादि, औदयिके भावे मनु-
दयत्वं-मनुष्यगतिरिति तात्पर्यम्, उपलक्षणमात्रं चेदं, तिर्यगादिगतिजातिशरीरनामादिकर्मणामप्यत्र सम्भ-
वाद्, उपशान्तास्तु कृपाया औपशमिके भाव इति गम्यते, अत्राप्युदाहरणमात्रमेतत्, दर्शनमोहनीयनो-
कृपायमोहनीयपोरप्यौपशमिकत्वसम्भवाद्, एतन्नियमपति—‘एस णं से णामे उदहएउवसमनिष्फण्णे’त्ति,
णमिति वाक्यालङ्कारे एतत्तन्नाम यदुचिष्टं प्रागौदयिकौपशमिकभावद्वयनिष्पन्नमिति प्रथमद्विकयोगे भङ्गक-
न्याख्यानम्, अयं च द्विकयोगविवक्षामात्रत एव संपद्यते, नं पुनरीदृशो भङ्गः क्वचिज्जीवे संभवति, तथा
हि-यस्यौदयिकी मनुष्यगतिरौपशमिकाः कृपाया भवन्ति तस्य क्षायोपशमिकानीन्द्रियाणि पारिणामिकं
जीवलं कस्यचित् क्षायिकं सम्यक्त्वमित्येतदपि संभवति, तत्कथमस्य केवलस्य सम्भवः?, एवमेतद्व्याख्यानु-
सारेण शेषा अपि व्याख्येयाः, केवलं क्षायिकपारिणामिकभावद्वयनिष्पन्नं नवमभङ्गं विहाय परेऽसम्भविनो
द्रष्टव्याः, नयमस्तु सिद्धस्य संभवति, तथाहि-क्षायिके सम्यक्त्वज्ञाने पारिणामिकं तु जीवत्वमित्येतदेव
भावद्वयं तस्यास्ति नापरः, तस्माद्रयमेकः सिद्धस्य संभवति, शेषास्तु नव द्विकयोगाः प्ररूपणामात्रमिति स्थि-

तम्, अन्येषां हि संसारिजीवानामौदयिकी गतिः क्षायोपशमिकानीन्द्रियाणि पारिणामिकं जीवत्वमित्ये-
तन्नावत्रयं जघन्यतोऽपि लभ्यत इति कथं तेषु द्विकयोगसम्भवः ? इति भावः । त्रिकयोगात्रिद्विद्विश्वराह—

तत्थ णं जे ते इत्त त्रिगसंजोगा ते णं इमे—अत्थि णामे उदइएउवसमिएखयनि-
प्फण्णे १ अत्थि णामे उदइएउवसमिएखओवसमनिप्फण्णे २ अत्थि णामे उदइ-
इएउवसमिएपारिणामिअनिप्फण्णे ३ अत्थि णामे उदइएखइएखओवसमनिप्फण्णे ४
अत्थि णामे उदइएखइएपारिणामिअनिप्फण्णे ५ अत्थि णामे उदइएखओवस-
मिएपारिणामिअनिप्फण्णे ६ अत्थि णामे उवसमिएखइएखओवसमनिप्फण्णे ७
अत्थि णामे उवसमिएखइएपारिणामिअनिप्फण्णे ८ अत्थि णामे उवसमिएखओ-
वसमिएपारिणामिअनिप्फण्णे ९ अत्थि णामे खइएखओवसमिएपारिणामिअनिप्फण्णे
१० । कयरे से णामे उदइएउवसमिएखयनिप्फण्णे ? , उदइएत्ति मणुस्से उवसंता
कसाया खइअं सम्मत्तं, एत्त णं से णामे उदइएउवसमिएखयनिप्फण्णे १, कयरे से

णामे उदइएउवसमिएखओवसमियनिष्फण्णे ? , उदइएत्ति मणुस्से उवसंता कसाया खओवसमिआइं इदिआइं, एस णं से णामे उदइएउवसमिएखओवसमनिष्फण्णे २, कयरे से णामे उदइएउवसमिएपरिणामिअनिष्फण्णे ? , उदइएत्ति मणुस्से उवसंता कसाया पारिणामिए जीवे, एस णं से णामे उदइएउवसमिएपरिणामिअनिष्फण्णे ३, कयरे से णामे उदइएखइएखओवसमनिष्फण्णे ? , उदइएत्ति मणुस्से खइअं सम्मत्तं खओवसमिआइं इदिआइं, एस णं से णामे उदइएखइएखओवसमनिष्फण्णे ४, कयरे से णामे उदइएखइएपरिणामिअनिष्फण्णे ? , उदइएत्ति मणुस्से खइअं सम्मत्तं पारिणामिए जीवे, एस णं से णामे उदइएखइएपरिणामिअनिष्फण्णे ५ कयरे से णामे उदइएखओवसमिएपरिणामिअनिष्फण्णे ? , उदइएत्ति मणुस्से खओवसमिआइं इदिआइं परिणामिए जीवे, एस णं से णामे उदइएखओवसमिएपरिणामिअनिष्फण्णे ६, कयरे से णामे उवसमिएखइएखओवसमनिष्फण्णे ? , उवसंता

कसाया खइअं सम्मत्तं खओवसमिआइं इंदिआइं, एस णं से णामे उवसमिएख-
इएखओवसमनिफण्णे ७, कयरे से णामे उवसमिएखइएपारिणामिअनिफण्णे ?,
उवसंता कसाया खइअं सम्मत्तं पारिणामिए जीवे, एस णं से णामे उवसमिएखइए-
पारिणामिअनिफण्णे ८, कयरे से णामे उवसमिएखओवसमिएपारिणामिअनिफण्णे ?,
उवसंता कसाया खओवसमिआइं इंदिआइं पारिणामिए जीवे, एस णं से णामे उव-
समिएखओवसमिएपारिणामिअनिफण्णे ९, कयरे से णामे खइएखओवसमिएपा-
रिणामिअनिफण्णे ? , खइअं सम्मत्तं खओवसमिआइं इंदिआइं पारिणामिए जीवे,
एस णं से णामे खइएखओवसमिएपारिणामिअनिफण्णे १० ।

एतदप्यौदयिकौपशमिकक्षायिकक्षायोपशमिकरुपारिणामिकभावपञ्चकं भूम्यादावालिख्य तत आद्यभावद्व-
यस्योपरितनभावत्रयेण सह चारणायां लब्धास्त्रयः 'इत्यादिक्रमेण दशापि भावनीयाः', एतानेव खरूपतो
विवरीपुराह—'कयरे से णामे उदइएउवसमिए' इत्यादि, व्याख्या पूर्वानुसारतोऽत्रापि कर्तव्या, नवरम-
त्रौदयिकक्षायिकपारिणामिकभावत्रयनिष्पन्नः पञ्चमो भङ्गः केवलिनः संभवति, तथाहि—औदयिकी मनुष्य-

गतिः क्षापिकाणि ज्ञानदर्शनचारित्राणि पारिणामिकं तु जीवत्वमित्येते त्रयो भावास्तस्य भवन्ति, औपंश-
मिकरिखह नास्ति, मोहनीयाश्रयत्वेन तस्योक्तत्वात्, मोहनीयस्य च केवलिन्यसम्भवात्, तथा क्षायोपश-
मिकोऽप्यत्रापास्य एव, क्षायोपशमिकानामिन्द्रियादिपदार्थानामस्यांसम्भवाद्, 'अतीन्द्रियाः केवलिन' इत्या-
द्वियचनात्, तस्मात् पारिशेष्याद्यथोक्तभावत्रयनिष्पन्नः पञ्चमो भङ्गः केवलिनः सम्भवति, पष्ठस्त्वौदधिकक्षा-
योपशमिकपारिणामिकभावनिष्पन्नो नारकादिगतिचतुष्टयेऽपि संभवति, तथाहि-औदयिकी अन्यतरा
गतिः क्षायोपशमिकानीन्द्रियाणि पारिणामिकं जीवत्वमित्येवमेतद्भावत्रयं सर्वास्वपि गतिषु जीवानां प्राप्यत
इति, शेषास्त्वष्टौ त्रिकयोगाः प्ररूपणामात्रं, काप्यसम्भवादिति भावनीयं । चतुष्कसंयोगान्निर्दिशन्नाह—

तथ णं जे ते पंच चउक्कसंजोगा ते णं इमे-अत्थि णामे उदइएउवसमिएख-
इएखओवसमनिष्फण्णे १ अत्थि णामे उदइएउवसमिएखइएपारिणामिअनिष्फण्णे २
अत्थि णामे उदइएउवसमिएखओवसमिएपारिणामिअनिष्फण्णे ३ अत्थि णामे उद-
इएखइएखओवसमिएपारिणामिअनिष्फण्णे ४ अत्थि णामे उवसमिएखइएखओव-
समिएपारिणामिअनिष्फण्णे ५, कयरे से णामे उदइएउवसमिएखइएखओवसम-

निष्फण्णे ? , उदइएत्ति मणुस्से उवसंता कसाया खइअं सम्मत्तं खओवसमिआइं
 इंदिआइं, एस णं से णामे उदइएउवसमिएखइएखओवसमनिष्फण्णे ? , कयरे से नामे
 उदइएउवसमिएखइएपारिणामिअनिष्फण्णे ? , उदइएत्ति मणुस्से उवसंता कसाया
 खइअं सम्मत्तं पारिणामिए जीवे, एस णं से णामे उदइएउवसमिएखइएपारिणामि-
 अनिष्फण्णे ३, कयरे से णामे उदइएउवसमिएखओवसमिएपारिणामिअनिष्फण्णे ? ,
 उदइएत्ति, मणुस्से उवसंता कसाया खओवसमिआइं इंदिआइं पारिणामिए जीवे,
 एस णं से णामे उदइएउवसमिएखओव०पारिणा० ३, कयरे से णामं उदइएखइ-
 एखओवसमिएपारिणामिअनिष्फण्णे ? , उदइएत्ति मणुस्से खइअं सम्मत्तं खओवस-
 मिआइं इंदिआइं पारिणामिए जीवे, एस णं से नामे उदइएखइएखओवसमि-
 एपारिणामिअनिष्फण्णे ४, कयरे से नामे उवसमिएखइएखओवसमिएपारिणामि-
 अनिष्फण्णे ? , उवसंता कसाया खइअं सम्मत्तं खओवसमिआइं इंदिआइं पारिणा-

मिए जीवे, एस णं से नामे उवसमिएखइएखओवसमिएपारिणामिअनिष्फणणे ५ ।

भङ्गरचना अकृच्छ्रावसेयैव । इदानीं तानेव पञ्च भङ्गान् व्याचिख्यासुराह—‘कथरे से नामे उदइए’ इत्यादि, भावना पूर्वोभिहितानुगुणेन कर्तव्या, नवरमत्रीदयिकौपशमिकक्षायोपशमिकपारिणामिकभावनिष्पन्नस्तृतीयभङ्गो गतिचतुष्टयेऽपि संभवति, तथाहि—औदयिकी अन्यतरा गतिः नारकतिर्यग्देवगतिषु प्रथमसम्यक्त्वलाभकाले एव उपशमभावो भवति मनुष्यगतौ तु तत्रोपशमश्रेण्यां चौपशमिकं सम्यक्त्वं क्षायोपशमिकानीन्द्रियाणि पारिणामिकं जीवत्वमित्येवमयं भङ्गकः सर्वासु गतिषु लभ्यते, यत्त्विह सूत्रे प्रोक्तम्—‘उदइएति मणुस्से उवसंता कसायं’ति, तत्तु मनुष्यगल्पेक्ष्यैव द्रष्टव्यं, मनुष्यत्वोदयस्योपशमश्रेण्यां रूपायोपशमस्य च तस्यामेव भावाद्, अस्य चोपलक्षणमात्रत्वादिति, एवमौदयिकक्षायोपशमिकपारिणामिकभावनिष्पन्नश्चतुर्थभङ्गोऽपि चतसृष्वपि गतिषु संभवति, भावना त्वनन्तरोक्ततृतीयभङ्गकवदेव कर्तव्या, नयरमौपशमिकसम्यक्त्वस्थाने क्षायिकसम्यक्त्वं वाच्यम्, अस्ति च क्षायिकसम्यक्त्वं सर्वास्वपि गतिषु, नारकतिर्यग्देवगतिषु पूर्वप्रतिपन्नस्यैव, मनुष्यगतौ तु पूर्वप्रतिपन्नस्य प्रतिपद्यमानकस्य च तस्यान्वयत्र प्रतिपादितत्वादिति, तस्मादत्राप्येतौ द्वौ भङ्गकौ सम्भविनौ, शेषास्तु त्रयः संवृतिमात्रं, तद्रूपेण वस्तुन्यसम्भवादिति । साम्प्रतं पञ्चरुसंयोगमेकं प्ररूपयन्नाह—

तत्थ णं जे से एके पंचगसंजोए से णं इमे-अत्थि नामे उदइएउवसमिएखओव-
समिएखइएपारिणामिअनिष्फण्णे १, कयरे से नामे उदइएउवसमिएखइएखओ-
वसमिएपारिणामिअनिष्फण्णे ? उदइएत्ति मणुस्से उवसंता कसाया खइअं सम्मत्तं
खओवसमिआइं इदिआइं पारिणामिए जीवे, एस णं से णामे जाव पारिणामिअ-
निष्फण्णे, से तं सन्निवाइए, से तं छण्णामे (सू० १२६)

अयं च सविवरणः सुगम एव, केवलं क्षायिकः सम्यग्दृष्टिः सन् यः उपशमश्रेणीं प्रतिपद्यते तस्यायं भङ्गकः
संभवति, नान्यस्य, समुदित भावपञ्चकस्यास्य तत्रैव भावादिति परमार्थः, तदेवमेको द्विकसंयोगभङ्गको द्वौ द्वौ
त्रिकयोगचतुष्कयोगभङ्गकोवेकस्त्वयं पञ्चकयोग इत्येते पइ भङ्गका अत्र सम्भविनः प्रतिपादिताः, शेषास्तु
विंशतिः संयोगोत्थानमात्रतयैव प्ररूपिता इति स्थितम्, एतेषु च पट्सु भङ्गकेषु मध्ये एकत्रिकसंयोगो द्वौ
चतुष्कसंयोगावित्येते त्रयोऽपि प्रत्येकं चतसृष्वपि गतिषु संभवन्तीति निर्णीतम्, अतो गतिचतुष्टयभेदात्
ते किल द्वादश (वि) वक्ष्यन्ते, ये तु शेषां द्विकयोगत्रिकयोगपञ्चकयोगलक्षणस्त्रयो भङ्गाः सिद्धकेवल्युपशान्त-
मोहानां यथाक्रमं निर्णीताः ते यथोक्तैकैकस्थानसम्भवित्वात् त्रय एवेत्यनया विवक्षयाऽयं सान्निपातिको

भावः स्थानान्तरे पञ्चदशविध उक्तो द्रष्टव्यो, यदाह—‘अविरुद्धसन्निवाइय भेया एमेव पणरस’त्ति, ‘से तं सणिवाइए’त्ति निगमनम् । उक्तः सान्निपातिको भावः, तद्गणने चोक्ताः पडपि भावाः, ते च तद्वाचकैर्नाम-भिर्यिना प्ररूपयितुं न शक्यन्त इति तद्वाचकान्यौदयिकादीनि नामान्यप्युक्तानि, एतैश्च पडभिरपि घर्मा-स्तिक्तायादेः समस्तास्यापि वस्तुनः सङ्ग्रहात् पद्मकारं सत् सर्वस्यापि वस्तुनो नाम पडनामेत्यनया दिशा सर्वमिदं भावनीयं, ‘से तं छणामे’त्ति निगमनम् ॥ १२६ ॥ उक्तं पडनाम, अथ संसनामं निरूपयितुमाह—

से किं तं सत्तनामे ? , २ सत्त सरा पणत्ता, तंजहा—सज्जे रिसहे गंधारे, मडिज्जमे पंचमे
सरे । रेवए (धेवए) चेव नेसाए, सरा सत्त विआहिआ ॥ २५ ॥

‘सृ शब्दोपतापयो’रिति खरणानि खराः—ध्वनिविशेषाः, ते च सत्त, तद्यथा—‘सज्जे’त्तिश्लोको, व्याख्या-पडभ्यो जातः पड्जः, उक्तं च—‘नासां कण्ठसुरस्ताछ, जिहां दन्ताँश्च संश्रितः । पड्भिः संजायते, यस्मात्, तस्मात् पड्ज इति स्मृतः ॥ १ ॥’ तथा ऋपभो-वृपभस्तद्वत् यो वर्तते स ऋपभः, आह च—‘वायुः समु-त्थितो नामेः, कण्ठशीर्षिसमाहतः । नर्वन्-वृपभवद् यस्मात्, तस्माद्वृपभ उच्यते ॥ २ ॥’ तथा गन्धो विद्यते यस्य स गन्धारः, स एव गन्धारो-गन्धवाहविशेष इत्यर्थः, अभाणि च—‘वायुः समुत्थितो नाभेर्हृदि कण्ठे समाहतः । नानागन्धार्थहंः पुण्यो, गन्धारस्तेन हेतुना ॥ ३ ॥’ तथा मध्ये कायस्य भवो मध्यमः, यद-

वाचि—“वायुः समुत्थितो नाभेरुरोहृदि समाहृतः । नाभिं प्रासो महानादो, मध्यमत्वं समंश्रुते ॥ ४ ॥”
 तथा पञ्चानां पङ्जादिस्वराणां निर्देशक्रममाश्रित्य पूरणः पञ्चमः, अथवा पञ्चसु-नाभ्यादिस्थानेषु मा-
 तीति पञ्चमः स्वरो, यदभ्यधायि—“वायुः समुत्थितो नाभेरुरोहृत्कण्ठशिरोहतः । पञ्चस्थानोत्थित-
 स्यास्य, पञ्चमत्वं विधीयते ॥ ५ ॥” तथाऽभिसन्धयते-अनुसंधयति शेषस्वरानिति निरुक्तिवशाद्देवतः, यदु-
 क्तम्—“अभिसंधयते यस्मादेतान् पूर्वोदितस्वरान् । तस्मादस्य स्वरस्यापि, धैवतत्वं विधीयते ॥ ६ ॥” पाठा-
 न्तरेण रैवतश्चैवेति, तथा निपीदन्ति स्वरा यंसिन् स निपादः, यतोऽभिहितम्—“निपीदन्ति स्वरा यसि-
 न्निपादस्तेन हेतुना । सर्वाश्चाभिभवत्येव, यदादित्याऽस्य दैवतम् ॥ ७ ॥” इति, तदेवं स्वराः—जीवाजीवनिशि-
 तध्वनिविशेषाः ‘सत्त विधाहिय’त्ति विविधप्रकारैराख्यातास्तीर्थकरणधरैरिति श्लोकार्थः । आह-ननु कार-
 णभेदेन कार्यस्य भेदात् स्वराणां च जिह्वादिकारणजन्यत्वात् तद्धतां च द्वीन्द्रियादित्रसजीवानामसङ्ख्ये-
 यत्वाज्जीवनिस्तृता अपि तावत् स्वरा असङ्ख्याताः प्राप्नुवन्ति किमुताजीवनिस्तृता इति कथं सप्तसङ्ख्या-
 नियमो न विरुध्यत इति?, अत्रोच्यते, असङ्ख्यातानामपि स्वरविशेषाणामेतेष्वेव सप्तसु सामान्यस्वरे-
 ष्वन्तर्भावाद् बादराणां वा केषाञ्चिदेवोपलभ्यमानविशिष्टव्यक्तीनां ग्रहणाद्गीतोपकारिणां विशिष्टस्वराणां
 वक्तुमिष्टत्वाददोष इति ॥ स्वराद्नामतो निरूप्य कारणतस्तानेवाभित्सुराह—

पृषसि णं सत्तण्हं सराणं सत्त सरट्ठाणा पणत्ता, तंजहा-सज्जं च अगगीहाए,
उरेण रिसहं सरं । कंठुगएण गंधारं, मज्झिजीहाए मज्झिमं ॥ २६ ॥ नासाए पंचमं
द्वआ, दंतोद्वेण अ रेवतं । भमुहक्खेवण णेसायं, सरट्ठाणा विआहिआ ॥ २७ ॥ सत्त
सरा जीवणिस्सिआ पणत्ता; तंजहा-सज्जं खइ मज्जरो, कुकुडो रिसभं सरं । हंसो
खइ गंधारं, मज्झिमं च गवेलगा ॥ २८ ॥ अहं कुसुमसंभवे काले, कोइला पंचमं
सरं । छट्टं च सारसा कुंचा, नेसायं सत्तमं गओ ॥ २९ ॥ सत्त सरा अजीवनिस्सिआ
पणत्ता, तंजहा-सज्जं खइ सुअंगो, गोमुही रिसहं सरं । संखो खइ गंधारं, म-
ज्झिमं पुण झल्लरी ॥ ३० ॥ चउच्चरणपइट्ठाणा, गोहिआ पंचमं सरं । आडंबरो रेवइयं,
महागेरी अ सत्तमं ॥ ३१ ॥

तत्र नाभेरुत्थितोऽविकारी स्वर आभोगतोऽनाभोगतो वा यदत्र जिहादिस्थानं प्राप्य विशेषमासादयति
तत् स्वरस्योपकारकमतः स्वरस्थानमुच्यते, तत्र 'सज्ज' मिलादिश्लोकद्वयं सुगमं, नवरं चकारोऽवधारणे, पङ्-

जमेव प्रथमस्वरलक्षणं ब्रूयात्, कथंत्याह-अग्रभ्रूता जिह्वा अग्रजिह्वा जिह्वाग्रमित्यर्थस्तथा, इह यद्यपि पङ्क-
भणने स्थानान्तराण्यपि कण्ठादीनि व्याप्रियन्ते अग्रजिह्वा च स्वरान्तरेषु व्याप्रियते तथापि सा तत्र बहु-
व्यापारवतीतिकृत्वा तथा तमेव ब्रूयादित्युक्तम्, इदमत्र हृदयम्-पङ्कजस्वरोऽग्रजिह्वां प्राप्य विशिष्टां
व्यक्तिमासादयत्यतस्तदपेक्षया सा स्वरस्थानमुच्यते, एवमन्यत्रापि भावना कार्या, उरो-वक्षस्तेन ऋपभं-
स्वरं, ब्रूयादिति सर्वत्र संबध्यते, 'कंडुगणं'ति कण्ठादुद्गमनमुद्गतिः-स्वरनिष्पत्तिहेतुभूता क्रिया तेन कण्ठो-
द्गतेन गान्धारं, जिह्वाया मध्यो भागो मध्यजिह्वा तथा मध्यमं, तथा दन्ताश्चौष्ठौ च दन्तोष्ठं तेन धैवतं
रैवतं वेति, भ्रूक्षेपावष्टम्भेन निषादमिति । इत ऊर्ध्वं सर्वं निगदसिद्धमेव, नवरं 'जीवनिस्सय'सि जीवा-
श्रिताः जीवेभ्यो वा निस्तृता-निर्गताः, 'सज्जं रवई'त्यादिश्लोकः, 'रवति-नदति 'गवेल'सि गावश्च एलकाश्च-
ऊरणका गवेलकाः, अथवा गवेलका-ऊरणका एव, 'अह कुसुमे'त्यादि, अथेति विशेषणार्थो, विशेषणा-
र्थता चैवं-यथा गवेलका अविशेषेण मध्यमस्वरं नदन्ति न तथा पञ्चमं कोकिलः, अपि तु वनस्पतिषु बाहु-
ल्येन कुसुमानां-मल्लिकापाटलादीनां सम्भवो यस्मिन् काले स तथा तस्मिन्, मधुमास इत्यर्थः, 'अजीव-
निस्सय'सि तथैव, नवरमजीवेष्वपि मृदङ्गादिषु जीवव्यापारोत्थापिता एवामी मन्तव्याः, अपरं पङ्कजादीनां
मृदङ्गादिषु यद्यपि नाशाकण्ठाद्युत्पन्नत्वलक्षणो व्युत्पत्त्यर्थो न घटते तथापि सादृश्यात् तद्भावोऽवगन्तव्यः,
'सज्ज'मित्यादिश्लोकद्वयं, गोमुखी-काहला यस्या मुखे गोशृङ्गादि वस्तु दीयत इति, चतुर्भिश्चरणैः प्रतिष्ठान-

म-अवस्थानं सुवि यस्याः सा गोधा चर्मावनद्धा गोधिंका-वाद्यविशेषो दर्दरिक्केलपरनाम्ना प्रसिद्धा, आंड-
म्बरः-पट्टहः, सप्तममिति निपादमित्यर्थः ।

एएसि णं सत्तण्हं सराणं सत्त सरलखलणा पणत्ता, तंजहा-सजेण लहई विति,
कयं च न विणस्सइ । गावो पुत्ता यं सित्ता य, नारीणं.होइ वल्लहो ॥ ३२ ॥ रिसहेण
उ एसजं (पसेजं), सेणावच्चं धणाणिअ । वत्थगंधमलंकारं, इत्थिओ सयणाणि य ॥ ३३ ॥
गंधारे गीतजुत्तिण्णा, वज्जवित्ती कलाहिआ । हवंति कइणो. धण्णा, जे अपणे सत्थ-
पारगा ॥ ३४ ॥ मज्झिमसरमंता उ, हवंति सुहजीविणो । खायई पियई देई, मज्झि-
मसरमस्सिओ ॥ ३५ ॥ पंचमसरमंता उ, हवंति पुहवीप्पई । सूरा संगहकत्तारो,
अणेगगणनायगा ॥ ३६ ॥ रेवथसरमंता उ, हवंति दुहजीविणो । कुचेला य कुवित्ती
य, चोरा चंडालमुट्टिया ॥ ३७ ॥ णिसायसरमंता उ, होंति कलहकारगा । जंधाचरा.
लेहवाहा, हिंडगा भारवाहगा ॥ ३८ ॥

एतेषां सप्तानां स्वराणां प्रत्येकं लक्षणस्य विभिन्नत्वात् सप्त स्वरलक्षणानि-यथास्वं फलप्राप्त्यव्यभिचारीणि स्वरतरत्वानि भवन्ति, तान्येव फलत आह- 'सज्जणे'त्यादि सप्त श्लोकाः, पङ्केन लभते वृत्तिम्, अयमर्थः-पङ्कजस्येदं लक्षणं-स्वरूपमस्ति येन तस्मिन् सति वृत्तिं-जीवनं लभते प्राणी, एतच्च मनुष्यापेक्षया लक्ष्यते, वृत्तिलाभादीनां तत्रैव घटनात्, कृतं च न विनश्यति, तस्येति शेषः, निष्फलारम्भो न भवतीत्यर्थः, गावः पुत्राश्च मित्राणि च भवन्तीति शेषः । गान्धारे गीतयुक्तिज्ञा वर्यवृत्तयः- प्रधानजीविकाः कलाभिरधिकाः कवयः- काव्यकर्तारः प्राज्ञाः-सद्बोधाः ये चोक्तेभ्यो गीतयुक्तिज्ञादिभ्योऽन्ये-शास्त्रपारगाः चतुर्वेदादिशास्त्रपारगामिनस्ते भवन्तीति । शकुनेन-श्येनलक्षणेन चरन्ति पापार्थं कुर्वन्ति शकुनान् वा घ्नन्तीति शाकुनिकाः, वागुरा-मृगवन्धनं तथा चरन्तीति वागुरिकाः, शूकरेण सन्निहितेन शूकरवधार्थं चरन्ति शूकरान् वा घ्नन्तीति शौकरिकाः, मौष्टिका मष्टा इति । पाठान्तराण्यप्युक्तानुसारेण व्याख्येयानि ॥

एणसिं णं सत्तण्हं सराणं तओ.गामा पणत्ता, तंजहा-सज्जगामे मज्झिमगामे गंधारगामे, सज्जगामस्स णं सत्त मुच्छणाओ पणत्ताओ, तंजहा- मगी कोरविआ हरिया, रयणी अ सारकंता य । छट्ठी अ सारसी नाम, सुद्धसज्जा य सत्तमा ॥ ३९ ॥ मज्झिमगामस्स णं सत्त मुच्छणाओ पणत्ताओ, तंजहा-

उत्तरमंदा रयणी, उत्तरा उत्तरासमा । समोक्तता य सोवीरा, अभिरूवा होइ सत्तमा
॥ ४० ॥ गंधारगामस्स णं सत्त मुच्छणाओ पणत्ताओ, तंजहा-नंदी अ खुड्डिआ
पूरिमा य चउत्थी अ सुद्धगंधारा । उत्तरगंधारावि अ सा पंचमिआ हवइ मुच्छा ॥ ४१ ॥
सुद्धूर्त्तरमायामा सा छट्ठी सबओ य णायवा । अह उत्तरायथा कोडिमा य सा स-
त्तमी मुच्छा ॥ ४२ ॥

एतच्चिरन्तनमुनिगाथाभ्यां व्याख्यायते-यथा “सज्जाइतिहागामो, ससमूहो मुच्छणाण विन्नेओ । ता सत्त
एकमेके तो सत्तसराण इगवीसा ॥ १ ॥ अन्नन्नसरविसेसे उप्पायंतस्स मुच्छणा भणिया । कत्ता व
मुच्छिओ इय कुणई मुच्छं व सो वत्ति ॥ २ ॥ कर्ता वा मूर्च्छित इव ताः करोतीति मूर्च्छना उच्यन्ते,
‘मुच्छं व सो वत्ति’ मूर्च्छन्निय वा स कर्ता ताः करोतीति मूर्च्छना उच्यन्त इत्यर्थः, मङ्गीप्रभृतीनां चैक-
विंशतिमूर्च्छनानां स्वरविशेषाः पूर्वगतस्वरप्राभृते भणितान्, इदानीं तु तद्विनिर्गतेभ्यो भरतविशाखिलादि-
शास्त्रेभ्यो विशेषा इति ।

सत्त सरा कओ हवंति? गीयस्स का हवइ जोणी । कइसमया ओसासा, कइ वा

गीयस्स आगारा ॥ ४३ ॥ सत्त सरा नाभीओ हवन्ति गीयं च रुइयजोणी । पायसमा
 ऊत्सासा तिणिण य गीयस्स आगारा ॥ ४४ ॥ आइमउ आरभंता समुवहन्ता य म-
 ज्ञयारंमि । अवसाणे उज्झंता तिन्निवि गीयस्स आगारा ॥ ४५ ॥

इह चत्वारः प्रश्नाः; तत्र कुतः इति कस्मात् स्थानात् सप्त खरा उत्पद्यन्ते, का योनिरिति का जातिः, तथा कति समया येषु ते कतिसमया-उच्छ्वासाः, किंपरिमाणकाला इत्यर्थः; तथा आकाराः-आकृतयः स्वरूपाणि इत्यर्थः। उत्तरमाह-‘सत्त सरा नाभीओ’ इत्यादिगाथा स्पष्टा, नवरं रुदितं योनिः-समानरूपतया जातिरस्य तद् रुदितयोनिकं, पादसमा उच्छ्वासाः, यावद्भिः समर्थैर्वृत्तस्य पादः समाप्यते तावत्समया उच्छ्वासा नीने भवन्तीत्यर्थः आकारानाह-‘आइ’ गाहा, त्रयो गीतस्याकाराः-स्वरूपविशेषलक्षणा भवन्ति इति पर्यन्ते सन्पन्धः; किं कुर्वाणा इत्याह-‘आरंभन्त’त्ति आरम्भमाणा गीतमिति गम्यते, कथंभूतमित्याह-‘आइनउ’त्ति आदौ-प्रथमतो मृदु-कोमलं आदिमृदु, तथा समुद्रहन्तश्च-कुर्वन्तश्च महतीं गीतध्वनिमिति गम्यते, ‘मध्यकारे’ मध्यमभागे, तथा अवसाने च क्षपयन्तो, गीतध्वनिं मन्द्रीकुर्वन्ति इत्यर्थः; आदौ मृदु मध्ये तारं पर्यन्ते मन्द्रं गीतं कर्तव्यम्, अत एते मृदुतादयस्त्रयो गीतस्याकारा भवन्तीति ता-
 हारं । किन्तु-

छद्मेसि अट्टगुणे त्तिण्णि अ वित्ताइं दो य भणिईओ । जो नाहीं सो गाहिइ, सुसि-
क्खिओ रंगमज्झंमि ॥ ४६ ॥ भीअं दुअं उप्पिच्छं उत्तालं च कमसो मुणेअव्वं ।
कागस्सरमणुणासं छद्मेसा होंति गेअस्स ॥ ४७ ॥ पुण्णं रत्तं च अलंकिअं च वत्तं
च तहेवमविधुट्टं । महुरं समं सुल्लिअं अट्ट गुणा होंति गेअस्स ॥ ४८ ॥ उरकंठसिर-
विसुद्धं च गिज्जंते मउअरिभिअपदवद्धं । समतालपडुक्खेवं सत्तस्सरसीभरं गीयं ॥ ४९ ॥
अक्खरसमं पदसमं तालसमं लयसमं च गेहसमं । नीससिओससिअसमं संचार-
समं सरा सत्त ॥ ५० ॥ निद्वेसं सारमंतं च, हेउजुत्तमलंकियं । उवणीअं सोवयारं च,
मिअं महुरमेव य ॥ ५१ ॥ समं अद्धसमं चेव, सब्वत्थ विसमं च जं । त्तिण्णि वित्त-
पयाराइं, चउत्थं नोवंलब्भइ ॥ ५२ ॥ सक्कया पायया चेव, भणिईओ होंति दोण्णि
वा । सरमंडलंमि गिज्जंते, पसत्था इसिभासिआ ॥ ५३ ॥ केसी गायइ महुरं केसी
गायइ खरं च रुक्खं च । केसी गायइ चउरं केसी अ विलंविअं दुत्तं केसी ? ॥ ५४ ॥

विस्तरं पुण केरिसी । गाथाऽधिकमिदं । गोरी गायति महुरं सामा गायइ खरं च
रुखं च । काली गायइ चउरं काणा य विलंविअं दुतं अंधा ॥ ५५ ॥ विस्तरं पुण
पिंगला । गाथाऽधिकमिदमपि । सत्त सरा तओ गामा, मुच्छणा इक्कवीसई । ताणा
एगूणपण्णासं सम्मत्तं सरमडंलं ॥ ५६ ॥ से तं सत्तनामे (सू० १२७)

पइ दोषा वर्जनीयास्तानाह—'भीयं' गाहा भीतमुत्रस्तमानसं यद्भीयते इत्येको दोषः १ दुतं-त्वरि-
तम् २, उष्पिछं-श्वासयुक्तं त्वरितं च, पाठान्तरेण 'रहस्सं'ति ह्रस्वस्वरं लघुशब्दमित्यर्थः ३, उत्तालम्-उत्-प्रा-
यत्यर्थे अतितालमस्थानतालं चेत्यर्थः तालस्तु कंसिकादिशब्दविशेषः ४ काकस्वरं-श्लक्षणाश्रव्यस्वरम् ५,
अनुनासं-नासाकृतस्वरम् ६। एते पइ दोषा गीतस्य भवन्ति । अष्टौ गुणानाह—'पुण्णं' गाहा, स्वरकलाभिः
सर्वाभिरपि युक्तं कुर्वतः पूर्णं १, गेयरागेण रक्तस्य-भावितस्य रक्तम् २, अन्यान्यस्फुटशुभस्वरविशेषाणां
करणादलङ्घतम् ३, अक्षरस्वरस्फुटकरणाद्व्यक्तं ४, विक्रोशनमिव यद्विस्वरं न भवति तद्विद्युष्टं ५, मधुमत्तको-
किलारुतवन्मधुरस्वरं ६, तालवंशस्वरादिसमनुतं समं ७, स्वरघोलनाप्रकारेण सुधु-अतिशयेन ललतीव
यत् सुकुमालं तत् सुललितम् ८, एते अष्टौ गुणा गीतस्य भवन्ति, एतद्विरहितं तु विडम्बनामात्रमेव तदिति ।
किं चोपलक्षणत्वादन्येऽपि गीतगुणा भवन्ति, तानाह—'उरं' गाहा, चकारो गेयगुणान्तरसमुच्चयार्थः, उरःकण्ठ-

शिरोविशुद्धं च, अयमर्थः—यद्युरसि स्वरो विशालस्तर्धुरोविशुद्धं, कण्ठे यदि स्वरो वर्तितोऽतिस्फुटितश्च तदा कण्ठविशुद्धं, शिरसि प्राप्तो यदि नानुनासिरुस्ततः शिरोविशुद्धम्, अथवा उरःकण्ठशिरस्तु श्लेष्मणाऽ-
न्नाकुलेषु विशुद्धेषु प्रशस्तेषु यद्गीयते तदुरःकण्ठशिरोविशुद्धं, गीयते गेयमिति संबध्यते, किंविशिष्टमि-
त्याह—मृदुकं मृदुना-अनिहुरेण स्वरेण यद्गीयते तन्मृदुकं, यत्राक्षरेषु घोलनया संचरन् स्वरो रङ्गीयते तत्
घोलनायष्टुलं रिद्धितं, गेयपदैर्द्वंद्वं-विशिष्टविरचनाया रचितं पदबद्धं, ततश्च पदत्रयस्य कर्मधारयः, 'सम-
तालपदसंग्रवं'ति तालशब्देन . हस्ततालासमुत्थ उपचाराच्छब्दो विवक्षितः, मुरजकांसिकादिगीतोपका-
रकृतोयानां ध्वनिः प्रत्युत्क्षेपः नर्तकीपदप्रक्षेपलक्षणी वा प्रत्युत्क्षेपः, समौ गीतस्वरेण तालप्रत्युत्क्षेपौ
यत्र तत् समतालप्रत्युत्क्षेपं, 'सत्तास्सरसीभरं' ति सप्त स्वराः सीभरन्ति-अक्षरादिभिः समा यत्र तत्सप्तस्व-
रसीभरं गीतमिति, तं चामी सप्त स्वराः—'अंखरसमं' गाहा, यत्र दीर्घे अक्षरे दीर्घो गीतस्वरः क्रियते
इत्ये द्रव्यः हुने हुनः सानुनासिके तु सानुनासिकः तदक्षरसमं यद्गीतपदं-नामिकादिकं यत्र स्वरे अनुपाति
भवति तत् तत्रैव यत्र गीयते तत् पदसमं, यत्परस्पराभिहतहस्तालस्वरानुसारिणा स्वरेण गीयते तत्ताल-
समं, शृङ्गवाद्यान्यतरयस्तुमयेनाहुलीकोशकेन समाहते तन्त्रीस्वरप्रकारो लयस्तमनुसरता स्वरेण यद्गीयते
तल्लयसमं, प्रथमतो वंशतड्यादिभिर्यः स्वरो गृहीतस्तत्समेन स्वरेण गीयमानं ग्रहसमं, निःश्वसितोच्च-
मितमानमनतिक्रमतो यद्ग्रेयं तन्निःश्वसितोच्चसितसमं, वंशतड्यादिष्वेवाहुलीसञ्चारसमं यद्गीयते तत्स-

आरसमम् । एवमेते सराः सप्त भवन्ति, इदमुक्तं भवति-एकोऽपि गीतस्वरोऽक्षरपदादिभिः सप्तभिः स्थानैः
 गद् समत्वं प्रतिपद्यमानः सप्तधात्वमनुभवतीत्येवं सप्त सरा अक्षरादिभिः समा दर्शिता भवन्तीति । गीते
 न यः सूत्रग्रन्थः सोऽष्टगुण एव कर्तव्य इत्याह—'निषोस'मित्यादि, तत्र 'अलियमुषघायजणय'मित्यादि-
 द्वात्रिंशत्सूत्रदोषरहितं निर्दोषं १ विशिष्टार्थयुक्तं सारचत् २ गीतनिबद्धार्थगमकहेतुयुक्ततया हृन्धं हेतु-
 युक्तम् ३ उपमाचलङ्कारयुक्तमलङ्कृतम् ४ उपसंहारोपनययुक्तमुपनीतम् ५ अनिष्टुराविरुद्धालम्बनीयार्थ-
 पात्रकं सानुप्रासं वा सोपचारम् ६ अतिवचनविस्तररहितं संक्षिप्ताक्षरं मितं ७ मधुरं श्रव्यशब्दार्थं ८ गेयं
 भवतीति शेषः । 'तिणिण य वित्ताइं'ति यदुक्तं, तत्राह—'सम' मित्यादि, यत्र वृत्ते चतुर्वर्षेपि पादेषु सङ्ख्याया
 समान्यक्षराणि भवन्ति तत्समं, यत्र प्रथमतृतीययोर्द्वितीयचतुर्थयोश्च पादयोरक्षरसङ्ख्यासमत्वं तद्वद्ध-
 रसं, यत्तु सर्वत्र सर्वपादेऽक्षरसङ्ख्यावैषम्योपेतं तद्विषमं, 'जं' ति यस्माद्दत्तं भवतीति शेषः, तस्मात् त्रय एव
 पृत्तप्रकारा भवन्ति, चतुर्थस्तु प्रकारो नोपलभ्यतेऽसत्त्वादित्यर्थः, एवमन्यथाऽप्यविरोधतो व्याख्येयमिदमिति ।
 'तृणिण य भणिईओ'त्ति यदुक्तं तत्राह—'सकण'त्यादि, भणितिर्भाषा स्वरमण्डले-पङ्गादिस्वरसमूहे, शेषं
 रूपञ्च, गीतविचारप्रस्तायादिवमपि पृच्छति--'केसी गापई'त्यादिप्रश्नगाथा सुगमा, नवरं 'केसि'त्ति कीदृशी
 स्त्री इत्यर्थः, 'गर्'ति गारस्यानं, रूक्षं प्रतीतं, चतुरन्दक्षम्, विलम्बितं-परिमन्थरं, द्रुतं शीघ्रमिति । विस्सरं
 पुण 'केरिसि' ति गाथाऽधिकमिदं । अत्र क्रमेणोत्तरमाह--'गोरी गापद् महुर'मित्यादि, अत्रापि 'विस्सरं पुण

पिंगल'त्ति गाथाऽधिकमेव, व्याख्या सुकरैव, नवरं-पिङ्गला- कपिला इत्यर्थः । समस्तस्वरमण्डलसंक्षेपाभि-
धानेनोपसंहरन्नाह--'सत्तासरे' त्यादि, तता तन्त्री तानो भण्यते, तत्र षड्जादयः स्वराः प्रत्येकं सप्तभिस्तानै-
र्गीयन्त इत्येवमेकोनपञ्चाशत्तानाः सप्ततञ्चिकायां वीणायां भवन्तीति । एवं तदनुसारेणैकतञ्च्रीकायां
त्रितञ्चिकायां कण्ठेनापि वा गीयमाना एकोनपञ्चाशदेव ताना भवन्तीति । तदेवमैतैः षड्जादिभिः सप्तभि-
र्नामभिः सर्वस्यापि स्वरमण्डलस्याभिधानात् सप्तनामैदमुच्यते, 'से तं सत्तनामे'त्ति निगमनम् ॥ १२७ ॥
अगाष्टनाम प्रतिपादयन्नाह--

से किं तं अट्टनामे ? , २ अट्टविहा वयणविभत्ती पणत्ता, तंजहा--निद्वेसे षड्मा होइ,
चित्तिआ उवएसणे । तइया करणंमि कया, चउत्थी संपयावणे ॥ ५७ ॥ पंचमी अ
अवायाणे, छट्टी सस्तामिवायणे । सत्तमी सपिणहाणत्थे, अट्टमाऽऽमंतणी भवे ॥५८॥
तत्थ पंडमा विभत्ती निद्वेसे सो इमो अहं वत्ति । विइआ पुण उवएसे भणं कुणसु
इसं व तं वत्ति ॥ ५९ ॥ तइआ करणंमि कया भणिअं च कयं च तेण व मए वा ।
हंदि णमो साहाए हवइ चउत्थी पयाणंमि ॥ ६० ॥ अवणय गिणह य एत्तो इउत्ति

त्रा पंचमी अवायाणे । छट्टी तस्स इमस्स व गयस्स वा सामिसंबंधे ॥ ६१ ॥ हवइ
 पुण सत्तमी तं इमंमि आहारकालभावे अ । आमंतणी भवे अट्टमी उ जह हे जुवा-
 णत्ति ॥ ६२ ॥ से तं अट्टणामे (सू० १२८)

उच्यन्त इति वचनानि-वस्तुवाचीनि विभज्यते-प्रकटीक्रियते अर्थोऽन्येति विभक्तिः वचनानां विभ-
 क्तिर्वचनविभक्तिः, नाख्यातविभक्तिरपि तु नामविभक्तिः प्रथमादिकेति भावः, सा चाष्टविधा तीर्थकर-
 गणार्थैः प्रज्ञप्ता, का पुनरियमित्याशङ्क्य यसिन्नर्थे या विधीयते तत्सहितामष्टविधामपि विभक्तिं दर्श-
 यितुमाह—‘तद्यथे’त्यादि ‘निर्देशे’इत्यादि श्लोकद्वयं निगदसिद्धं, नवरं-लिङ्गार्थमात्रप्रतिपादनं निर्देशः, तत्र
 सि औ जसिति प्रथमा विभक्तिर्भवति, अन्यतरक्रियायां प्रवर्तनेच्छोत्पादनमुपदेशस्तस्मिन् अम् औ
 शस् इति द्वितीया विभक्तिर्भवति, उपलक्षणमात्रं चेदं, कटं करोतीत्यादिपूपदेशमन्तरेणापि द्वितीयावि-
 धानाद्, एवमन्यत्रापि यथासम्भवं वाच्यं, विवक्षितक्रियासाधकतमं करणं तस्मिंस्तृतीया ‘कृता’ विहिता,
 सम्प्रदीयते यसौ तद् गवादिदानविषयभूतं सम्प्रदानं तस्मिंश्चतुर्थी विहिता, अपादीयते-वियुज्यते यस्मात्
 तद्वियुज्यमानावभिभूतमपादानं तत्र पञ्चमी विहिता, स्वम्-आत्मीयं सचित्तादि स्वामी-राजादिः तयोर्वचने
 तत्सम्बन्धप्रतिपादने षष्ठी विहितेत्यर्थः, संनिधीयते-आधीयते यस्मिंस्तत्सन्निधानम्-आधारस्तदेवार्थः २ त-

स्मिन् सप्तमी विहिता, अष्टमी सम्बुद्धिः-आमन्त्रणी भवेद्, आमन्त्रणार्थं विधीयत इत्यर्थः । एनमेवार्थं मोदाहरणमाह-‘तत्थ पदमे’त्यादिगाथाश्चतस्रो गतार्था एव, नवरं प्रथमा विभक्तिनिर्देशे, क यथेत्याह-‘सो’स्ति सः तथा ‘इमो’स्ति अयं ‘अहं’ति अहं वाशब्द उदाहरणान्तरसूचकः, उपदेशे द्वितीया, क यथेत्याह-मण कुरु वा, किं तदित्याह-‘इदं’ प्रत्यक्षं तद्वा-परोक्षमिति, तृतीया करणे, क यथेत्याह-भणितं वा कृतं वा, केनेत्याह-तेन वा मया वेति, अत्र यद्यपि कर्तरि तृतीया प्रतीयते, तथापि विवक्षा-धीनत्वात् कारकप्ररोक्तेन मया वा कृत्या भणितं कृतं वा, वेदवत्तेनेति गम्यत इति, एवं करणविवक्षाऽपि न दृष्यतीति लक्षयामः, तत्त्वं तु पहुश्रुता विदन्तीति, ‘हंदि नमो साहाए’इत्यादि, हन्दीत्युपदर्शने, नमो द्वेषेभ्यः स्वाहा अग्नये इत्यादिषु सम्प्रदाने चतुर्थी भवतीत्येके, अन्ये तूपाध्यायाय गां ददातीत्यादिष्वेव सम्प्रदाने चतुर्थीभिच्छन्ति, अपनय गृहाण एतस्मादितो वेल्लेखमपादाने पञ्चमी, तस्यास्य गतस्य, कस्य ?-भूत्यादेरिति गम्यते, इत्येवं स्वस्वामिसम्बन्धे षष्ठी, तदस्तु वदरादिकं अस्मिन् कुण्डादौ तिष्ठतीति गम्यते, इत्येवमायारे सप्तमी भवति, तथा ‘कालमावे अ’ ‘सि कालभावयोश्चैयं द्रष्टव्या, तत्र काले यथा मधौ रमते, नाये तु चारित्र्येऽयतिष्ठते, आमन्त्रणे भवेदष्टमी यथा हे युवन्निति, वृद्धवैयाकरणदर्शनेन चैयमष्टमी गण्यते,

१ कर्तृत्वादि प्रत्यये बहुवचनकारणप्रतिष्ठायाः प्रतिकार्यमाचार्यपृच्छासूत्राभाष कार्त्तव्येऽत्राचार्यः विवक्ष्यते करणे च साधवलदा संगतिरत्र. २ सृष्ट्यादिव्याप्या-
रिण्य एतस्य उच्यते.

पेदंयुगीनानां त्वसौ प्रथमैवेति मन्तव्यमिति । इह च नामविचारप्रस्तावात् प्रथमादिविभक्तयन्तं नामैव गृह्यते, तथा(च्चा)ष्टविभक्तिभेदादष्टविधं भवति, न च प्रथमादिविभक्त्यन्तनामाष्टकमन्तरेणापरं नामास्ति, अतोऽनेन नामाष्टकेन सर्वस्य वस्तुनोऽभिधानद्वारेण सङ्ग्रहादष्टनामैदुच्यते इति भावार्थः । (ग्रन्थाग्रं० ३०००) 'से तं अट्टनामे'ति निगमनम् ॥ १२८ ॥ अथ नवनाम निर्दिशन्नाह—

से किं तं नवनामे ? , ३ णव कवरसा पणत्ता, तंजहा-वीरो सिंगारो अब्भुओ अ
रोवो अ होइ बोद्धवो । वेलणओ वीभच्छो हासो कलुणो पसंतो अ ॥ ६३ ॥

नवनाम्नि नव काव्यरसाः प्रज्ञसाः, तत्र कवेरभिप्रायः काव्यं, रस्यन्ते-अन्तरात्मनाऽनुभूयन्त इति रसाः, तत्तत्सहकारिकारणसन्निधानोद्भूताश्चेतोविकारविशेषा इत्यर्थः, उक्तं च—“वाह्यार्थालम्ब्यनो यस्तु, विकारो मानसो भवेत् । स भावः कथ्यते सद्भिस्तस्योत्कर्षो रसः स्मृतः ॥ १ ॥” काव्येपूपनिबद्धा रसाः काव्य-रसाः—वीरशृङ्गारादयः, तानेवाह—‘वीरो सिंगारो’ इत्यादिगाथा सुगमा, नवरं ‘शूर वीर विक्रान्ता’विति वीरयति-विक्रामयति त्यागतपौवैरिनिग्रहेषु प्रेरयति प्राणिनमित्युत्तमप्रकृतिपुरुषचरितश्रवणादिहेतुसमुद्भूतो दानाद्युत्साहप्ररूप्यात्मको वीरो, रस इति सर्वत्र गम्यते ? , शृङ्गं-सर्वरसेभ्यः परमप्रकर्षकोटिलक्षणमि-यति-गच्छतीति कमनीयकामिनीदर्शनादिसम्भवो रतिप्रकर्षात्मकः शृङ्गारः, सर्वरसप्रधान इत्यर्थः, अत एव

“शृङ्गारहास्यकरुणा, रौद्रवीरभयानकाः । वीभत्साऽद्भुतशान्ताश्च, नव नाड्ये रसाः स्मृताः ॥ १ ॥” इत्यादि-
 ल्ययं सर्वरसानामादावेव पठ्यते, अत्र तु त्यागतपोगुणो वीररसे वर्तते, त्यागतपसी च ‘त्यागो गुणो गुण-
 शताधिको मतो मे’ ‘परं लोकातिगं धाम, तपः श्रुतमिति द्वय’मित्यादिवचनात् समस्तगुणप्रधान इत्यनया
 यियश्या वीररमस्यादावुपन्यास इति २, श्रुतं शिल्पं त्यागतपःशौर्यक्रमादि वा सकलभुवनातिशायि किम-
 प्यपूर्वं यस्त्वद्भुतमुच्यते, तद्दर्शनश्रवणादिभ्यो जातो रसोऽप्युपचाराद्विस्मयरूपोऽद्भुतः ३, रोदयति-अतिदारुण-
 तथा अश्रूणि मोचयतीति रौद्रं-रिपुजनमहारणयान्धकारादि, तद्दर्शनाद्युद्भवो विकृताध्यवसायरूपो रसोऽपि
 रौद्रः ४, व्रीडयति-लज्जामुत्पादयतीति लज्जनीयवस्तुदर्शनादिप्रभवो मनोव्यलीकतादिस्वरूपो व्रीडनकः, अस्य
 स्थाने भयजनकसङ्घामादिवस्तुदर्शनादिप्रभवो भयानको रसः पठ्यते अन्यत्र, स चेह रौद्ररसान्तर्भावचि-
 यक्षणात् शृंग नोक्तः ५, शुक्रशोणितोचारप्रश्रवणायनिष्ठमुद्भेजनीयं वस्तु वीभत्समुच्यते, तद्दर्शनश्रवणा-
 विप्रभवो जुगुप्साप्रकर्षस्वरूपो रसोऽपि वीभत्सः ६, विकृतासम्बद्धपरवचनवेपालङ्कारादिहास्याहपदार्थप्र-
 भवो मनःप्रकर्षादिचेष्टात्मको रसोऽपि हास्यः ७, कुत्सितं रौल्यनेनेति निरुक्तवशात् करुणः करुणास्पद-
 ल्यात् करुणः, मियचिप्रयोगादिदुःखहेतुसमुत्थः शोकप्रकर्षस्वरूपः करुणो रस इत्यर्थः ८, प्रशाम्यति क्रोधादि-
 जनितौत्सुपरहितो भवत्यनेनेति प्रशान्तः, परमगुरुवचःश्रवणादिहेतुसमुल्लसित उपशमप्रकर्षात्मा प्रशान्तो
 रस इत्यलं धिस्तरेण ९ ॥ एतानेव लक्षणादिद्वारेण विभणिपूर्वोरसं तावच्छक्षणतो निरूपयन्नाह—

तत्थ परिच्छायंमि अ [दाण]तवचरणे सत्तुजणविणासे अ । अणणुसयधितिपरक्कमलिंगो
वीरो रसो होइ ॥ ६४ ॥ वीरो रसो जहा-सो नाम महावीरो जो रजं पयहिउण पव-
इओ । कामकोहमहासत्तूपखनिग्घायणं कुणइ ॥ ६५ ॥

‘तत्र’ तेषु नवसु रसेषु मध्ये ‘परित्यागे’ दाने ‘तपश्चरणे’ शत्रुजनविनाशे च यथासंख्यम-
ननुशायधृतिपराक्रमचिह्नो वीरो रसो भवति, इवमुक्तं भवति-दाने वृत्ते यदाऽनुशयो-गर्वः पश्चात्तापो वा तं
न करोति, तपसि च कृते धृतिं करोति नार्त्तध्यानं, शत्रुविनाशे च पराक्रमते न तु वैक्लव्यमवलम्ब्यते, तदा
एतेलिङ्गज्ञेयतेऽयं प्राणी वीरसे वर्तते, इत्येवमन्यत्रापि भावना कार्येति । उदाहरणनिदर्शनार्थमाह-वीरो
रसो ‘यथे’त्युपदर्शनार्थमेतत्, ‘सो नाम’गाहा पाठसिद्धा, नवरं वीरसवत्पुरुषचेष्टितप्रतिपादनावेयंप्रकारेषु
काव्येषु वीररसः प्रतिपत्तव्य इति भावार्थः, अपरं चेहोत्तमपुरुषजेतव्यकामक्रोधादिभावशत्रुजयेनैव वीर-
सोदाहरणं मोक्षाधिकारिणि प्रस्तुतशास्त्रे ‘इतरजनसाध्यसंसारकारणद्रव्यशत्रुनिग्रहस्याप्रस्तुतत्वादिति मन्त-
व्यमिति, एवमन्यत्रापि भावार्थोऽवगन्तव्य इति ॥ शृङ्गाररसं लक्षणतस्त्वाह—

संगारो नाम रसो रतिसंजोगाभिलाससंजणो । मंडणविलासविब्वोअहासलीलारम-

णलिंगो ॥ ६६ ॥ सिंगारो रसो जहा-महुरविलाससललिअं हियउम्मादणकरं जुवा-

णणं । सामा सहुद्वामं दाएती मेहलादामं ॥ ६७ ॥

शृङ्गारो नाम रसः, किंविशिष्ट इत्याह—'रती'त्यादि, रतिशब्देनेह रतिकारणानि सुरतव्यापाराङ्गानि ललनावीनि गृह्यन्ते-तैः सार्द्धं संयोगाभिलापसंजनकः, तस्य तत्कार्यत्वादेव, तथा मण्डनविलासविब्वोकहास्यलीलारमणानि लिङ्गं यस्य स तथा, तत्र मण्डनं कङ्कणादिभिः, विलासः—कामगर्भो रम्यो नयनादिविभ्रमो, चिन्वोयत्ति देशीपदं अद्भुतविकारार्थं, हास्यं प्रतीतं, लीला-सकामगमनभाषितादिरमणीयचेष्टा, रमणं-क्रीडनमिति । उवाहरणमाह—'सिंगारो'इत्यादि, 'महुर'गाहा, इयामा स्त्री मेखलादाम-रसनासूत्रं दर्शयति, प्रकटयतीत्यर्थः, फणंभूतमित्याह-रणन्मणिकिङ्किणीस्वरमाधुर्यान्मधुरं, तथा विलासैः-सकामैश्चेष्टाविशेषैर्ललितं-मनोहारी, तथा शब्दोद्वामं-किङ्किणीस्वनमुखरं, किमिति तत्प्रकटयतीत्याह-यतो 'हृदयोन्मादनकरं' प्रबलस्मरवीपनं युनामिति, शृङ्गारप्रधानचेष्टाप्रतिपादनादयं शृङ्गारो रस इति ॥ अद्भुतं स्वरूपतो लक्षणतश्चाह—

विम्हयकरो अपुब्बो अनुभुअपुब्बो य जो रसो होइ । हरिसविसाउप्पत्तीलक्खणो

अब्भुओ नाम ॥ ६८ ॥ अब्भुओ रसो जहा-अब्भुअतरमिह एत्तो अन्नं किं अरिय

जीवलोगंसि । जं जिणवयणे अत्था तिकालजुत्ता मुणिज्जंति ? ॥ ६९ ॥

कस्मिंश्चिदद्भुते वस्तुनि दृष्टे विस्मयं करोति, विस्मयोत्कर्षरूपो यो रसो भवति सोऽद्भुतनामेति सण्टकः, कथंमृतः ?-अपूर्वः-अननुभूतपूर्वोऽनुभूतपूर्वो वा, किलक्षण इत्याह-हर्षविषादोत्पत्तिलक्षणः, शुभे वस्तुन्यद्भुते दृष्टे हर्षजननलक्षणः अशुभे तु विषादजननलक्षण इत्यर्थः, उदाहरणमाह-'अभुय'गाहा, इह जीवलोकैऽद्भुततरम् इतो-जिनवचनात् किमन्यदस्ति?, नास्तीत्यर्थः, कुत इत्याह-'यद्र' यस्माज्जिनवचनेनार्थाः-जीवादयः सूक्ष्मव्यवहिततिरोहितातीन्द्रियामूर्त्तादिस्वरूपाः अतीतानागतवर्तमानरूपत्रिकालयुक्ता अपि ज्ञायन्त इति ॥ अथ रौद्रं हेतुतो लक्षणतश्चाह--

भयजणरूवसदंधयारचिंताकहासमुष्पणो । संमोहसंभमविसायसरणलिंगो रसो रोदो ॥ ७० ॥ रोदो रसो जहा-भिडडीविडंविअमुहो संदट्टोडु इअ रुहिरमाकिणो । हणसि पसुं असुरणिभो भीमरसिअ अइरोद ! रोदोऽसि ॥ ७१ ॥

रूपं शत्रुपिशाचादीनां, शब्दस्तेषामेव, अन्धकारं बहुलतमो निकुरुन्धरूपम्, उपलक्षणत्वाद्दण्ड्यादयश्च पदार्था इह गृह्यन्ते, तेषां भयजनकानां रूपादिपदार्थानां येयं चिन्ता-तत्स्वरूपपर्यालोचनरूपा कथा-तत्स्वरूपभणनलक्षणा, तथोपलक्षणत्वाद् दर्शनादि च गृह्यन्ते, तेभ्यः समुत्पन्नो-जातो रौद्रो रस इति योगः, किलक्षण इत्याह-'संमोहः' किंकर्तव्यत्वमूढता सम्प्रमो-व्याकुलत्वं विषादः-किमहमत्र प्रदेशे समायात

इत्यादिवेदस्वरूपः मरणं-भयोद्भ्रान्तगजसुकमालहन्तृसोमिलद्विजस्येव प्राणत्यागस्तानि 'लिङ्गं' लक्षणं यस्य स तथा । आह-ननु भयजनकरूपादिभ्यः समुत्पन्नः संमोहादिलिङ्गश्च भयानक एव भवति, कथमस्य रौद्रत्वं ? सत्यं, किन्तु पिशाचादिरौद्रवस्तुभ्यो जातत्वाद् रौद्रत्वमस्य विवक्षितमित्यदोषः, तथा शशुजनाद्विदर्शने तच्छिरःकर्त्तनादिप्रवृत्तानां पशुगूकरकुरङ्गवधादिप्रवृत्तानां च यो रौद्राध्यवसायात्मको शुकुदीभङ्गादिलिङ्गो रौद्रो रसः सोऽप्युपलक्षणत्वाद्त्रैय द्रष्टव्यः, अन्यथा स निरास्पद एव स्याद्, अत एव रौद्रपरिणामवत्पुरुषचेष्टाप्रतिपादकमेवोदाहरणं दर्शयिष्यति, भीतचेष्टाप्रतिपादकं तु तत् स्वत एवाभ्यूह्यमित्यलं प्रसङ्गन । उदाहरणमाह—'भिउडी'गाहा, त्रिवलीतरङ्गितललाटरूपया शुकुट्या विडम्बितं-विकृतीकृतं मुखं यस्य तत् सम्योधनं हे शुकुदीविडम्बितमुख ! संदष्टौष्ठः 'इत', इति इतश्च इतश्च 'रुहिरमाक्किण'त्ति विक्षिस-रुधिर इत्यर्थः, 'हंसि' न्यापादयति पशुम्, असुरो-दानवस्तन्निभः-तत्सदृशः, भीमं रसितं-शब्दितं यस्य तत्स-म्योधनं हे भीमरसित ! 'अतिरौद्र' अतिशयरौद्राकृते ! रौद्रोऽसि-रौद्रपरिणामयुक्तोऽसीति ॥ अथ ब्रीडा-रसं हेतुतो लक्षणतश्चाह—

विणओवयारगुज्जगुरुदारमेरावइक्कमुप्पणो । वेलणओ नाम रसो लज्जासंकाकरण-
लिंगो ॥ ७२ ॥ वेलणओ रसो जहा-किं लोइअकरणीओ लज्जणीअतरंति लज्जया-
मुत्ति ? । वारिज्जमी गुलयणो परिवंदइ जं बहुप्पोत्तं ॥ ७३ ॥

विनयोपचारगुणगुरुदारमर्यादानां व्यतिक्रमः—स्थितिलङ्घनं तदुत्पन्नो व्रीडनको नाम रसो भवति, तत्र
 विनयार्हानां विनयोपचारव्यतिक्रमे शिष्टस्य पश्चात् व्रीडा प्रादुरस्ति, पश्यत मया कथं पूज्यपूजाव्यतिक्रमः
 कृत इति ? तथा गुणं-रहस्यं तस्य च व्यतिक्रमेऽन्यकथनाविलक्षणे व्रीडारसः प्रादुर्भवति, तथा गुरुवः—पूज्याः
 पितृव्यकलाग्राहकोपाध्यायादयस्तद्वारैश्च सहाब्रह्मसेवादिलक्षणे मर्यादाव्यतिक्रमे कृते लज्जारसः प्रादुर्भव-
 तीति, एवमन्योऽपि प्रष्टव्यः, किलक्षण इत्याह—लज्जाशङ्कयोः करणं-विधानं लिङ्गं यस्य स तथा, तत्र शिरसो-
 ऽप्योऽवसनं गात्रसङ्कोच इत्यादिहेतुका लज्जा, मां न क्वचित् कश्चित् किञ्चिद्गुणिव्यतीति सर्वत्राभिशाङ्कितत्वं
 शङ्केति । अत्रोदाहरणं—‘किं लोह्य’गाहा, इह क्वचिद्देश्यं समाचारो, यदुत-अभिनववध्वाः स्वभर्त्रो यत्
 प्रथमोऽनुज्ञेदे कृते शोणितचर्चितं तन्निवसनं अक्षतयोनिरियं न पुनरत्रेऽप्यासेवितानाचारेति संज्ञापनार्थं
 प्रतिगृहं भ्राम्यते, सकलजनसमक्षं च श्वश्रूश्चशुरादिस्तदीयगुरुजनः सतीऽख्ययापनार्थं तद्वन्दत इति, एवं
 व्यस्थिते सतीपुरतो वधूर्मणति—‘किं लोह्यकरणी’त्ति करणी-क्रिया, ततश्च लौकिकक्रियाया-लौकिक-
 कर्तव्यात् सफाशात् किमन्यह्युज्जनीयतरं ? न किञ्चिदित्यर्थः, इत्यतो लज्जिताऽहं भवामि, किमिति ?—यतो
 ‘यारेञ्चो’ यियाहः तत्र गुरुजनो वन्दते ‘वहुष्पोत्तं’ति वधूनिवसनमिति ॥ अथ बीभत्सं हेतुतो लक्षणतश्चाह—

असुइकुणिमदुंसणसंजोगभासगंधनिष्फणो । निवेअऽविहिंसालव्खणो रसो

होइ वीभत्सो ॥ ७४ ॥ वीभत्सो रसो जहा-असुइमलभरियनिज्जरसभावदुगंधि
सवकालंपि । धण्णा उ सरीरकलिं बहुमलकलुसं विमुंचंति ॥ ७५ ॥

अशुचि-मूत्रपुरीपादि वस्तु कुणपं-शवः अपरमपि यदुर्दर्शनं गलह्यालादिकरालं शरीरादि तेषां संयो-
गाभ्यासाद्-अमीक्षणं तद्दर्शनादिरूपात् तद्गन्धाच्च निष्पन्नो वीभत्सो रसो भवतीति सम्बन्धः, किलक्षण
इत्याह-निर्वेदश्च अकारस्य लुप्तस्य दर्शनादविहिंसा च तल्लक्षणं यस्य स तथा, तत्र निर्वेदः-उद्वेगः अवि-
हिंसा-जन्तुघातादिनिवृत्तिः, इह च शरीरादेरसारतामुपलभ्य हिंसादिपापेभ्यः कश्चिन्निरवर्तते इत्यविहिंसाऽपि
तल्लक्षणत्वेनोक्तेति । 'असुइ'त्याद्युदाहरणगाथा, इह कश्चिदुपलब्धशरीराद्यसारतास्वरूपः प्राह-कलिः-ज-
घन्यः कालविशेषः कलह्ये वा तत्र सर्वानिष्टहेतुत्वात् सर्वकलहमूलत्वाद्वा शरीरमेव कलिः शरीरकलिस्तं
मूर्च्छात्यागेन मुक्तिगमनकाले सर्वथात्यागेन वा धन्याः केचिद्विशुद्ध्यन्तीति सण्टङ्कः, कथंमृतम् ?-अशुचि-
मलभृतानि निक्षराणि-श्रोत्रादिदिवराणि यस्य तत्तथा, सर्वकालमपि स्वभावतो दुर्गन्धं, तथा बहुमलकल-
पमिति, एवं वाचनान्तराण्यपि भावनीयानि ॥ अथ हास्यरसं हेतुलक्षणाभ्यामाह-

रूववयवेसभासाविवरीअविलंबणासमुप्पण्णो । हासो मणप्पहासो पगासल्लिगो रसो

होइ ॥ ७६ ॥ हास्यो रसो जहा-पासुत्तमसीमंडिअपडिबुद्धं देवरं पलोअंती । ही जह
थणभरकंपणपणमिअमज्झा हसइ सामा ॥ ७७ ॥

रूपवयोवेषभाषाणां हास्योत्पादनार्थं वैपरीत्येन या विडम्बना-निवर्तना तत्समुत्पन्नो हास्यो रसो भव-
तीति संयोगः, तत्र पुरुषादेर्योपिदादिरूपकरणं रूपवैपरीत्यं, तरुणादेर्वृद्धादिभावापादानं वयोवैपरीत्यं, राज-
पुत्रादेर्वृषादिवेषधारणं वैपवैपरीत्यं, गुर्जरादेस्तु मध्यदेशादिभाषाभिधानं भाषावैपरीत्यं, स च कथंभूतः
स्यादित्याह—‘मण्यहासो’ति मनःप्रहर्षकारी प्रकाशो-नेत्रवक्रादिविकाराशस्वरूपे लिङ्गं यस्य स तथा, अ-
थवा प्रकाशानि-प्रकटान्युदरप्रकम्पनाऽहहासादीनि लिङ्गानि यस्येति स तथेति ॥ ‘पासुत्तमसी’त्यादि-
निदर्शनगाथा, इह कयाचिद्वध्वा प्रसुप्तो निजदेवरश्चसूर्या मयीमण्डनेन मण्डितः, तं प्रबुद्धं च सा हसति, तां
च हसन्तीमुपलभ्य कश्चित्पार्श्ववर्तिनं कश्चिदामद्वय प्राह-हीति कन्दर्पोतिशयद्योतकं वचः, पश्यत भोः श्यामा
स्त्री यथा हसतीति सम्यन्धः, किं कुर्वती ?-देवरं प्रलोकयन्ती, कथंभूतं ?-‘पासुत्ते’त्यादि, छिन्नप्ररूढादिवदत्र
कर्मधारयः, पूर्वं प्रसुप्तश्च असौ ततो मयीमण्डितश्चासौ ततोऽपि प्रबुद्धश्च स तथा तं, कथंभूता ?-स्तनभरक-
म्पनेन प्रणतं मध्यं यस्याः सा तथेति ॥ अथ हेतुलो लक्षणतश्च करुणरसस्वरूपमाह—

पिअविप्पओगंधवहवाहिविणिवायसंभमुग्गण्णो । सोइअविलविअप्फ्हाणरुण्णालिंगो

रसो करुणो ॥ ७८ ॥ करुणो रसो जहा-पञ्चायकिलामिअं वाहागयपणुअच्छिअं
बहुसो । तस्स विओगे पुत्तिय ! दुव्वलयं ते मुहं जायं ॥ ७९ ॥

प्रियविप्रयोगबन्धव्यधिविनिपातसम्भ्रमेभ्यः समुत्पन्नः करुणो रस इति योगः, तत्र विनिपातः-सुता-
दिमरणं सम्भ्रमः-परचक्रादिभयं, शेषं प्रतीतं, किंलक्षण इत्याह-शोचितविलपितप्रम्लानरुदितानि लिङ्गानि-
लक्षणानि यस्य स तथा, तत्र शोचितं-मानसो विकारः, शेषं विदितमिति ॥ 'पञ्चाये'त्याद्युदाहरण-
गाथा, अत्र प्रियविप्रयोगभ्रमितां बालां प्रति वृद्धा काचिदाह-तस्य कस्यचित् प्रियतमस्य वियोगे हे पुत्रिके !
दुर्बलकं ते मुखं जातं, कथंभूतं ?-पञ्चायकिलामितयं'ति प्रध्यातं-प्रियजनविषयमतिचिन्तितं तेन ह्यन्तं,
'वाहागयपणुअच्छियं'ति धाष्पस्यागतम्-आगमनं तेनोपहृते-व्यासे अक्षिणी यत्र तत्तथा, बहुशः-अभी-
क्ष्णमिति ॥ अथ हेतुलक्षणद्वारेणैव प्रशान्तरसमुदाहरति-

निद्वोसमणसमाहाणसंभवो जो पसंतभावेणं । अविकारलक्खणो सो रसो पसंतोत्ति
णायवो ॥ ८० ॥ पसंतो रसो जहा-सव्भावनिविगारं उवसंतपसंतसोमदिट्ठीअं ।
ही जह मुणिणो सोहइ मुहकमलं पीवरसिरीअं ॥ ८१ ॥ एए नव कव्वरसा वत्तीसा-

द्वोसविहिसमुप्पण्णा । गाहाहिं मुणियव्वा हवंति सुद्धा व मीसा वा ॥ ८२ ॥ से तं
 नवनामे (सू० १२९)

निर्दोषं-हिंसादिदोषरहितं यन्मनस्तस्य यत्समाधानं-विषयाद्यौत्सुक्यनिवृत्तिलक्षणं स्वास्थ्यं तस्मात्सम्भवो
 यस्य स तथा, प्रशान्तभावेन-क्रोधादिपरित्यागेन यो भवतीति गम्यते, स प्रशान्तो रसो ज्ञातव्य इति घटना,
 स चाविकारलक्षणो-निर्विकारताचिह्न इत्यर्थः ॥ 'सम्भावे'त्याद्युदाहरणगाथा, प्रशान्तवदनं कञ्चित्साधुमव-
 लोक्य कञ्चित्समीपस्थितं कञ्चिदाश्रित्य प्राह-हीति प्रशान्तभावातिशयद्योतकः, पश्य भो ! यथा मुनेमुल-
 कमलं शोभते, कथंभूतं?-सद्भावतो न मातृस्थानतो निर्विकारं-विभूपाश्रुक्षेपादिविकाररहितम्, उपशान्ता
 रूपालोकनाद्यौत्सुक्यत्यागतः प्रशान्ता क्रोधादिदोषपरिहारतोऽत एव सौम्या दृष्टिर्यत्र तत्तथा, अस्मादेव च पी-
 वरश्रीकम्-उपचितोपशमलक्ष्मीकमिति ॥ साम्प्रतं नवानामपि रसानां संक्षेपतः स्वरूपं कथयन्नृपसंहरन्नाह
 -'एष नवकव्व' गाहा, एते नव काव्यरसाः, अनन्तरोक्तगाथाभिर्यथोक्तप्रकारेणैव 'मुणितव्या' ज्ञातव्याः,
 कथंभूता ?-अलियमुवघायजणयं निरत्थयमवत्थयं छलं दुहिल'मित्यादयोऽत्रैव वक्ष्यमाणा ये द्वात्रिंशत्
 सूत्रदोषास्तेषां विधिः-विरचनं तस्मात् समुत्पन्नाः, इदमुक्तं भवति-अलीकतालक्षणो यस्मावत् सूत्रदोष उक्त-
 स्तेन कञ्चिद् रसो निष्पद्यते, यथा-तेषां कटतटश्रैर्गजानां मद्विन्दुभिः । प्रावर्तत नदी घोरा, हस्यन्ध-

रथवाहिनी ॥ १ ॥ इत्येवंप्रकारं सूत्रमलीकृतादोषदुष्टं, - रसश्चायमद्भुतः, ततोऽनेनालीकृतालक्षणेन सूत्रदोष-
णान्भुतो रसो निष्पन्नः, तथा कश्चिद्रस उपघातलक्षणेन सूत्रदोषेण निवर्त्यते यथा—‘स एव प्राणिति प्राणी,
प्रीतेन कुपितेन च । विसौत्रिपक्षरक्तश्च, प्रीणिता येन मार्गणाः ॥ १ ॥’ इत्यादिप्रकारं सूत्रं परोपघातलक्षणदो-
षदुष्टं, वीररसश्चायं, ततोऽनेनोपघातलक्षणेन सूत्रदोषेण वीररसोऽत्र निर्वृत्तः, इत्येवमन्यत्रापि यथासम्भवं सूत्र-
दोषविधानाद्रसनिष्पत्तिर्वक्तव्या, प्रायोवृत्तिं चाश्रित्यैवमुक्तं, तपोदानविषयस्य वीररसस्य प्रशान्तादि-
रसानां च क्वचिद्वृत्तादिसूत्रदोषानन्तरेणापि निष्पत्तेरिति, पुनः किञ्चिशिष्टा अमी भवन्तीत्याह—‘ह्वयंति
सुद्धा च मीसा व’स्ति सर्वेऽपि शुद्धा वा मिश्रा वा भवन्ति, क्वचित्काव्ये शुद्ध एक एव रसो नियध्यते, क्व-
चित्तु द्वयादिरससंयोग इति भाव इति गार्थः ॥ तदेवमेतैर्वीरशृङ्गारादिभिर्नवभिर्नामभिरत्र वकुमिष्टस्य
रसस्य सर्वस्याप्यभिधानान्नवनामेदमुच्यते । ‘से तं नवनामे’त्ति निगमनम् ॥ १२९ ॥ अथ दशनामाभि-
धानार्थमाह—

से किं तं दसनामे ? , २ दसविहे पणत्ते, तंजहा-गोणे नोगोणे आयाणपणं पडि-
वक्खपणं पहाणयाए अणाइअसिद्धंतेणं नामेणं अवयवेणं संजोगेणं पमाणेणं । से
किं तं गोणे ? , २ खमईत्ति खमणो तवइत्ति जलणो जलइत्ति पवणो,

से तं गोणणे । से किं तं नोगुणणे ? , अकुंतो सकुंतो अमुगो समुगो अमुद्धो समुद्धो अलालं पलालं अकुलिआ संकुलिआ नो पलं असइत्ति पलासो अंमाइवाहए माइवाहए अभीअवावए वीअवावए नो इंदगोवए इंदगोवे, से तं नोगोणणे । से किं तं आयाणपएणं ? , २ (धम्मोमंगलं चूलिआ) आवंती चाउरंगिज्जं असंखयं अहातत्थिज्जं अइइज्जं जणइज्जं पुरिसइज्जं(उसुकारिज्जं) एलइज्जं वीरीयं धम्मो मगो समोसरणं जंमइअं, से तं आयाणपएणं ।

गौणादिनाम्नामेव स्वरूपनिर्णयार्थमाह—‘से किं तं गुणणे’ इत्यादि, गुणैर्निष्पन्नं गौणं, यथार्थमित्यर्थः, तथा नेकप्रकारं, तत्र क्षमत इति क्षमण इत्येतत् क्षमालक्षणेन गुणेन निष्पन्नं, तथा तपतीति तपन इत्येतत्तपनलक्षणेन गुणेन निर्वृत्तम्, एवं ज्वलतीति ज्वलन इतीदं ज्वलनगुणेन संभूतमित्येवमन्यदपि भावनीयम् । ‘से किं तं नोगुणणे’ इत्यादि, गुणनिष्पन्नं यन्न भवति तन्नोगौणम्—अथार्थमित्यर्थः, ‘अकुंते सकुंते’ इत्यादि, अविद्यमानकुन्ताख्यप्रहरणविशेष एव सकुन्तति पक्षी प्रोच्यत इत्यपथार्थता, एवमविद्यमानमुद्धोऽपि कर्पूराद्याधारविशेषः समुद्धः, अहुल्याभरणविशेषमुद्धारहितोऽपि समुद्धो—जलराशिः, ‘अलालं पलालं’ति इह

प्रकृष्टा लालां यत्र तत्प्रलालं वस्तु प्राकृते पलालमुच्यते, यत्र तु पलालाभावस्तत्कथं तृणविशेषरूपं पलाल-
मुच्यत इति, प्राकृतशैलीमङ्गीकृत्यात्रायथार्थता मन्तव्या, संस्कृते तु तृणविशेषरूपं पलालं निव्युत्पत्तिकमे-
वोच्यते इति न यथार्थयथार्थचिन्ता संभवति, 'अडलिया सडलिय'त्ति अत्रापि कुलिकाभिः सह वर्तमा-
नैव प्राकृते सडलियत्ति भण्यते, या तु कुलिकारहितैव पक्षिणी सा कथं सडलियत्ति?, इत्येवमिहापि प्राकृ-
तशैलीमेवाङ्गीकृत्यायथार्थता, संस्कृते तु शकुनिकैव सांभिधीयत इति कुतस्तच्चिन्तासम्भवः?, इत्येवमन्यत्रा-
ऽप्यविरोधतः सुधिया भावना कार्या, पलं-सांसमनश्चपि पलाश इत्यादि तु सुगमं, नवरं मातृवाहकादयो
विकलेन्द्रियजीवविशेषाः 'से तं नोगुणे'त्ति निगमनम् २। 'से किं तं आयाणपण'मित्यादि, आदीयते-
तत्प्रथमतया उच्चारयितुमारभ्यते शास्त्राद्यनेनेत्यादानं तच्च तत्पदं चादानपदं शास्त्रस्याध्ययनोद्देशकादेऽद्यादि-
पदमित्यर्थः, तेन हेतुभूतेन किमपि नाम भवति, तच्च 'आवंती'त्यादि, तत्र आवंतीत्याचारस्य पञ्चमाध्ययनं,
तत्र ह्यादावेव 'आवन्ती केयावन्ती'त्यालापको विद्यत इत्यादानपदेनैतन्नाम, 'चाडरंगिज्जं'ति एतदुत्तराध्ययनेषु
तृतीयमध्ययनं, तत्र चादौ 'चत्तारि परमंगाणि, दुल्लहाणीह जंतुणो' इत्यादि विद्यते, 'असंखयं' इदमप्युत्त-
राध्ययनेष्वेव चतुर्थमध्ययनं, तत्र च आदावेव 'असंखयं जीविय मा पमायए' इत्येतत्पदमस्ति, ततस्तेनदं
नाम, एवमन्यान्यपि कानिचिदुत्तराध्ययनान्तर्वर्तीन्यध्ययनानि कानिचित्तु दशवैकालिकसूयगडाद्यध्यय-
नानि स्वधिया भावनीयानि ३।

से किं तं पडिवक्खपएणं ?, २ नवेसु गामागरणगरखेडकवडमडंबदोणमुहपट्टणासम-
संवाहसन्निवेसेसु, संनिविस्समाणेसु असिवा सिवा अग्गी सीअलो विसं मडुरं क-
छालखरेसु अंवल्लं साउअं जे रत्तए से अलत्तए जे लाउए से अलाउए जे सुंभए से
कुसुंभए आलवंते विवलीअभासए, से तं पडिवक्खपएणं । से किं तं पाहणणयाए ?,
असोगवणे सत्तवणवणे चंपगवणे चूअवणे नागवणे पुन्नागवणे उच्छुवणे दक्खवणे
सालिवणे, से तं पाहणणयाए । से किं तं अणाइसिद्धंतेणं ?, धम्मत्थिकाए अधम्मत्थि-
काए आगसत्थिकाए जीवत्थिकाए पुग्गलत्थिकाए अद्धासमए, से तं अणाइयसिद्धं-
तेणं । से किं तं नामेणं ?, ३ पिउपिआमहस्स नामेणं उन्नामिज्जइ (ए), से तं णामेणं । से किं
तं अवयवेणं ?, २-सिंगी सिही विसाणीं दाडी पक्खी खुरी नही वाली । दुपय चउत्पय
वहुपया नंगुली केसरी कउही ॥ ८३ ॥ परिअरंबंधेण भडं जाणिज्जा महिल्लिअं निवस-
णेणं । सित्थेण दोणवायं कविं च इक्काए गाहाए ॥ ८४ ॥ से तं अवयवेणं ।

विवक्षितवस्तुधर्मस्य विपरीतो धर्मो विपक्षस्तद्राचकं पदं विपक्षपदं तन्निष्पन्नं किञ्चिन्नाम भवति, यथा शृगाली अशिवाऽप्यमाङ्गलिकशब्दपरिहारार्थं शिवा भण्यते, किं सर्वदा?, नेत्याह—‘नवेसु’ इत्यादि, तत्र असते बुद्ध्यादीन् गुणानिति ग्रामः—प्रतीतः, आकरो—लोहाद्युत्पत्तिस्थानं, नगरं—कररहितं, ग्वेदं—धूलीमयमाकारोपेतं, कर्षदं—कुनगरं, मडम्बं—सर्वतो दूर्वर्तिसन्निवेशान्तरं, द्रोणसुखं—जलपथस्थलपथोपेतं, पत्तनं—नानादेशागत-पण्यस्थानं, तच्च द्विधा—जलपत्तनं स्थलपत्तनं च, रत्नभूमिरित्यन्ये, आश्रमः—तापसादिस्थानं, सम्बाधः—अति-बहुप्रकारलोकसङ्कीर्णस्थानविशेषः, सन्निवेशो—घोषादिरथवा ग्रामादीनां द्वन्द्वे ते च ते सन्निवेशाश्चैत्येवं यो-ज्यते, ततस्तेषु ग्रामादिषु नूतनेषु निवेश्यमानेष्वशिवापि सा मङ्गलार्थं शिवेत्युच्यते, अन्यदा त्वनियमः, तथा कोऽपि कदाचित्केनापि कारणवशेनाग्निः शीतो विषं मधुरमित्याद्याचष्टे, तथा कल्पपालग्रहेषु किलाम्ल-शब्दे समुच्चारिते सुरा चिनश्यति अतोऽनिष्टशब्दपरिहारार्थमम्लं स्वादूच्यते, तदेवमेतानि शिवादीनि विशेष-विषयाणि दर्शितानि, साम्प्रतं त्वविशेषतो यानि सर्वदा प्रवर्तन्ते तान्याह—‘जो अलत्तए’ इत्यादि, यो रक्तो लाक्षारसेन प्राकृतशैल्या कन्प्रत्ययः, स एव रश्रुतेर्लश्रुत्या अलक्तक उच्यते, तथा यदेव लाति—आदत्ते धरति प्रक्षिप्तं जलादि वस्तु इति निरुक्तेर्लाबु तदेव अलाबु तुम्बकमभिधीयते, य एव च सुम्भकः शुभवर्णकारी स एव कुसुम्भकः, ‘आलवंते’ति आलपन्—अत्यर्थं लपन्नसमञ्जसमिति गम्यते, स किमित्याह—‘चिवलीयभासए’ति भापकाद् विपरीतो विपरीतभाषक इति, राजदन्तादिवत् समासः, अभाषक इत्यर्थः, तथा हि सुबहसम्बद्धं

प्रलपन्तं कश्चिद् दृष्ट्वा लोके वक्तारो भवन्ति-अभापक एवायं द्रष्टव्योऽसारवचनत्वादिति, प्रतिपक्षनामता यथायोगं सर्वत्र भावनीया, ननु च नोगौणादिदं न भिद्यते इति चेत्, नैतदेवं, तस्य कुन्तादिप्रवृत्तिनिमित्ताभावमात्रेणैवोक्तत्वाद्, अस्य तु प्रतिपक्षधर्मवाचकत्वसापेक्षत्वादिति विशेषः ४। 'से किं तं पाहणयाए'इत्यादि, प्रधानस्य भावः प्रधानता तथा किमपि नाम भवति, यथा बहुष्वशोकधृक्षेपु स्तोकेष्वाम्नादिपादपेज्वशोकप्रधानं वनमशोकवनमिति नाम, सप्तपर्णाः-सप्तच्छदास्तत्प्रधानं वनं सप्तपर्णवनमित्यादि सुगमं, नवरमन्नाप्याह-ननु गुणनिष्पन्नादिदं न भिद्यते, नैवं, तत्र क्षमादिगुणेन क्षमणादिशब्दवाच्यस्यार्थस्य सामस्येन व्याप्तत्वाद् अत्र त्वशोकादिभिरशोकवनानां वनानां सामस्येन व्याप्तेरभावादिति भेदः ५। 'से किं तं अणाइसिद्धंतेण'मित्यादि, अमनं अन्तो-वाच्यवाचकरूपतया परिच्छेदोऽनादिसिद्धश्चासावन्तश्चानादिसिद्धान्तस्तेन, अनादिकालादारभ्येदं वाचकमिदं तु वाच्यमित्येवं सिद्धः-प्रतिष्ठितो योऽसावन्तः-परिच्छेदस्तेन किमपि नाम भवतीत्यर्थः; तच्च प्राग्ख्याख्यातार्थं धर्मास्तिकायादि, एतेषां च नाम्नामभिधेयं धर्मास्तिकायादिवस्तु न कदाचिदन्यथात्वं प्रतिपद्यते, गौणनाम्नस्तु प्रदीपादेरभिधेयं दीपकलिकादि परित्यजत्यपि स्वरूपमित्येतायता गौणनाम्नः पृथगेतदुक्तमिति ६। 'से किं तं नामेण'मित्यादि, नाम-पितृपितामहादेर्वाचकमभिधानं तेन हेतुभूतेन पुत्रपौत्रादिनाम भवति, किं पुनस्तदित्याह-'पितृपितामहस्स नामेणं उच्चामिए'स्ति पिता च पितामहश्च तयोः समाहारस्तस्य, अथवा पितुः पितामहः पितृपितामहस्तस्य वाचकेन वन्धुदत्ता-

दिनाम्ना यः पुत्रादिरुन्नामित-उत्क्षिप्तः प्रसिद्धिं गत इतियावत् स एव नामतद्वतोरभेदोपचारात्नाम्ना हेतु-
भूतेन नामोच्यते इत्यर्थः, पित्रादेर्यद्वन्द्वुदत्तादिनामासीत्तत्पुत्रादेरपि तदेव विधीयमानं नाम्ना नामोच्यत
इति तात्पर्यम्, 'से तं नामेणं' ७ । 'से किं तं अवयवोऽवयविन एकदेशस्तेन नाम यथा
'सिंगी सिंही'त्यादिगाथा, शृङ्गमस्यास्तीति शृङ्गीत्यादीन्यवयवप्रधानानि सर्वाण्यपि सुगमानि, नवरं द्विपदं-
ख्यादि चतुष्पदं-गवादि बहुपदं-कर्णशृगाल्यादि, अत्रापि पादलक्षणावयवप्रधानता भावनीया, 'कडहि'त्ति
ककुदं-स्कन्धासन्नोन्नतदेहावयवलक्षणमस्यास्तीति ककुदी-वृषभ इति, 'परियर'गाहा परिकरबन्धेन-विशिष्ट-
नेपथ्यरचनालक्षणेन भटं-शूरपुरुषं जानीयात्-लक्षयेत्, तथा निवसनेन-विशिष्टरचनारचितपरिधानलक्षणेन
महिलां-स्त्रीं, जानीयादिति सर्वत्र सम्बध्यते, धान्यद्रोणस्य पाकः-स्विन्नतारूपस्तं च तन्मध्याद्दृहीत्वा निरी-
क्षितेनैकेन सिक्थेन जानीयाद्, एकया च गाथया लालित्यादिकाव्यधर्मोपेतया श्रुतया कविं जानीयाद्, अय-
मत्राभिप्रायो-यदा स नेपथ्यपुरुषाद्यवयवरूपपरिकरबन्धादिदर्शनद्वारेण भटमहिलापाककविशब्दप्रयोगं क-
रोति तदा भटादीन्यपि नामान्यवयवप्रधानतया प्रवृत्तत्वादेवयवनामान्युच्यन्त इति इह तदुपन्यास इति ।
इदं चावयवप्रधानतया प्रवृत्तत्वात् सामान्यरूपतयाऽप्रवृत्तात्वाद्गौणनाम्नो भिद्यत इति ८ ।

से किं तं संजोएणं ?, संजोगे चउव्विहे पणत्ते, तंजहा-दव्वसंजोगे खेत्तसंजोगे

कालसंजोगे भावसंजोगे । से किं तं षण्णसंजोगे ? २ त्रिविहे पणत्ते, तंजहा-सचित्ते
अचित्ते मीसए । से किं तं सचित्ते ?, २ गोहिं गोमिए महिसिए ऊरणीहिं ऊर-
णीए उट्टीहिं उट्टीवाल्ले, से तं सचित्ते । से किं तं अचित्ते ?, २ छत्तेण छत्ती दंडेन दंडी
पडेण पडी घडेण घंडी कडेण कडी, से तं अचित्ते । से किं तं मीसए ?, २ हलेणं हा-
लिए सगडेणं सागडिए रहेणं रहिए नावाए नाविए, से तं मिसए से तं दधसंजोगे । से किं तं
खित्तसंजोगे ?, २ भारहे एरवए हेमवए एरणवए हरिवासए रम्मगवासए देवकुरुए
उत्तरकुरुए पुषविदेहए अवरविदेहए, अहवा सागहे मालवए सोरट्टए मरहट्टए कुं-
कणए, से तं खेत्तसंजोगे । से किं तं कालसंजोगे ?, २ सुसमसुसमाए सुसमाए सुस-
मदूसमाए दूसमसुसमाए दूसमाए दूसमदूसमाए, अहवा पावसए वासारत्तए सरदए
हेमंतए षसंतए गिम्हए, से तं कालसंजोगे । से किं तं भावसंजोगे ?, २ दुविहे प-
णत्ते, तंजहा-पसत्थे अ अपसत्थे अ, से किं तं पसत्थे ?, २ नाणेणं नाणी दंसणेणं

दंसणी चरित्तेणं चरिती, से तं पसत्थे, से किं तं अपसत्थे ?, २ कोहेणं कोही माणेणं
माणी मायाए मायी लोहेणं लोही, से तं अपसत्थे, से तं भावसंजोगे, से तं संजोएणं ।

संयोगः-सम्बन्धः, स चतुर्विधः प्रज्ञसः, तद्यथा-द्रव्यसंयोग इत्यादि, सर्वं सूत्रसिद्धमेव, नवरं-सचित्तद्र-
व्यसंयोगेन गावोऽस्य सन्तीति गोमानिल्यादि, अचित्तद्रव्यसंयोगेन छत्रमस्यास्तीति छत्रीत्यादि, मिश्रद्र-
व्यसंयोगेन हलेन व्यवहरतीति हालिक इत्यादि, अत्र हलादीनामचेतनत्वाद् बलीवर्दीनां सचेतनत्वान्मिश्र-
द्रव्यता भावनीया, क्षेत्रसंयोगाधिकारे भरते जातो भरते वाऽस्य निवास इति 'तत्र जातः (का. ०५०७)
'सोऽस्य निवास' इति वाऽणप्रत्यये भारतः, एवं शेषेष्वपि भावना कार्या, कालसंयोगाधिकारे सुपमसुपमायां
जात इति 'ससमी पञ्चम्यन्ते जनेर्दः' (का०रू०६९१) इति ङप्रत्यये सुपमसुपमजः, एवं सुपमजादिष्वपि भा-
वनीयं, भावसंयोगाधिकारे भावः-पर्यायः, स च द्विधा-प्रशस्तो ज्ञानादिरप्रशस्तश्च क्रोधादिः, शेषं सुगमम्,
इदमपि संयोगप्रधानतया प्रवृत्तत्वाद् गौणाद्विद्यत इति ९ ॥

से किं तं पमाणं ?, २ चउधिहे पणत्ते, तंजहा-नामप्पमाणे ठवणप्पमाणे-द्वेष-
प्पमाणे भावप्पमाणे । से किं तं नामप्पमाणे ?, २ जस्स णं जीवस्स वा अजीवस्स

वा जीवाण वा अजीवाण वा तदुभयस्स वा तदुभयाण वा पमाणेत्ति नामं कज्जइ
से तं णामप्पमाणे ।

अत्रोत्तरं—‘पमाणे चउच्चिक्खे’ इत्यादि, प्रमीयते-परिच्छिद्यते वस्तु निश्चीयतेऽनेनेति प्रमाणं नामस्थापनाद्र-
व्यभावस्वरूपं चतुर्विधम् । अथ किं तन्नामप्रमाणं ?, नामैव वस्तुपरिच्छेदेहेतुत्वात् प्रमाणं नामप्रमाणं, तेन हेतु-
मूतेन किं नाम भवतीति प्रश्नाभिप्रायः, एवमन्यत्रापि भावनीयम्, अत्रोत्तरमुच्यते-यस्य जीवस्य वा अजी-
वस्य वा जीवानां वा अजीवानां वा तदुभयस्य वा तदुभयानां वा यत्प्रमाणमिति नाम क्रियते तन्नामप्रमाणं,
न तत्स्थापनाद्रव्यभावेहेतुकं, अपि तु नाममात्रविरचनमेव तत्र हेतुरिति तात्पर्यम् ॥

से किं तं ठवणप्पमाणे ?, २ सत्तविहे पणत्ते, तंजहा-णक्खत्तदेवयकुले पासंडगणे
अ जीविआहेडं । आभिप्पाइअणामे ठवणानामं तु सत्तविहं ॥ ८५ ॥ से किं तं णक्ख-
त्तणामे ?, २ कित्तिआहिं ज्जाए कित्तिए कित्तिआदिण्णे कित्तिआधम्मे कित्तिआसम्मे
कित्तिआदेवे कित्तिआदासे कित्तिआसेणे कित्तिआरक्खिए रोहिणीहिं ज्जाए रोहिणिए
रोहिणिदिन्ने रोहिणिधम्मे रोहिणिसम्मे रोहिणिदेवे रोहिणिदासे रोहिणिसेणे रोहि-

गिरबिखए य, एवं सव्वनक्खत्तेसु नामा भाणिअवा । एत्थं संगहणिगाहाओ-कित्ति-
 अरोहिणिमिगसिरअवा य पुणव्वसू अ पुस्से अ । तत्तो अ अस्सिलेसा महा उ दो
 फग्गुणीओ अ ॥ ८६ ॥ हत्थो चित्ता साती विसाहा तह य होइ अणुराहा । जेट्ठा मूला
 पुवासाढा तह उत्तरा चैव ॥ ८७ ॥ अभिई सवण धणिट्ठा सतभिसदा दो अ होंति
 भइवया । रेवई अस्सिणि भरणी एसा नक्खत्तपरिवाडी ॥ ८८ ॥ से तं नक्खत्तनामे ।
 से किं तं देवयाणामे ?, २ अग्गिदेवयाहिं जाए अग्गिए अग्गिदिण्णे अग्गिसम्मै
 अग्गिधम्मै अग्गिदेवे, अग्गिदासे अग्गिसेणे अग्गिरबिखए, एवं सव्वनक्खत्तदेवया-
 नामा भाणिअवा । एत्थंपि संगहणिगाहाओ-अग्गि पयावइ सोमै रुदो अदिती विहं-
 स्सई सप्पे । पिति भग अज्जम सविआ तट्ठा वाऊ अ इंदगी ॥ ८९ ॥ मित्तो इंदो
 निरई आऊ विस्सो अ बंभ. विण्हूआ । वसु वरुण अय विवच्चि पूसे आसे जमे चैव
 ॥ ९० ॥ से तं देवयाणामे । से किं तं कुलनामे ?, २ उग्गे भोगे रायणणे खत्तिए

इत्यागे णाते कोरवे, से तं कुलनामे । से किं तं पासंडनामे ? २-‘समणे य पंडुरंगे भिम्बू कावाल्लिए अ तावसए । परिवायगे, से तं पासंडनामे । से किं तं गणनामे ? २ महे मल्लदिन्ने मल्लधम्ममे मल्लसम्ममे मल्लदेवे मल्लदासे मल्लसेणे मल्लरविल्लए, से तं गणनामे । से किं तं जीवियनामे ? २ अवकरए उकुरुडंए उड्डिअए कज्जवए सुप्पए, से तं जीवियनामे । से किं तं आभिप्पाइअनामे ? २ अंवए निंवए वकुलए पलासए सिणए पिट्ठए करीरए, से तं आभिप्पाइअनामे । से तं ठवणप्पमाणे ।

अथ किं तत्स्थापनाप्रमाणं ? ‘स्थापनाप्रमाणं सप्तविधं’मित्यादि, ‘नखत्तं’ गाहा, इदमत्र हृदयं-नक्षत्रदेव-ताकुलपापण्डगणादीनि वस्तून्याश्रित्य यत्कस्यचिन्नामस्थापनं क्रियते सेह स्थापना गृह्यते, न पुनः ‘यत्तु तदर्थ-वियुक्तं तदभिप्रायेण यद्य तत्करणी’त्यादिना पूर्वं परिभाषितस्वरूपा, सैव प्रमाणं, तेन हेतुभूतेन नाम सप्तविधं भवति, तत्र नक्षत्राण्याश्रित्य यन्नाम स्थाप्यते तद्दर्शयति-कृत्तिकासु जातः कार्तिकः कृत्तिकाभिर्देवः कृत्ति-कावत्त एव कृत्तिकाधर्मः कृत्तिकाधर्मः कृत्तिकादेवः कृत्तिकादासः कृत्तिकासेनः कृत्तिकाशिक्षितः एवमन्यान्यपि

रोहिण्यादिसप्तविंशतिनक्षत्राण्याश्रित्य नामस्थापना द्रष्टव्या, तत्र सर्वनक्षत्रसङ्ग्रहार्थं 'कत्तियारोहिणी' त्यादि गाथात्रयं सुगमं, नवरमभीचिनक्षत्रेण सह पठ्यमानेषु नक्षत्रेषु कृत्तिकादिरेच क्रम इत्यश्विन्यादिक्रमसुत्सृज्येत्यमेव पठितवानिति, एषां चाष्टाविंशतिनक्षत्राणामधिष्ठातारः क्रमेणाश्यादयोऽष्टाविंशतिरेव देवताविशेषा भवन्त्यतः कृत्तिकादिनक्षत्रजातस्य कश्चिदिच्छादिवशतस्तदधिष्ठातृदेवता एवाश्रित्य नामस्थापनं विधत्त इत्येतद्दर्शनार्थमाह—'से किं तं देवयाणामे' इत्यादि, अग्निदेवतासु जातः आग्निः; एवमग्निदत्तादीन्यपि, नक्षत्रदेवतानां सङ्ग्रहार्थम् 'अग्नी'त्यादि गाथाद्वयं, तत्र कृत्तिकानक्षत्रस्याधिष्ठाता अग्निः, रोहिण्याः प्रजापतिः, एवं मृगशिरःप्रभृतीनां क्रमेण सोमो रुद्रः अदितिः बृहस्पतिः सर्पः पितृ भगः अर्यमा सविता त्वष्टा वायुः इन्द्राग्निः मित्रः इन्द्रः निर्ऋतिः अम्भः विश्वः ब्रह्मा विष्णुः वसुः वरुणः अजः विवर्द्धिः अस्य स्थानेऽन्यत्र अहिर्बुधः पठ्यते पूषा अश्वः यमश्चैवेति, 'से तं देवतानामे', 'से किं तं कुलनामे' इत्यादि, यो यस्मिन्नुग्रादिकुले जातस्तस्य तदेवोग्रादि कुलनाम स्थाप्यमानं कुलस्थापनानामोच्यते इति भावार्थः । 'से किं तं पासंडणामे' इत्यादि, इह येन यत्पापण्डमाश्रितं तस्य तन्नाम स्थाप्यमानं पापण्डस्यापनानामभिधीयते, तत्र 'निगंगथसङ्कतावसगेरुयआजीव पंचहा समणा' इति वचनान्निर्ग्रन्थादिपञ्चपापण्डान्याश्रित्य श्रमणं उच्यते, एवं नैयायिकादिपापण्डमाश्रिताः पाण्डुराङ्गादयो भावनीयाः, नवरं भिक्षुर्बुद्धदर्शनाश्रितः । 'से किं तं गणनामे' इत्यादि, इह मल्लादयो गणाः, तत्र यो यस्मिन् गणे वर्तते तस्य तन्नाम गणस्थापनानामोच्यते इति, मल्ले

मद्भ्रविष्णे इत्यादि । 'से किं तं जीवियाहेल'मित्यादि, इह यस्या जातमात्रमपत्यं अत्रियते सा लोकस्थितिर्वै-
चित्र्याज्जातमात्रमपि किञ्चिदपत्यं जीवननिमित्तमवकरादिव्वस्यति, तस्य चावकरकः उत्कुरुटक इत्यादि य-
न्नाम क्रियते तज्जीविकाहेतोः स्थापनानामाल्यायते, 'सुष्पष्ट'त्ति यः सुष्पे कृत्वा त्यज्यते तस्य सुष्पेक एव
नाम स्थाप्यते, शेषं प्रतीतम् । 'से किं तं आभिष्पाइयनामे' इत्यादि, इह यत् वृक्षादिषु प्रसिद्धं अम्बको
निम्बक इत्यादि नाम देशस्थ्या स्वाभिप्रायानुरोधतो गुणनिरपेक्षं पुरुषेषु व्यवस्थाप्यते तदाभिप्रायिकं स्थाप-
नानामिति भावार्थः । तदेतत् स्थापनाप्रमाणनिष्पन्नं सप्तविधं नामेति ।

से किं तं दक्षप्पमाणे ?, २ छविहे . पणत्ते, तंजहा-धम्मत्थिकाए जाव अच्चासमंए,

से तं दक्षप्पमाणे ।

अगमत्र भावार्थः-धर्मास्तिकायोऽधर्मास्तिकाय इत्यादीनि पइ द्रव्यविषयाणि नामानि द्रव्यमेव प्रमाणं
तेन निष्पन्नानि द्रव्यप्रमाणनामानि, धर्मास्तिकायादिद्रव्यं विहाय न कदाचिदन्वयत्र वर्तन्त इति तद्धेतुका-
न्युच्यन्त इति तात्पर्यम् । अनादिसिद्धान्तनामत्वेनैवैतानि प्रागुक्तानीति चेद्, उच्यतां, को दोषः ?, अनन्त-
धर्मात्मके यस्तुनि तराद्धर्मापेक्षयाऽनेकव्यपदेशताया अदुष्टत्वाद्, एवमन्यत्रापि यथासम्भवं वाच्यमिति ।

से किं तं भावप्पमाणे ?, २ चउव्विहे पणत्ते, तंजहा-सामासिए तद्धियए धाउए

निरुत्तिष्ण । से किं तं सामासिए ? , २ सत्त समासा भवति, तंजहा-दंदे अ बहुवीही, कम्मधारय दिगु अ । तण्पुरिस अवईभावे, एक्कसेसे अ सत्तमे ॥ ९१ ॥ से किं तं दंदे ? ; २ दन्ताश्च ओष्ठी च दन्तोष्ठं, स्तनौ च उदरं च स्तनोदरं, वस्त्रं च पात्रं च वस्त्रपात्रम्, अश्वाश्च महिपाश्च अश्वमहिपम्, अहिश्च नकुलश्च अहिनकुलं, से तं दंदे समासे । से किं तं बहुवीहीसमासे ? , २ फुल्ला इमंमि गिरिंमि कुडयकयंवा सो इमो गिरी फुल्लियकुडयकयंवा, से तं बहुवीहीसमासे । से किं तं कम्मधारए ? , २ धवलो वसहो धवलवसहो, किण्हो मियो किण्हमियो, सेतो पडो सेतपडो, रत्तो पडो रत्तपडो, से तं कम्मधारए । से किं तं दिगुसमासे ? , २ तिप्पिण कडुगाणि तिकडुगं, तिप्पिण महुराणि तिमहुरं, तिप्पिण गुणाणि तिगुणं, तिप्पिण पुराणि त्तिपुरं, तिप्पिण सराणि त्तिसरं, तिप्पिण पुक्खराणि त्तिपुक्खरं, तिप्पिण विंदुआणि त्तिविंदुअं, तिप्पिण पहाणि त्तिपहं, पंच नईओ पंचणयं, सत्त गया सत्तगयं, नव तुरंगा नवतुरंगं, दंस गामा दस-

गामं, दस पुराणि दसपुरं, से तं दिगुसमासे । से किं तं तप्पुरिसे ?, २ तित्थे कागो तित्थकागो, वणे हत्थी वणहत्थी, वणे वराहो वणवराहो, वणे महिसो वणमहिसो, वणे मयूरो वणमयूरो, से तं तप्पुरिसे । से किं तं अब्वईभावे ?, २ अणुगामं अणुणइयं अणुफरिहं अणुचरिअं, से तं अब्वईभावे समासे । से किं तं एगसेसे ?, २ जहा एगो पुरिसो तथा वहवे पुरिसा जहा वहवे पुरिसा तथा एगो पुरिसो, जहा एगो करि-सावणो तथा वहवे करिसावणा जहा वहवे करिसावणा तथा एगो करिसावणो, जहा एगो साली तथा वहवे साली जहा वहवे साली तथा एगो साली, से तं एगसेसे समासे । से तं सामासिए ।

भावो-युक्तार्थत्वादिको गुणः, स एव तद्द्वारेण वस्तुनः परिच्छिद्यमानत्वात् प्रमाणं तेन निष्पन्नं-तदाश्रयेण निर्धृत्तं नाम सामासिकादि चतुर्विधं भवतीत्यत्र परमार्थः । तत्र 'से किं तं सामासिए' इत्यादि, द्वयोर्यद्भूनां वा पदानां समसनं-संमीलनं समासस्तेन निर्धृत्तं सामासिकं, समासाश्च द्वन्द्वद्वयः सप्त, तत्र समुचयप्रधानो द्वन्द्वः, वन्ताश्चौष्टौ च दन्तोष्ठं, स्तनौ च उदरं च स्तनोदरमिति, प्राणयज्ञत्वात् समाहारः, बल्लपात्र-

मित्यादौ त्वप्राणिजातित्वाद्ब्रह्ममहिपमित्यादौ पुनः शाश्वतिकैरित्याद्, एवमन्यान्यप्युदाहरणानि भावनी-
यानि, अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः पुष्पिताः कुटजकदम्बा यस्मिन् गिरौ सोऽयं गिरिः पुष्पितकुटजकदम्बः,
तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः, स च धवलश्चासौ वृषभश्च घपलवृषभ इत्यादि, सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः-
त्रीणि कटुकानि समाहृतानि त्रिरुडुकम्, एवं त्रीणि मथुराणि समाहृतानि त्रिमथुरं, पात्रादिगणे दर्शना-
दिद् पञ्चपूलीत्यादिवत् त्रिणामीप्प्रत्ययो न भवति, एवं शेषाण्यप्युदाहरणानि भावनीयानि, द्वितीयादिवि-
भक्त्यन्तपदानां समासस्तत्पुरुषः, तत्र तीर्थं काक इवास्ते तीर्थकाकः 'ध्वाङ्क्षेण क्षेप' (कातं०) इति ससमीतत्पु-
रुषः, शेषं प्रतीतं, पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः, तत्र ग्रामस्य अनु-समीपेन मध्येन वाऽशनिर्गता अनुग्रामम्,
एवं नद्याः समीपेन मध्येन वा निर्गता अनुनदीत्याद्यपि भावनीयं, 'सरूपाणामेकशेष एकविभक्ता' विल्यनेन
सूत्रेण समानरूपाणामेकविभक्तियुक्तानां पदानामेकशेषः समासो भवति, सति समासे एकः शिष्यतेऽन्ये
तु लुप्यन्ते, यथा शेषोऽवतिष्ठते स आत्मार्थं लुप्तस्य लुप्तयोर्लुप्तानां चार्थं वर्तते, अथ एकस्य लुप्तस्यात्म-
नर्थार्थं वर्तमानात्तस्मात् द्विवचनं भवति, यथा पुरुषश्च पुरुषश्चेति पुरुषौ, द्वयोश्च लुप्तयोरात्मनश्चार्थं वर्तमा-
नाद्बहुवचनं यथा पुरुषश्च ३ पुरुषाः, एवं बहूनां लुप्तानामात्मनश्चार्थं वर्तमानादपि बहुवचनं यथा पुरुषश्च ४
पुरुषा इति, जातिविवक्षायां तु सर्वत्रैकवचनमपि भावनीयम् । अतः सूत्रमनुश्रीयते- 'जहा एगो पुरिसो' त्ति
यथैकः पुरुषः, एकरचनान्तः पुरुषशब्द इत्यर्थः, एकशेषे समासे सति बह्वर्थवाचक इति शेषः, 'तहा बह्वे

पुरिस'त्ति तथा बहवः पुरुषाः, बहुवचनान्तः पुरुषशब्द इत्यर्थः, एकशेषे समासे सति बह्वर्थवाचक इति शेषः, यथा चैकशेषे समासे बहुवचनान्तः पुरुषशब्दो बह्वर्थवाचकस्तथैकवचनान्तोऽपीति न कश्चिद्विशेषः, एतदुक्तं भवति-यथा पुरुषश्च ३ इति विधाय एकपुरुषशब्दशेषता क्रियते तदा यथैकवचनान्तः पुरुषशब्दो बह्वर्थान् वक्ति तथा बहुवचनान्तोऽपि, यथा बहुवचनान्तस्तथैकवचनान्तोऽपीति न कश्चिदेकवचनान्तबहुवचनान्तयोर्विशेषः, केवलं जातिविवक्षायामेकवचनं बह्वर्थविवक्षायां तु बहुवचनमिति । एवं कार्यापणशाल्यादिव्वपि भावनीयम् । अयं च समासो द्वन्द्वविशेष एवोच्यते, केवलमेकशेषताऽत्र विधीयते इत्येतावता पृथगुपात्त इति लक्ष्यते, तत्त्वं तु सकलव्याकरणवेदिनो विदन्तीत्यलमतिविजृम्भितेन, गतं सामासिकम् ।

से किं तं तद्धितए?, २ अट्टविहे पणत्ते, तंजहा-कस्मे सिप्पसिलोए संजो-
 गसमीअवो अ संजूहो । इस्सरिअ अवच्चेण य तद्धितणामं तु अट्टविहं ॥ ९२ ॥
 से किं तं कम्मणामे?, २ तणहारए कट्टहारए पत्तहारए दोसिए सोत्तिए
 कप्पासिए भंडवेआलिए कोआलिए, से तं कम्मणामे । से किं तं सिप्प-
 नामे?, २ तुणए तंतुवाए पट्टकारे उएट्टे बरुडे मुंजकारे कट्टकारे छत्तकारे

वज्रकारे पोत्थकारे चित्तकारे दंतकारे लेप्पकारे सेलकारे कोट्टिमकारे, से तं सिप्पनामे । से किं तं सिलोअनामे ?, २ समथे माहणे सव्वातिही, से तं सिलोअनामे । से किं तं संजोगनामे ?, २ रणो ससुरए रणो जामाउए रणो साले रणो भाउए रणो भगिणीवई, से तं संजोगनामे । से किं तं समीवनामे ?, २ गिरिसमीवे णयरं गिरिणयरं विदिसासमीवे णयरं वेक्खिं णयरं वेन्नाए समीवे णयरं वेन्नायडं तगराए समीवे णयरं तगरायडं, से तं समीवनामे । से किं तं संजूहनामे ?, २ तरङ्गवइकारे मलयवइकारे अत्ताणुसट्टिकारे विंदुकारे, से तं संजूहनामे । से किं तं ईसरिअनामे ?, २ राईसरे तलवरे मांडविए कोडुविए इब्भे सेट्टी सत्थवाहे सेणावई, से तं ईसरिअनामे । से किं तं अवचानामे ? २ अरिहंतमाया चक्खवट्टिमाया बलदेवमाया बासुदेवमाया रायमाया मुणिमाया वायगमाया, से तं अवचानामे । से तं तद्धितए । से किं तं धाउए ? २ भूसत्तायां परस्मैभाषा एध वृद्धौ स्पर्द्धं संहर्षं गाधृ प्रतिष्ठा लिप्सयोर्ग्रन्थे

च वाष्ट्र लोडने, से तं धाउए । से किं तं निरुत्तिए?, २ मह्यां शेते महिपः, भ्रमति च
रोति च भ्रमरः मुहुर्मुहुर्लसतीति मुसलं कपेरिव लम्बते त्थेति च करोति कपित्थं चि-
दितिकरोति खल्लं च भवति चिक्खल्लं ऊर्ध्वकर्णः उल्लूकः मेखस्य माला मेखला,
से तं निरुत्तिए । से तं भावपमाणे । से तं पमाणनामे । से तं दसनामे । से तं
नामे । नामति पयं समत्तं । (सू० १३०)

तद्धिताज्जातं तद्धितजम्, इह तद्धितशब्देन तद्धितप्राप्तिहेतुभूतोऽर्थो गृह्यते, ततो यत्रापि तुष्णाए
तंतुयाए तद्धितप्रत्ययो न दृश्यते तत्रापि तद्धेतुभूतार्थस्य विद्यमानत्वात्तद्धितजत्वं सिद्धं भवति, 'कस्मे'गाहा
पाठसिद्धा, नवरं श्लोकः—श्लाघा संयूथो—ग्रन्थरचना, एते च कर्मशिल्पादयोऽर्थोस्तद्धितप्रत्ययस्योत्पत्सो-
र्निमित्तीभवन्तीत्येतद्देवात्तद्धितजं नामाष्टविधमुच्यत इति भावः, तत्र कर्म तद्धितजं 'दोसिए सोत्तिए' इ-
त्यादि, दूष्यं पण्यमस्येति दोषिकः, सूत्रं पण्यमस्येति सौत्रिकः, शेषं प्रतीतं, नवरं भाण्डविचारः कर्मस्येति
माण्डवैचारिकः, कौलालानि-मृद्गाण्डानि पण्यमस्येति कौलालिकः, अत्र फापि 'तणहारए' इत्यादिपाठो
दृश्यते, तत्र कश्चिदाह-नन्वत्र तद्धितप्रत्ययो न कश्चिदुपलभ्यते तथा वक्ष्यमाणेष्वपि 'तुष्णाए तंतुवाए' इत्या-

दिषु नायं दृश्यते तत्किमित्येवंमृतनाम्नामिहोपन्यासः ? अत्रोच्यते, अस्मादेव सूत्रोपन्यासात् तृणानि हरति-
यहतीत्यादिकः कश्चिदाद्यव्याकरणदृष्टस्तद्धितोत्पत्तिहेतुभूतोऽर्थो द्रष्टव्यः, ततो यद्यपि साक्षात्तद्धितप्रत्ययो
नास्ति तथापि तदुत्पत्तिनियन्धनभूतमर्थमाश्रित्येह तन्निर्देशो न विरुध्यते, यदि तद्धितोत्पत्तिहेतुरर्थोऽस्ति
तर्हि तद्धितोऽपि कस्मान्नोत्पद्यत इति चेत् ? लोके इत्थमेव रूढत्वादिति श्रूमः, अथवा अस्मादेवाद्यमुनिप्रणीत-
सूत्रशापकादेवं जानीयाः-तद्धितप्रत्यया एवामी केचित् प्रतिपत्तव्या इति । अथ शिल्पतद्धितनामोच्यते-
चक्रं शिल्पमस्येति वास्त्रिकः, तन्नीवादनं शिल्पमस्येति तान्त्रिकः, तुन्नाए तंतुवाए इत्यादि प्रतीतम्, आक्षे-
पपरिहारौ उक्तावेव, यच्चेह पूर्वं च क्वचिद्वाचनाविशेषेऽप्रतीतं नाम दृश्यते तद्देशान्तररूढितोऽवसेयम् ।
अथ श्लाघातद्धितनामोच्यते—‘समणे’ इत्यादि, श्रमणादीनि नामानि श्लाघयेष्वर्थेषु साध्यादिषु रूढान्यतो-
ऽस्मादेव सूत्रनियन्धात् श्लाघ्यार्थास्तद्धितास्तदुत्पत्तिहेतुभूतमर्थमात्रं वा अत्रापि प्रतिपत्तव्यम् । संयोगत-
द्धितनाम राज्ञः श्वशुर इत्यादि, अत्र सम्वन्धरूपः संयोगो गम्यते, अत्रापि चास्मादेव ज्ञापकात् तद्धित-
नामता, चित्रं च पूर्वगतं शब्दप्राभृतमप्रत्यक्षं च नः अतः कथमिह भावनास्वरूपमस्मादृशैः सम्यगवगम्यते ।
समीपतद्धितनाम गिरिसमीपे नगरं गिरिनगरम्, अत्र ‘अदूरभवश्चे’त्यणू (पा० ४-२-७०) न भवति, गिरि-
नगरमित्येव प्रतीतत्वात्, विदिशाया अदूरभवं नगरं वैदिशम्, अत्र त्वदूरभवश्चेण् भवत्येव, इत्थमेव रूढ-
त्वादिति । संयूयतद्धितनाम ‘तरंगवद्धारण’ इत्यादि, तद्धितनामता चेहोत्तरत्र च पूर्ववद्भावनीया । ऐश्वर्यत-

द्वितनाम—'राईसरे' इत्यादि, इह राजादिशब्दनिबन्धनमैश्वर्यमवगन्तव्यं, राजेश्वरादिशब्दार्थस्त्विहैव पूर्व व्याख्यात एव । अपत्यतद्वितनाम—'तित्थयरमाया' इत्यादि, तीर्थकरोऽपत्यं यस्याः सा तीर्थकरमाता, एवमन्यत्रापि सुप्रसिद्धेनाप्रसिद्धं विशिष्यते, अत एव तीर्थकरादिभिर्मातरो विशेषिताः, तद्वितनामत्वभावना तथैव, गतं तद्वितनाम । अथ घातुजमुच्यते—'से किं तं घातए' इत्यादि, भूरयं परस्मैपदी घातुः सत्सालक्ष-णस्यार्थस्य चाचकल्येन घातुजं नामेति, एवमन्यत्रापि, अभिधानाक्षरानुसारतो निश्चितार्थस्य वचनं-भणनं निरुक्तं तत्र भयं नैरुक्तं, तद्य मद्यां शेते महिप इत्यादिकं पाठसिद्धमेव, तदेवमुक्तं नैरुक्तं नाम । तद्गणने चायसितं भावप्रमाणनाम, तदयसाने च समर्थितं प्रमाणनाम, तत्समर्थने च समापितं गौणादिकं दशनाम, एतैरपि च दशनामभिः सर्वस्यापि यस्तुनोऽभिधानद्वारेण सङ्ग्रहादशनामेदमुच्यते, तत्समाप्तौ च समाप्तमुप-क्रमान्तर्गतं द्वितीयं नामद्वारम्, अतः 'से तं निरुत्तिण' इत्यादि पञ्च निगमनानि, नामद्वारं समाप्तम् ॥ १३० ॥ उक्तमुपक्रमान्तर्गतं द्वितीयं नामद्वारमथ तदन्तर्गतमेव क्रमशुसं तृतीयं प्रमाणद्वारमभित्तुराह—

से किं तं पमाणे ?, २ चउविहे पणत्ते, तंजहा-द्वपमाणे खेत्तपमाणे कालप्प-
माणे भावप्पमाणे (सू० १३१) । से किं तं दवपमाणे ?, २ दुविहे पणत्ते, तंजहा—
पएसनिप्फण्णे अ विभागनिप्फण्णे अ । से किं तं पएसनिप्फण्णे ? २ परमाणुपो-

गले दुपएसिए जाव दसपएसिए संखिजपएसिए अंसखिजपएसिए अणंतपएसिए, से तं पएसनिष्फण्णे । से किं तं विभागनिष्फण्णे ?, २ पंचविहे पणत्ते, तंजहा-माणे उम्माणे अवमाणे गणिमे पडिमाणे । से किं तं माणे ?, २ दुविहे पणत्ते, तंजहा-धन्नमाणप्पमाणे अ रसमाणप्पमाणे अ । से किं तं धन्नमाणप्पमाणे ?, २ दो असईओ पसई दो पसईओ सेतिया चत्तारि सेइआओ कुलओ चत्तारि कुलया पत्थो चत्तारि पत्थया आढगं चत्तारि आढगाइ दोणो सट्ठि आढयाइं जहन्नए कुंभे असीइ आढयाइं मड्झिमए कुंभे आढयसयं उक्कोसए कुंभे अट्ट य आढयसइए वाहे, एएणं धणमाणपमाणे किं पओअणं ?, एएणं धणमाणपमाणेणं सुत्तौलीमुखइदुरअलिंदओचारसंणं धणणाणं धणमाणप्पमाणनिवित्तिक्खणं भवइ, से तं धणमाणपमाणे । तं रसमाणप्पमाणे ?, २ धणमाणप्पमाणओ चउभागविवड्ढिए अड्ढिभतरसिरसमाणप्पमाणे विहिज्जइ, तंजहा-चउसट्ठिआ ४ [चउपलपमाणा] बत्तीसिआ

८ सोलसिआ १६ अट्टुभाइआ ३२ चउभाइआ ६४ अद्धमाणी १२८ माणी २५६ दो
चउसट्टीआओ वत्तीसिआ दो वत्तीसिआओ सोलसिआ दो सोलसिआओ अट्टुभा-
इआ दो अट्टुभाइआओ चउभाइया दो चउभाइयाओ अद्धमाणी दो अद्धमाणीओ
माणी, एण्णं रसमाणपमाणेणं किं पओअणं?, २ एण्णं रसमाणेणं वारकघडककरक-
कलसिअगागरिदइअकुरोडिअकुंडिअसंसियाणं रसाणं रसमाणप्पमाणनिवित्तिल-
क्खणं भवइ, से तं रसमाणपमाणे, से तं माणे ।

‘से किं तं पमाणे’ इत्यादि, प्रमीयते-प्ररिच्छियते धान्यद्रव्याद्येनेनेति प्रमाणम्-असतिप्रसृत्यादि, अथवा
इदं चेदं च स्वरूपमस्य भवतीत्येवं प्रतिनियतस्वरूपतया प्रत्येकं प्रमीयते-परिच्छियते यत्तत्प्रमाणं-यथोरुमेव,
यदिवा धान्यद्रव्यादेरेव प्रमितिः-परिच्छेदः स्वरूपावगमः प्रमाणम्, अत्र पक्षेऽसतिप्रसृत्यादेस्तद्धेतुत्वात्
प्रमाणता, तच्च प्रमाणं द्रव्यादिप्रमेयवशाच्चतुर्विधं, तद्यथा-द्रव्यविषयं प्रमाणं द्रव्यप्रमाणम्, एवं क्षेत्रकाल-
भायप्रमाणेष्वपि वाच्यम् ॥ १३१ ॥

गले दुपएसिए जाव दसपएसिए संखिजपएसिए अंसंखिजपएसिए अणंतपएसिए, से तं पएसनिफणणे । से किं तं विभागनिफणणे ?, २ पंचविहे पणत्ते, तंजहा-माणे उम्माणे अवमाणे गणिमे पडिमाणे । से किं तं माणे ?, २ दुविहे पणत्ते, तंजहा-धन्नमाणप्पमाणे अ रसमाणप्पमाणे अ । से किं तं धन्नमाणप्पमाणे ?, २ दो असईओ पसई दो पसईओ सेतिया चत्तारि सेइआओ कुलओ चत्तारि कुलया पत्थो चत्तारि पत्थया आढगं चत्तारि आढगाइ दोणो सट्टि आढयाइं जहन्नए कुंभे असीइ आढयाइं मज्झिमए कुंभे आढयसयं उक्कोसए कुंभे अट्ट य आढयसइए वाहे, एएणं धणमाणपमाणे किं पओअणं ?, एएणं धणमाणपमाणेणं सुत्तौलीमुखइदुरअलिंदओचारसंसियाणं धण्णाणं धणमाणप्पमाणनिवित्तिलक्खणं भवइ, से तं धणमाणपमाणे । से किं तं रसमाणप्पमाणे ?, २ धणमाणप्पमाणआओ चउभागविवट्ठिए अडिंभतरसिहाजुत्ते रसमाणप्पमाणे विहिज्जइ, तंजहा-चउसट्टिआ ४ [चउपलपमाणा] चत्तीसिआ

८ सोलसिआ १६ अट्टुमाइआ ३२ चउभाइआ ६४ अद्धमाणी १२८ माणी २५६ दो
चउसट्टीआओ वत्तीसिआ दो वत्तीसिआओ सोलसिआ दो सोलसिआओ अट्टुमा-
इआ दो अट्टुमाइआओ चउभाइया दो चउभाइयाओ अद्धमाणी दो अद्धमाणीओ
माणी, एएणं रसमाणपमाणेणं किं पओअणं?, २ एएणं रसमाणेणं वारकघडककरक-
कलसिआगारिदइअकरोडिअकुंडिअसंसियाणं रसाणं रसमाणप्पमाणनिवित्ति-
क्खणं भवइ, से तं रसमाणपमाणे, से तं माणे ।

‘से किं तं पमाणे’ इत्यादि, प्रमीयते-प्ररिच्छियते धान्यद्रव्याद्यनेनेति प्रमाणम्-असतिप्रसृत्यादि, अथवा
इदं चेदं च स्वरूपमस्य भवतीत्येवं प्रतिनियतस्वरूपतया प्रत्येकं प्रमीयते-परिच्छियते यत्तत्प्रमाणं-यथोरुमेव,
यदिवा धान्यद्रव्यादेरेव प्रसितिः-परिच्छेदः स्वरूपावगमः प्रमाणम्, अत्र पक्षेऽसतिप्रसृत्यादेस्तद्धेतुत्वात्
प्रमाणता, तच्च प्रमाणं द्रव्यादिप्रमेयवशाच्चतुर्विधं, तद्यथा-द्रव्यविषयं प्रमाणं द्रव्यप्रमाणम्, एवं क्षेत्रकाल-
भावप्रमाणेष्वपि वाच्यम् ॥ १३१ ॥

तत्र द्रव्यप्रमाणं द्विविधं-प्रदेशनिष्पन्नं चिभागनिष्पन्नं च; तत्र प्रदेशा-एकद्विध्याद्यणवस्तैर्निष्पन्नं प्रदेश-
निष्पन्नं, तत्रैकप्रदेशनिष्पन्नः परमाणुः, द्विप्रदेशनिर्घृतो द्विप्रदेशिकः, प्रदेशत्रयघटितस्त्रिप्रदेशिकः, एवं
यावदन्तैः प्रवेशैः सम्पन्नोऽनन्तप्रदेशिकः, नन्विदं परमाणवादिकमनन्तप्रदेशिकस्कन्धपर्यन्तं द्रव्यमेव, तत-
स्तस्य प्रमेयत्वात् प्रमाणता न युक्तेति चेत्, नैवं, प्रमेयस्यापि द्रव्यादेः प्रमाणतया रूढत्वात्, तथाहि-प्रस्यका-
दिप्रमाणेन मित्वा पुञ्जीकृतं धान्यादि द्रव्यमालोक्य लोके चरुकारो भवन्ति-प्रस्यकादिरयं पुञ्जीकृतस्तिष्ठतीति,
ततश्चैकद्विध्यादिप्रदेशनिष्पन्नत्वलक्षणेन स्वस्वरूपेणैव प्रमीयमाणत्वात्परमाण्वादिद्रव्यस्यापि कर्मसाधनप्र-
माणशब्दाच्यताऽऽदुष्टैव, करणसाधनपक्षे त्वेकद्विध्यादिप्रदेशनिष्पन्नत्वलक्षणं स्वरूपमेव मुख्यतया प्रमाण-
मुच्यते द्रव्यं तु तत्स्वरूपयोगादुपचारतः, भावसाधनतायां तु प्रमितेः प्रमाणप्रमेयाधीनत्वादुपचारादेव प्रमा-
णप्रमेययोः प्रमाणताऽवगन्तव्या, तदेवं कर्मसाधनपक्षे परमाण्वादि द्रव्यं मुख्यतया प्रमाणमुच्यते, करण-
भावसाधनपक्षयोस्तूपचारत इत्यदोषः । इदं च यथोत्तरमन्यान्यसह्योपैतैः स्वगतैरेव प्रदेशैर्निष्पन्नत्वात्
प्रदेशनिष्पन्नमुक्तं, द्वितीयं तु स्वगतप्रदेशान् विहायापरो विविधो विशिष्टो वा भागो-भङ्गो विकल्पः प्रकार
इतिपायत्वेन निष्पन्नं चिभागनिष्पन्नं, तथाहि-न धान्यमानादेः स्वगतप्रदेशाश्रयणेन स्वरूपं निरूपयिष्यते
अपि तु 'दो असईओ पसई'त्यादिको यो विशिष्टः प्रकारस्तेनेति । तच्च पञ्चविधं, तंयथा-मानम् उन्मानम्
अवमानं गणितं प्रतिमानं, पुनरपि मानप्रमाणं द्विधा-धान्यमानप्रमाणं च रसमानप्रमाणं च, तत्र मानमेव

प्रमाणं मानप्रमाणं धान्यविषयं मानप्रमाणं धान्यमानप्रमाणं, तच्च 'दो असइआ' इत्याद, अश्नुत-तत्प्र-
भवत्वेन समस्तधान्यमानानि व्याप्नोतीत्यसतिः-अवाङ्मुखहस्ततरुणा, तत्परिच्छिन्नं धान्यमपि तथोच्यते,
तद्ध्येन निरूप्यन्ना नावांकारताव्यवस्थापितप्राञ्जलकरतरुणा प्रसृतिः, द्वे च प्रसृती सेतिका, सा च नेह
प्रसिद्धा गृह्यते, मागधदेशप्रसिद्धस्यैवात्र मानस्य प्रतिपिपादयिषितत्वाद्, अत इयं तत्प्रसिद्धा काचिद्वग-
न्तव्या, चतस्रः सेतिकाः कुडवः, ते चत्वारः प्रस्थः, अमी चत्वार आढक इत्यादि सूत्रसिद्धमेव, यावदष्टभि-
राढकशतैर्निर्वृत्तो वाहः, अत्राह शिष्यः-एतेनासत्यादिना धान्यमानप्रमाणेन किं प्रयोजनं-किमनेन विधी-
यते इत्यर्थः; अत्रोत्तरं, एतेन धान्यमानप्रमाणेन 'मुक्तोलीमुखेदूरालिन्दपचारिसंश्रितानां' मुक्तोल्याद्याधा-
रगतानां धान्यानां धान्यस्य यन्मानम्-इयत्तालक्षणं तदेव प्रमाणं तस्य निर्धृतिः-सिद्धिस्तस्या लक्षणं-परि-
ज्ञानं भवति, एतावदत्र धान्यमस्तीति परिज्ञानं भवतीत्यर्थः, तत्र मुक्तोली-मोटा[द्वा]अथ उपरि च सङ्कीर्णा
मध्ये त्वीपद्विशाला कोष्टिका, मुखं गण्डया उपरि यद्दीयते, सुम्धादिव्यूतं ढञ्चनकादि तदिदूरं, आलिन्दकं-
कुण्डलकम् अपचारि-दीर्घतरधान्यकोष्ठाकारविशेषः । रसमानप्रमाणमाह-'से किं त'मित्यादि, रसो-मद्या-
दिस्तद्विषयं मानमेव प्रमाणं रसमानप्रमाणं, किमित्याह-धान्यमानप्रमाणात् सेतिकादेश्चतुर्भागाविवर्द्धितं-
चतुर्भागाधिकम् अभ्यन्तरशिखायुक्तं यद् रसमानं विधीयते-क्रियते तद्रसमानप्रमाणमुच्यते, धान्यस्याद्र-
वरूपत्वात्किल शिखा भवति, रसस्य तु द्रवरूपत्वात् शिखासम्भवोऽतो बहिःशिखाभावात् धान्यमाना-

पलं अद्धतुला तुला अद्धभारो भारो, दो अद्धकरिसा करिसो दो करिसा अद्धपलं
दो अद्धपलाइं पलं पंच पलसइआ तुला दस तुलाओ अद्धभारो वीसं तुलाओ
भारो, एएणं उम्माणपमाणेणं किं पओअणं ?, एएणं उम्माणपमाणेणं पत्ताअगरतग-
रचोअअंकुमखंडगुलमच्छंडिअईणं द्वाणं उम्माणपमाणनिवित्तिलखणं भवइ,
से तं उम्माणपमाणे ।

उन्मीयते तदित्युन्मानम् उन्मीयते अनेनेति वा उन्मानमित्यादि, तत्र कर्मसाधनपक्षमधिकृत्याह—‘जं णं
उम्मिणिज्जई’त्यादि, यदुन्मीयते-प्रतिनियतस्वरूपतया व्यवस्थाप्यते तदुन्मानं, तद्यथा-अर्द्धकर्प इत्यादि, पल-
स्याष्टमांशोऽर्द्धकर्पः, तस्यैव चतुर्भागः कर्पः, पलस्यार्द्धं अर्द्धपलमित्यादि, सर्वं मागधदेशप्रसिद्धं सूत्रसिद्ध-
मेव, नवरं पलाशपत्रकर्माारीपत्रादिकं पत्रं, चोयओ फलविशेषः, मत्स्यण्डिका-शकूराविशेषः । अवमानं
विवक्षुराह—

से किं तं ओमाणे ?, २ जणं ओमिणिज्जइ, तंजहा-हत्थेण वा दंडेण वा धणुक्केण

चतुर्भागवृद्धिलक्षणया अभ्यन्तरशिखया युक्तत्वाच्चाभ्यन्तरशिखायुक्तमित्युक्तं, तद्यथा-चतुःपष्टिकेत्यादि, इदमुक्तं भवति-पट्टपञ्चाशदधिकशतद्वयपलमाना माणिकानाम वक्ष्यमाणं रसमानं, तस्य चतुःपष्टितमभागनिष्पन्ना अर्धादेव चतुष्पलप्रमाणा चतुःपष्टिका, एवं माणिकाया एव द्वात्रिंशत्तमभागवर्तित्वाद्दृष्टपलप्रमाणा द्वात्रिंशिका, तथा माणिकाया एव षोडशभागवर्तित्वात् षोडशपलप्रमाणा षोडशिका, तस्या एवाष्टमभागवर्तित्वात् द्वात्रिंशत्पलप्रमाणा अष्टभागिका, तस्या एव चतुर्भागवर्तित्वात् चतुःपष्टिपलमाना चतुर्भागिका, तस्या एवार्द्धभागवर्तिनी अष्टविंशत्यधिकरुपलशतमानाऽर्द्धमाणिका, इदं च बहुषु वाचनाविशेषेषु न दृश्यत एव, पट्टपञ्चाशदधिकशतद्वयपलप्रमाणा माणिका, द्वाभ्यां चतुःपष्टिकाभ्यामेका द्वात्रिंशिका भवतीत्यादि गतार्थमेव, यावदेतेन रसमानप्रमाणेन किं प्रयोजनम्?, अत्रोत्तरम्-‘एतेन’ रसमानप्रमाणेन यारुघटकरुकरगर्गरीदृतिककरोडिकाकुण्डिकासंश्रितानां रसानां रसस्य यन्मानं तदेव प्रमाणं तस्य निर्धृतिः-सिद्धिस्तस्या लक्षणं-परिज्ञानं भवति, तत्रातीवविशालमुखा कुण्डिकैव करोडिका उच्यते, शेषं प्रतीतं, क्वचित् ‘कलसिः’ति दृश्यते, तत्र लघुतरः कलश एव कलशिकेत्यभिधीयते, एवमन्यदपि वाचनान्तरमभ्युषम् । ‘से त’ मित्यादि निगमनद्वयम् । अधोन्मानमभिवृत्तिसुराह—

से किं तं उम्माणे ?, २ जपणं उम्मिणिज्जइ, तंजहा-अद्धकरिसो करिसो पलं अद्ध-

पलं अद्धतुला तुला अद्धभारो भारो, दो अद्धकरिसा करिसो दो करिसा अद्धपलं दो अद्धपलाई पलं पंच पलसइआ तुला दस तुलाओ अद्धभारो वीसं तुलाओ भारो, एएणं उम्माणपमाणेणं किं पओअणं ?, एएणं उम्माणपमाणेणं पत्ताअगरतगरचोअअकुं कुमखंडगुलमच्छंडिआईणं द्वाणं उम्माणपमाणनिवित्तिलम्खणं भवइ, से तं उम्माणपमाणे ।

उन्मीयते तदित्युन्मानम् उन्मीयते अनेनेति वा उन्मानमित्यादि, तत्र कर्मसाधनपक्षमधिकृत्याह—‘जं णं उम्मिणिज्जई’त्यादि, यदुन्मीयते-प्रतिनियतस्वरूपतया व्यवस्थाप्यते तदुन्मानं, तद्यथा-अर्द्धकर्प इत्यादि, पल-स्याष्टमांशोऽर्द्धकर्पः, तस्यैव चतुर्भागः कर्पः, पलस्याई अर्द्धपलमित्यादि, सर्वं मागघदेशप्रसिद्धं सूत्रसिद्ध-मेव, नवरं पलाशपत्रकर्मांरीपत्रादिकं पत्रं, चोयओ फलविशेषः, मत्स्यण्डिका-शर्कराविशेषः । अवमानं विचक्षुराह—

से किं तं ओमाणे ?, २ जणं ओमिणिज्जइ, तंजहा-हत्थेण वा दंडेण वा धणुक्केण

१ ‘पुणर ३ एण पलशतमिति तु के शयो, २ अणुर ३

वा जुगेण वा नालिआए वा अमखेण वा मुसलेण वा-दंडधणुजुगनालिआ य अक्ख-
मुसलं च चउहत्यं । दसनालिअं च रंजुं विआण ओमाणसपणाए ॥ ९३ ॥ वत्थुंमि
हत्थमेज्जं खित्ते दंडं धणुं च पत्थंमि । खायं च नालिआए विआण ओमाणसपणाए
॥ ९४ ॥ एएणं अवमाणपमाणेणं किं पओअणं ?, एएणं अवमाणपमाणेणं खायचिअ-
रइअकंरकचियकडपडभित्तिपरिक्खेवसंसियाणं द्वाणं अवमाणपमाणनिव्वित्तिक्खणं
भवइ, से तं अवमाणे । से किं तं गणिमे ?, २ जणं गणिजइ, तंजहा-एगो दस
सयं सहस्सं दस सहस्साइं सयसहस्सं दस सयसहस्साइं कोडी, एएणं गणिमप्पमा-
णेणं किं पओअणं ?, एएणं गणिमपमाणेणं भित्तगभित्तिभत्तवेअणआयध्वयसंसियाणं
द्वाणं गणियप्पमाणनिव्वित्तिक्खणं भवइ, से तं गणिमे ।

अवमीयते-परिच्छिद्यते सातायनेनेति अवमानं-हस्तदण्डादि, अथवा अवमीयते-परिच्छिद्यते हस्तादिना
सद्वयमानं-गतादि, तत्र कर्मसाधनपक्षमधिकृत्य तावदाह-‘जं ण’मित्यादि, यदवमीयते खातादि तद-
वमानं, केनावमीयते इत्याह-‘हत्थेण वा दंडेण वा’ इत्यादि, तत्र हस्तो-चक्षयमाणखलूपध्वतुर्विशालहुल-

मानः, अनेनैव हस्तेन चतुर्भिर्हस्तैर्निष्पन्ना अवमानविशेषा दण्डघनुर्युगानालिकाऽक्षशुशलरूपा षट् सश।
लभ्यन्ते, अत एवाह—'दंडं'गाहा, दण्डं घनुर्युगं नालिकां चाक्षं शुशलं च करणसाधनपक्षमङ्गीकृत्यावमान-
संज्ञया विजानीहीति सम्बन्धः, दण्डादिकं प्रत्येकं कथंमृतमित्याह—चतुर्हस्तं, दशभिर्नालिकाभिर्निष्पन्नां रज्जुं
च विजानीणवमानसंज्ञयेति गार्थार्थः । ननु यदि दण्डादयः सर्वे चतुर्हस्तप्रमाणास्तर्ह्येकैनेव दण्डायन्यत-
रोपादानेन चरितार्थत्वात् किमिति पणामप्युपादानम् ? उच्यते, मेयवस्तुषु भेदेन व्याप्रियमाणत्वात्,
तथा चाह—'यत्थुमि' गाहा, वास्तुनि—गृहभूमौ मीयतेऽनेनेति मेयं—मानमित्यर्थः, लुप्तद्वितीयैकवचनत्वेन हस्तं
विजानीहीति सम्बन्धः, हस्तेनैव वास्तु मीयत इति तात्पर्यम्, क्षेत्रे—कृषिकर्मादिविषयभूते चतुर्हस्तवंशल-
क्षणं दण्डमेव मानं विजानीहि; घनुरादीनां चतुर्हस्तत्वे समानेऽपि रूढिवशाद्दण्डसंज्ञाप्रसिद्धेनैवावमान-
विशेषेण क्षेत्रं मीयते इति हृदयं, पथि—मार्गविषये घनुरेव मानं, मार्गगव्यूतादिपरिच्छेदो धनुःसंज्ञाप्रसिद्धेनै-
वावमानविशेषेण क्रियते न दण्डादिभिरिति भावः, खातं च—कूपादि नालिकयैव यष्टिविशेषरूपया मीयत
इति गम्यते, एवं युगादिरपि यस्य यत्र व्यापारो रूढस्तस्य तत्र वाच्यः, यत्कथंभूतं हस्तदण्डादिकमित्याह—
अवमानसंज्ञयोपलक्षितमिति गार्थार्थः । एतेनावमानप्रमाणेन किं प्रयोजनमित्यादि भावितार्थमेव, नवरं
पातं—कूपादि चितं त्विष्टिकादि रचितं—प्रासादपीठादि क्रूरचितं—करपत्रविदारितं काष्ठादि, कटादयः
प्रतीता एव, परिक्षेपो—भित्तयादेरेव परिधिः नगरपरिखादिर्वा, एतेषां खातादिसंखतानामभेदेऽपि भेदवि-

कल्पनया त्वातादिविषयाणां द्रव्याणां त्वातादीनामेवेति तात्पर्यम्, अवमानमेव प्रमाणं तस्य निर्वृत्तिलक्षणं भवतीति तदेतदवमानमिति निगमनम् । 'से किं तं गणिमे' इत्यादि, गणयते-सह्यायते वस्त्वनेनेति गणि-मम्-एकादि, अथवा गणयते-सह्यायते यत्तद्गणिमं-रूपकादि, तत्र कर्मसाधनपक्षमङ्गीकृत्याह—'जणम्'—मित्यादि, गणयते तद्गणिमं, कथं गणयते इत्याह—'एकौ' इत्यादि, एतेन गणिमप्रमाणेन किं प्रयोजनमित्यादि गतार्थमेव, नवरं भृतकः-कर्मकरो भृतिः-पदात्यादीनां भृतिः भरुं-भोजनं चेतनकं-कुचिन्दादिना(दीनां) न्यूतयस्त्रव्यतिकरंऽर्थप्रदानम्, एतेषु विषये आयव्ययसंश्रितानां-प्रतिबद्धानां रूपकादिद्रव्याणां गणिमप्रमा-णेन निर्वृत्तिलक्षणम्-इयत्तावगमरूपं भवति, तदेतद्गणिममिति । अथ प्रतिमानप्रमाणं निरूपयितुमाह—

से किं तं पडिमाणे ? , जणं पडिमिणिज्झइ, तंजहा-गुंजा कागणी निष्फावो क-
म्ममासओ मंडलओ सुवण्णो, पंच गुंजाओ कम्ममासओ कागण्यपेक्षया, चत्तारि
कागणीओ कम्ममासओ तिपिण निष्फावा कम्ममासओ एवं चउक्खो कम्ममासओ
काकण्यपेक्षयेत्यर्थः, वारस कम्ममासया मंडलओ एवं अडयालिसं कागणीओ मंड-
लओ सोलस कम्ममासया सुवण्णो एवं चउसट्ठि कागणीओ सुवण्णो, एएणं पडि-

माणप्रमाणेणं किं पओअंणं ?, एएणं पडिमाणप्रमाणेणं सुवणणरजतमणिमोत्तिअसं-
खसिलप्पवालाईणं द्वाणं पडिमाणप्रमाणनिवित्तिखणं भवइ, से तं पडिमाणे ।

से तं विभागनिष्फण्णे । से तं द्वयप्रमाणे (सू० १३२)

मीयतेऽनेनेति मानं मेयस्य-सुवर्णादेः प्रतिरूपं-सदृशं मानं प्रतिमानं-गुञ्जादि, अथवा प्रतिमीयते तदिति प्रतिमानं, तत्र गुञ्जा चणोष्ठिया १ सपादा गुञ्जा काकणी २ सत्रिभागकाकण्या त्रिभागोनगुञ्जाद्वयेन वा निर्युक्तो निष्पावः ३, त्रयो निष्पावाः कर्ममापकः ४, द्वादश कर्ममापका एको मण्डलकः ५, षोडश कर्ममापका एकः सुवर्णः ६ । अमुमेवार्थं किञ्चित् सूत्रेऽप्याह—‘पंच गुंजाओ’ इत्यादि, पञ्च गुञ्जा एकः कर्ममापकः, अथवा चतस्रः काकण्य एकः कर्ममापकः, यदिवा त्रयो निष्पावका एकः कर्ममापकः, इदमुक्तं भवति-अस्य प्रकारत्रयस्य मध्ये येन केनचित् प्रकारेण प्रतिभाति तेन वक्ता कर्ममापकं प्ररूपयतु पूर्वोक्तानुसारेण, न कश्चिदर्थभेद इति । एवं ‘चउफो कम्ममासओ’ इत्यादि, चतस्रभिः काकिणीभिर्निष्पन्नत्वाच्चतुष्को यः कर्ममापक इति स्वरूपविशेषणमात्रमिदं, ते द्वादश कर्ममापका एको मण्डलकः, एवमष्टचत्वारिंशत्काकिणीभिर्मण्डलको भवतीति शेषः, भावार्थः पूर्ववदेव, षोडश कर्ममापकाः सुवर्णः, अथवा चतुःषष्टिः काकण्य एकः सुवर्णो, भावार्थः स एव, एतेन प्रतिमानप्रमाणेन किं प्रयोजनमित्यादि गतार्थं, नवरं रजतं-रूप्यं मणयः-

कल्पनया गतादिविषयाणां द्रव्याणां गान्तादीनां
भवतीति तदेतदवयवानिदिशि विद्यमानं, तदेव प्रतीतं,
मम-प्रमाणं ॥१३३॥

प्रमाणद्वारं

किं नु चन्द्रप्रमाणे?, २ दृष्टिहे पणत्ते, तंजहा-पएसणिप्फण्णे अ विभागणिप्फण्णे
अ । से किं नं पएसणिप्फण्णे?, २ एगपएसोगाडे दुपएसोगाडे तिपएसोगाडे संखि-
जप० असंखिजप०, से तं पएसणिप्फण्णे । से किं तं विभागणिप्फण्णे?, २-अंगुल-
विहत्थिरयणी कुच्छी धणु गाउअं च वोद्धवं । जोयण सेढी पयरं लोगमलोगडवि अ
तहेव ॥ १५ ॥ से किं तं अंगुले?, २ तिविहे पणत्ते, तंजहा-आयंगुले उस्सेहंगुले प-
माणंगुले । से किं तं आयंगुले?, २ जे णं जया मणुस्सा भवंति तेसि णं तथा अ-
प्यणो अंगुलेणं दुवालसअंगुलाइं मुहं नवमुहाइं पुरिसे पमाणजुत्ते भवइ, दोणिणए
से माणजुत्ते भवइ, अद्धमारं तुह्ममाणे पुरिसे उस्साणात्ते ॥ १॥ ॥

त्ता(णय) न्त

अवा ॥ १६ ॥ ह्येति पुण अहियपुरिसा अट्टसयं अंगुलाण उव्विच्चा । छणणउइ अह-
मपुरिसा चउत्तरं मञ्जिमिच्छा उ ॥ १७ ॥ हीणा वा अहिया वा जे खलु सरसत्तसार-
परिहीणा । ते उत्तमपुरिसाणं अवस्स पेसत्तणमुवेत्ति ॥ १८ ॥ एएणं अंगुलपमाणेणं छ
अंगुलाइं पाओ दो पाया विहरथीओ रयणी दो रयणीओ कुच्छी दो
कुच्छीओ दंडं धणू जुगे नालिआ अक्खे मुसले दो धणुसहस्साइं गाउअं चत्तारि गा-
उआइं जोअणं ।

इदमपि द्विविधं-प्रदेशनिष्पन्नं-विभागनिष्पन्नं च, तत्र प्रदेश-इह क्षेत्रस्य निर्विभागा भागास्तैर्निष्पन्नं प्रदेश-
निष्पन्नं, विभागः-पूर्वोक्तस्वरूपस्तेन निष्पन्नं विभागनिष्पन्नं । 'से किं तं पएसनिष्पण्णे' तत्रैकप्रदेशावगा-
द्यासइत्येयंप्रदेशावगादपर्यन्तं प्रदेशनिष्पन्नम्, एकप्रदेशावगाढताया एकादिभिः क्षेत्रप्रदेशीर्निष्पन्न-
त्वाद् अत्रापि प्रदेशनिष्पन्नता भावनीया, प्रमाणाता त्वेकप्रदेशावगाहित्वादिना स्वरूपेणैव प्रमीयमानत्वा-
दिति । विभागनिष्पन्नं त्वहुलादि, तदेवाह-'अंगुलविहत्थि' गाहा, अहुलादित्थरूपं च खत एव शाख-
कारे न्यक्षेण चक्षयति । तत्राहुलस्वरूपनिर्द्धारणायह-'से किं तं अंगुले' इत्यादि, अहुलं त्रिविधं प्रज्ञसं, तद्यथा-

चन्द्रान्तादयः शिला-राजपट्टकः, गन्धपट्ट इत्यन्ये, शेषं प्रतीतं, यावत्तदेतत्प्रतिमानप्रमाणं, तदेवं समर्थितं मानोन्मानादिभेदमिन्नं पञ्चविधमपि विभागनिष्पन्नं द्रव्यप्रमाणं, तत्समर्थने च समर्थितं द्रव्यप्रमाणम् ॥१३२॥

अथ क्षेत्रप्रमाणमभित्सुराह—

से किं तं खेत्तप्रमाणे?, २ दुविहे पणत्ते, तंजहा-पएसणिष्फण्णे अ विभागणिष्फण्णे
अ । से किं तं पएसणिष्फण्णे?, २ एगपएसोगाढे दुपएसोगाढे तिपएसोगाढे संखि-
जप० असंखिज्जप०, से तं पएसणिष्फण्णे । से किं तं विभागणिष्फण्णे?, २-अंगुल-
विहत्थिरयणी कुच्छी धणु गाउअं च वोद्धवं । जोयण सेढी पयरं लोगमलोगडवि अ
तहेव ॥ १५ ॥ से किं तं अंगुले?, २ तिर्णत्ते, तंजहा-आयंगुले उस्सेहंगुले प-
माणंगुले । से उ यं ।

अवा ॥ ९६ ॥ हांति पुण आहिंथपुरिसा अटुसयं अंगुलाण उव्वेद्धा । छणणउइ अह-
मपुरिसा चउत्तरं मज्झिमिह्हा उ ॥ ९७ ॥ हीणा वा अहिया वा जे खलु सरसत्तसार-
परिहीणा । ते उत्तमपुरिसाणं अवस्सु पेसत्तणमुव्वेत्ति ॥ ९८ ॥ एएणं अंगुलपमाणेणं छ
अंगुलाइं पाओ दो पाया विहत्थीओ रयणी दो विहत्थीओ कुच्छी दो
कुच्छीओ दंडं धणू जुगे नालिआ अक्खे मुसले दो धणुसहस्साइं गाउअं चत्तारि गा-
उआइं जोअणं ।

इदमपि द्विविधं-प्रदेशनिष्पन्नं-विभागनिष्पन्नं च, तत्र प्रदेशा-इह क्षेत्रस्य निर्विभागा भागास्तैर्निष्पन्नं प्रदेश-
निष्पन्नं, विभागः-पूर्वोक्तस्वरूपस्तेन निष्पन्नं विभागनिष्पन्नं । 'से किं तं पपसनिष्पण्णे' तत्रैकप्रदेशावगा-
दायसङ्ख्येयंप्रदेशावगाढपर्यन्तं प्रदेशनिष्पन्नम्, एकप्रदेशावगाढताया एकादिभिः क्षेत्रप्रदेशैर्निष्पन्न-
त्वाद् अत्रापि प्रदेशनिष्पन्नता भावनीया, प्रमाणता त्वैकप्रदेशावगाहित्वादिना स्वस्वरूपेणैव प्रमीयमानत्वा-
दिति । विभागनिष्पन्नं त्वहुलादि, तदेवाह--'अंगुलविहत्थि' गाहा, अहुलादिस्वरूपं च खत एव शास्त्र-
कारो न्यक्षेण वक्ष्यति । तत्राहुलस्वरूपनिर्द्धारणायामह--'से किं तं अंगुले' इत्यादि, अहुलं त्रिविधं प्रज्ञसं, तथया-

चन्द्ररान्तादयः शिला-राजपट्टकः, गन्धपट्ट इत्यन्ये, शेषं प्रतीतं, याचत्तद्वैतप्रतिमानप्रमाणं, तदेवं समर्थितं मानोन्मानादिभेदभिन्नं पञ्चविधमपि विभागनिष्पन्नं द्रव्यप्रमाणं, तत्समर्थितं च समर्थितं द्रव्यप्रमाणम् ॥१३२॥
अथ क्षेत्रप्रमाणमभित्सुराह—

से किं तं खेत्तपमाणे?, २ दुविहे पणत्ते, तंजहा-पएसणिष्फण्णे अ विभागणिष्फण्णे
अ । से किं तं पएसणिष्फण्णे?, २ एगपएसोगाढे दुपएसोगाढे तिपएसोगाढे संखि-
जप० असंखिजप०, से तं पएसणिष्फण्णे । से किं तं विभागणिष्फण्णे?, २-अंगुल-
विहत्थिरयणी कुच्छी धणु गाउअं च वोद्धवं । जोयण सेढी पयरं लोगमलोगडवि अ
तहेव ॥ १५ ॥ से किं तं अंगुले?, २ तिविहे पणत्ते, तंजहा-आयंगुले उस्सेहंगुले प-
माणंगुले । से किं तं आयंगुले?, २ जे णं जया मंगुस्सा भवंति तेसि णं तथा अ-
प्यणो अंगुलेणं दुवालसअंगुलाइं मुहं नवमुहाइं पुरिसे पमाणजुत्ते भवइ, दोष्णिण्ण-
पुरिसे माणजुत्ते भवइ, अद्धमारं तुल्लमाणे पुरिसे उम्माणजुत्ते भवइ,—माणुम्माण-
पमाणजुत्ता(णय) लक्खणवंजणगुणेहि उववेआ । उत्तमकुलप्पसूआ उत्तमपुरिसा सुणे-

अथा ॥ १६ ॥ होंति युग अहिंधपुत्रिसा अट्टसयं अंगुलाण उबिन्धा । छण्णउइ अह-
मपुरिसा चउत्तरं मज्झिमिच्छा उ ॥ १७ ॥ हीणा वा अहिया वा जे खलु सरसत्तसार-
परिहीणा । ते उत्तमपुरिसाणं अवस्सु पेसत्तणमुवेंति ॥ १८ ॥ एएणं अंगुलपमाणेणं छ
अंगुलाइं पाओ दो पाया विहरथीओ रयणी दो रयणीओ कुच्छी दो
कुच्छीओ दंडं धणू जुगे नालिआ अक्खे मुसले दो धणुसहस्साइं गाउअं चत्तारि गा-
उआइं जोअणं ।

इदमपि द्विविधं-प्रदेशनिष्पन्नं-विभागनिष्पन्नं च, तत्र प्रदेशा-इह क्षेत्रस्य भिर्विभागा भागास्तैर्निष्पन्नं प्रदेश-
निष्पन्नं, विभागः-पूर्वोक्तस्वरूपस्तेन निष्पन्नं विभागेनिष्पन्नं । 'से किं तं पएसनिष्फण्णे' तत्रैकप्रदेशावगा-
द्यासङ्ख्येयप्रदेशावगाढपर्यन्तं प्रदेशनिष्पन्नम्, एरुप्रदेशायवगाढताया एकादिसिः क्षेत्रप्रदेशीर्निष्पन्न-
त्वाद् अत्रापि प्रदेशनिष्पन्नता भावनीया, प्रमाणता त्वेकप्रदेशावगाहित्वादिना स्वरूपेणैव प्रतीयमानत्वा-
दिति । विभागनिष्पन्नं त्वहुलादि, तदेवाह-'अंगुलविहरिथ' गाहा, अहुलादिसरूपं च स्वत एव शाल-
कारो न्यक्षेणं वक्ष्यति । तत्राहुलस्वरूपनिर्द्धारणायाम्-'से किं तं अंगुले' इत्यादि, अहुलं त्रिविधं प्रज्ञसं, तद्यथा-

आत्माहुलम् उत्सेधाहुलं प्रमाणाहुलं, तत्र ये यस्मिन् काले भरतसगरादयो मनुष्याः प्रमाणयुक्ता भवन्ति तेषां च सम्वन्धी अत्रात्मा गृह्यते, आत्मनोऽहुलमात्माहुलम्, अत एवाह—‘जे ण’मित्यादि, ये भरतादयः प्रमाणयुक्ता यदा भवन्ति तेषां तदा स्वकीयमहुलमात्माहुलमुच्यत इति शेषः, इदं च पुरुषाणां कालादिभेदेनानवस्थितमानत्वादनियतप्रमाणं द्रष्टव्यम्, अनेनैवात्माहुलेन पुरुषाणां प्रमाणयुक्ततादिनिर्णयं कुर्वन्नाह—‘अप्पणो अंगुलेणं इवालसे’त्यादि, यद्यस्यात्मीयमहुलं तेनात्मनोऽहुलेन द्वादशाहुलानि सुखं प्रमाणयुक्तं भवति, अनेन च सुखप्रमाणेन नव सुखानि सर्वोऽपि पुरुषः प्रमाणयुक्तो भवति, प्रत्येकं द्वादशाहुलेनैवभिर्मुलैरष्टोत्तरं शतमहुलानां संपद्यते, ततश्चैतावदुच्छ्रयः पुरुषः प्रमाणयुक्तो भवतीति परमार्थः । अथ तस्यैव मानयुक्ताप्रतिपादनार्थमाह—द्रोणिकः पुरुषो मानयुक्तो भवति, द्रोणी—जलपरिपूर्णा महती कुण्डिका तस्यां प्रवेशितो यः पुरुषो जलस्य द्रोणं पूर्वोक्तस्वरूपं निष्काशयति द्रोणोनजलस्योनां वा तां पूरयति स द्रोणिकः पुरुषो मानयुक्तो निगद्यते इति भावः । इदानीमेतस्यैवोन्मानयुक्ततामाह—सारपुङ्गलरचितत्वात् तुलारोपितः सन्नर्द्धभारं तुलयन् पुरुष उन्मानयुक्तो भवति, तत्रोत्तमपुरुषा यथोक्तैः प्रमाणमानोन्मानैः अन्यैश्च सर्वैरेव गुणैः सम्पन्ना एव भवन्तीत्येतद्दर्शयन्नाह—‘माणुम्माण’ गाहा, अनन्तरोक्तस्वरूपैर्मानोन्मानप्रमाणैर्युक्ता उत्तमपुरुषाः—चक्रवर्त्यादयो मुणितव्या इति सम्वन्धः, तथा लक्षणानि—शङ्खस्त्रिकादीनि व्यञ्जनानि—मपीतिलकादीनि गुणाः—क्षान्त्यादयस्त्रैरुपेताः. तथोत्तमकुलानि—उग्रादीनि तत्प्रसूता इति गाथार्थः ॥ अथात्मा-

हुलेनैवोत्तममध्यमाधमपुरुषाणां प्रमाणमाह—‘हुंति पुण’ गाहा, भवन्ति पुनरधिकपुरुषा—उत्तमपुरुषाश्चक्र-
वर्त्यादयः अष्टशतमहुलम्(लानां) उविद्वा-उन्मिता उचैस्त्वेन वा, पुनःशब्दस्त्वेपामेवाधिकपुरुषादीनामनेकभे-
दतादर्शकः, आत्माहुलेनैव पणवत्यहुलान्यधमपुरुषा भवन्ति, ‘चउरुत्तर मज्झमिद्वा उ’त्ति तेनैवाहुलेन चतु-
रुत्तरमहुलशतं मध्यमाः, तुशब्दो यथानुरूपशेषलक्षणदिभावप्रतिपादनपर इति गार्थार्थः ॥ ये अष्टोत्तरशता-
हुलमानाद्धीना अधिका वा ते किं भवन्तीत्याह—‘हीणा वा’ गाहा, अष्टोत्तरशताहुलमानात् हीना वा
अधिका वा ये खलु स्वरः-सकलजनादेयत्वप्रकृतिगम्भीरतादिगुणालङ्कृतो ध्वनिः सत्त्वं-दैन्यविनिर्मुक्तो
मानसोऽवष्टम्भः सारः-शुभपुद्गलोपचयजः शारीरः शक्तिविशेषः तैः परिहीनाः सन्तस्ते उत्तमपुरुषाणाम्-
उपचितपुण्यप्रभाराणाम् अवशा-अनिच्छन्तोऽप्यशुभकर्मवशातः प्रेक्ष्यत्वमुपयान्ति, स्वरादिशेषलक्षणवै-
कल्यसहायं च यथोक्तप्रमाणाद्धीनाधिक्यमनिष्टफलप्रदायि प्रतिपत्तव्यं, न केवलमिति लक्ष्यते, भरतचक्र-
वर्त्यादीनां स्वाहुलतो विंशत्यधिकाहुलशतप्रमाणानामपि निर्णीतत्वात्, महावीरादीनां च केषाञ्चिन्मतेन
चतुरशीत्याद्यहुलप्रमाणत्वाद्, भवन्ति च विशिष्टाः स्वरादयः प्रधानफलदायिनो, यत उक्तम्—“अस्थिष्वर्थाः
सुखं मांसे, त्वचि भोगाः स्त्रियोऽक्षिपु। गतौ यानं खरे चाज्ञा, सर्वं सत्त्वे प्रतिष्ठितम् ॥ १ ॥” इति गार्थार्थः ॥
एतेनाहुलप्रमाणेन पडहुलानि पादः, पादस्य मध्यतलप्रदेशः पडहुलविस्तीर्णः, पादैकदेशत्वात् पादः, द्वौ
च युग्मीकृतौ पादौ वितस्तिः, द्वे च वितस्ती रत्तिः, हस्त इत्यर्थः, रत्तिद्वयं कुक्षिः, प्रत्येकं कुक्षिद्वयनिष्पन्नास्तु

पद प्रमाणविशेषा दण्डधनुर्गुणालिकाऽक्षमुशलक्षण भवन्ति, तत्राक्षो-धूः शेषाश्च गतार्थाः, द्वे धनुःसहस्रे गन्धूतं, चत्वारि गन्धूतानि योजनम् ।

एणं आयंगुलपमाणं किं पओअणं ?, २ एणं आयंगुलेणं जे णं जया मणुस्सा हवंति तेसि णं तथा णं आयंगुलेणं अगडतलागदहनदीवाविपुक्खरिणीदीहियगुंजालिआओ सरा सरपंतिआओ सरसरपंतिआओ विलपंतिआओ आरामुज्जाणकाणणवणवणसंडणराईओ देउलसभापवाथू भखाइअपरिहाओ पागारअट्टालयचरिअदारगोपुरपासायघरसरणलयणआवणासिंघाडगतिगचउक्कचउम्मुहमहापहपहसगडरहजाणजुगगिच्छिथिसिअसंदमाणिआओ लोहीलोहकडाहकडिछयभंडमत्तोवगरणमाईणि अज्जकालिआइं च जोअणाइं मविज्जंति, से समासओ तिविहे पणत्ते, तंजहा-सूई-अंगुले पयरंगुले घणंगुले, अंगुलायया एगपएसिया सेठी सूइअंगुले, सुई सूईगुणिया पयरंगुले, पयरं सूइए गुणितं घणंगुले । एएसि णं भंते ! सूइअंगुलपयरंगुलघणंगु-

लापं कथरे कथरेहितो अप्पा वा बहुया वा तुल्हा वा विसैसाहियां वा ? , सवथोवे
सूइअंगुले, परंगुले असंखेज्जगुणे, घणंगुले असंखिज्जगुणे, से तं आयंगुले ।

गतार्थं, नवरं ये यदा मनुष्या भवन्ति तेषां तदा आत्मनोऽङ्गुलेन स्वकीयस्वकीयकालसम्भवीन्यवदहदा-
दीनि मीयन्त इति सण्टङ्कः, तत्र अवटः-कूपः तंडागः-खानितो जलाशयविशेषः वाप्यः-चतुरस्रा जलाशय-
विशेषाः, पुष्करिण्यो-वृत्तास्ता एव पुष्करयन्त्यो वा दीर्घिकाः-सारिण्यः सारिण्य एव वक्रा गुञ्जालिका
भण्यन्ते सरः-खयंसम्भूतो जलाशयविशेष एव सरंपतियाञ्चि-पङ्क्तिभिर्व्यवस्थापितानि सरांसि सरः-
पङ्क्तयः सरसरंपतियाञ्चि-यासु सरःपङ्क्तिष्वेकस्मात्सरसोऽन्यत्र ततोऽपि अन्यत्र कपाटसञ्चारकेनोदकं संच-
रति.ताः सरःसरःपङ्क्तयः, विलपङ्क्तयः, प्रतीताः माधवीलतादिषु दम्पत्यादीनि येष्वारमन्ति-क्रीडन्ति ते
आरामाः पुष्पफलादिसमृद्धानेकवृक्षसङ्कुलान्युत्सवादौ बहुजनपरिभोग्यान्युत्थानानि सामान्यवृक्षजाति-
युक्तानि नगराभ्यर्णवर्तीनि काननानि, अथवा स्त्रीणां पुरुषाणां वा केवलानां परिभोग्यानि काननानि,
यदिवा येभ्यः परतो भूधरोऽदृवी वा तानि सर्वेभ्योऽपि वनेभ्यः पर्यन्तवर्तीनि काननानि, शीर्णवृक्षकलितानि
वा काननानि, एकजातीयवृक्षाकीर्णानि वनानि, अनेकजातीधैरुत्तमैश्च पादपैराकीर्णानि वनखण्डानि,
एकजातीयानामितरेषां वा तरुणां पङ्क्तयो वनराजयः, सन्तो भजन्येतामिति सभा-पुस्तकवाचनभूमि-
बहुजनसमागमस्थानं वा, अध उपरि च समखातरूपा खातिका, अधः सङ्कीर्णोपरि विस्तीर्णां खातरूपा तु

परित्या, प्राकारोपरि आश्रयविशेषाः अट्टालकाः, गृहाणां प्राकारस्य चान्तरे अष्टहस्तविस्तारो हस्त्यादिसञ्चारमार्गश्चरिका, प्रतौलीद्वाराणां परस्परतोऽन्तराणि गोपुराणि, राजानां देवतानां च भवनानि प्रासादाः उत्सेधबहुला वा प्रासादाः, गृहाणि सामान्यजनानां सामान्यानि वा, शरणानि तृणमयावसरिकादीनि लयनानि-उत्कीर्णपर्वतगृहाणि गिरिगुहा वा कार्पटिकाद्यावासस्थानं वा आपणा-हृदाः नानाहृद्गृहाध्यासितस्त्रिकोणो भूभागविशेषः शृङ्गाटकं, स्थापना ∇ त्रिपथसमागमो वा शृङ्गाटकं त्रिकं तु त्रिपथसमागम एव तथा प्रभृतगृहाश्रयश्चतुरस्रो भूभागश्चतुष्कं यथा (द्वा) चतुष्पथसमागमो वा चतुष्कं, चत्वरं चतुष्पथसमागम एव, पद्मपथसमागमो वा चत्वरं, चतुर्मुखदेवकुलिकादि चतुर्मुखं महान् राजमार्गो महापथः इतरे पन्थानः देवकुलसभादीनि पदानि क्वचिद्वाचनाविशेषे अत्रैवान्तरे दृश्यन्ते, शकटं-गडुकादि, रथो द्विधा-यानरथः सङ्ग्रामरथश्च, तत्र सङ्ग्रामरथस्योपरि प्राकारानुकारिणी कटीप्रमाणा फलकमयी वेदिका क्रियते, अपरस्य त्वसौ न भवतीति विशेषः, यानं-गड्यादि जुगत्ति-गोह्वविपयप्रसिद्धं छिहस्तप्रमाणं चतुरस्रवेदिकोपशोभितं जम्पानं, गिह्वत्ति-हस्तिन उपरि कोह्वररूपा या मानुषं गिलतीव, थिह्वत्ति-लाटानां यदद्भुपल्लानं रूढं तदन्यविपयेषु थिह्वीत्युच्यते सीघत्ति-शिविका कूटाकाराच्छादितो जम्पानविशेषः 'संदमाणिय'त्ति पुरुषप्रमाणायामो जम्पानविशेष एव लोहित्ति-लोही मण्डनकादिपंचनिका कविह्वी लोहकडाहित्ति-लोहमयं बृहत्कडिह्वं भाण्डं-मृन्मयादिभाजनं मात्रः-कांग(स्य)भाजनाद्युपकरणमात्राया आधारविशेषः उपकरण त्वनेकविधं

कदपिदकशूर्पादिकं, शेषं तु यदिह क्वचित्किञ्चिन्न व्याख्यातं तत्सुगमत्वादिति मन्तव्यं । तदेवमात्माहुलेना-
 त्मीयात्मीयकालसम्भवीनि वस्तून्यद्यकालीनानि च योजनानि मीयन्ते, ये यत्र काले पुरुषा भवन्ति तद-
 पेक्षयाऽद्यशब्दो द्रष्टव्यः ॥ इदं चात्माहुलं सूच्यहुलादिभेदात् त्रिविधं, तत्र दैर्घ्येणाहुलायता बाहल्यतस्त्वेक-
 प्रादेशिकी नभःप्रदेशश्रेणिः सूच्यहुलमुच्यते, एतच्च सद्भावतोऽसङ्ख्येयप्रदेशमप्यसत्कल्पनया सूच्याकारव्यव-
 स्थापितप्रदेशत्रयनिष्पन्नं द्रष्टव्यं, तद्यथा ०००, सूची सूच्यैव गुणिता प्रतराहुलम्, इदमपि परमार्थतोऽसङ्ख्ये-
 यप्रदेशात्मकम्, असद्भावतस्त्वैवानन्तरदर्शिता त्रिप्रदेशात्मिका सूचिस्तथैव गुण्यते, अतः प्रत्येकं प्रदेश-
 त्रयनिष्पन्नसूचीत्रयात्मकं नवप्रदेशसङ्ख्यं संपद्यते, स्थापना ०००, प्रतरश्च सूच्या गुणितो दैर्घ्येण विष्कम्भतः
 पिण्डतश्च समसङ्ख्यं घनाहुलं भवति, दैर्घ्यादिषु त्रिष्वपि स्थानेषु समतालक्षणस्यैव समयचर्यया घन-
 स्येह रुढत्वात्, प्रतराहुलं तु दैर्घ्यविष्कम्भाभ्यामेव समं, न पिण्डतः, तस्यैकप्रदेशमात्रत्वादिति भावः,
 इदमपि वस्तुवृत्त्याऽसङ्ख्येयप्रदेशमानम्, असत्प्ररूपणया तु सप्तविंशतिप्रदेशात्मकं, पूर्वोक्तसूच्या अनन्त-
 रोक्तनवप्रदेशात्मके प्रतरे गुणिते एतावतामेव प्रदेशानां भावादू, एषां च स्थापना अनन्तरनिर्दिष्टनवप्रदे-
 शात्मकप्रतरस्याध उपरि च नव नव प्रदेशान् दत्त्वा भावनीया, तथा च दैर्घ्यविष्कम्भपिण्डस्तुल्यमिदमाप-
 द्यते । 'एषसि णं भते' इत्यादिना सूच्यहुलादिप्रदेशानामल्पबहुत्वचिन्ता यथानिर्दिष्टव्याख्यानुसारतः सुखा-
 वसैयैव; तदेतदात्माहुलमिति । अथोत्संघाहुलनिर्णयार्थमाह—

से किं तं उस्सेहंगुले?, २ अणेगविहे पणत्ते, तंजहा-परमाणू तसरेणू र्हरेणू अगगयं च वालस्स । लिक्खा जूआ य जवो अंट्टुणचिवद्धिआ कमसो ॥ ९९ ॥ से किं तं परमाणू?, २ दुविहे पणत्ते, तंजहा-सुहुमे अ ववहारिए अ, तत्थ णं जे से सुहुमे से ठप्पे, तत्थ णं जे से ववहारिए से णं अणंताणंताणं सुहुमपोगगलाणं समुदयसमिति-समागमेणं ववहारिए परमाणुपोगगले निष्फज्जइ, से णं भंते ! असिधारं वा खुरधारं वा ओगाहेज्जा?, हन्ता ओगाहेज्जा, से णं तत्थ छिज्जेज्जा वा भिज्जेज्जा वा?, नो इणट्टे समट्टे, नो खलु तत्थ सत्थं कमइ, से णं भंते ! अगणिकायस्स मज्झंमज्झेणं वीइवएज्जा?, हंता विइवएज्जा, से णं भंते ! तत्थ डहेज्जा?, नो इणट्टे-समट्टे, नो खलु तत्थ सत्थं कमइ, से णं भंते ! पुक्खरसंवट्टगस्स महामेहस्स मज्झंमज्झेणं वीइवएज्जा?, हंता वीइवएज्जा, से णं तत्थ उदुडल्ले सिआ?, नो इणट्टे समट्टे, णो खलु तत्थ सत्थं कमइ, से णं भंते ! गंगाए महाणईए पडिसोयं हवमागच्छेज्जा?, हंता हवमाग-

च्छेजा, से णं तत्थ विणिघायमावजेजा?, नो इणट्टे समट्ठे, णो खलु तत्थ सत्थं कमइ, से णं भंते! उदगावत्तं वा उदगबिंदुं वा ओगाहेजा?, हंता ओगाहेजा, से णं तत्थ कुच्छेजा वा? परियावजेज वा?, णो इणट्टे समट्ठे, नो खलु तत्थ सत्थं कमइ, -सत्थेण सुतिक्खेणवि छिनुं भेतुं च जं किर न सक्का । 'तं परमाणुं सिद्धा वयंति आइं पमाणानं ॥ १००॥

उत्सेधः—'अणंताणं सुहुमपरमाणुपोगलाण'मित्यादिक्रमेणोच्छ्रयो वृद्धिनयनं तस्माज्जातमद्भुलमुत्सेधाद्भुलम्, अथवा उत्सेधो—नारकादिशरीराणामुच्चैस्त्वं तत्स्वरूपनिर्णयार्थमद्भुलमुत्सेधाद्भुलं, तच्च कारणस्य परमाणुत्रसरेणवादेनेकविधत्वादेनेकविधं प्रज्ञप्तं, तदेव कारणानेकविधत्वं दर्शयति—'तच्चथे'त्यादि, 'परमाणू' इत्यादिगाथां सूत्रकृत् स्वयमेव विवरीपुराह—'से किं तं परमाणू' इत्यादि, परमाणुर्द्विविधः प्रज्ञप्तः—सूक्ष्मो व्यावहारिकश्च, तत्र सूक्ष्मस्तत्स्वरूपाख्यानं प्रति स्याप्यः, अनधिकृत इत्यर्थः, 'से किं तं व्यवहारिण' इत्यादि, ननु कियद्भिः सूक्ष्मैर्नैश्रयिकपरमाणुभिरेको व्यावहारिकः परमाणुर्निष्पद्यते?, अत्रोत्तरम्, 'अणंताण'मित्यादि, अनन्तानां सूक्ष्मपरमाणुद्भूलानां सम्बन्धिनो ये समुदायाः—द्व्यादिसमुदायात्मकानि वृन्दानि तेषां याः समितयो—बहूनि मीलनानि तासां समागमः—संयोग एकीभवनं समुदयसमितिसमागमः तेन व्यावहारिकपरमाणुद्भुल एको नि-

दप्यते, इदमुक्तं भवति-निश्चयनयः—“कारणमेव तदन्त्यं सूक्ष्मो नित्यश्च भवति परमाणुः । एकरसवर्णगन्धो द्विस्पर्शः कार्यलिङ्गश्च ॥ १ ॥” इत्यादिलक्षणसिद्धं निर्विभागमेव परमाणुमिच्छति, यस्त्वेतैरनेकजायते तं सां-
शत्वात् स्कन्धमेव व्यपदिशति, व्यवहारस्तु तदनेकतानिष्पन्नोऽपि यः शस्त्रच्छेदाग्निदाहादिविषयो न भवति
तमथापि तथाविधस्थूलताऽप्रतिपत्तेः परमाणुत्वेन व्यवहरति, ततोऽसौ निश्चयतः स्कन्धोऽपि व्यवहारनयमतेन
व्यावहारिकः परमाणुरुक्तः, न च वक्तव्यम्-अयं तर्हि शस्त्रच्छेदादिविषयो भवति, यतस्तन्निषेधार्थमेव प्रश्नमु-
त्पादयति—‘से णं भंते !’ इत्यादि, स भदन्त ! व्यावहारिकपरमाणुः कदाचित् असिः-खड्गं तद्वारां वा क्षुरो-
नापितोपकरणं तद्वारां वा अवगाहेत-आक्रामेद्?, अत्रोत्तरं-‘हन्तावगाहेतेति’ हन्तेति कोमलामन्त्रणे अभ्यु-
पगमयोतने वा अवगाहेतेति शिष्यपृष्ठार्थस्याभ्युपगमवचनं, पुनः पृच्छति-स तत्रावगाढः संदिद्येतेत वा-
द्विधा क्रियेत भिद्येत वा-अनेकधा विदार्येत सूच्यादिना वस्त्रादिवद्वा सच्छिद्रः क्रियेत?, उत्तरमाह-नाय-
मर्थः समर्थः, नैतदेवमिति भावः, अत्रोपपत्तिमाह-न खलु तत्र शस्त्रं कामति, इदमुक्तं भवति-यद्यप्यनन्तैः
परमाणुभिर्निष्पन्नाः काष्ठादयः शस्त्रच्छेदादिविषया दृष्टास्तथाप्यनन्तकस्याप्यनन्तभेदत्वात् तावत्प्रमाणे-
नैव परमाण्वनन्तकेन निष्पन्नोऽसौ व्यावहारिकः परमाणुर्ग्राह्यो यावत्प्रमाणेन निष्पन्नोऽद्यापि सूक्ष्मत्वान्न
शस्त्रच्छेदादिविषयतामासादयतीति भावः । पुनरप्याह—स भदन्ताग्निहायस्य-वहेर्मध्यमध्येन-अन्तरे व्यति-
व्रजेद्-गच्छेत्?, हन्तेत्याद्युत्तरं पूर्ववत्, नवरं शस्त्रमिहाग्निशस्त्रं ग्राह्यं, पुनः पृच्छति—‘से णं भंते ! पुक्खले’—

ल्यादि, इदमपि सूत्रं पूर्ववद्भावनीयं, नवरं पुष्करसंवर्तस्य-महामेघस्येयं प्ररूपणा-इहोत्सर्पिण्यामेकाविंशतिव-
 र्पसहस्रमाने दुष्पमदुष्पमालक्षणे प्रथमारेकेऽतिक्रान्ते द्वितीयस्यादौ सकलजनस्याभ्युदयार्थं क्रमेणामी पञ्च
 महामेघाः प्रादुर्भविष्यन्ति, तद्यथा-पुष्कलसंवर्तक उदकरसः प्रथमः द्वितीयः क्षीरोदस्तृतीयो घृतोदश्चतुर्थो-
 ऽमृतोदः पञ्चमो रसोदः, तत्र पुष्कलसंवर्तोऽस्य भरतक्षेत्रस्य पुष्कलं-प्रचुरमपि सर्वमशुभानुभावं भूमिरू-
 क्षतादाहादिकं प्रशस्तोदकेन संवर्तयति-नाशयति, एवं शेषमेघव्यापारोऽपि प्रथमानुयोगादवगन्तव्यः, 'उद-
 उल्ले सिय'स्ति उदकेनार्द्रः स्यादित्यर्थः, शस्त्रता चात्रोदकस्यावसेया, 'से णं भंते ! गंगाए' इत्यादि, गङ्गाया महा-
 नद्याः प्रतिश्रोतो हव्यं-शीघ्रमागच्छेत्, पूर्वाद्यभिसुखे गङ्गाप्रवाहे वहति सति, पश्चिमाद्यभिसुखः स आग-
 च्छेत् तन्मध्येनेति भावः, 'चिणिहाय'मित्यादि, विनिघातः-तत्स्रोतसि प्रतिस्खलनं तमापद्येत-प्राप्नुयात्, शेषं
 पूर्ववत्, 'से णं भंते ! उदगावत्त'मित्यादि, उदकावर्तोदं कविन्दोर्मध्ये अवगाह्य तिष्ठेदित्यर्थः?, स च तत्रो-
 दकसम्पर्कात् कुध्येद्वा-भूतिभावं यायात् पर्यापयेत् चा-जलरूपतया परिणमेदित्यर्थः, शेषं तथैव, पूर्वोक्तमे-
 वार्थं संक्षेपतः प्राह-'सत्थेण' गाहा गतार्थो, नवरं लक्षणमेवास्येदमभिधीयते, न पुनस्तं कोऽपि छेत्तुं भेत्तु-
 मारभते इत्येतत् किलशब्देन सूचयति, सिद्धत्ति-ज्ञानसिद्धाः क्लेशलिनी, न तु सिद्धाः सिद्धिगताः, तेषां
 वदनस्यासम्भवादिति ।

अणंताणं ववहारिअपरमाणुपोगलाणं समुदयसमितिसमागमेणं सा एगा उसणहस-

पिहआ इ वा सणहसणिहआ इ वा उङ्करेणू इ वा तसरेणू इ वा रहरेणू इ वा, अट्ट
उसणहसणिहआओ सा एगा सणहसणिहआ, अट्ट सणहसणिहआओ सा एगा उङ्करेणू,
अट्ट उङ्करेणुओ सा एगा तसरेणू, अट्ट तसरेणूओ सा एगा रहरेणू, अट्ट रहरेणूओ
देवकुरुत्तरकुरुणं मणुआणं से एगे वालगे, अट्ट देवकुरुत्तरकुरुणं मणुआण वा-
लग्गा हरिवासरम्मगवासाणं. मणुआणं से एगे वालगे, अट्ट हरिवासरम्मगवासाणं
मणुस्साणं वालग्गा हेमवयेहरणवयाणं मणुस्साणं से एगे वालगे, अट्ट हेमवयेहेर-
णवयाणं मणुस्साणं वालग्गा पुष्विदेहअवरविदेहाणं मणुस्साणं से एगे वालगे,
अट्ट पुष्विदेहअवरविदेहाणं मणुस्साणं वालग्गा भरहएरवयाणं मणुस्साणं से एगे
वालगे, अट्ट भरहेरवयाणं मणुस्साणं वालग्गा सा एगा लिक्खा, अट्ट लिक्खाओ
सा एगा जूआ, अट्ट जूआओ से एगे जवमज्जे, अट्ट जवमज्जे से एगे अंगुले । एएणं
अंगुलाण पमाणेणं छ् अंगुलाइं पादो बारस अंगुलाइं विहत्थी चउवीसं अंगुलाइं र-

यणी अडयालीसं अंगुलाइं कुच्छी : छन्नवइ अंगुलाइं से एगे दंडे इ वा धणू इ वा
 जुगे इ वा नालिआ इ वा अक्खे इ वा मुसले इ वा, एएणं धणुप्पमाणेणं दो ध-
 णुसहस्साइं गाउअं चत्तारि गाउआइं जोअणं । एएणं उस्सेहंगुलेणं किं पओअणं ?,
 एएणं उस्सेहंगुलेणं णेरइअतिरिक्खजोणिअमणुस्सदेवाणं सरीरोगाहणा मंविजंति ।

अनन्तानां व्यावहारिकपरमाणुपुद्गलानां संशुद्धयसंमितिसमागमेन या परमाणुतेति गम्यते, सा एका
 अतिशयेन श्लक्षणा श्लक्षणाश्लक्षणा सैव श्लक्षणाश्लक्षिका, उत्तरप्रमाणापेक्षया उत्-प्राबल्येन श्लक्षणाश्लक्षिका
 उत्-श्लक्षणाश्लक्षिका, इतिशब्दः स्वरूपप्रदर्शने, वाशब्द उत्तरापेक्षया समुच्चये, एवं श्लक्षणाश्लक्षिकेति वा
 इत्यादिष्वपि वाच्यम्, एते चोत्-श्लक्षणाश्लक्षिकाकात्रयो यद्यपि यथोत्तरमष्टगुणत्वेन प्रतिपादयिष्यन्ते तथापि
 प्रत्येकमनन्तपरमाणुनिष्पन्नत्वसाम्यं न व्यभिचरन्त्यतः प्रथमं निर्विशेषितमप्युक्तं सा एगा असणहसण्हयाइ वा
 इत्यादि, प्राक्तनप्रमाणादष्टगुणत्वादूर्ध्वरेणवपेक्षया त्वष्टमभागवर्तित्वात् श्लक्षणाश्लक्षिकेत्युच्यते, स्वतः परतो
 वा ऊर्ध्वाघस्तिर्यक्चलनधर्मा रेणुर्ध्वरेणुः, एतानि चोत्-श्लक्षणाश्लक्षिकादीनि त्रीणि पदानि परमाणु तसरेणु
 इत्यादिगाथायां अनुक्तान्यप्युपलक्षणत्वाद् द्रष्टव्यानि, त्रस्यति-पौरस्त्यादिवायुप्रेरितो गच्छति - यो रेणुः

स त्रसरेणुः, रथगमनोत्प्राप्तौ रेणू रथरेणुः, बालाग्रलिक्षादयः प्रतीताः, देवकुरुत्तरकुरुहरिवर्परम्यकादिनिवा-
सिमानवानां केशस्थूलताक्रमेण क्षेत्रशुभाशुभावहानिभावनीया, शेषं निर्णीतार्थमेव, यावत्—

णेरइआणं भंते ! के महालिआ सरीरोगाहणा पणत्ता ?, गोयसा ! दुविहा पणत्ता,
तंजहा-भवधारणिज्जा य उत्तरवेडविआ य, तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा सा णं
जहण्णेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसिणं पंच धणुसयाइं, तत्थ णं जा सा उत्त-
रवेडविआ सा जहण्णेणं अंगुलस्स संखेज्जइभागं उक्कोसिणं धणुसहस्सं, रयणप्पहाए
पुढवीए नेरइआणं भंते ! के महालिआ सरीरोगाहणा पणत्ता ?, गो ! दुविहा प-
णत्ता, तंजहा-भवधारणिज्जा य उत्तरवेडविआ य, तत्थ णं जा सा भवधारणिज्जा
सा जहन्नेणं अंगुलस्स असंखिज्जइभागं उक्कोसिणं सत्त धणूहं तिप्पिण रयणीओ छच्च
अंगुलाइं, तत्थ णं जा सा उत्तरवेडविआ सा जहन्नेणं अंगुलस्स संखेज्जइभागं उ-
क्कोसिणं पणरस धणू दोन्नि रयणीओ वारस अंगुलाइं, सक्करप्पहापुढवीए णेरइआणं

भंते ! के महालिआ सरीरोगाहणा पणत्ता ?, गो० ! दुविहा पणत्ता, तंजहा-भव-
 धा० उत्तरवे०, तत्थ णं जा सा भ० सा ज० अंगुलस्स अ० उक्कोसेणं पणरस धणूइं
 दुण्णि रयणीयो वारस अंगुलाइं, तत्थ णं जा सा उत्तरवेउविआ सा जहन्नेणं अं-
 गुलस्स संखेज्जभागं उक्कोसेणं एकतीसं धणूइं इक्करयणी अ, वालुअप्पहापुढवीए
 णेरइयाणं भंते ! के महालिआ सरीरोगाहणा प०, गो० ! दुविहा पणत्ता, तंजहा-
 भवधा० उत्तरवे०, तत्थ णं जा सा भव० सा ज० अंगुलस्स अ० उक्कोसेणं एकतीसं
 धणूइं इक्करयणी अ, तत्थ णं जा सा उत्तर० सा ज० अंगुलस्स संखेज्जभागं उक्कोसेणं
 वासट्ठि धणूइं दो रयणीओ अ, एवं सर्वासिं पुढवीणं पुच्छा भाणियवा, पंकप्पहाए
 पुढवीए भवधारणिजा जहन्नेणं अंगुलस्स असं० उक्कोसेणं वासट्ठि धणूइं दो रय-
 णीओ अ, उत्तरवे० जहन्नेणं अं० सं० उक्कोसेणं पणवीसं धणुसयं; धूमप्पहाए भवधा०
 अंगुल० अ० उक्कोसेणं पणवीसं धणुसयं, उत्तरवे० अंगुलस्स संखे० उक्कोसेणं अद्दाइज्जाइं

धणुसयाइं, तमाए भवधारणिजां० अंगुलस्स असं० उक्कोसेणं अङ्गाइजाइं धणुसयाइं,
उत्तरवे० अंगुलस्स सं० उक्कोसेणं पंच धणुसयाइं, तमतमाए पुढवीए नेरइयाणं भंते!
के महालिआ सरीरोगाहणा पं०?, गो०! दुविहा पणत्ता, तंजहा-भवधारणिजा य
उत्तरवे०, तत्थ णं जा सा भवधारणिजा सा जहन्नेणं अंगुलस्स असं० उक्कोसेणं पंच
धणुसयाइं, तत्थ णं जा सा उत्तरवेउविआ सा जहन्नेणं अंगुलस्स सं० उक्कोसेणं धणु-
सहस्ताइं । असुरकुमाराणं भंते! के महालिआ सरीरोगाहणा पं०?, गो०! दुविहा पं०
तं०-भवधारणिजा उत्तरवेउविआ य, तत्थ णं जा सा भवधारणिजा सा जहन्नेणं अं०
अ० उक्कोसेणं सत्त रयणीओ, उत्तरवेउविआ सा जहन्नेणं अंगुलस्स सं० उक्कोसेणं
जोयणसयसहस्सं, एवं असुरकुमाराणं जाव थणियकुमाराणं भाणिअवं ।

अवगाहन्ते-अवतिष्ठन्ते जीवा अस्यामित्यवगाहना-नारकादित्तुसमवगाहं क्षेत्रं नारकादित्तुस्रे वा, य-
थेनोत्सेधाबुलेन नारकादीनां शरीरावगाहना मीयते तर्हि भदन्त! नारकाणां तावत् 'के महालिया' कि-
यन्महती किं महस्वोपेता कियतीत्यर्थः, शरीरस्यावगाहना शरीरमेव वा अवगाहना भवद्भिरन्यैश्च तीर्थकरैः

सदेवमनुजासुरायां पर्यदि प्रज्ञप्ता-प्ररूपिता?, अत्र भगवान् गौतममामुद्योत्तरमाह-गौतम! द्विविधा-द्विप्र-
कारा प्रज्ञप्ता, तथाथा-भवधारणीया चोत्तरवैक्रिया च, ननु शरीरावगाहनायाः प्रमाणे षष्टे तद्द्वैविध्यल-
क्षणभेदकथनमप्रस्तुतमिति चेत्, नैवं, तत्प्रमाणकथनाद्गत्वात्तस्य, न हि विलक्षणप्रमाणयुक्तेन भेदद्वयेन व्य-
स्यताया अवगाहनायास्तद्भेदकथनमन्तरेण प्रतिनियतं किञ्चित्प्रमाणं प्ररूपयितुं शक्यते, भेदोपन्यासे तु
प्रतिभेदनियतं तत्कथ्यत इति भावः, तत्र भवे-नारकादिपर्यायभवनलक्षणे आयुःसमाप्तिं यावत्सततं धि-
यते यां सा भवधारणीया, सहजशरीरगतेत्यर्थः, या तु तद्ग्रहणोत्तरकालं कार्यमाश्रित्य क्रियते सा उत्तरवै-
क्रिया, तत्र भवधारणीया जघन्यतोऽनुलासह्येयभागमात्रा उत्पद्यमानानां, उत्कृष्टा तु पञ्चधनुःशतमाना,
सप्तमष्टिव्याम्, उत्तरवैक्रिया त्वाद्यसमयेऽप्पजुलस्य सह्येयभाग एव भवति, तथाविधप्रयत्नाभायतोऽ-
सह्येयस्य भागस्य कर्तुमशक्यत्वादिति भावः, उत्कृष्टा तु धनुःसहस्रप्रमाणा सप्तमष्टिव्यामेव, ओघतो
नारकाणां शरीरावगाहनामानं प्रतिपाद्य तदेव विशेषतो निरूपयितुमाह--'रयणप्पहापुढवी' इत्यादि, सूत्र-
सिद्धमेव, नपरमुत्कृष्टावगाहना सर्वास्वपि पृथिवीषु स्वकीयस्वकीयचरमप्रस्तटेषु ब्रष्टव्या, भवधारणीयायाश्चो-
त्कृष्टायाः सकाशादुत्तरवैक्रिया सर्वत्र द्विगुणाऽवसेया, तदेवं-नेरंहया असुराई पुढवाई वैदियादओ तदहम् ।
पंचदियतिरिनरा वंतर जोइसिय वेमाणी ॥ १ ॥' इति समयप्रसिद्धचतुर्विंशतिदण्डकस्याद्यपदेऽवगाहना-

१ नेरिन्दिम भणुत्तदय पृथिव्यादय द्वीन्द्रियादयस्तथा च । पञ्चेन्द्रियास्त्रियंथो नरा इत्यन्तरा उच्योतिष्ठा वेमाणि ॥ १ ॥

मानं निरूपितं । साम्प्रतमसुरादिपदे तन्मानं निरूपयितुमाह—‘असुरकुमाराणं भंते ! के महालिचे’त्यादि सर्वं पाठसिद्धं, नवरम्-उत्तरवैक्रियावगाहनाऽत्रापि जघन्या अङ्गुलस्य सङ्ख्येयभाग एव, उत्कृष्टा तु दश-स्वपि निकायेषु योजनशतसहस्रमाना, अन्ये त्वाहुः-नागकुमारादिनवनिकायेषुत्कृष्टाऽसौ योजनसहस्रमानै-वेति । अथ पृथिव्यादिपदेऽवगाहनामानमाह—

पुढविकाइआणं भंते ! के महालिआ सरीरोगाहंणा पं० ? , गो० ! जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणवि अं० अ०, एवं सुहुमाणं ओहिआणं अपज्जत्तगाणं पंजत्तगाणं च भाणिअवं, एवं जाव वादरवाउकाइयाणं पज्जत्तगाणं भाणिअवं, वणस्संइकाइ-आणं भंते ! के महा० पं० ? , गो० ! जहन्नेणं अंगुलस्स असं० उक्कोसेणं सातिरेगं जो-घणसहस्सं, सुहुमवणस्सइकाइयाणं ओहिआणं अपज्जत्तगाणं पंजत्तगाणं तिण्हंपि जहन्नेणं अंगुलस्स असंखेज्जइभागं उक्कोसेणवि अंगुलस्स अ०, वादरवणस्सइकाइ-याणं जहन्नेणं अंगुलस्स अ० उक्कोसेणं सातिरेगं जोयणसहस्सं, अपज्जत्तगाणं ज० अंगुलस्स असं० उक्कोसेणवि अंगुलस्स अ०, पज्जत्तगाणं जहन्नेणं अंगुलस्स अ० उक्को-

सेणं सातिरेगं जोअणसहस्सं । वेइंदिआणं पुच्छा, गो० ! जहन्नेणं अंगुलस्स असं०
उक्कोसेणं बारस जोअणाइं, अपज्जत्तगाणं सहन्नेणं अंगुलस्स अ० उक्कोसेणवि अंगु-
लस्स अ०, पज्जत्तगाणं ज० अंगुलस्स सं० उक्कोसेणं बारस जोअणाइं । तेइंदिआणं
पुच्छा, गो ! जहन्नेणं अंगुलस्स अ० उक्कोसेणं तिणिण गाउआइं, अपज्जत्तगाणं
जहन्नेणं अंगुलस्स अ० उक्कोसेणवि अंगु०, पज्जत्तगाणं जहन्नेणं अंगुलस्स सं० उक्को-
सेणं तिणिण गाउआइं । चउरिंदिआणं पुच्छा, गो ! जहन्नेणं अंगुलस्स अ०, उक्को-
सेणं चत्तारि गाउआइं, अपज्जत्तगाणं जहन्नेणं उक्कोसेणवि अंगुलस्स अ०, पज्जत्तगाणं
ज० अंगुल० सं० उक्कोसेणं चत्तारि गाउयाइं ।

इहौधिकशृथिवीकायिकानां प्रथममवगाहनानां निरूप्यते १ तंतस्तेपामेवौघतः सूक्ष्माणां २ ततः सूक्ष्मा-
णामप्यपर्यासानां ३ तथा पर्यासानां ४ तत औधिकधादराणां ५ ततोऽमीपामेवापर्यासविशेषितानां ६ तथा
पर्यासविशेषितानां ७ तेषु च ससखपि स्थानेषु शृथिवीकायिकानामहुलासहस्रेयभाग एवावगाहना, किन्त्व-
सहस्रेयकस्य असहस्रेयभेदत्वेन तस्यापि तारतम्यसम्भवात् जघन्योत्कृष्टताविचारो न विरुध्यते, एवमस्ते-

जोवायुवनस्पतिष्वहुलासह्येयभागावगाहीनि घथोक्तानि सप्त सप्त स्थानानि वाच्यानि, नवरमौघिकबादरव-
नस्पतिषु पर्यासेषु च तेषु जघन्यतोऽहुलासह्येयभागरूपा, उत्कृष्टतस्तु समुद्रगोतीर्यादिगतपद्मनालाद्या-
श्रित्य सातिरेकयोजनसहस्रमाना अवगाहना द्रष्टव्या, अत्राह-ननु यदीत्थं भेदतोऽवगाहना चिन्त्यते तदा
नारकाष्टुरकुमारादिष्वप्यपर्यासभेदतः कस्मादसौ न प्रोक्ता?, सत्यं, किन्तु ते लब्धितः सर्वेऽपि पर्यासा
एव भवन्ति, अतोऽपर्यासत्वलक्षणस्य प्रकारान्तरस्य किल तत्रासम्भवात्त भेदतस्तच्चिन्ता, विचित्रत्वाद्वा
सूत्रगतेरित्यलं चिस्तरेण । अथ दीन्द्रियादिपदे अवगाहनामानमाह—तत्रौघिकद्वीन्द्रियाणां अपर्यासानां प-
र्यासानां चेति स्थानत्रये अवगाहनाऽत्र चिन्त्यते, एतेषु बादरत्वस्यैव सद्भावात्, सूक्ष्मत्वाभावतो न तच्चि-
न्तासम्भवः, द्वादश च योजनानि शरीरावगाहना स्वयम्भूरमणादिशङ्खादीनामवसेया, एवं त्रीन्द्रियेष्वपि
स्थानत्रये अवगाहना भावनीया, नवरं गव्यूतत्रयं शरीरावगाहना बहिर्द्वीपवर्तिकर्णशृगाल्यादीनामवगन्तव्या,
एवं चतुरिन्द्रियेष्वपि, नवरं गव्यूतचतुष्टयं शरीरमानं बहिर्द्वीपवर्तिनां भ्रमरादीनाम् । अथ पञ्चेन्द्रियतिर्यक्-
पदेऽवगाहनां निरूपयितुमाह—

पंचदियतिरि० महालिआ० पं?, गो० ! जहन्नेणं अं० उक्कोसेणं जोयणसहस्सं, जलय-
रपंचिदियति० पुच्छा, गो० ! एवं चैव, संमुच्छिमजलयरपंचिदियति० पुच्छा, गो० !

जहन्नेणं अंगु० अ० उक्कोसेणं जोयणसहस्सं, अपज्जत्तगसंमुच्चिमजलयरपंचिंदिय-
पुच्छा, जहन्नेणं अंगुलस्स असंखिज्जइभागं उक्कोसेणवि अंगुलस्स अ० पज्जत्तगसंमु-
च्चिमजलयर०पुच्छा, गो! जहन्नेणं अंसं० उक्कोसेणं जोयणसहस्सं, गब्भवक्कंतियजल-
यरपंचिंदियपुच्छा, गो०! जहन्नेणं अंगुलस्स असंखिज्जइभागं उक्कोसेणं जोयणसहस्सं,
अपज्जत्तगगब्भ० ज० गो०! जह० अंगु० अ० उक्कोसेणवि अंगु० अ०, पज्जत्तगगब्भवक्कंति-
अजलयरपुच्छा, गो०! जहन्नेणं अंगुलस्स सं० उक्कोसेणं जोअणसहस्सं, चउप्पयथल-
यरपंचिंदियपुच्छा, गो०! जहन्नेणं अंगुलस्स अ० उक्कोसेणं छ गाउआई, संमुच्चिमचउ-
प्पयथलयरपुच्छा, गो! जहन्नेणं अंगुलस्स असं० उक्कोसेणं गाउअपुहुत्तं, अपज्जत्त-
गसंमुच्चिमचउप्पयथलयरपुच्छा, गो०! जहन्नेणं अंगुलस्स अ० उक्कोसेणवि अंगु० अ०,
पज्जत्तगसंमुच्चिमचउप्पयथलयरपुच्छा, गो०! जहन्नेणं अंगुलस्स सं० उक्को०गाउअपुहुत्तं,
गब्भवक्कंतिअचउप्पयथलयरपुच्छा, गो०! जहन्नेणं अङ्गुलस्स अ० उक्को० छ गाउआई,

अपज्जत्तगग्भवक्कंतिअचउप्पथथलयरपुच्छा, गो० ! जहन्नेणं अंगुलस्स अ० उक्कोसेणवि
अंगुलस्स असं०, पज्जत्तगग्भवक्कंतिअचउप्पथथलयरपुच्छा, गो० ! जहन्नेणं अंगुलस्स
सं० उक्को० छ गाउआई, उरपरिसप्पथलयरपंचिंदियपुच्छा, गो० ! जह० अंगु० असं०
उक्कोसे० जोअणसहस्सं, संमुच्छिमउरपरिसप्पथलयरपुच्छा, गो० ! जह० अंगुल०
असंखे० उक्को० जोअणपुहुत्तं, अपज्जत्तगसंमुच्छिमउरपरिसप्पथलयरपुच्छा, गो० !
जह० अंगुलस्स अ० उक्कोसेणवि अंगुल० असं, पज्जत्तगसंमुच्छिमउरपरिसप्पथल-
यरपुच्छा, गो० ! जह० अंगु० संखे० उक्कोसेणं जोअणपुहुत्तं, गग्भवक्कंतियउरपरि-
सप्पथलयरपुच्छां, गो० ! जहन्नेणं अंगु० असं उक्को० जोअणसहस्सं, अपज्जत्तगग-
ग्भवक्कंतियउरपरिसप्पथलयरपुच्छा, गो० ! जहन्नेणं अंगुलस्स अ० उक्कोसेणवि अं०
असं०, पज्जत्तगग्भवक्कंतियउरप० पुच्छा, गो० ! जहन्नेणं अंगु० संखेजइभागं उ-
क्कोसेणं जोअणसहस्सं, भुअपरिसप्पथलयरपंचिंदियाणं पुच्छा, गो० ! जह० अंगु० अ०

उक्कोसेणं गाडअपुहुत्तं, समुच्छिमभुअं पुच्छा, गो ! जहं अंगुं असं उक्कों ध-
 णुपुहुत्तं, अपज्जत्तगसंमुच्छिं, गो ! जहन्नेणं अंगुं अं उक्कों अंगुं असं, पज्जत्त-
 गसंमुच्छिमभुं, गो ! जं अं सं उक्कों धणुं, गग्भं भुअं थलं, गो !
 जहं अं असं उक्कों गाडं, अपज्जं भुअपं, गो ! जहन्नेणं अं असं उक्को-
 सेणवि अं, पज्जत्तं भुअपं पुच्छा, गो ! जहं अंगुं संखे उक्कों गाडअपुहुत्तं,
 खहरपंचिदियपुच्छा, गो ! जहं अंगुं असं उक्कों धणुपुहुत्तं, संमुच्छिमखहय-
 राणं जहा भुअगपरिसप्पसंमुच्छिमाणं तिसुवि गमेसु तहा भाणिअं, गग्भवक्कंति-
 अखहरपुच्छा, गो ! जहं अंगुं असं उक्कों धणुपुहुत्तं, अपज्जत्तगं खंहर-
 पुच्छा, गो ! जहं अं असं उक्कोसेणवि अं, पज्जत्तगं खं गो ! जहं अं
 संसें उक्कों धणुं, एरथ संगहणिगाहाओ भवंति, तंजहा-जोअणसहस्सगाडयपु-
 हुत्त तत्तो अ जोअणपुहुत्तं । दोणहं तु धणुपुहुत्तं समुच्छिमे होइ उच्चत्तं ॥१०१॥ जो-

यणसहस्र छग्गाडआई तसो अ जोयणसहस्रं । गाडअपुहुत्त भुअरो पक्खीसु भवे
धणुपुहुत्तं ॥ १०२ ॥

पञ्चेन्द्रियतिरश्चां प्रथममवगाहना चिन्त्यते-सा चोत्कृष्टा योजनसहस्रं जघन्यं तु पदं सर्वत्राहुला-
मत्वेनांविशेषान्नोच्यते, स्वयमेव भावनीयम्, एते च पञ्चेन्द्रियतिर्यश्चो जलचरस्थलचरखच-
वन्ति, तत्रौधिका जलचराणां प्रथममवगाहना निरूप्यते-साऽप्युत्कृष्टा योजनसहस्रं १, तत-
पुम्मूच्छजानां तावन्मानैव २, तत एतेषामेवापर्यासत्वविशेषितानामुत्कृष्टाऽप्यहुलासहस्रेयभाग-
नन्तरममीषामेव पर्यासत्वविशिष्टानामुत्कृष्टा योजनसहस्रम् ४, इतस्तेषामेव गर्भव्युत्क्रान्तिका-
योजनसहस्रम् ५, अत एतेषामेवापर्यासत्वालिक्षितानामुत्कृष्टाऽप्यहुलासहस्रेयभागः ६, ततो-
व पर्यासानां उत्कृष्टा योजनसहस्रम् ७ इति जलचरपञ्चेन्द्रियतिरश्चां सप्त अवगाहनास्थानानि,
च सर्वत्र योजनसहस्रमानं स्वयम्भूरमणमत्स्थानामवसेयम् । इदानीं स्थलचरेषु निरूप्यते-तेऽपि चतु-
दोरःपरिसर्पसुजपरिसर्पभेदात्रिविधा भवन्ति, अत आदावौधिकाचतुष्पदस्थलचराणामुच्यन्ते-सा चोत्कृष्ट-
वर्तिनी देवकुर्वादिगतगर्भजद्विरदानाश्रित्य पङ्गव्युत्तममाणा निश्चेतव्या १, ततस्तेषामेव सम्मूर्च्छनजत्व-
वेशेषितानां सा गव्युत्तपृथक्त्वं २, ततोऽपर्यासानामुत्कृष्टाऽप्यहुलासहस्रेयभागः ३, पर्यासानां गव्युत्तपृ-

धरत्वं ४, तेपामेव गर्भजानां गन्धूतपदं ५, तेपामेवापर्यासानामहुलासहस्रेयभागः ६, पर्यासानां पङ्गव्युतानि
 ७ इति चतुष्पदस्थलचरपञ्चेन्द्रियतिरथामपि ससावगाहनास्थानानि, साम्प्रतं विपधराद्युरःपरिसर्पस्यलचर-
 पञ्चेन्द्रियतिर्यक्षयगाहना प्रोच्यते-तत्रौघिकोरःपरिसर्पाणां घहिक्रीपवर्तिगर्भजसर्पानाश्रित्योत्कृष्टा योज-
 नसहस्रं १ सम्मूर्च्छनजानां योजनपृथक्त्वं २, तेपामध्यपर्यासानां अहुलासहस्रेयभागः ३, पर्यासानां योजनपृ-
 थक्त्वं ४, गर्भजानां सर्पाणां योजनसहस्रम् ५, अपर्यासानामहुलासहस्रेयभागः ६, पर्यासानां योजनसहस्रम्
 ७ इत्युरःपरिसर्पेषु सप्त स्थानानि, एवं सुजपरिसर्पेष्वपि गोधानकुलादिस्थलचरेष्वपीत्थमेव ससावगाहनास्था-
 नानि द्रष्टव्यानि, नवरमेतेज्वाद्यपदे सामान्यगर्भजपदे पर्यासगर्भजपदे च गन्धूतपृथक्त्वं, सामान्यसम्मूर्च्छ-
 नजपदे पर्याससम्मूर्च्छनजपदे च धनुःपृथक्त्वं, शेषपदद्वयेऽहुलासहस्रेयभागः, तदेवं स्थलचरेषु त्रिविधेष्व-
 प्ययगाहना चिन्तिता, एवं गचरेष्वपि सप्तसु स्थानेषु सा वाच्या, नवरमत्राप्यपर्याससम्मूर्च्छजापर्यासगर्भज-
 लक्षणस्थानद्वये उत्कृष्टाऽयगाहना प्रत्येकं अहुलासहस्रेयभागः, शेषेषु पञ्चसु स्थानेषु धनुःपृथक्त्वं, तदेवं पद-
 त्रिंशत्स्थानेषु पञ्चेन्द्रियतिरथामवगाहनां निरूप्य सद्भ्रह्मं कुर्वन्नाह—'एतथ संगहणिगाहाओ भवंति, तं-
 जाहा—'जोअणसहरस गाउअपुहुत्त तत्तो अ योजणपुहुत्तं । इणहं तु घणुपुहुत्तं संसुच्छिम होइ उचत्तं
 ॥ १ ॥' सम्मूर्च्छनजानां जलचरपञ्चेन्द्रियतिरथासुत्कृष्टाऽयगाहना योजनसहस्रमेव न परतः, सम्मूर्च्छनजचतु-
 ष्पदानां तु गन्धूतपृथक्त्वमेव, सम्मूर्च्छजोरःपरिसर्पाणां योजनपृथक्त्वमेव, सम्मूर्च्छनजसुजपरिसर्पस्यलचरल-

क्षणयोर्द्वयोः प्रत्येकं धनुःपृथक्त्वमेवेति । तदेवं सम्मूर्च्छजविषयः सङ्ग्रहः कृतः । अथ गर्भजविषयं तं कुर्वन्नाह—
 “जोयणसहस्स छग्गाडआई तत्तो य जोयणसहस्सं । गाडयपुहुत्त सुयगे पक्खीसु भवे धणुपुहुत्तं ॥ १ ॥”
 गर्भजानां जलचरपञ्चेन्द्रियतिरश्चासुत्कृष्टाऽवगाहना योजनसहस्रमेव, गर्भजचतुष्पदानां पडेव गन्धूतानि,
 गर्भजोरःपरिसर्पाणां योजनसहस्रं, गर्भजमुजगानां गन्धूतपृथक्त्वं, गर्भजपक्षिणां धनुःपृथक्त्वमिति । इदं
 गाथाद्वयं क्वचिदेव वाचनाविशेषे दृश्यते, सोपयोगत्वात्तु लिखितम् । अथ मनुष्याणामवगाहना प्रोच्यते—

मणुस्साणं भंते ! के महालिआ सरीरोगाहणा पं० ? , गो ! जह० अंगुलअ० उक्को०
 त्तिण्णि गाडआई, संमुच्छिममणुस्साणं पुच्छा, गो० ! जह० अंगु० असंले० उक्को०
 अंगु० असं, अपज्जत्तगगब्भक्कतियमणुस्साणं पुच्छा, गो० ! जह० अंगु० असं० उक्को०
 सेणवि अंगु० असं०, पज्जत्तगग० पुच्छा, गो० ! जह० अंगुल० सं० उक्कोसेणं तिण्णि
 गाडआई ।

तत्रौघिकपदे देवकुर्वादिमनुष्याणामुत्कृष्टा त्रीणि गन्धूतानि ? वात्पित्तशुक्रशोणितादिषु सम्मूर्च्छित-
 मनुष्याणामुत्कर्षतोऽप्यङ्गुलासहस्रेयभाग एव, ते ह्येतावदवगाहनायामेव वर्तमाना अपर्यासा एव त्रियन्ते,

अत एव पर्यासापर्यासचिन्ताऽप्यत्र न कृता, अपर्यासत्वादेवैपासिति २, एवं सामान्यतो गर्भजानां ततोऽपर्यासानां पर्यासानां च भावना कार्या, तदेवं पञ्चसु स्थानेषु मनुष्याणामवगाहना प्रोक्ता ।

वाणमंतराणं भवधारणिजा य उत्तरवेडविआ य जहा असुरकुमाराणं तथा भाणियथा, जहा वाणमंतराणं तथा जोइसियाणवि । सोहम्मे कप्पे देवाणं भंते ! के महालिआ० पं० ? गो० ! दुविहा पणत्ता, तंजहा-भवधारणिजा य उत्तरवेडविआ य, तत्थ णं जा सा भव० सा जह० अंगुलस्स अ० उक्को० सत्त रयणीओ, तत्थ णं जा सा उत्तर० सा जह० अं० संखे० उक्कोसेणं जोयणसयसहस्सं, एवं ईसाणकप्पेऽवि भाणिअधं, जहा सोहम्मकप्पाणं देवाणं पुच्छा तथा सेसकप्पदेवाणं पुच्छा भाणियावा जाव अचुअकप्पो । सणंकुमारि० भव० जह० अंगु० असं० उक्कोसेणं छ रयणीओ, उत्तर० जहा सोहम्मे भ०, जहा सणंकुमारि० तथा माहिंदेवि भाणियथा, वंभलंतगेषु भवधारणिजा जहण्णेणं अं० असं० उक्को० पंच रयणीओ, उत्तरवेडविआ जहा सो-

हस्मे, महासुक्कसहस्तारेसु भवधारणिजा जह० अंगुलस्स असं० उक्को० चत्तारि रय-
णीओ, उत्तर० जहा सोहस्मे, आणत्तपाणत्तआरणअञ्जुएसु चउसुवि भवधारणिजा
जहद्वेणं अंगु० असंखे० उक्कोसेणं तिणिण रयणीओ, उत्तरवेउविआ जहा सोहस्मे,
नेवेज्जगदेवाणं भंते ! के महालिआ सरीरोगाहणा पं ? , गो० ! एगे भवधारणिजे
सरीरगे पं०, से जह० अंगुलस्स असं० उक्कोसेणं दुन्नि रयणीओ, अणुत्तरोववाइअदे-
वाणं भंते ! के म० पं० ? , गो० ! एगे भव० से जह० अंगु० असं० उक्को० एगा रयणी
उ । से समासओ तिविहे पणत्ते, तंजहा--सूइअंगुले पयरंगुले घणंगुले, एगंगुलायया
एगपएसिआ सेढी सूईअंगुले, सूई सूईए गुणिआ पयरंगुले, पयरं सूईए गुणियं घणं-
गुले, एसि णं सूईअंगुलपयरंगुलघणंगुलाणं कयरं कयरंहितो अप्पे .वा बहुए वा
तुच्छे वा विसेसाहिए वा ? , सबथोवे सूइअंगुले, पयरंगुले असंखेज्जगुणे, घणंगुले असं-
खेज्जगुणे, से तं उस्सेहंगुले ।

व्यन्तरज्योतिष्काणामसुरकुमारवद्भावनीया, वैमानिकानामपि तथैव, नवरं सौधमेशानयोः क्लृष्टा भव-
 धारणीयशरीरावगाहना सप्तहस्ता, सनत्कुमारमाहेन्द्रयोः पद्म, ब्रह्मलोकलान्तकयोः पञ्च, महाशुक्रसहस्रार-
 योश्चत्वारः, आनन्तप्राणतारणाच्युतेषु त्रयः, त्रैवेयकेषु द्वौ, त्रैवेयकेषु उत्तरवैक्रिया तु न वाच्या, त्रैवेयकेषु उत्तर-
 त्रैक्रियशरीरनिर्वर्तनस्याभावाद्, एवमुत्तरत्रापि, अनुत्तरविमानेषु त्वेको हस्तः, तदेवमेवामवगाहना सर्वाऽ-
 प्युत्सेधाहुलेन मीयते, एतच्च सूचीप्रलघनभेदात् त्रिविधमात्माहुलवद्भावनीयम् ॥ उक्तमुत्सेधाहुलम्, अथ
 प्रमाणानुलं विचक्षुराए—

से किं तं पमाणंगुले?, पमाणंगुले एगमेगस्सं रणणो चाउरंतचक्कवट्टिस्स अट्टुसोव-
 णिणए कागणीरयणे छत्तले दुवालसंसिए अट्टकणिणए अहिगरणसंठाणसंठिए पं०,
 तस्स णं एगमेगा कोडी उस्सेहंगुलविवलंभा तं समणस्स भगवओ महावीरस्स अ-
 ङ्गुलं, तं सहस्सगुणं पमाणंगुलं भवइ, एएणं अंगुलपमाणेणं छ अंगुलाइं पादो दु-
 नालसंगुलाइं विहत्थी दो विहत्थीओ रयणी दो रयणीओ कुच्छी दो कुच्छीओ धणू
 दो धणुसहस्साइं गाउअं चत्तारि गाउआइं जोयणं । एएणं पमाणंगुलेणं किं पओ-

अणं?, एणं पमाणंगुलेणं पुढवीणं कंडाणं पातालाणं भवणाणं भवणपत्थडाणं निर्याणं निर्यावलीणं निर्यपत्थडाणं कप्पाणं विमाणाणं विमाणावलीणं विमाणापत्थडाणं टंकाणं कूडाणं सेलाणं सिहरीणं पठभाराणं विजयाणं वक्खाराणं वासाणं वासहराणं वासहरपधयाणं वेलाणं [वलयाणं] वेइयाणं दाराणं तोरणाणं दीवाणं समुद्दाणं आयाम-
निमसंभोच्चत्तोवेहपरिक्खेवा मविज्जंति ।

सहस्रगुणिताद्दुत्सेघानुलप्रमाणाज्जातं प्रमाणाद्दुलम्, अथवा परमप्ररूपरूपं प्रमाणं प्राप्तमद्दुलं प्रमाणाद्दुलं, नातः परं दृष्टतरमद्दुलमस्तीति भावः; यदिवा-समस्तलोकव्यवहारराज्यादिस्थितिप्रथमप्रणेतृत्वेन प्रमाणभू-
तोऽभिन्नवसर्पिणीकाले तावद्युगादिदेवो भरतो वा तस्याद्दुलं, प्रमाणाद्दुलम्, एतच्च काकणीरत्नस्वरूपपरि-
ज्ञानेन शिष्यव्युत्पत्तिलक्षणं गुणाधिक्यं पश्यस्तद्वारेण निरूपयितुमाह—'एगमेगस्स णं रणणो' इत्यादि, एकै-
कस्य राज्ञः चतुरन्तचक्रवर्तिनोऽष्टसौवर्णिकं काकणीरत्नं पद्मत्तादिधिर्मोपितं प्रज्ञसं, तस्यैकैका कोटिरुत्सेघाद्दु-
लविक्रम्भा, तच्छ्रमणस्य भगवतो महावीरस्यार्द्धद्दुलं, तत्सहस्रगुणं प्रमाणाद्दुलं भवतीति समुदायार्थः; तत्रा-
न्यान्यकालोत्पन्नानामपि चक्रिणां काकणीरत्नतुल्यताप्रतिपादनार्थमेकैकग्रहणं निरूपचरितराजशब्दविषय-
ज्ञापनार्थं राजग्रहणं दिक्त्रयभेदभिन्नसमुद्रत्रयहिमवत्पर्वतपर्यन्तसीमाचतुष्टयलक्षणा ये चत्वारोऽन्तास्तांश्च-

तुरोऽपि चक्रेण धर्तयति-पालयतीति चतुरन्तचक्रवर्ती तस्य-परिपूर्णपट्टखण्डभरतभोचुरित्यर्थः; चत्वारि मधुरतृणफलान्येकः श्वेतसर्पपः, षोडश सर्पपा एकं धान्यभापफले, द्वे धान्यभापफले एका गुञ्जा, पञ्च गुञ्जा एकः कर्मभापकः, षोडश कर्मभापका एकः सुवर्णः; एतैरष्टभिः काकणीरत्नं निष्पद्यते, एतानि च मधुरतृण-फलादीनि भरतचक्रवर्तिकालसम्भवीन्येव गृह्यन्ते, अन्यथा कालभेदेन तद्वैपम्यसम्भवे काकिणीरत्नं सर्वच-क्रिणां तुल्यं न स्यात्, तुल्यं चेज्यते तदिति, चत्वारि चतसृष्वपि दिक्षु द्वे ऊर्ध्वाध इत्येवं षट् तलानि यत्र तत् षट्तलम्, अथ उपरि पार्श्वतश्च प्रत्येकं चतसृणामस्त्रीणां भावात् द्वादश अस्त्रयः-कोट्यो यत्र तद्द्वादशा-श्रिकं, कर्णिकाः-कोणास्तेषां चाथ उपरि च प्रत्येकं चतुर्णां सद्भावादष्टकर्णिकम्, अधिकरणिः-सुवर्णकारोप-करणं तत्संस्थानेन संस्थितं-तत्सदृशाकारं समचतुरस्रमिति यावत् प्रज्ञसं-प्ररूपितं, तस्य काकिणीरत्नस्यैकका कोटिस्तसेधाङ्गुलप्रमाणविष्कम्भा द्वादशाप्यश्रय एकैकस्य उत्सेधाङ्गुलप्रमाणा भवन्तीत्यर्थः; अस्य समचतुर-स्रत्वादायामो विष्कम्भश्च प्रत्येकमुत्सेधाङ्गुलप्रमाण इत्युक्तं भवति, यैव च कोटिरूर्ध्वीकृत्य आयामं प्रति-पद्यते सैव तिर्यक् व्यवस्थापिता विष्कम्भभागो भवतीत्यायामविष्कम्भयोरेकतरनिर्णयेऽप्यपरनिश्चयः स्यादेवेति सूत्रे विष्कम्भस्यैव ग्रहणं, तद्ग्रहणे चायामोऽपि गृहीत एव, समचतुरस्रत्वात्तस्येति । तदेवं सर्वत उत्सेधाङ्गु-लप्रमाणमिदं सिद्धं, यच्चान्यत्र-“चउरंगुलप्पमाणा सुवणणवरकागणी नेये”ति श्रूयते; तन्मतान्तरं संभाव्यते,

निश्चयं तु सर्ववेदिनो विदन्तीति । तदेकैककोटिगतमुत्सेधाहुलं श्रमणस्य भगवतो महावीरस्यार्द्धाहुलं, कथ-
मिदम्?, उच्यते, श्रीमहावीरस्य सप्तहस्तप्रमाणत्वादकैकस्य च हस्तस्य चतुर्विंशत्युत्सेधाहुलमानत्वादष्टप-
ष्टयधिकशताहुलमानो भगवानुत्सेधाहुलेन सिद्धो भवति, स एव चात्माहुलेन मतान्तरमाश्रित्य स्वहस्तेन
सार्द्धहस्तत्रयमानत्वाचतुरशीत्यहुलमानो गीयते, अतः सामर्थ्यादेकमुत्सेधाहुलं श्रीमन्महावीरात्माहुलापे-
क्षया अर्द्धाहुलमेव भवति, येषां तु मतेन भगवानात्माहुलेनाष्टोत्तरशताहुलमानः स्वहस्तेन सार्द्धहस्तचतु-
ष्टयमानत्वात् तन्मतेन भगवत एरुस्मिन्नात्माहुले एकमुत्सेधाहुलं तस्य च पञ्च नवमभागा भवन्ति, अष्ट-
पष्टयधिकशतस्याष्टोत्तरशतेन भागापहारे एतावत् एव भावात्, यन्मतेन तु भगवान्विशत्यधिकमहुलशतं
स्वहस्तेन पञ्चहस्तमानत्वात्, तन्मतेन भगवत् एकस्मिन्नात्माहुले एकमुत्सेधाहुलं तस्य च द्वौ पञ्चभागा भवतः,
अष्टपष्टयधिकशतस्य विशत्यधिकशतेन भागे हते इयत् एव लाभात्, तदेवमिहाद्यमतमपेक्ष्यैकमुत्सेधाहुलं
भगवदात्माहुलस्यार्द्धरूपतया प्रोक्तमित्यवसेयमिति । तदुच्छ्रयाहुलं सहस्रगुणितं प्रमाणाहुलं भवति, कथ-
मिदमवसीयते?, उच्यते, भरतश्चक्रवर्ती प्रमाणाहुलेनात्माहुलेन च किल विंशतिशतमहुलानां भवति, भर-
तात्माहुलस्य प्रमाणाहुलस्य चैकरूपत्वात्, उत्सेधाहुलेन तु पञ्चधनुःशतमानत्वात् प्रतिधनुश्च पणवत्यहुल-
सद्भावादु अष्टचत्वारिंशत् सहस्राण्यहुलानां संपद्यते, अतः सामर्थ्यादेकस्मिन् प्रमाणाहुले चत्वारि शतान्यु-
त्सेधाहुलानां भवन्ति, विशत्यधिकशतेन अष्टचत्वारिंशत्सहस्राणां भागापहारे एतावतो लाभात्,

यथेयमुत्सेधाद्गुलात्प्रमाणानुलं चतुःशतगुणमेव स्यात् कथं सहस्रगुणमुक्तं?, सत्यं, किन्तु प्रमाणाहुलस्या-
द्वैतृतीयोत्सेधाद्गुलरूपं बाह्यमस्ति, ततो यदा स्वकीयबाह्येन युक्तं यथाऽवस्थितमेवेदं चिन्त्यते
तदोत्सेधाद्गुलागतुःशतगुणमेव भवति, यदा त्वर्धतृतीयोत्सेधाद्गुललक्षणेन बाह्येन शतचतुष्टय-
लक्षणं द्वैष्यं गुण्यते तदा अगुलविष्कम्भा सहस्रागुलदीर्घा प्रमाणाहुलविपया सूचिर्जायते, इद-
मुक्तं भवति-अर्द्धतृतीयागुलविष्कम्भे प्रमाणानुले तिस्रः श्रेणयः कल्पन्ते, एका अहुलविष्कम्भा
शतचतुष्टयदीर्घा, द्वितीयाऽपि तावन्मानैव, तृतीयाऽपि द्वैर्धेण चतुःशतमानैव विष्कम्भे त्वर्द्धाहुलं,
ततोऽस्यापि द्वैर्ध्याच्छतद्वयं गृहीत्वा विष्कम्भोऽगुलप्रमाणः संपर्यते, तथा च सत्यहुलशतद्वयदीर्घा
अगुलविष्कम्भा इयमपि सिद्धा, ततस्तिष्ठणामप्येतासामुपर्युपरि व्यवस्थापने उत्सेधाद्गुलतोऽगुलसहस्रदीर्घा
अगुलविष्कम्भा प्रमाणाहुलस्य सूचिः सिद्धा भवति, तत इमां सूचिमधिकृत्योत्सेधाद्गुलात्तत्सहस्रगुणमुक्तं,
पस्तुतस्तु चतुःशतगुणमेव, अत एव पृथ्वीपर्वतयिमानादिमानान्येनैव चतुःशतगुणेन अर्द्धतृतीयाहुललक्ष-
णविष्कम्भान्यितेनानीयन्ते न तु सहस्रगुणया अहुलविष्कम्भया सूच्येति, शेषं भावितार्थं, यावत् 'पुढ-
वीणं'ति रत्नप्रभादीनां 'कंढाणं'ति रत्नकाण्डादीनां 'पातालाणं'ति पातालकलशानां 'भवणाणं'ति भवनप-
लायामांवीनां 'भयणपत्थडाणं'ति भवनप्रस्ताटा नरकप्रस्तान्तरे तेषां 'निरयाणं'ति निरकावासानां 'निरयाव-

लियाणं'ति नरकायासपङ्कीनां'निरयपत्थडाणं'ति 'तेरेष्कारस नव सत्त पंच तिस्रि य तहेव एक्को घे' त्यादिना प्रतिपादितानां नररूपस्तदानां, शेषं प्रतीतं, नवरं 'दंरुणं'ति छिन्नदङ्कानां 'कूडाणं'ति रत्नकूटादीनां 'सेलाणं'ति पण्डपर्वतानां 'सिहरीणं'ति पर्वतानामेव शिखरवतां 'पम्भाराणं'ति तेपामेवेपन्नतानां 'वेलाणं'ति जलधिवेला-
यभूमिनामूर्त्तार्थो(सुद्वेषो)भूमिमध्येऽवगाहः, तदेवम् 'अंगुलविहतिथरयणी'त्यादिगाथोपन्यस्तान्यहुला-
दीनि योजनावसानानि पदानि व्याख्यातानि । साम्प्रतं शेषाणि श्रेण्यादीनि व्याचिख्यासुराह—

१। मासओ तिविहे पणत्ते, तंजहा-सेढीअंगुले पयरंगुले घणंगुले, असंखेज्जाओ
२। णकोडाकोडीओ सेढी, सेढी सेढीए गुणिया पयरं, पयरं सेढीए गुणियं लोगो,
३। संखेज्जाएणं लोगो गुणिओ संखेज्जा लोगा असंखेज्जाएणं लोगो गुणिओ असंखेज्जा
४। अणत्तेणं लोगो गुणिओ अणत्ता लोगा । एएसि णं सेढीअंगुलपयरंगुलघणंगु-
५। कयरे कयरेहितो अप्पे वा बहुए वा तुल्ले वा विसेसाहिए वा ?, सवथोवे सेढी
गुले, पयरंगुले असंखेज्जागुणे, घणंगुले असंखिज्जागुणे, से तं पमाणंगुले । से तं विभा-
गनिप्फण्णे । से तं खेत्तप्पमाणे (सू० १३३)

‘असंख्येज्जाड जोयणकोडाकोडीओ सेदि’त्ति अनन्तरनिर्णीतप्रमाणानुलेन यद्योजनं तेन योजनेनासङ्ख्येया योजनकोटीकोटयः संवर्तितसमचतुरस्रीकृतलोकस्यैका श्रेणिर्भवति, कथं पुनर्लोकः संवर्त्य समचतुरश्रीक्रियते?, उच्यते, इह स्वरूपतो लोकस्तावच्चतुर्दशरज्जुच्छ्रितः, अधस्ताद्देशोनससरज्जुविस्तरः, तिर्यग्लोकमध्ये. एकरज्जुविस्तृतः, ब्रह्मलोकमध्ये पश्चरज्जुविस्तीर्णः, उपरि तु लोकान्ते एकरज्जुचिष्कम्भः, शेषस्थानेषु क्वचित्कोऽप्यनिघतो विस्तरः, रज्जुप्रमाणं तु स्वयम्भूरमणसमुद्रस्य पौरस्त्यपाश्चात्यवेदिकान्तं यावद्दक्षिणोत्तरवेदिकान्तं वा यावदयसेयम् । एवं स्थितोऽसौ लोको बुद्धिपरिकल्पनया संवर्त्य घनीक्रियते, तथाहि-रज्जुविस्तीर्णयास्त्रसनाडिकाया दक्षिणदिग्बल्यधोलोकखण्डमघस्ताद्देशोनरज्जुत्रयविस्तीर्णं क्रमेण हीयमानविस्तरं तदेवोपरिष्ठाद्रज्जुवसङ्ख्येयभागचिष्कम्भं सातिरेकससरज्जुच्छ्रितं गृहीत्वा त्रसनाडिकाया एवोत्तरपार्श्वे विपरीतं सङ्घाल्यते, अधस्तानं भागमुपरिकृत्वा उपरितनं चाधः समानीय संयोज्यत इत्यर्थः, एवं च कृते अधोवर्तिलोकस्यार्द्धं देशोनरज्जुचतुष्टयविस्तीर्णं सातिरेकससरज्जुच्छ्रितं याहल्यतोऽपि अधः क्वचिद्देशोनससरज्जुमानमन्यत्र त्वनियतवाहृत्यं जायते, इदानीमुपरितनलोकार्द्धं संवर्त्यते-तत्रापि रज्जुविस्तरायास्त्रसनाडिकाया दक्षिणदिग्बर्तिनी ब्रह्मलोकमध्येऽध्यादघस्तनमुपरितनं च द्वे अपि खण्डे ब्रह्मलोकमध्ये प्रत्येकं द्विरज्जुविस्तीर्णं उपर्यलोकसमीपे अथस्तु रत्नभाक्षुल्लकप्रतरसमीपे अङ्गुलसहस्रभागविस्तरवती देशोनसार्द्धरज्जुत्रयोच्छ्रिते बुद्ध्या गृहीत्वा तस्या एवोत्तरपार्श्वे पूर्वोक्तस्वरूपेण वैपरीत्येन सङ्घाल्यते, एवं च कृते उपरितनं लोकस्यार्द्धं द्वाभ्यामङ्गुलसह-

स्रभागाभ्यामधिकं रज्जुत्रयविष्कम्भम्, इह चतुर्णां खण्डानां पर्यन्तेषु चत्वारोऽङ्गुलसहस्रभागा भवन्ति, के-
चलमेकस्यां दिशि यौ ताभ्यां द्वाभ्यामप्येक एवाङ्गुलसहस्रभागः, एकदिग्वर्तित्वादेव, अपराभ्यामपि द्वाभ्यामि-
त्यमेवेत्यतस्तदुद्भयधिकत्वमुक्तं देशोनससरज्जुच्छ्रितं, याहल्यतस्तु ब्रह्मलोकमध्ये पञ्चरज्जुवाहल्यमन्यत्र त्व-
नियतं जायते, इदं च सर्वं गृहीत्वा आधस्यसंवर्तितलोकार्द्वस्योत्तरपार्श्वं संघाल्यते, एवं च योजिते आधस्य-
गण्डस्योच्छ्रये यदितरोच्छ्रयादधिकं तद् खण्डित्वा उपरितनसङ्घातितखण्डस्य याहल्ये ऊर्ध्वीयतं संघाल्यते,
एवं च सातिरेकाः पञ्च रज्जवः क्वचिद्वाहल्यं सिद्ध्यति, तथा आधस्यखण्डमधस्ताद्यथासम्भवं देशोनससरज्जु-
याहल्यं प्रागुक्तम्, अत उपरितनखण्डयाहल्यदेशोनरज्जुद्वयमत्रातिरिच्यत इत्यस्मादतिरिच्यमानवाहल्या-
ददं गृहीत्वा उपरितनखण्डवाहल्ये संयोज्यते, एवं च कृते याहल्यतस्तावत्सर्वमप्येतच्चतुरश्रीकृतनभः-
गण्डं कियत्पि प्रदेशे रज्जवसहस्रभागधिकाः पट्ट रज्जवो भवन्ति, व्यवहारतस्तु सर्वं ससरज्जुवाहल्यमिदमु-
च्यते, व्यवहारनयो हि किञ्चिद्व्यूनससहस्तादिप्रमाणमपि पटादिवस्तु परिपूर्णसहस्तादिमानं व्यपदिशति
देशतोऽपि च दृष्टं वाहल्यादिधर्मं परिपूर्णोऽपि वस्तुन्यध्यवस्यति, स्थूलदृष्टित्वादिति भावः, अत एव तन्म-
तेनैवात्र ससरज्जुवाहल्यता सर्वगता द्रष्टव्या, आयामविष्कम्भाभ्यां तु प्रत्येकं देशोनससरज्जुप्रमाणमिदं
जातं, व्यवहारतस्त्वत्रापि प्रत्येकं ससरज्जुप्रमाणता दृश्यते, तदेवं व्यवहारनयमतेनायामविष्कम्भवाहल्यैः

१ गट्ट एषु मेदे इति चोदिपाटेऽपि निधुरादीनामिति नात्र पिज्ञागम .

प्रत्येकं ससरज्जुप्रमाणो घनो जातः, एतच्च वैशाखस्थानस्थितपुरुपाकारं सर्वत्र घृत्तस्वरूपं च लोकं संस्थाप्य सर्वं भावनीयं, सिद्धान्ते च घञ् क्वचिद्द्विशेषितायाः श्रेण्याः सामान्येन ग्रहणं तत्र सर्वत्रास्य घनीकृत-
लोकस्य सम्यन्धिनी ससरज्जुप्रमाणा सा ग्राह्या, तथा प्रतरोऽप्येतावत्प्रमाण एव बोद्धव्यः, तदियं ससर-
ज्ज्यायामत्वात् प्रमाणाहुलतोऽसह्येययोजनकोटिकोठ्यायता एकप्रादेशिकी श्रेणिः, सा च तथैव गुणिता
प्रतरः, सोऽपि यथोक्तश्रेण्या गुणितो लोकः, अयमपि सह्येयेन राशिना गुणिताः सह्येया लोकाः असह्ये-
येन तु राशिना समाहृतोऽसह्येया लोकाः, अनन्तैश्च लोकैरलोकः, नन्वहुलादिभिर्जीवाजीवादिवस्तूनि
प्रमीयन्त इति तेषां प्रमाणता युक्ता, अलोकेन तु न किञ्चित्प्रमीयते इति कथं तस्य प्रमाणता?, उच्यते,
यद्यपि घाणं यस्त्यनेन न प्रमीयते तथापि स्वस्वरूपं तेन प्रमीयत एव, तदभावे तद्विषयबुद्ध्यभावप्रसङ्गात्,
तदेवम् 'अंगुलविहतिरयणी'त्यादि गाथा व्याख्याता । समाप्तं च क्षेत्रप्रमाणमिति ॥ १३३ ॥ अथ कालप्रमा-
णमुच्यते—

से किं तं कालप्प्रमाणे?, २ दुविहे पणत्से, तंजहा-पएसनिष्फण्णे अ विभागनिष्फण्णे
अ (सू० १३४) ॥ से किं तं पएसनिष्फण्णे?, २ एगसमयट्टिईए दुसमयट्टिईए तिस-
मयट्टिईए जाव दससमयट्टिईए असंखिज्जसमयट्टिईए, से तं पएसनिष्फण्णे (सू०

१३५) ॥ से किं तं विभागनिष्फणने?—समयावलिअमुहुत्ता दिवसअहोरत्तपखवमासा
य । संवच्छरजुगपलिआ सागरओसप्पिपरिअट्ठा ॥ १०३ ॥ (सू०. १३६)

गतार्थमेव, नवरमिह प्रवेशाः—कालस्य निर्विभागा भागाः, तैर्निष्पन्नं प्रदेशनिष्पन्नं, तत्रैकसमयस्थितिकः
परमाणुः स्कन्धो वा एकेन कालप्रदेशेन निष्पन्नो, द्विसमयस्थितिकस्तु द्वाभ्याम्, एवं यावदसहस्रेयसमय-
स्थितिकोऽसहस्रेयैः कालप्रदेशैर्निर्धृत्तः, परतस्त्वेकेन रूपेण पुद्गलानां स्थितिरिव नास्ति, प्रमाणता चेह प्रदे-
शनिष्पन्नद्रव्यप्रमाणवन्नावनीया, विभागनिष्पन्नं तु समयादि, तथा चाह—‘समयावलिय’गाहा, एतां च
गाथां स्वयमेव विवरीपुंः सर्वेषामपि कालभेदानां समयादित्वात् तन्निर्णयार्थं तावदाह—

से किं तं समए?, समयस्स णं परूवणं करिस्सामि, से जहानामए तुण्णागदारए
सिआ तरुणे वलवं जुगवं जुवाणे अप्पातंके थिरगहत्थे दढपाणिपायपासपिट्ठंतरो-
रुपरिणते तलजमलजुयलपरिघणिभवाहू चम्मेट्टुगहुहणमुट्ठिअसमाहतनिचितगतक्काए
उरस्सवलसमण्णागए लंघणपवणजइणवायामसमत्थे छेए दक्खे पत्तट्ठे कुसले मेहावी
निउणे निउणसिप्पोवगए एगं महतीं पडसाडियं (वा) पट्टसाडियं वा गहाय सयराहं

हृत्थमेत्तं ओसारेजा, तत्थ चोअए पणवयं एवं वयासी-जेणं कालेणं तेणं तुण्णाग-
दारएणं तीसे पडसाडिआए वा पट्टसाडिआए वा सयराहं हृत्थमेत्ते ओसारिए से सं-
मए भवइ?, नो इण्ठे समट्टे, कम्हा?, जम्हा संखेजाणं तंतूणं समुदयसमितिस-
मागमेणं एगा पडसाडिआ निष्फज्जइ, उवरिल्लिमि तंतुमि अच्छिण्णे हिट्ठिल्ले तंतू न
छिज्जइ, अण्णंमि काले उवरिल्ले तंतू छिज्जइ अण्णंमि काले हिट्ठिल्ले तंतू छिज्जइ,
तम्हा से समए न भवइ । एवं वयंतं पणवयं चोयए एवं वयासी-जेणं कालेणं
तेणं तुण्णागदारएणं तीसे पडसाडिआए वा पट्टसाडिआए वा उवरिल्ले तंतू छिण्णे से
समए भवइ?, न भवइ, कम्हा?, जम्हा संखेजाणं पम्हाणं समुदयसमितिसमाग-
मेणं एगे तंतू निष्फज्जइ, उवरिल्ले पम्हे अछिण्णे हेट्ठिल्ले पम्हे न छिज्जइ, अण्णंमि
काले उवरिल्ले पम्हे छिज्जइ अण्णंमि काले हेट्ठिल्ले पम्हे छिज्जइ, तम्हा से समए न
भवइ । एवं वयंतं पणवयं चोअए एवं वयासी-जेणं कालेणं तेणं तुण्णागदारएणं

तस्स तंतुस्स उपरिच्छे पम्हे छिण्णे से समए भवइ?, न भवइ, कम्हा ?, जम्हा अणं-
ताणं संघायाणं समुदयसमितिसमागमेणं एगे पम्हे निप्फज्जइ, उवरिच्छे संघाए अवि-
संघाइए हेट्ठिच्छे संघाए न विसंघाइज्जइ, अण्णंमि काले उवरिच्छे संघाए विसंघाइज्जइ
अण्णंमि काले हिट्ठिच्छे संघाए विसंघाइज्जइ, तम्हा से समए न भवइ । एत्तोऽवि अ
णं सुहुमतराए समए पणत्ते समणाउत्तो ! ।

अथ कोऽयं समय इति पृष्टे सत्याह-समयस्य प्ररूपणां-विस्तरवर्ती व्याख्यां करिष्यामि, सूक्ष्मत्वात् संक्षे-
पतः कथितोऽपि नासौ सम्यक् प्रतीतिपथमवतरतीति भावः, तदेवाह—‘से जहानामए’ इत्यादि, स कश्चित्
पथानामको-यत्प्रकारनामा देवदत्तादिनामेत्यर्थः, ‘तुण्णागदारए’ सूचिक इत्यर्थः, ‘स्यात्’ भवेत्, यः किमि-
त्याह-त्तरुणादिविशेषणविशिष्टः पटसाटिकां पटसाटिकां वा गृहीत्वा ‘सयराहं’ झटिति कृत्वा हस्तमात्रम-
पसारयेत्-पाटयेदिति सण्टङ्कः, अथवा ‘स’ इति पूर्ववत् ‘यथे’त्युपदर्शने नामेति सम्भावनायाम् ‘ए’ इति
याफपालङ्कारे, ततश्च स कश्चिदेव तावत्संभाव्यते तुण्णागदारको यस्तरुणादिविशेषणः ‘स्यात्’ कदाचित्
पटसाटिकां पटसाटिकां वा गृहीत्वा झटिति हस्तमात्रमपसारयेत्- पाटयेदिति तथैव सम्बन्धः, तत्र तरुणः-
प्रवर्द्धमानयया; आह-दारकः प्रवर्द्धमानवया एव भवति, किं विशेषणेन?, नैवम्, आसन्नमृत्योः प्रवर्द्धमान-

वयस्त्वाभावात्, तस्य चासन्नमृत्युत्वेन विशिष्टसामर्थ्यानुपपत्तेः, विशिष्टसामर्थ्यप्रतिपादनार्थश्चायमारम्भः, अन्ये तु वर्णादिगुणोपचितोऽभिनवस्तरुण इति व्याचक्षते, बलं-सामर्थ्यं तदस्यास्तीति बलवान्, युगं-सुष-मद्गुणमादिकालः सोऽद्गुष्टो-निरुपद्रवो विशिष्टबलहेतुर्पस्यास्यसौ युगवान्, कालोपद्रवोऽपि सामर्थ्यविघ्न-हेतुरीतिथं विशेषणं, 'जुवाणो'ति युवा-यौवनस्यः प्राप्तवया एष ह्येवम् अणति-व्यपदिशति लोको यमसो निरुक्तिवशात् युवानः, बाल्यादिकालेऽपि दारकोऽभिधीयते अतो विशिष्टवयोऽवस्थापरिग्रहार्थमेतद्विशेष-णम्, अल्पशब्दोऽभाववचनः, अल्प आतङ्को-रोगो यस्य स तथा, निरातङ्क इत्यर्थः, स्थिरः-प्रकृतपटं पाटय-तोऽकम्पोऽग्रहस्तो-हस्ताग्रं यस्य स तथा, दृढं पाणिपादं यस्य पार्श्वौ पृष्ठान्तरे च ऊरू च परिणते-परिनि-ष्ठिततां गते यस्य स तथा, सर्वावयवैरुत्तमसंहनन इत्यर्थः, 'तलयमलजुगलपरिघणिभयाह्' तलौ-तालधृक्षौ तयोर्मलं-समश्रेणीकं यद् युगलं-द्वयं परिघश्च-अर्गला तन्निभौ-तत्सदृशौ दीर्घसरलपीनत्वादिना याह् यस्य स तथा, आगन्तुकोपकरणजं सामर्थ्यमाह-'चर्मेटकाद्गुघणमुष्टिकसमाहृतनिचितगात्रकायः' चर्मेटकया द्रुघणेन मुष्टिकेन च समाहृतानि प्रतिदिनमभ्यासप्रवृत्तस्य निचितानि-निधिडीकृतानि गात्राणि-स्कन्धोरु-पृष्ठादीनि यत्र स तथाविधः कायो-देहो यस्य स तथा, चर्मेटकादयश्च लोकप्रतीता एव, 'औरस्ययलसमन्वा-गत' आन्तरोत्साहवीर्ययुक्तः, व्यायामवत्तां दर्शयति-'लङ्घनहवनजवनव्यायामसमर्थः' जवनशब्दः शी-घ्रवचनः, छेरुः-प्रयोगज्ञः दक्षः-शीघ्रकारी प्रासार्थः-अधिकृते कर्मणि निष्ठां गतः, प्राज्ञ इत्यन्ये, कुशलः-आ-

लोचितकारी मेधावी-सकृच्छ्रुतदृष्टकर्मज्ञः निपुण-उपायारम्भकः निपुणशिल्पोपगतः-सूक्ष्मशिल्पसमन्वितः,
 एवंविधो ऋत्वेनैव कालेन साटिकां पाटयतीति बहुविशेषणोपादानं, स इत्थम्भूत एकां महतीं पटसाटिकां
 पटसाटिकां वा पटसाटिकाया इयं श्लक्ष्णतरेति भेदेनोपादानं, गृहीत्वा 'सपराह'मिति सकृत् झटिति कृत्वे-
 ल्यर्थः, हस्तमात्रमपसारयेत्-पाटयेदित्यर्थः, तत्रैवं स्थिते प्रेरकः-शिष्यः प्रज्ञापयतीति प्रज्ञापको-गुरुस्तमेवम-
 वादीत्, किम्?-येन कालेन तेन तुष्णागदारकेण तस्याः पटसाटिकायाः पटसाटिकाया वा सकृद्धस्तमात्रमप-
 सारितं-पाटितमसौ समयो भवति?, प्रज्ञापक आह-नापमर्थः समर्थः-नैतदेवमित्युक्तं भवति, कस्मादिति
 पृष्ट उपपत्तिमाह-यस्मात् सश्लेषानां तन्तूनां समुदयसमितिसमागमेनेति पूर्ववद्, एकार्थो वा सर्वेऽप्यमी
 समुदाययाचकाः, पटसाटिका निष्पद्यते, तत्र च 'उपरिह्ये'ति उपरितने तन्तौ अच्छिन्ने-अविदारिते 'हेट्टि-
 ह्ये'ति आधस्यतन्तुर्न छियते, अतोऽन्यस्मिन् काले उपरितनस्तन्तुः छियते अन्यस्मिन् काले आधस्यः,
 तस्मावसौ समयो न भवति, एवं वदन्तं प्रज्ञापकं प्रेरक एवमवादीत्-येन कालेन तेन तुष्णागदारकेण तस्याः-
 पटसाटिकाया उपरितनस्तन्तुशिष्टन्नः स समयः?, किं भवतीति शेषः, अत्र प्रज्ञापक आह-न भवतीति, क-
 स्मात्?, यस्मात्सश्लेषानां 'पक्षमणां' लोके प्रतीतस्वरूपाणां समुद्रायेत्यादि सर्वं तथैव यावत्तस्मावसौ समयो
 न भवति, एवं वदन्तं प्रज्ञापकमित्याद्युपरितनपक्षमसूत्रमपि तथैव व्याख्येयं, नयरमनन्तानां परमाणूनां वि-
 शिष्टैरुपरिणामापत्तिः सद्भातः तेषामनन्तानां यः समुदयः-संयोगस्तेषां समुदयानां वा अन्योऽन्यानुगति-

रसौ समितिः तासां समागमेन—एकवस्तुनिर्वर्तनाय मीलनेन उपरितनपक्षमोत्पद्यते, समुदायवाचकत्वेनैकार्था
वा समुदायादयः, तस्मादसावुपरितनैकपक्षमच्छेदनकालः समयो न भवति, कस्तर्हि समय इत्याह—‘एतोऽवि
अण’ मित्यादि, एतस्माद् उपरितनैकपक्षमच्छेदनकालात् सूक्ष्मतरः समयः प्रज्ञसो हे ! श्रमणायुष्मन्निति; अत्राह—
ननु यद्यनन्तैः परमाणुसङ्घातैः पक्षम निष्पद्यते ते च सङ्घाताः क्रमेण छिद्यन्ते, तर्ह्येकस्मिन्नपि पक्षमणि विदा-
र्यमाणे अनन्ताः समया लगेयुः, एतच्चागमेन सह विरुध्यते, तत्रासङ्ख्येयास्वप्युत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु समया-
सङ्ख्येयकस्यैव प्रतिपादनात्, यत उक्तम्—“असंखेजासु णं भन्ते ! उस्सप्पिणिअवसप्पिणीसु केवइया स-
मया पणत्ता?, गोयमा!, असंखेजा, अणंतासु णं भन्ते! उस्सप्पिणिअवसप्पिणीसु केवइया समया पण-
त्ता?, गोयमा!, अणंता” तदेतत्कथम्, अत्रोच्यते, अस्त्येतत्, किन्तु पाटनप्रवृत्तपुरुषप्रयत्नस्याचिन्त्यशक्ति-
त्वात् प्रतिसमयमनन्तानां सङ्घातानां छेदः संपद्यते, एवं च सत्येकस्मिन् समये यावन्तः सङ्घातादिच्छद्यन्ते
तैरनन्तैरपि स्थूलतर एक एव सङ्घातो विवक्ष्यते, एवम्भूताः स्थूलतरसङ्घाता एकस्मिन्पक्षमणि असङ्ख्येया
एव भवन्ति, तेषां च क्रमेण छेदने असङ्ख्येयैः समयैः पक्षम छिद्यते, अतो न कश्चिद्विरोधः, इत्थं च विशेष-
पतः सूत्रे अनुक्तमप्यवश्यं प्रतिपत्तव्यम्, अन्यथा ग्रन्थान्तैरैः सह विरोधप्रसङ्गात् सूत्राणां च सूचामात्र-

१ असङ्ख्येयासु भदन्त ! उत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु कियन्तः समयाः प्रज्ञप्ताः १ गौतम ! असङ्ख्येयाः, अनन्तासु भदन्त ! उत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु कियन्तः समयाः
प्रज्ञप्ताः १ गौतम ! अनन्ताः,

त्वादिति, ततोऽसह्यैरेव समयैर्यथोक्तपक्षमणो विदार्यमाणत्वाच्छ्रमस्थानुभवचिपयस्य च समयप्रसाधकस्य
चिशिष्टक्रियाविशेषस्य फस्यचिषशयितुमशक्यत्वाद् 'एत्तोऽचि णं सुद्धमतराए समए' इति सामान्येनैवो-
क्तयानिति, एरुस्मानुपरितनपक्षमच्छेदनकालावसश्र्वाततमोऽंशः समय इति स्थितं, युगपदनन्तसङ्घातविदा-
रणहेतुपूर्वोक्तप्रपन्नविशेषसिद्धिश्च नगरादिप्रस्थितानवरतप्रवृत्तपुरुषादेः प्रयत्नविशेषात् प्रतिक्षणं बहून्नभः-
प्रदेशान् विलदुयाचिरणैवेष्टदेशप्राप्तिर्भावनीया, यदि पुनरसौ क्रमेणैकं व्योमप्रदेशं लङ्घयेत् तदा असह्यै-
योत्सर्पिणीअयसर्पिणीभिरेवेष्टदेशं प्राप्नुयाद् 'अंगुलसेवीमित्ते उस्सप्पिणीउ असंखेज्जा' इत्यादिवचनादिति
भाषः, न चातीन्द्रियेत्वर्थेषु एकान्तेन युक्तिनिष्ठैर्भाव्यं, सर्वज्ञवचनप्रामाण्याद्, उक्तं च—“आगमश्चोपप-
स्तिथ, सम्पूर्णं विद्धि (दृष्टि) लक्षणम् । अतीन्द्रियाणामर्थानां, सद्भावप्रतिपत्तये ॥ १ ॥ आगमश्चासवचनमासं
दोपक्षयाद्विदुः । धीतरागोऽदुतं चाक्यं, न द्रुग्राद्धेत्यसम्भवात् ॥ २ ॥ उपपत्तिर्भवेद्युक्तिर्या सद्भावप्रसाधिका ।
साऽन्यप्यव्यतिरेकादिलक्षणा सूत्रिभिः कृता ॥ ३ ॥” इति, निदर्शितं चेहोभयमपीत्यलं विस्तरेण ।

असंखिजाणं समयाणं समुदयसमितिसमागमेणं सा एगा आवलिअत्ति बुच्चइ, संखे-
ज्जाओ आवलिओ जसासो, संखिजाओ आवलिआओ नीसासो,—हट्टस्स अणवग-

छस्त, निरुवकिट्टस्त जंतुणो । एगे ऊसासनीसासे, एस पाणुत्ति बुच्चइ ॥१०४॥ सत्त पाणूणि
 से थोवे, सत्त थोवाणि से लवे । लवाणं सत्तहत्तरीए, एस सुहुत्ते विआहिए ॥ १०५ ॥
 तिणिण सहस्ता सत्त थ सयाइं तेहुत्तरिं च ऊसासा । एस सुहुत्तो भणिओ सव्वेहिं
 अणंतनाणीहिं ॥१०६ ॥ एएणं सुहुत्तपमाणेणं तीसं सुहुत्ता अहोरत्तं, पण्णरस अहोरत्ता
 पक्खो, दो पक्खा मासो, दो मासा ऊऊ, तिणिण उऊ अयणं, दो अयणाइं संवच्छरे,
 पंच संवच्छराइं जुगे, वीसं जुगाइं वाससयं, दस वाससयाइं वाससहस्सं, सयं वासस-
 हस्साणं वाससयसहस्सं, चोरासीइं वाससयसहस्साइं से एगे पुव्वंगे, चउरासीइ
 पुव्वंगसयसहस्साइं से एगे पुव्वे, चउरासीइं पुव्वसयसहस्साइं से एगे तुडिअंगे,
 चउरासीइं तुडिअंगसयसहस्साइं से एगे तुडिए, चउरासीइं तुडिअसयसहस्साइं से
 एगे अडडंगे, चोरासीइं अडडंगसयसहस्साइं से एगे अडडे, एवं अववंगे अववे
 हुहुअंगे हुहुए उप्पलंगे उप्पले पउमंगे पउमे नलिणंगे नलिणे अच्छनिकरंगे अच्छ-

निउरे अउअंगे अउए पउअंगे पउए गउअंगे चूलिअंगे चूलिया सीसपहेलि-
यंगे चउरासीइं सीसपहेलियंगसयसहस्साइं सा एगा सीसपहेलिआ । एयावया चैव
गणिए, एयावया चैव गणिअस्स विसए, एत्तोऽवरं ओवमिए पवत्तइ (सू० १३७)

शेषं गतार्थं, यावत् 'हृदस्स' गाहा, हृदस्य-तुष्टस्य अनवकल्पस्य-जरसा अपीडितस्य निरुपक्लिष्टस्य-व्या-
धिना प्राक् साम्प्रतं चानभिभूतस्य जन्तोः-मनुष्यादेरेक उच्छ्वासयुक्तो निःश्वासः एष प्राण उच्यते, शोक-
जरादिभिरस्वस्थस्य जन्तोरुच्छ्वासनिःश्वासः त्वरितादिस्वरूपतया स्वभावस्थो न भवत्यतो हृष्टादिविशेषणो-
पादानं । 'सप्त पाणूणी'त्यादि श्लोकः, सप्त प्राणा-यथोक्तस्वरूपाः स एकः श्लोकः सप्त स्तोकाः स एको लवः
लयानां सप्तसप्तत्या यो निष्पद्यते एष मुहूर्तो व्याख्यातः । साम्प्रतं सप्तसप्ततिलवमानतया सामान्येन निरूपितं
मुहूर्तमेवोच्छ्वाससहस्रया विशेषतो निरूपयितुमाह--'तिणिण सहस्सा' गाहा, अस्या भावार्थः-सप्तभिरु-
च्छ्वासैरेकः श्लोको निर्विष्टः, एवंभूताश्च श्लोका एकस्मिद्भवे सप्त प्रोक्ताः, ततः सप्त सप्तभिरेव गुणिता इत्ये-
कस्मिद्भवे एकोनपञ्चाशदुच्छ्वासाः सिद्धाः, एकस्मिश्च मुहूर्ते लवाः सप्तसप्ततिर्निर्णिताः, अत एकोनपञ्चाश-
त्सप्तसप्तत्या गुण्यते ततो यथोक्तमुच्छ्वासनिःश्वासमानं भवति, उच्छ्वासशब्दस्योपलक्षणत्वात्, अहोरात्रा-
दयः शीर्षप्रहेलिकापर्यन्तास्तु कालप्रमाणविशेषाः प्राक्कालानुपूर्व्यामेव निर्णिताः, 'एयावया चैव गणिए'

इत्यादि, एतावत्-शीर्षप्रहलिकापर्यन्तमेव तावद्गणितं, एतावतामेव शीर्षप्रहलिकापर्यन्तानां चतुर्ण्यस्यधिकश-
 तलक्षणानामेवाङ्कस्थानानां दर्शनादेतावदेव गणितं भवति न परत इति भावः, एतावानेव च-शीर्षप्रहलिका-
 प्रमितराशिपर्यन्तो गणितस्य विषयो, गणितस्य प्रमेयमित्यर्थः, अतः परं सर्वमौपमिकम् ॥१३७॥ तदेव निरू-
 पयितुमाह—

से किं तं ओवमिए?, २ दुविहे पणत्ते, तंजहा-पलिओवमे य सागरोवमे य, से किं तं प-
 लिओवमे?, २ तिविहे पणत्ते, तंजहा-उद्धारपलिओवमे अद्धारपलिओवमे खेत्तपलिओ-
 वमे अ, से किं तं उद्धारपलिओवमे?, २ दुविहे पणत्ते, तंजहा-सुहुमे अ वावहारिए
 अ, तत्थ णं जे से सुहुमे से ठप्पे, तत्थ णं जे से व्रवहारिए से जहानामए पल्ले
 सिआ जोयणं आयामविक्वंभेणं जोअणं उड्डं उच्चत्तेणं तं तिगुणं सविसेसं परिक्वे-
 वेणं, से णं पल्ले एगाहिअवेआहिअतेआहिअ जाव उक्कोसेणं सत्तरत्तरूढाणं संसट्टे सं-
 निचिते भरिए वालगकोडीणं, ते णं वालगा नो अग्गी डहेजा नो वाऊ हरेजा नो
 कुहेजा नो पलिविद्धंसिजा णो पूइत्ताए हव्वमागच्छेजा, तओ णं समए २ एगमेगं

बालगं अवहाय जावइएणं कालेणं से पहले खीणे नीरए निछेत्रे णिट्टिए भवइ से तं
ववहारिए उच्चारपलिओवमे । एएसिं पल्लणं कोडाकोडी हवेज्ज दसगुणिया । तं ववहा-
रिअस्स उच्चारसागरोवमस्स एगस्स भवे परिमाणं ॥१०७॥ एएहिं वावहारिअउच्चारपलि-
ओवमसागरोवमेहिं किं पओअणं?, एएहिं वावहारिअउच्चारपलिओवमसागरोवमेहिं
णत्थि किंचिप्पओअणं, केवलं पणवणा पणविज्जइ, से तं वावहारिए उच्चारपलिओवमे ।
से किं तं सुहुमे उच्चारपलिओवमे?, २ से जहानामए पहले सिआ जोअणं आयामवि-
क्खंभेणं जोअणं उव्वेहेणं तं तिगुणं सविसेसं परिकखेवेणं, से णं पहले एगाहिअवेआ-
हिअतेआहिअ उक्कोसेणं सत्तरत्तपरूढाणं संसट्टे संनिचिते भरिए बालगकोडीणं, तत्थ
णं एगमेगे बालगे असंखिजाइं खंडाइं कज्जइ, ते णं बालगा दिट्ठीओगाहणाओ
असंखेज्जइभागमेत्ता सुहुमस्स पणगजीवस्स सरीरोगाहणाउ असंखेज्जगुणा, ते णं
बालगा णो अग्गी डहेजा णो वाऊ हरेजा णो कुहेजा णो पलिबिच्चंसिजा णो पुइ-

त्ताप हवमागच्छेज्जा, तओ णं समए २ एगमेगं वालगं अवहाय जावइएण कालेणं
से पळे खीणे नीरए निछेवे णिट्ठिए भवइ, से तं सुहुमे उद्धारपलिओवमे । एएसिं
पड्डाणं कोडाकोडी हवेज्ज दसयुणिआ । तं सुहुमस्स उद्धारसागरोवमस्स एगस्स भवे
परिमाणं॥१०८॥एएहिं सुहुमउद्धारपलिओवमसागरोवमेहिं किं पओअणं ?, एएहिं सुहुम-
उद्धारपलिओवमसागरोवमेहिं दीवसमुद्धानं उद्धारो वेप्पइ । केवइआ णं भंते ! दीव-
समुद्दा उद्धारेणं पं० ?, गो० ! जावइआणं अट्टाइज्जाणं उद्धारसा० उद्धारसमया एव-
इया णं दीवसमुद्दा उद्धारेणं पणत्ता, से तं सुहुमे उद्धारपलिओवमे । से तं उद्दा० ।

उपमया निर्दृशमौपमिकम्, उपमानमन्तरेण यत्कालप्रमाणमनतिशयिना ग्रहीतुं न शक्यते तदौपमिक-
मिति भावः, तद्य द्विधा-पल्योपमं सागरोपमं च, तत्र धान्यपल्यवत् पल्यो वक्ष्यमाणस्वरूपः तेनोपमा यस्मिन्
तत्पल्योपमं, तथा महत्त्वसाम्यात् सागरेणोपमा यत्र तत्सागरोपमं, तत्र पल्योपमं त्रिधा, तद्यथा—'उद्धा-
रपलिओवमे' इत्यादि, तत्र वक्ष्यमाणस्वरूपवालाग्राणां तत्पण्डानां वा तद्द्वारेण द्वीपसमुद्राणां वा प्रतिस-
मपमुद्धारणम्-अपौद्धारणमपहरणमुद्धारः तद्विषयं तत्प्रधानं वा पल्योपममुद्धारपल्योपमं, तथा अद्धेति-कालः;

स चेह प्रस्तावाद्द्वयमाणवालाग्राणां तत्खण्डानां वा प्रत्येकं वर्षशतलक्षण उद्धारकालो गृह्यते, अथवा यो नारकायायुःकालः प्रकृतपत्योपममेयत्वेन वक्ष्यते स एवोपादीयते, ततस्तत्प्रधानं पत्योपममद्वापत्योपमं, तथा क्षेत्रम्-आकाशं तदुद्धारप्रधानं पत्योपमं क्षेत्रपत्योपमम् । तत्राद्यं निरूपयितुमाह—‘से किं तं उद्धारपलिओयमे’ इत्यादि, उद्धारपत्योपमं द्विविधं प्रज्ञप्तं, तद्यथा-वालाग्राणां सूक्ष्मखण्डकरणात् सूक्ष्मं च तेषामेव सांख्यहारिकप्रत्यक्षव्यवहारिभिर्गृह्यमाणानामखण्डानां यथावस्थितानां ग्रहणात् प्ररूपणामात्रव्यवहारोपयोगित्वाद्वावहारिकं चेति, तत्र यत् सूक्ष्मं तत् स्थाप्यं-तिष्ठतु तावद्, व्यावहारिकप्ररूपणार्पूर्वकत्वादेतत्प्ररूपणायाः, पश्चात् प्ररूपयिष्यते इति भावः । तत्र यत्तद्वावहारिकमुद्धारपत्योपमं तदिदमिति शेषः, तदेव विचक्षुराह—‘से जहानामए’ इत्यादि, तद्यथानाम धान्यपत्य इव पत्यः स्यात्, स च वृत्तत्वादायामविष्कम्भाभ्यां-दैर्घ्यविस्तराभ्यां प्रत्येकमुत्सेधाहुलक्रमनिष्पन्नं योजनं ऊर्ध्वमुचत्वेनापि तद्योजनं त्रिगुणं सचिशेषं ‘परिवन्नेवेणं’ भ्रमितिमद्गीकृत्येति, सर्वस्यापि वृत्तपरिधेः किञ्चिन्न्यूनपद्भागधिकत्रिगुणत्वाद्स्यापि पत्यस्य किञ्चिन्न्यूनपद्भागधिकानि त्रीणि योजनानि परिधिर्भवतीत्यर्थः, स पत्यः ‘एगाहियवेयाहियते-आहिय’ति पष्ठीबहुवचनलोपादेकाहिकद्वाहिकश्याहिकाणामुत्कर्षतः ससरात्रप्ररूढानां भृतो वालाग्रकोटीनामिति सम्यन्धः, तत्र मुण्डिते शिरस्येकेनाहा यावत्प्रमाणा वालाग्रकोट्य उचिष्ठन्ति ता एकाहियः, द्वाभ्यां

१ ऊर्ध्वदिग्भाषायाः प्राणानेपदमिति सम्भाषना.

तु या वसिष्ठन्ति ता ह्याहिक्यः त्रिभिस्तु व्याहिक्यः, कथंभूत इत्याह—‘संमृष्ट’ आकर्णं पुरितः ‘सन्नि-
चितः’ प्रचयविशेषान्निचिडीकृतः, किं बहुना?, एवंभूतोऽसौ भृतो येन तानि वालाग्राणि नाग्निर्दहेत् न
वायुरपहरेत्, अतीव निचितत्वादग्निपवनावपि न तत्र क्रमेते इत्यर्थः, ‘नो कुहेज्ज’त्ति‘नो कुथ्येयुः प्रचयवि-
शेषादेव शुपिराभावात् वायोरसम्भवाच्च नासारतां गच्छेयुः, अत एव च ‘नो परिचिद्धंसेज्ज’त्ति कतिपय-
परिशादनमप्यद्गीकृत्य न परिचिद्धंसेरन्नित्यर्थः, अत एव च ‘नो पूइत्ताए ह्वमागच्छेज्ज’त्ति न पूतित्वेन
कदाचिदप्यागच्छेयुः—न कदाचिहुर्गन्धितां प्राशुयुरित्यर्थः, ‘तओ णं’त्ति तेभ्यो वालाग्रेभ्यः समये समये एकैकं
वालाग्रमपहृत्य कालो मीयते इति शेषः, ततश्च ‘जावइएण’ मित्यादि, यावता कालेन स पत्यः ‘क्षीणो’
वालाग्रकर्षणात् क्षयशुपागतः आकृष्टधान्यकोष्ठागारवत्, तथा ‘नीरए’त्ति निर्गतरजःकल्पसूक्ष्मवालाग्रे-
ऽपकृष्टधान्यरजःकोष्ठागारवत्, तथा ‘निल्लेवि’त्ति अत्यन्तसंश्लेषात् तन्मयतागतवालाग्रलेपापहारान्निल्लेपः
अपनीतभित्त्यादिगतधान्यलेपकोष्ठागारवद्, एभिस्त्रिभिः प्रकारैर्निष्ठितो-विशुद्ध इत्यर्थः, एकार्थिका वा एते
शब्दाः अत्यन्तविशुद्धिप्रतिपादनपराः, वाचनान्तरदृश्यमानं च अन्यदपि पदमुक्तानुसारेण व्याख्येयम्, एता-
वत्कालस्वरूपं घादरमुद्धारपत्योपमं भवति, एतच्च पल्यान्तर्गतवालाग्राणां सङ्क्षेयत्वात् सङ्क्षेयैः समर्थैस्त-
दपहारसम्भवात् सङ्क्षेयसमयमानं द्रष्टव्यम् । ‘से त’मित्यादि निगमनम् । व्यावहारिकं पत्योपमं निरूप्याथ
सागरोपममाह—‘एएसिं पल्लाण’ गाहा, ‘एतेपाम्’ अनन्तरोक्तपत्योपमानां दशभिः कोटाकोटिभिरेकं व्या-

बह्वारिकं सागरोपमं भवतीति तात्पर्यं, शिष्यः पृच्छति-एतैर्व्यावहारिकपल्योपमसागरोपमैः किं प्रयोजनं ?-
कोऽर्थः साध्यते?, तत्रोत्तरं-नास्ति किञ्चित्प्रयोजनं, निरर्थकस्तर्हि तदुपन्यास इत्याशङ्क्याह-केवलं प्रज्ञापना
प्रज्ञाप्यते-प्ररूपणमात्रं क्रियत इत्यर्थः; ननु निरर्थकस्य प्ररूपणयाऽपि किं कर्तव्यम्?, अतो यत्किञ्चिदेतत्,
नैवम्, अभिप्रायापरिज्ञानाद्, एवं हि मन्यते-बादरे प्ररूपिते सूक्ष्मं सुखावसेयं स्याद् अतो बादरप्ररूपणा सू-
क्ष्मोपयोगित्वान्नैकान्ततो नैरर्थक्यमनुभवति, तर्हि नास्ति किञ्चित्प्रयोजनमित्युक्तमसत्यं प्रामोतीति चेत्, नैवम्,
एतावतः प्रयोजनस्याल्पत्वेनाविवक्षितत्वाद्, एवं बादराद्बादरपल्योपमादावपि वाच्यम् । 'से किं तं सुहुमे'
इत्यादि, गतार्थमेव, 'जाव तत्थ णं एगमेगे चालगे असंखेज्जाइ'मित्यादि पूर्वं बालाग्राणि सहजान्येव गृही-
तानि, अत्र त्वैकैकमसह्येयखण्डीकृतं गृह्यत इति भावः, एवं सत्यैकैकखण्डस्य यन्मानं भवति तन्निरूप-
यितुमाह-'ते णं बालगा दिट्ठीओगाहणाओ' इत्यादि, 'तानि' खण्डीकृतबालाग्राणि प्रत्येकं दृष्ट्यवगाह-
नातः किम्?-असह्येयभागमात्राणि, दृष्टिः-चक्षुर्द्वारोत्पन्नदर्शनरूपा साऽवगाहते-परिच्छेदद्वारेण प्रवर्तते
यत्र वस्तुनि तदेव वस्तु दृष्ट्यवगाहना प्रोच्यते, ततोऽसह्येयभागवर्तीनि प्रत्येकं बालाग्रखण्डानि मन्त-
व्यानि, इदमुक्तं भवति-यत् पुद्गलद्रव्यं विशुद्धचक्षुर्दर्शनी छद्मस्थः पश्यति तदसह्येयभागमात्राण्येकैक-
शस्तानि भवन्ति, द्रव्यतो निरूप्याथ क्षेत्रतस्तन्मानमाह-'सुहुमसे'त्यादि, अयमत्र भावार्थः-सूक्ष्मप-
नकजीवशरीरं यावति क्षेत्रेऽवगाहते ततोऽसह्येयगुणानि प्रत्येकं तानि भवन्ति, बादरपृथिवीकायिकपर्या-

सशरीरतुल्यानीति वृद्धवादः, एषा च चालाग्रखण्डानामसह्येयत्वात् प्रतिसमयसुद्धारे किल सह्येया
वर्षकोट्योऽतिक्रामन्ति, अतः सह्येयवर्षकोटिमानमिदमवसेयं, शेषं तूक्तार्थप्रायं यावत् 'जावहया अह्वा-
इज्जाणं उद्धारसागरोवमाण'मित्यादि, यावन्तोऽर्द्धतृतीयसागरोपमेपु 'उद्धारसमया' चालाग्रोद्धारोपलक्षिताः
समया उद्धारसमयाः एतावन्तो द्विगुणद्विगुणविष्कम्भा द्वीपसमुद्रा यथोक्तोद्धारेण प्रज्ञसाः, असह्येया
इत्यर्थः । उक्तसुद्धारपत्योपमम्, अथाद्वापत्योपमं निरूपयितुमाह—

से किं तं अद्धा०?, २ दुविहे पणत्ते, तंजहा-सुहुमे अ वावहारिए अ, तत्थ णं जे से
सुहुमे से ठप्पे, तत्थ णं जे से वाव० से जहा० पळे० जोअणं आया० जोअणं उ० तं
तियुणं सवि० परि०, से णं पळे एगाहिअवेआहिअतेआहिअ जाव भरिए वालग्गकोडीणं,
ते णं वालग्गा णो अग्गी डहेज्जा जाव णो पलिविद्धंसिज्जा नो पूइत्ताए हवमागच्छेज्जा,
तओ णं वाससए २ एग्मेगं वालग्गं अवहाय जावइएणं कालेणं से पळे खीणे नी-
रए निळेवे निट्टिए भवइ, से तं वावहारिए अद्वापलिओवमे । एएसिं पल्लणं कोडा-
कोडी भविज्ज दसयुणिया । तं ववहारिअस्स अद्वासा० एगस्स भवे परिमाणं ॥१०९॥ एएहिं

ववहारिषिंहि अद्धा० प० सागरो० किंप०?, एषिंहि व० अद्धाप० साग० नत्थि किंचिप्प-
ओअणं, केवलं पणव०, से तं ववहारिए अद्धाप० । से किं तं सुहुमे अद्धाप०?, २ पळे
सिआ जोअणं आया० जोअणं उड्डं० तं तिगुणं सविसे० परि०, से णं पळे एगाहिअ-
वेआ० तेआ० जाव भरिए वालगकोडीणं, तत्थ णं एगमेगे वालगे असंखेज्जाइं खं-
डाइं कज्जइ, ते णं वालगा दिट्ठीओगाहणाओ असंखेज्जइभागमेत्ता सुहुमस्स पण-
ग० सरीरोगाहणाओ असंखेज्जगुणा, ते णं वालगा णो अग्गी० जाव नो पलिविद्धं-
सिज्जा नो पूइत्ताएहवमा०, तओ णं वाससए २ एगमेगं वालगं अवहाय जावइएणं
कालेणं से प० खी० नी० निल्लेवे णिट्ठिए भवइ, से तं सुहुमे अद्धा० । एएसिं पल्लणं
कोडाकोडि भवेज्ज दसगुणिया । तं सुहुमस्स अद्धासा० एगस्स भवे परिमाणं ॥११०॥
एषिंहि सुहुमेहिं अद्धाप० सागरोवमेहिं किंपओअणं?, एषिंहि सुहुमेहिं अद्धाप० साग०
नेरइअतिरिक्खजोणिअमणुस्सदेवाणं आउअं मविज्जइ (सू० १३८)

इदमप्युद्धारपल्योपमवत्सर्व भावनीयं, नवरसुद्धारकालस्येह वर्षशतमानत्वाद्भावहारिकपल्योपमे सह्येया वर्षकोट्योज्वसेयाः, सूक्ष्मपल्योपमे त्वसह्येया इति ॥ १३८ ॥

णेरइयाणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पं ?, गो० ! जहद्वेणं दस चाससहस्सांइ उक्को-
सेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं, रयणप्पहापुढविणेरइयाणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पं० ?,
गो० ! जहद्वेणं दस वा० उक्कोसेणं एगं सागरोवमं, अपजत्तगरयणप्पहापुढविणेरइ-
याणं भंते ! केवइयं० पं ?, गो० ! जहद्वेणवि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणवि अंतोमुहुत्तं,
पजत्तगरयणप्प० नेरइयाणं भंते ! केवइ० पं ?, गो० ! जहद्वेणं दसवा० अंतोमुहुत्तू-
णाइं उक्कोसेणं एगं सागरोवमं अंतोमुहुत्तोणं, सक्करप्पहापुढविनेरइआणं भंते !
केवइ० पं० ? , गो० ! जहद्वेणं एगं सागरोवमं उक्कोसेणं तिण्णि सागरोवमाइं, एवं
सेसपुढवीसु पुच्छा भाणियधा, वालुअप्पहापुढविनेरइयाणं जह० तिण्णि सागरोव-
माइं उक्को० सत्त सागरोवमाइं, पंक्कप्पहापु० जह० सत्त० उक्को० दस सा०, धूमप्पहा-

पु० जह० दस सा० उक्को० सत्तरस सागरोवमाइं, तमप्पहापु० जह० सत्तरस० उक्को-
सेणं वावीस०, तमतमापुढविनेरइयाणं भंते ! के० ?, गो० ! जह० वावीसं सा० उक्को-
सेणं तेचीसं सागरोवमाइं ।

यदि नारकादीनामायुर्व्येतेर्मीयन्ते तर्हि नारकाणां भदन्त ! कियन्तं कालं स्थितिः प्रज्ञसा?, स्त्रीयते नारका-
दिभवेष्वनपेति स्थितिः—आयुःकर्मानुभवपरिणतिः, इह यद्यपि कर्मपुद्गलानां बन्धकालादारभ्य निर्जरणकालं
यावत्सामान्येनावस्थितिःकर्मशास्त्रेषु स्थितिः प्रतीता (ग्रन्थाग्रं ४०००) तथाऽप्यायुःकर्मपुद्गलानुभवनमेव जीवितं
रुदं, शास्त्रकारस्यापि च दशवर्षसहस्रादिकां स्थितिं प्रतिपादयतस्तद्देवाभिधातुमभिप्रेतम्, अन्यथा बद्धेना-
युषा प्राग्भवे यावन्तं कालमवतिष्ठते जन्तुस्तेन समधिकैव दशवर्षसहस्रादिका स्थितिरुक्ता स्यात्, न चैवं,
तस्माद्धारकादिभवप्राप्तानां प्रथमसमयादारभ्यायुपोऽनुभवकाल एवावस्थितिः, सा च नारकाणामौघिकपदे
जघन्यतो दश वर्षसहस्राणि, उत्कृष्टतस्तु त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाणि, रत्नप्रभायां जघन्या तथैव उत्कृष्टा तु
सागरोपमम्, अपर्यासपदे जघन्यत उत्कृष्टतश्चान्तर्मुहूर्तमेव, ततः परमवश्यमेपां पर्यासत्वसम्भवाद्, पर्यासपदे
चापर्यासकालेन हीना औधिक्येव स्थितिर्द्रष्टव्या, एवमन्यास्वपि पृथिवीषु वाच्यं, नवरमुत्कृष्टा स्थितिः सर्वासु

इत्थमवसेया—“सागरमेगं तिय सत्त दस य सत्तरस तह य थावीसा । तेत्तीसं जाव ठिई सत्तसुवि कमेण पुढ-
वीसु ॥ १ ॥” त्ति, जघन्या तु—‘जा पढमाए जेडा सा बीयाए कणिट्टिया भणिया’ इत्यादिक्रमाद्भावनीया,
अपर्यासकालस्तु सर्वत्रान्तर्मुहूर्तमेव, अपर्यासकाले चौधिकस्थितेर्विशोधिते सर्वत्र शेषा पर्यासस्थितिः, अप-
र्यासाश्च नारका देवा असङ्ख्येयवर्षायुष्कतिर्यञ्जनुष्याश्च करणत एव द्रष्टव्याः, लब्धितस्तु पर्यासा एव,
शेषास्तु लब्ध्या पर्यासा अपर्यासाश्च सम्भवन्ति । तदेवं पूर्वोभिहितं चतुर्विंशतिदण्डक्रमनुसृत्य नारकाणा-
मायुःस्थितिर्निरूपिता, अथासुरकुमाराणां निरूपयितुमाह—

असुरकुमाराणं भंते ! केवइअं कालं ठिई पं० ?, गो० ! जहन्नेणं दस वाससहस्साइं
उक्को० सातिरेगं सागरोवमं, असुरकुमारदेवीणं भंते ! केवइ० पं० ?, गो० ! जहन्नेणं
दस० वा० उक्को० अद्धपंचमाइं पलिओवमाइं, नागकुमाराणं भंते ! केव० पं० ?, गो० !
जह० दस वास० उक्कोसेणं देसूणाइं दुण्णिण पलिओवमाइं, नागकुमारीणं भंते !

१ सागरोपममेक त्रीणि सत्त दश च सप्तदश तथैव द्वाविंशति । त्रयस्त्रिंशत् यावत् स्थिति सप्तसप्तपि क्रमेण पृथ्वीपु ॥ १ ॥ २ या प्रथमायां ज्येष्ठा सा
द्वितीयायां कणिष्ठा मणित्ठा

केव० पं० ?, गो० ! ज० दस० वास० उक्को० देसूणं पलिओवमं, एवं जहा णाग० दे-
वाणं देवीण य तथा जाव थणियकुमाराणं देवाणं देवीण य भाणियवं । पुढवीकाइ-
याणं भंते ! के० ?, गो० ! जह० अंतोमु० उक्को० बावीसं वाससहस्साइं, सुहु-
मपुढवीकाइयाणं ओहियाणं अपज्जत्तयाणं पज्जत्तयाण य तिण्णिणिवि पुच्छा, गो० !
जह० अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणवि अंतोमुहुत्तं, वादरपुढविकाइयाणं पुच्छा, गो० ! जह०
अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं वावीसं वाससहस्साइं, अपज्जत्तगवादरपु० पुच्छा, गो० ! जह-
ण्णेणवि अं० उक्कोसेणवि अं०, पज्जत्तगवादरपु० पुच्छा, गो० ! जह० अंतोमुहुत्तं
उक्को० वावीसं वा० अंतोमुहुत्तूणाइं, एवं सेसकाइयाणंपि पुच्छात्रयणं भाणियवं,
आउकाइयाणं जह० अंतो० उक्कोसे० सत्त वा०, सुहुमआउकाइ० ओहिआणं अपज्ज-
त्तगाणं पज्जत्तगाणं तिण्हवि जहण्णेणवि अंतो० उक्कोसेणवि अं०, वादरआउका०
जहा ओहिआणं, अपज्जत्तगवादरआ० जहद्रेणवि अंतो० उक्कोसेणवि अं०, पज्जत्तग-

वादरआ० जह० अंतोमुहुत्तं उक्को० सत्त वाससह० अंतोमुहुत्तूणाइं । तेउकाइआणं जह०
 अं० उक्को० तिण्णिण राइंदिआइं, सुहुमते० ओहिआणं अपज्जत्तगाणं पज्जत्तगाणं
 तिण्हवि जहण्णेणवि अंतो० उक्कोसेणवि अं०, वादरतेउकाइयाणं ज० अन्तो०
 उक्कोसेणं तिण्ण राइ०, अपजत्तवा० ते० जहन्नेणवि अन्तो उक्को० अन्तो०, पज्जत्तग-
 वाद० जह० अंतोमु० उक्को० तिण्णिण रा० अंतोमु० । वाउका० जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं
 उक्को० तिण्णिण वाससहस्साइं, सुहुमवाउ० ओहिआणं अपज्जत्तगाणं पज्जत्त-
 गाण य तिण्हवि जहण्णेणवि अंतो० उक्कोसे० अं०, वादरवा० ज० अन्तो० उक्को०
 तिण्णिण वा० सह०, अपज्जत्तगवादरवाउकाइ० जह० अं० उक्कोसेणवि अं०, पज्जत्तग-
 वादरवाउ० जह० अंतोमुहुत्तं उक्को० तिण्णिण वा० अंतोमु० । वणस्सइकाइआणं जहन्नेणं
 अं० उक्को० दस वाससहस्साइं, सुहुमवणस्सइका० ओहिआणं अपज्जत्तगाणं पज्जत्त-
 गाण य तिण्हवि जहण्णेणवि अंतोमु० उक्कोसे० अं०, वादरवणस्सइकाइआणं जह०

अंतो० उक्को० दस वा०, अपजत्तगवा० जह० अं० उक्कोसे० अंतो०, पज्जत्तगवाद्दरवण०
जहन्नेणं अं० उक्कोसेणं दस वास० सह० अंतोमुहुचूणाइं । वेइदिआणं भंते ! केव० पं० ?,
गो० ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्को० वारस संवच्छराणि, अपजत्तगवेइंदिआणं पुच्छा,
गो० ! जहन्नेणवि अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणवि अं०, पज्जत्तगवेइं० जह० अं० उक्को० वार-
स सं० अंतोमुहुचूणाइं । तेइंदिआणं पुच्छा, गो० ! जह० अं० उक्को० एगुणपण्णासं
राइंदिआणं, अपजत्तगतेइंदिआणं पुच्छा, गो० ! जहण्णेणवि अंतो० उक्कोसे० अं०,
पज्जत्तगतेइं० पुच्छा, गो० ! जह० अंतोमुहुत्तं उक्को० एगुणपण्णासं राइंदिआइं अंतो-
मुहुचूणाइं । चउरिंदिआणं भंते ! केवइं० पं० ? , गो० ! जह० अंतो० उक्को० छम्मासा,
अपजत्तगचउरिंदिआणं पुच्छा, गो० ! जहन्नेणवि अंतो० उक्कोसेणवि अंतो०, पज्जत्त-
गचउरिंदिआणं पुच्छा, गो० ! जहन्नेणं अं० उक्को० छम्मासा अंतो० । पंचिंदियति-
रिक्खजोणिआणं भंते ! केवइं० पं० ? , गो० ! जह० अंतोमुहुत्तं उक्को० तिण्णि पलि-

ओवमाइं, जलयरपंचिदियतिरिक्खजोगिआणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पं० ? , गो० !
जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुवकोडी, संमुच्छिमजलयरपंचिदियपुच्छा, गो० ! ज-
हन्नेणं अंतो० उक्को० पुवकोडी, अपजत्तयसंमुच्छिमजलयरपंचिदियपुच्छा, गो० !
जहन्नेणवि अंतो० उक्कोसेणवि अंतो०, पजत्तयसंमुच्छिमजलयरपंचिदियपुच्छा, गो० !
जह० अंतो० उक्को० पुवकोडी अंतोमुहुत्तूणा, गवभनक्कंतियजलयरपंचिदियपुच्छा,
गो० ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुवकोडी, अपजत्तगवभनक्कंतियजलयरपंचि-
दियपुच्छा, गो० ! जहन्नेणवि अंतो० उक्कोसेणवि अंतो०, पजत्तगवभनक्कंतियजलय-
रपंचिदियपुच्छा, गो० ! जहन्नेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुवकोडी अंतोमुहुत्तूणा, चउ-
प्पयथलयरपंचिदियपुच्छा, गो० ! जह० अंतो० उक्को० तिणिण पलिओवमाइं, संमु-
च्छिमचउप्पयथलयरपंचिदिय जाव गो० ! जह० अंतो० उक्को० चउरासीइं वाससह-
स्साइं, अपजत्तयसंमुच्छिमचउप्पयथलयरपंचिदियजाव गो० ! जहन्नेणवि अंतो०

उक्कोसेणवि अंतो०, पज्जत्तयसंसुच्छिमचउप्पयथलयरपंचिंदियजाव गो० ! जह० अंतो०
उक्को० चउरासीइं वाससहस्साइं अंतोमुहुत्तूणाइं, गवभवक्कंतियचउप्पयथलयरपंचिं-
दिय जाव गो० ! जह० अंतो० उक्को० तिण्णि पलिओवमाइं, अपज्जत्तगगवभवक्कंति-
यचउप्पयथलयरपंचिंदियजाव गो० ! जहण्णेणवि अंतो० उक्कोसेणवि अंतो०, पज्ज-
त्तगगवभवक्कंतियचउप्पयथलयरपंचिंदियजाव गो० ! जह० अंतो० उक्को० तिण्णि प-
लिओवमाइं अंतोमुहुत्तूणाइं, उरपरिसप्पयथलयरपंचिंदियपुच्छा, गो० ! जह० अंतो०
उक्को० पुव्वकोडी, संमुच्छिमउरपरिसप्पयथलयरपंचिंदियपुच्छा, गो० ! जह० अंतो०
उक्को० तेवन्नं वाससहस्साइं, अपज्जत्तयसंसुच्छिमउरपरिसप्पयथलयरपंचिंदिय जाव
गो० ! जहण्णेणवि अं०. उक्कोसेणवि अंतो० पज्जत्तयसंसुच्छिमउरपरिसप्पयथलयरपं-
चिंदियजाव गो० ! जह० अंतो० उक्को० तेवणं वाससहस्साइं अंतोमुहुत्तूणाइं, ग-
वभवक्कंतियउरपरिसप्पयथलयरपंचिंदियजाव गो० जह० अंतो० उक्को० पुव्वकोडी, अपज्ज-

त्रगगम्भक्कंतियउरपरिसप्पथलयरंपंचिंदियजाव गो० ! जहन्नेणवि अंतो० उक्कोसेणवि
 अंतो०, पज्जत्तयगम्भक्कंतियउरपरिसप्पथलयरंपंचिंदियजाव गो० ! जह० अंतो०
 उक्को० पुव्वकोडी अंतोमुहुत्तूणा, मुअपरिसप्पथलयरंपंचिंदियजाव गो० ! जह-
 णेण अंतो० उक्कोसेणं पुव्वकोडी, संमुच्छिममुयपरिसप्पथल० गो० ! जह० अं०
 उक्को० बायालीसं वाससहस्साइं, अपज्जत्तयसंमुच्छिममुअपरिसप्पथलयरंपंचिंदिय
 जाव गो० ! जह० अंतो० उक्को० अंतो०, पज्जत्तगसंमुच्छिममुअपरिसप्पथलयरंपंचिं-
 दिय जाव गो० ! जह० अंतो० उक्को० वायालीसं वाससहस्साइं अंतो०, गम्भक्कंति-
 यमुअपरिसप्पथलयरंपंचिंदिय जाव गो० ! जह० अंतो० उक्को० पुव्वकोडी, अपज्जत्त-
 यगम्भक्कंतियमुअपरिसप्पथलयरंपंचिंदियजाव गो० ! जहन्नेणवि अंतो० उक्कोसेणवि
 अंतो०, पज्जत्तयगम्भक्कंतियमुअपरिसप्पथलयरंपंचिंदिय जाव गो० ! जह० अंतो०
 उक्को० पुव्वकोडी अंतोमुहुत्तूणा, खहयरंपंचिंदिय जाव गो० ! जह० अंतो० उक्को०

पलिओवमस्स असंखेज्जइभागो, संमुच्छिमखहयरपंचिदिय जाव गो० ! जह० अंतो०
उक्को० वावत्तरिं वाससहस्साइं, अपजत्तगसंमुच्छिमखहयरपंचिदियपुच्छा, गो० !
जह० अंतो० उक्को० अंतो०, पजत्तगसंमुच्छिमखहयरपंचिदियजाव गो० ! जहन्नेणं
अंतो० उक्को० वावत्तरिं वाससहस्साइं अंतोमुहुत्तूणाइं, गब्भवक्कंतियखहयर० जाव
गो० ! जह० अंतो० उक्को० पलिओवमस्स असंखेज्जइभागो, अपजत्तगगब्भवक्कंति-
यखहयर० जावगो० ! जहण्णेणवि अंतो० उक्को० अंतो०, पजत्तगखहय० पंचिदियति-
रिक्खजोणिआणं भंते ! केवइयं कालं ठिई पणत्ता, गो० ! जह० अंतो० उक्को० प-
लिओवमस्स असंखिज्जइभागो अंतोमुहुत्तूणो । एत्थ एएसि णं संगहणिगाहाओ
भवंति, तंजहा-संमुच्छिमपुवकोडी चउरासीइं भवे सहस्साइं । तेवणणा वा-
याला वावत्तरिमेव पक्खीणं ॥११॥ गब्भंमि पुवकोडी तिणिण य पलिओवमाइं पर-
माऊ । उरगभुअपुवकोडी पलिओवमासंखभागो अ ॥११॥ मणुस्साणं भंते ! केव-

इयं० पणत्ता, गो० ! जह० अंतो० उक्को० तिपिण पलिओवमाइं, संमुच्चिममणु-
स्साणं जाव गो० ! जहणणेणवि अंतो० उक्कोसे० अंतो०, गव्भवक्कंतियमणुस्साणं
जाव गो० ! जह० अंतो० उक्को० तिपिण पलिओवमाइं, अपज्जत्तगगव्भ० मणुस्साणं
भंते ! केवइ० पणत्ता ?, गो० ! जह० अंतो० उक्को० अंतो०, पज्जत्तगगव्भ० मणु-
स्साणं भंते ! केवइ०, गो० ! जह० अंतो० उक्को० तिपिण पलि० अंतोमुहुत्तूणाइं ।
वाणसंतराणं देवाणं केवइ० पणत्ता ?, गो० ! जह० दस वाससहस्साइं उक्को० पलि-
ओवमं, वाणसंतरीणं देवीणं भंते ! केव० पणत्ता ?, गो० ! जह० दस वाससहस्साइं
उक्को० अद्धपलिओवमं । जोइसियाणं भंते ! देवाणं केवइ० ?, गो० ! जह० सातिरेगं
अट्टभागपलिओवमं उक्को० पलिओवमं वाससयसहस्समव्भहियं, जोइसियदेवीणं
भंते ! केवइ० ?, गो० ! जहत्तेणं अट्टभागपलिओवमं उक्कोसेणं अद्धपलिओवमं पण्णा-
साए वाससहस्सेहिं अट्टभहिअं, चंदविमाणणं भंते ! देवाणं केव० ?, गो० ! जह०

चउभागपलिओवमं उक्को० पलिओवमं वाससयसहस्समब्भहिअं, चंदविमाणणं भंते ! देवीणं गो० ! जह० चउभागपलिओवमं उक्को० अद्धपलिओवमं पणणासाए वाससहस्सेहिं अब्भहिअं, सूरविमाणणं भंते ! देवाणं, गो० ! जह० चउभागपलिओवमं उक्को० पलिओवमं वाससहस्समब्भहिअं, सूरविमाणणं देवीणं, गो० ! जह० चउभागपलिओवमं उक्को० अद्धपलिओवमं पंचहिं वाससएहिं अब्भहिअं, गहविमाणणं देवाणं गो० ! जह० चउभागपलिओवमं उक्को० पलिओवमं, गहविमाणणं भंते ! देवीणं, गो ! जह० चउभागपलिओवमं उक्को० अद्धपलिओवमं, णक्खत्तविमाणणं भंते ! देवाणं, गो० ! जह० चउभागपलिओवमं उक्को० अद्धपलिओवमं, णक्खत्तविमाणणं भंते ! देवीणं गो० ! जह० चउभागपलिओवमं उक्को० सात्तिरेगं चउभागपलिओवमं, ताराविमाणणं भंते ! गो० ! जह० साइरेगं अट्टुभागपलिओवमं उक्को० चउभागपलिओवमं, ताराविमाणणं देवीणं भंते ! केवइअं० पणणात्ता ?, गो० !

जह० अट्टभागपलिओवमं उक्को० साइरेगं अट्टभागपलिओवमं । वेमाणिआणं भंते !
 देवाणं केव० पणत्ता ?, गो० ! जह० पलिओवमं उक्को० तेत्तीसं सागरोवमाइं, वेमा-
 णिआणं भंते ! देवीणं केवइ० पणत्ता ?, गो० ! जह० पलिओवमं उक्को० पणपणं
 पलिओवमाइं, सोहम्मं पणं भंते ! कप्पे देवाणं, गो० ! जह० पलिओवमं उक्को०
 दो सागरोवमाइं, सोहम्मं पणं भंते ! कप्पे परिग्गहिआदेवीणं, गो० ! जह० पलिओ-
 वमं उक्को० सत्त पलिओवमाइं, सोहम्मं पणं अपरिग्गहिआदेवीणं ! के० ?, गो० !
 जह० पलिओवमं उक्को० पणत्तासं पलिओवमं, ईसाणे णं भंते ! कप्पे देवाणं, गो०
 जह० साइरेगं पलिओवमं उक्को० साइरेगाइं दो सागरोवमाइं, ईसाणे णं भंते !
 कप्पे परिग्गहिआदेवीणं, गो० ! जह० साइरेगं पलिओवमं उक्को० नव पलिओवमाइं,
 अपरिग्गहिआदेवीणं भंते ! के० ?, गो० ! जह० साइ० पलिओवमं उक्को० पणपणं
 पलिओवमाइं, सणकुमारं पणं भंते ! कप्पे देवाणं, गो० ! जह० दो सागरोवमाइं उ-

क्षीसेणं सत्त सागरोवमाइं, माहिदे णं भंते ! कप्पे देवाणं, गो० ! जह० साइरेगाइं
दो सागरोवमाइं, उक्को० साइरेगाइं सत्त सागरोवमाइं, वंभलोए णं भंते ! कप्पे दे-
वाणं, गो० ! जह० सत्त सागरोवमाइं उक्को० दस सागरोवमाइं, कप्पे कप्पे के-
वइ० पं० ? , गो० ! एवं भाणियधं-लंतए जह० दस सागरोवमाइं उक्को० चउइस
सागरोवमाइं, महासुके जह० चउइस सागरोवमाइं उक्को० सत्तरस सागरोवमाइं,
सहस्तारे जह० सत्तरस सागरोवमाइं उक्को० अट्टारस सागरोवमाइं, आणए जह०
अट्टारससागरोवमाइं उक्को० एगूणवीसं सागरोवमाइं, पाणए जह० एगूणवीसं साग०
उक्को० वीसं सागरोवमाइं, आरणे जह० वीसं सागरोवमाइं उक्को० एक्खवीसं सागरो-
वमाइं, अचुए जह० एक्खवीसं सागरोवमाइं उक्को० वावीसं सागरोवमाइं, हेट्टिमहेट्टि-
मगेविज्जविमाणेसु णं भंते ! देवाणं केवइ० पं० ? , गो० ! जह० वावीसं सागरोवमाइं
उक्को० तेवीसं सागरोवमाइं, हेट्टिममज्झिमगेवेज्जविमाणेसु णं भंते ! देवाणं केव० ? ,

गो० ! जह० तेवीसं सागरोवमाइं उक्को० चउवीसं सागरोवमाइं, हेट्टिमउवरिमगेवे-
ज्जविमाणेसु णं भंते ! देवाणं, गो० ! जह० चउवीसं साग० उक्को० पंचवीसं साग०,
मज्झिमहेट्टिमगेवेज्जविमाणेसु केव० जह० पणवीसं सागरोवमाइं उक्को० छवीसं
सागरोवमाइं, मज्झिममज्झिमगेवेज्जविमाणेसु णं भंते ! गो० ! जह० छवीसं सागरोव-
माइं उक्को० सत्तावीसं सागरोवमाइं, मज्झिमउवरिमगेवे०, गो० ! जह० सत्तावीसं
सा० उक्को० अट्टावीसं०, उवरिमहेट्टिमगेवि० देवाणं, गो० ! जह० अट्टावीसं सा०
उक्को० एगूणतीसं सागरोवमाइं, उवरिममज्झिमगेविज्जविमाणेसु णं भंते ! देवाणं,
गो० ! जह० एगूणतीसं सागरोवमाइं उक्को० तीसं सागरोवमाइं, उवरिमउवरिमगेवे-
ज्जविमाणेसु णं भंते ! देवाणं, गो० ! जह० तीसं सागरोवमाइं उक्को० एकतीसं साग-
रोवमाइं, विजयवेजयंतअपराजितविमाणेसु णं भंते ! देवाणं केवइ० पणत्ता ?,
गो० ! जहण्णेणं एकतीसं सागरोवमाइं उक्को० तेत्तीसं सागरोवमाइं, सवट्टसिद्धे णं

भंते ! महाविमाणे देवाणं केवइ० पणत्ता ? , गो० ! अजहणमणुक्कोसेणं तेत्तीसं सागरोवमाइं । से तं सुहुमे अद्धापलिओवमे (सू० १३९)
 छत्रसिद्धमेव घावन्मनुष्यसूत्रं, नवरं पृथिव्यादीनामपर्यासानां जघन्यत उत्कृष्टतश्चान्तमुहूर्तमेव स्थितिः, ततः परमवश्यं पर्यासत्वसम्भवात् मरणाद्वेति भावनीयम् । व्यन्तरादिसूत्राण्यपि त्रैमानिकसूत्रपर्यन्तानि पाठ-
 सिद्धान्येय, नवरमेतेषां पर्यासानां जघन्यत उत्कृष्टतश्चान्तमुहूर्तमेव स्थितिः, ततः परमवश्यं पर्यासत्वसंभवादेव
 भावनीयं, त्रैवेयकसूत्रे चाथस्तनास्त्रयोऽथस्तनत्रैवेयकशब्देनोच्यन्ते, मध्यमास्तु त्रयो मध्यमत्रैवेयकशब्देन, उप-
 रितनास्तु त्रय उपरितनत्रैवेयकशब्देन, पुनरप्यथस्तनेषु त्रिषु प्रस्तंषु मध्येऽथस्तनः प्रस्तदोऽथस्तनाथस्तनत्रैवे-
 यकशब्देन व्यपदिश्यते, मध्यमस्त्वथस्तनमध्यमशब्देन, उपरितनस्त्वथस्तनोपरिमशब्देन, एवं मध्यमेष्वपि त्रिषु
 प्रस्तंषु मध्येऽथस्तनप्रस्तदो मध्यमाथस्तनत्रैवेयकशब्देनाभिधीयते मध्यमस्तु मध्यममध्यमशब्देन उपरितनस्तु
 मध्यमोपरितनशब्देन, एवमुपरितनेष्वपि त्रिषु प्रस्तंषु क्रमेणोपरिमाथस्तनोपरिममध्यमउपरिमोपरिमशब्द-
 वाच्यता भावनीयेति ॥ १३९ ॥

से किं तं खेत्तपलिओवमे ? , २ दुविहे पणत्ते, तंजहा-सुहुमे अ वावहारिए अ, तत्थ
 णं जे से सुहुमे सें ठप्पे, तत्थ णं जे से ववहारिए से जहानामए पल्ले सिआ जोअणं

आयामविवर्धनेनं जोअणं उवेहेणं तं तियुणं संवित्सेसं परिकखेवेणं, से णं पळे ए-
गाहिअवेआहिअतेआहिअ जाव भरिए वालग्गकोडीणं, ते णं वालग्गा णो अग्गी ड-
हेज्जा जाव णो पूइत्ताए हवमागच्छेज्जा, जे णं तस्स पळस्स आगासपएसा तेहिं
वालग्गेहिं अफुन्ना तओ णं समए २ एगमेणं आगासपएसं अवहाय जावइएणं का-
लेणं से पळे खीणे जाव निट्टिए भवइ से तं ववहारिए खेत्तपलिओवमे । एएसिं प-
ल्ल्हाणं कोडाकोडी भवेज्ज दसयुणिया । तं ववहारिअस्स खेत्तसागरोवमस्स एगस्स भवे
परीमाणं ॥११३॥ एएहिं ववहारिएहिं खेत्तपलिओवमसागरोवमेहिं किं पओअणं ?, एएहिं
व० नत्थि किंचिप्पओअणं, केवलं पणवणा पणवज्जइ, से तं वव० । से किं तं सुहुमे
खेत्तपलिओवमे ?, २ से जहाणामए पळे सिआ जोअणं आयाम० जाव परिकखेवेणं,
से णं पळे एगाहिअवेआहिअतेआहिअ जाव भरिए वालग्गकोडीणं तत्थ णं एगमेणे
वालग्गे असंखिज्जाइं खंडाइं कज्जइ, ते णं वालग्गा दिट्ठिओगाहणाओ असंखेज्जइभा-

गमेत्ता सुहुमस्स पणगजीवस्स सरीरोगाहणाओ असंखेज्जगुणा, ते णं वालग्गा णो अग्गी डहेज्जा जाव णो पूहत्ताए हवमागच्छेज्जा, जे णं तस्स पछस्स आगासपएसा तेहिं वालग्गेहिं अफुन्ना वा अणाफुण्णा वा तओ णं समए २ एगमेगं आगासपएसं अव-
हाय जावइएणं कालेणं से पछे खीणे जाव णिट्टिए भवइ, से तं सुहुमे खेत्तयलिओ-
यमे । तत्थ णं चोअए पणवगं एवं वयासी-अत्थि णं तस्स पछस्स आगासपएसा
जे णं तेहिं वालग्गेहिं अणाफुण्णा ?, हंता अत्थि, जहा को दिट्ठतो ?, से जहाणामए
कोट्टए, सिआ कोहंडाणं भरिए तत्थ णं माडलिंगा पक्खित्ता तेवि माया, तत्थ णं चिच्छा
पक्खित्ता तेवि माया, तत्थ णं आमलगा पक्खित्ता तेवि माया, तत्थ णं वयरा पं
तेऽवि माया, तत्थ णं चणंगा पक्खित्ता तेऽवि माया, तत्थ णं मुग्गा पक्खि०, तत्थ
णं सरिसवा पं, तत्थ णं गंगावालुआ पक्खित्ता सावि माया, एवमेव एएणं दिट्ठे-
णं अत्थि णं तस्स पछस्स आगासपएसा जे णं तेहिं वालग्गेहिं अणाफुण्णा । एएसिं

पष्ठाणं कोडाकोडी भवेज्ज दसगुणिया । तं सुहुमस्स खेत्तसागरोवमस्स एगस्स भवे
 परीमाणं ॥११४॥ एएहिं सुहुमेहिं खेत्तप० सागरोवमेहिं किं पओअणं?; एएहिं सुहुमपलि०
 साग० दिट्ठिवाए दवा मविज्जंति (सू० १४०)

उक्तं सप्रयोजनमद्धापत्योपमं, क्षेत्रपत्योपममप्युक्तानुसारत एव भावनीयं, नवरं व्यावहारिकपत्योपमे
 'जे णं तस्स पल्लस्से'त्यादि, तस्य पत्यस्यान्तर्गता नभःप्रदेशास्तैर्वालाग्रैरे 'अप्फुण्ण'त्ति आस्पृष्टा-व्यासा
 आक्रान्ता इतियावत्, तेषां सूक्ष्मत्वात् प्रतिसमयमैकैकापहारे असह्येया उत्सर्पिण्यवसर्पिण्यो-
 ऽतिक्रामन्त्यतोऽसह्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीमानं प्रस्तुतपत्योपमं ज्ञातव्यं, सूक्ष्मक्षेत्रपत्योपमे तु सूक्ष्मैर्वा-
 लाग्रैः स्पृष्टा अस्पृष्टाश्च नभःप्रदेशा गृह्यन्ते, अतस्तद्व्यावहारिकादसह्येयगुणकालमानं द्रष्टव्यम् । आह-
 यदि स्पृष्टा अस्पृष्टाश्च नभःप्रदेशा गृह्यन्ते तर्हि चालाग्रैः किं प्रयोजनं?, यथोक्तपत्यान्तर्गतनभःप्रदेशा-
 पहारमात्रतः सामान्येनैव वक्तुमुचितं स्यात्, सत्यं, किन्तु प्रस्तुतपत्योपमेन दृष्टिवादे द्रव्याणि मीयन्ते,
 तानि च कानिचिद् यथोक्तचालाग्रस्पृष्टैरेव नभःप्रदेशैर्मीयन्ते कानिचिदस्पृष्टैरित्यतो दृष्टिवादीक्तद्रव्यमा-
 नोपयोगित्वाद्दालाग्रप्ररूपणाऽत्र प्रयोजनवतीति । 'तत्थ णं चोयए पणवग'मित्यादि, तत्र नभःप्रदेशानां
 स्पृष्टास्पृष्टत्वप्ररूपणे सति जातसन्देहः प्रेरकः प्रज्ञापकम्-आचार्यमेवमवादीत्-भवन्त ! किमस्येतद् यद्भुत

तस्य पत्यस्यान्तर्गतास्ते केचिद्रूप्याकाशप्रदेशा विद्यन्ते ये तैर्वालाश्रैरस्पृष्टाः?, पूर्वोक्तप्रकारेण चालाग्राणां तत्र निविडतयाऽवस्थापनाच्छिद्रस्य कचिद्रूप्यसम्भवाद् दुरूपपादमिदं यत्तत्रास्पृष्टा नभःप्रदेशाः सन्तीति प्रच्छकाभिप्रायः, तत्रोत्तरं-हन्तास्येतत्, नात्र सन्देहः कर्तव्यः, इदं च दृष्टान्तमन्तरेण चाध्यात्रतः प्रतिप-
चुमशक्तः पुनर्विनियः पृच्छति-यथा कोऽत्र दृष्टान्तः?, प्रज्ञापक आह-‘से जहानामए’ इत्यादि, अयमत्र भावार्थः-ऋग्माण्डानां-पुंस्फलानां भृते कोष्ठके स्थूलदृष्टीनां तावद् भृतोऽयमिति प्रतीतिर्भवति, अथ कृ-
ष्माण्डानां चादरत्वात् परस्परं तानि छिद्राणि संभाव्यन्ते येष्वग्राणि मातुलिङ्गानि-त्रीजपूरकाणि मान्ति, तत्प्रक्षेपे च पुनर्भृतोऽयमिति प्रतीतावपि मातुलिङ्गच्छिद्रेषु वित्त्यानि प्रक्षिसानि, तान्यपि मान्तीत्येवं तावद्
ऽस्पृष्टनभःप्रदेशान्न संभावयन्ति तथापि चालाग्राणां साऽपि माता, एवमर्चागृह्ययो यद्यपि यथोक्तपत्ये शुपिराभावतो-
ख्याता अस्पृष्टा नभःप्रदेशाः, दृश्यते च निविडतया सम्भाव्यमानेऽपि स्तम्भादौ आस्फालितायःकीलकानां
बहूनां तदन्तः प्रवेशः, न चासौ शुपिरमन्तरेण संभवति, एवमिहापि भावनीयम् ॥ १४० ॥

कइविहा णं भंते! दवा पणत्ता?, गो०! दुविहा पणत्ता, तंजहा-जीवदवा य
अजीवदवा य । अजीवदवा णं भंते! कइविहा पणत्ता?, गो०! दुविहा प०, तं-

जहा-रूवीअजीवदवा य अरूवीअजीवदवा णं भंते !
 कइविहा पणत्ता?, गो० ! दसविहा पणत्ता, तंजहा-धम्मत्थिकाए धम्मत्थिका-
 यस्स देसा धम्मत्थिकायस्स पएसा अधम्मत्थिकायस्स देसा अधम्म-
 त्थिकायस्स पएसा आगासत्थिकाए आगासत्थिकायस्स देसा आगास० पएसा, अट्ठा-
 समए । रूवीअजीवदवा णं भंते ! कइविहा पं०?, गो० ! चउविहा पणत्ता, तंजहा
 -खंधा खंधदेसा खंधपएसा परमाणुपोगला, ते णं भंते ! किं संखिज्जा असंखिज्जा
 अणंता?, गो० ! नो संखेज्जा नो असंखेज्जा अणंता, से केणट्टेणं भंते ! एवं बुच्चइ-नो
 संखेज्जा नो असंखेज्जा अणंता?, गो० ! अणंता परमाणुपोगला अणंता दुपएसिआ
 खंधा जाव अणंता अणंतपएसिआ खंधा, से एएणट्टेणं गो० ! एवं बुच्चइ-नो संखेज्जा
 नो अ० अणंता । जीवदवा णं भंते ! किं संखिज्जा असंखिज्जा अणंता?, गो० ! नो
 संखिज्जा नो असंखिज्जा अणंता, से केणट्टेणं भंते ! एवं बुच्चइ-नो संखिज्जा नो असं-

खिजा अणंता?, गो०! असंखेजा णेरइया असंखेजा असुरकुमारा जाव असंखेजा
थणियकुमारा असंखिजा पुढवीकाइया जाव असंखिजा वाउकाइआ अणंता वणस्स-
इकाइआ असंखेजा वेइंदिआ जाव असंखिजा चउरिंदिआ असंखिजा पंचिदियति-
रिखजोणिआ असंखिजा मणुस्सा असंखिजा वाणमंतरा असंखिजा जोइसिआ
असंखेजा वेमाणिआ अणंता सिद्धा, से एएणट्टेणं गो०! एवं बुच्चइ-नो संखिजा नो
असंखिजा अणंता (सू० १४१)

यथैतद्दृष्टिवादे ब्रव्याणि मीयन्ते तर्हि कतिविधानि भदन्त ! तावद् ब्रव्याणि प्रज्ञप्तानि ? , गौतम ! द्विवि-
धानि प्रज्ञप्तानि, तदेवाह—'जीवदद्या य अजीवदद्या य' । तत्राल्पवक्तव्यत्वात् पञ्चानिर्दिष्टान्यप्यजीवब्र-
व्याणि व्याचिख्यासुराह—'अजीवदद्या णं भंते ! कहचिहे'त्यादि सुगमं यावद् 'धम्मत्थिकाए' इत्यादि,
एकोऽपि धर्मास्तिकायो नयमतभेदाद्विधा भिद्यते, तच्च(त्र) सद्ब्रहनयाभिप्रायादेक एव धर्मास्तिकायः—पूर्वोक्तप-
दार्थः, व्यवहारनयाभिप्रायासु बुद्धिपरिकल्पितो द्विभागत्रिभागादिकस्तस्यैव देशः, यथा सम्पूर्णो धर्मास्ति-
कायो जीवादिगत्युपटम्भकं ब्रव्यमिष्यते एवं तद्देशा अपि तदुपटम्भकानि पृथगेव ब्रव्याणीति भावः, अजु-

सूत्राभिप्रायतस्तु स्वकीयस्वकीयसामर्थ्येन जीवादिगत्युपष्टम्भे व्याप्रियमाणास्तस्य प्रदेशा बुद्धिपरिकल्पिता निर्विभागा भागाः पृथगेव द्रव्याणि, एवं अधर्माकाशास्तिकाययोरपि प्रत्येकं त्रयस्त्रयो भेदा वाच्याः, 'अद्धास्मय' इत्यत्रैकवचनं वर्तमानकालसमयस्यैव एकस्य सर्वादतीतानागतयोस्तु निश्चयनयमतेन विनष्टत्वात् नुत्पन्नत्वाभ्यामसत्त्वाद्, अत एवेह देशप्रदेशचिन्ता न कृता, एकस्मिन् समये निरंशत्वेन तदसम्भवात्, तदेवं दशविधान्परूप्यजीवद्रव्याणि । रूप्यजीवद्रव्याणि तु स्कन्धादिभेदाच्चतुर्धा, तत्र स्कन्धा-द्वयणुकादयोऽनन्ताणुकावसानाः, देशास्तु तद्विभागत्रिभागादिरूपा अवयवाः, प्रदेशाः पुनस्तदवयवमूला एव निरंशा भागाः, परमाणुपुङ्गलाः स्कन्धभावमनापलाः एकाकिनः परमाणवः, तानि च रूपिद्रव्याण्यनन्तानि, कथमित्याह—'अणंता परमाणुपोगला' इत्यादि, एते च स्कन्धादयः प्रत्येकमनन्ताः । अथ जीवद्रव्याणि विचारयितुमाह—'जीवद्ववा णं भंते ! किं संखेज्जा' इत्यादि, यस्मान्नारकादिराशयः प्रत्येकमसङ्ख्याताः वनस्पतयः सिद्धाश्चानन्ता अतो जीवद्रव्याण्यनन्तान्येवेत्यर्थः ॥ १४१ ॥ तत्र नारकादयोऽसङ्ख्येयादिस्वरूपतः सामान्येन प्रोक्ता विशेषतस्तु तदसङ्ख्येयकं कियत्प्रमाणासिद्धि न ज्ञायते, औदारिकादिशरीरविचारे च तत्परिज्ञानं सिद्ध्यति औदारिकादिशरीरस्वरूपबोधश्च चिनेयानां संपद्यते इति चेत्तसि निधाय जीवाजीवद्रव्यविचारप्रस्तावाच्छरीराणां तदुभयरूपत्वात्तानि विचारयितुमुपक्रमते—

कइविहा णं भंते ! सरीरा पं० ?, गो० ! पंच सरीरा पणणत्ता, तंजहा-ओरालिष् वेउ-

द्विए आहारए तेअए कम्मए, णेरइआणं भंते ! कइ सरीरा पं० ?, गो० ! तओ सरीरा पं० तं० वेडद्विए तेअए कम्मए, असुरकुमाराणं भंते ! कइ सरीरा पं० ?, गो० ! तओ सरीरा पणत्ता, तंजहा-वेड० तेअ० कम्मए, एवं तिण्णि २, एए चेव सरीरा जाव थणियकुमाराणं भाणिअंवा । पुढवीकाइआणं भंते ! कइ सरीरा पणत्ता ?, गो० ! तओ सरीरा पणत्ता, तंजहा-ओरालिए तेअए कम्मए, एवं आउतेउवणस्सइकाइयाणद्विए एए चेव तिण्णि सरीरा भाणियवा, वाउकाइयाणं जाव गो० ! चत्तारि सरीरा पं० तं०-उरालिए वेडद्विए तेयए कम्मए । वेइदियतेइंदियचउरिंदियाणं जहा पुढवीकाइयाणं, पंचिदिअतिरिक्खजोणिआणं जहा वाउकाइयाणं । मणुस्साणं जाव गो० ! पंच सरीरा पं०, तं-ओरालिए वेडद्विए आहारए तेअए कम्मए । वाणसंत-राणं जोइसिआणं वेमाणिआणं जहा नेरइयाणं । केवइया णं भंते ! उरालिअसरीरा

१ कइविहा णं प्र.

पणत्ता?, गो०! दुविहा पणत्ता, तंजहा-चद्धेहगा य मुक्केहगा य, तत्थ णं जे ते वद्धेहगा ते णं असंखिज्जा असंखिज्जाहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ, खेत्तओ असंखेज्जा लोगा, तत्थ णं जे ते मुक्केहगा ते णं अणंता अणंताहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ खेत्तओ अणंता लोगा वद्धओ अभवसिद्धिपहिं अणंतगुणा सिद्धाणं अणंतभागो ।

‘ओरालिण’त्ति उदारं-तीर्थकरगणधरशरीरापेक्षया शेषशरीरेभ्यः प्रधानं उदारमेवौदारिकम्, अथवा उदारं-सातिरेकयोजनसहस्रमानत्वाच्छेषशरीरेभ्यो महाप्रमाणं तदेवौदारिकं, वैक्रियं तूत्तरवैक्रियाचस्यायामेय लक्षयोजनमानं भवति, सहजं तु पञ्चधनुःशतप्रमाणमेव, ततः सहजशरीरापेक्षया इदमेव महाप्रमाणं, ‘चेउ-पिण’त्ति विचिधा विशिष्टा वा क्रिया विक्रिया तस्यां भवं वैक्रियं, विशिष्टं कुर्वन्ति तद्विति वा वैकुर्विकम्, ‘आहारण’त्ति तथाविधप्रयोजने चतुर्वशपूर्वविदा आहियते-गृह्यत इत्याहारकम्, अथवा आहियन्ते-गृह्यन्ते केषलिनः समीपे सूक्ष्मजीवादयः पदार्थां अनेनेत्याहारकं, ‘तेयण’त्ति रसायाहारपाकजननं तेजोनिर्गलब्धि-निष्पन्नं च तेजसो विफारस्तेजसं, ‘कम्मण’त्ति अष्टविधकर्मसमुदायनिष्पन्नमौदारिकादिशरीरनिबन्धनं च

भवान्तरानुयायि कर्मणो विकारः कर्मव वा कर्मणम्, अत्र स्वल्पपुद्गलनिष्पन्नत्वाद्वादादपरिणामत्वाच्च प्रथम-
मौदारिकस्योपन्यासः, ततो बहुयहुतरबहुतमपुद्गलनिर्धृत्तत्वात् सूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमत्वाच्च क्रमेण शोपशरी-
राणामिति । तदेवं सामान्येन शरीराणि निरूप्य चतुर्विंशतिदण्डके तानि चिन्तयितुमाह—‘नेरइयाणं भंते !
कइ सरीरा’ इत्यादि पाठसिद्धमेव, यावत् ‘केवइयाणं भंते ! उरालिघसरीरा’ इत्यादि, कियन्ति-कियत्सइ-
ख्यान्यौदारिकशरीराणि सर्वाण्यपि भवन्ति, अत्रोत्तरं—‘गोयमा दुविहे’त्यादि, औदारिकशरीरसङ्ख्यायां
पृष्ठायां बद्धसुक्तत्वलक्षणं तद्वैविध्यकथनमप्रस्तुतमिति चेत्, नैवं, बद्धसुक्तयोर्भेदेन सङ्ख्याकथनार्थत्वात्तस्य,
इदं च बद्धसुक्तौदारिकादिप्रमाणं क्वचिद् द्रव्येण-अभव्यादिना वक्ष्यति क्वचित्तु क्षेत्रेण-श्रेणिप्रतरादिना क-
चिसु कालेन-समयावलिकादिना, भावेन तु न वक्ष्यति, तस्येह द्रव्यान्तर्गतत्वेन विवक्षितत्वात्, तत्र बद्धा-
नामौदारिकशरीराणां कालतः क्षेत्रतश्च मानं निरूपयितुमाह—‘तत्थ णं जे ते बद्धेइया’ इत्यादि, इह नारक-
देवानामौदारिकशरीराणि बद्धानि तावन्न सम्भवन्त्येव, वैक्रियशरीरत्वात्तेषाम्, अतः पारिशेष्यात् तिर्यङ्मा-
नुष्यैस्तथाविधकर्मोदयाद् यानि बद्धानि-गृहीतानीत्यर्थः, पृच्छासमये तैः सह यानि सम्बद्धानि तिष्ठन्तीति-
यावत्, तानि सामान्यतः सर्वाण्यसङ्ख्येयानि, न ज्ञायते तदसङ्ख्येयं कियदपीत्यतो विशिनष्टि—‘असं-
खेज्जाहि’मित्यादि, प्रतिसमयं यथेकैकं शरीरमपहियते तदा असङ्ख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः सर्वाण्यपहि-
यन्ते, असङ्ख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीषु यावन्तः समयास्तावन्ति तानि बद्धानि प्राप्सन्त इति परमार्थः, तदे-

तत्कालतो भानमुक्तम्, अथ क्षेत्रतस्तदाह—‘खेत्तओ असंखेज्जा लोग’त्ति, इदमुक्तं भवति—प्रत्येकमसंख्ये-
 यप्रदेशात्मिकायां स्वकीयस्वकीयावगाहनायां यथेकं शरीरं व्यवस्थाप्यते तदाऽसंख्येया लोकास्तैर्भ्रियन्ते,
 एकैकसिद्धापि नमःप्रदेशे प्रत्येकं तैर्व्यवस्थाप्यमानैरसंख्येया लोका भ्रियन्ते एव, केवलं शरीरस्य जघन्य-
 तोऽप्यसंख्येयप्रदेशायगाहित्वावेकस्मिन् प्रदेशेऽवगाहः सिद्धान्ते निषिद्ध इति नेत्थमुच्यते, असत्कल्पनया
 उच्यतामेवमपि को दोष इति चेत्, को निवारयिता?, केवलं सिद्धान्तसंवादिप्रकारेण प्ररूपणेऽबुद्धे ल-
 भ्यमाने स एव स्वीकर्तुं श्रेयानिति, आह—भवत्वेवं, किंलौदारिकशरीरिणां मनुष्यतिरश्चामनन्तत्वात्
 कथमनन्तानि शरीराणि न भवन्ति येनासंख्येयान्येवोक्तानि?, उच्यते, प्रत्येकशरीरिणस्तावदसंख्येयाता
 प्यातस्तेषां शरीराण्यप्यसंख्येयान्येव, साधारणशरीरिणस्तु विद्यन्ते अनन्ताः किन्तु तेषां नैकैकजीवस्ये-
 कैकं शरीरं किन्त्वनन्तानामनन्तानामेकैकं चपुरित्यत औदारिकशरीरिणामानन्त्येऽपि शरीराण्यसंख्येयान्ये-
 धेति । ‘तत्थ णं जे ते मुकेछये’त्यादि, भवान्तरसंख्येयान्तौ मोक्षगमनकाले वा जीवैर्यान्वौदारिकाणि मुक्तानि-
 ल्यक्तानि समुज्झितानि तान्यनन्तानि प्राप्यन्ते, अनन्तकस्यानन्तकत्वात् ज्ञायते किद्यदप्यनन्तकमिदं, ततः
 कालेन विशेषपति-प्रतिसमयमेकैकापहारे अनन्ताभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिरपहियन्ते, तत्समयराशितुल्यानि
 भवन्तीत्यर्थः, अथ क्षेत्रतो विशिनष्टि—‘खेत्तओ अणंता लोग’त्ति, क्षेत्रतः—क्षेत्रमाश्रित्यानन्तानां लोकप्रमाण-
 णणज्जां यः प्रदेशराशित्तुल्यानि भवन्तीति भावः, प्रव्यतो नियमयति—‘अभवसिद्धिएहि’मित्यादि,

अभव्यजीवद्रव्यसङ्ख्यातोऽनन्तगुणानि सिद्धजीवद्रव्यसङ्ख्यायास्त्वनन्तभागवतीनि । आह-यद्येवं येः सम्यक्त्वं लब्ध्वा पुनर्मिथ्यात्वे गमनात् तत्त्यक्तं ते प्रतिपतितसम्यग्दृष्टयोऽप्यभव्येभ्योऽनन्तगुणाः सिद्धानामनन्तभागे प्रज्ञापनामहादण्डके पठ्यन्ते, तत्किमेतानि भवन्ति?, नैतदेवं, यदि तत्समसङ्ख्यानि भवेयुस्तदा तथैवेह सूत्रे तानि निर्दिष्टानि स्युः, न चैवं, ततः प्रतिपतितसम्यग्दृष्टिराशेः कदाचिद्धीनानि कदाचित्सुत्यानि कदाचिन्वधिकानि इति प्रतिपत्तव्यमिति । पुनरप्याह-ननु जीवैः परित्यक्तशरीराणामानन्त्यमेव तावन्नावगच्छामः, तथाहि-किमेतानि इमशानादिगतान्यक्षतान्येव यानि तिष्ठन्ति तानि गृह्यन्ते उत खण्डीभूय परमाण्वादिभावेन परिणामान्तरापन्नानि?, यद्याद्यः पक्षस्तर्हि तेषामनन्तकालावस्थानाभावात् स्तोत्रत्वादानन्त्यं नास्त्येव, अथ चापरः पक्षस्तर्हि स कश्चिद् पुद्गलोऽपि नास्ति योऽतीताद्द्वायामैकैकजीवेनौदारिकशरीररूपतया अनन्तशः परिणमय्य न मुक्तः, ततः सर्वस्यापि पुद्गलास्तिकायस्य ग्रहणमापन्नम्, एवं च सत्यभव्येभ्योऽनन्तगुणानि सिद्धानामनन्तभागे इत्येतद्विरुध्यते, सर्वपुद्गलास्तिकायगतपुद्गलानां सर्वजीवेभ्योऽप्यनन्तानन्तगुणत्वाद्, अत्रोच्यते, नैप दोषो, भवदुपन्यस्तपक्षद्वयस्याप्यनङ्गीकरणात्, किन्तु जीवविप्रमुक्ते एकैकसिद्धौदारिकशरीरे यान्यनन्तखण्डानि जायन्ते तानि च यावदद्यापि तं जीवप्रयोगनिर्वर्तितमौदारिकशरीरपरिणामं परित्यज्य परिणामान्तरं नासादयन्ति तावदौदारिकशरीराचययत्वादेकदेशदाहेऽपि ग्रामो दग्धः पटो दग्ध इत्यादिवदवयवे समुदायोपचारादिह प्रत्येकमौदारिकशरीराणि भण्यन्ते, ततश्चैकैकस्य जीव-

विप्रमुक्तौदारिकशरीरस्यानन्तभेदभिन्नत्वात् तेषां च भेदानां प्रत्येकं तदवयवत्वेन प्रस्तुतशरीरोपचाराद् एतेषां च भेदानां प्रकृतशरीरपरिणामत्यागे अन्येषां तत्परिणामवतामुत्पत्तिसम्भवाद् यथोक्तानन्तकसङ्ख्या-
न्यौदारिकशरीराणि लोके न कदाचिद्व्यवच्छिद्यन्त इति स्थितं, तदेवमोघत उक्ता औदारिकशरीरस-
ङ्ख्या, विभागरत्नूपरिष्ठात् क्रमप्राप्तमिमां वक्ष्यति ? । अथौघत एव वैक्रियसङ्ख्यामाह—

केवइआणं भंते ! वेउव्विअसरीरा पं० ? गो० ! दुविहा पं०, तं०-वड्ढेलया य मुक्केल्लया
य, तत्थ णं जे ते वड्ढेल्लया ते णं असंखिज्जा असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणिओसप्पिणीहिं
अवहीरंति कालओ खेत्तओ असंखिज्जाओ सेठीओ पयरस्स असंखेज्जइभागो, तत्थ
णं जे ते मुक्केल्लया तेणं अणंता अणंताहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ
सेसं ज्हा ओरालिअस्स मुक्केल्लया तहा एएवि भाणिअद्वा । केवइ० आहारगस० ?
गो० ! दुविहा० वड्ढे० मुक्के०, तत्थ णं जे ते वड्ढेल्लया ते णं सिअ अत्थि सिअ नत्थि,
जइ अत्थि जहण्णेणं एगो वा दो वा तिणिण वा उक्कोसेणं सहस्सपुहत्तं, मुक्केल्लया
जहा ओरा० तहा भाणिअद्वा । केवइया णं भंते ! तेअगसरीरा पं० ?, गो० ! दुविहा

पं० तं०-वद्धेच्छया य मुक्केच्छया य, तत्थ णं जे ते वद्धेच्छया ते णं अणंता अणंताहिं उ-
 स्सप्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ खेत्तओ अणंता लोगा द्दवओ सिद्धेहिं
 अणंतगुणा सबजीवाणं अणंतभागूणा, तत्थ णं जे ते मुक्केच्छया ते णं अणंता अणं-
 ताहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ खेत्तओ अणंता लोगा द्दवओ
 सबजीवेहिं अणंतगुणा सबजीववगस्स अणंतभागो । केवइ० कम्मगसरीरा पं० ?,
 गो० ! दुविहा पणत्ता, तंजहा-वद्धे० मुक्के० जहा तेअगसरीरा तथा कम्मगसरीरावि
 भाणिअवा ।

तत्र नारकदेवानामेतानि सर्वदेव बद्धानि संभवन्ति, मनुष्यतिरश्चां तु वैक्रियलब्धिमतामुत्तरवैक्रियकर-
 णकाले, ततः सामान्येन चतुर्गतिकानामपि जीवानाममूनि बद्धान्यसङ्ख्येयानि लभ्यन्ते, तानि च कालतो-
 ऽसङ्ख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीसमयराशितुल्यानि क्षेत्रतस्तु पूर्वोक्तप्रतरासङ्ख्येयभागवत्यसङ्ख्येयश्रेणीनां
 यः प्रदेशराशिस्तसङ्ख्यानि संभवन्ति, मुक्तानि यथौदारिकाणि तथैव २ । अधौघत एवाहारकाणयाह—
 'केवइपा णं भंते ! आहारगे'त्यादि, एतानि बद्धानि चतुर्दशपूर्वविदो विहाय नापरस्य संभवन्ति, अन्तरं चैषां

शास्त्रान्तरं जघन्यत! समय उत्कृष्टतस्तु पणमासान्यावद्भिहितम्, अत उक्तं-बद्धानि कदाचित् सन्ति क-
दाचिन्न सन्ति, यदि भवन्ति तदा जघन्यत एकं द्वे त्रीणि वा, उत्कृष्टतस्तु सहस्रपृथक्त्वं, विप्रभृत्या नवभ्यः
समयप्रसिद्ध्या पृथक्त्वमुच्यते, मुक्तानि यथौदारिकाणि तथैव, नवरमनन्तकस्यानन्तभेदात्तदेवेह लघुतरं द्र-
ष्टव्यम् ३ । तथैव तैजसान्याह-‘केचइया णं भंते ! तेयगे’त्यादि, एतानि बद्धान्यनन्तानि भवन्ति, कालतो-
ऽनन्तोत्सर्पिण्यवसर्पिणीसमयराशिसङ्ख्यानि क्षेत्रतोऽनन्तलोकप्रदेशराशिमानानि द्रव्यतः सिद्धेभ्योऽन-
न्तगुणानि अनन्तभागन्यूनसर्वजीवसङ्ख्याप्रमाणानि, तत्स्वामिनामनन्तत्वात्, नन्यौदारिकस्यापि स्वामिनो
विद्यन्तेऽनन्ता न च तान्येतावत्सङ्ख्यान्युक्तानि, अत्रोच्यते, औदारिकं मनुष्यतिरश्चामेव भवति, तत्रापि
साधारणशरीरिणामनन्तानामेकमेव, इदं चतुर्गतिकानामप्यस्ति, साधारणशरीरिणां च प्रतिजीवमेकैकं प्रा-
प्यते, ततस्तैजसानि सर्वसंसारिजीवसङ्ख्यानि भवन्ति, संसारिणश्च जीवाः सिद्धेभ्योऽनन्तगुणाः, अत एता-
न्यपि सिद्धेभ्योऽनन्तगुणान्युक्तानि, सर्वजीवसङ्ख्यां तु न प्राप्नुवन्ति, सिद्धजीवानां तदसम्भवात्, सिद्धाश्च
शेषजीवानामनन्तभागे वर्तन्ते, अतः सिद्धजीवलक्षणेनानन्तभागेन हीना ये सर्वजीवास्तत्सङ्ख्यान्यभिहि-
तानि, मुक्तान्यपि अनन्तानि, कालतोऽनन्तोत्सर्पिण्यवसर्पिणीसमयराशितुल्यानि, क्षेत्रतोऽनन्तलोकानां ये
प्रदेशास्तुल्यानि, द्रव्यतः सर्वजीवेभ्योऽनन्तगुणानि, तर्हि जीवराशिनैव जीवराशिगुणितो जीववर्गो भण्यते,
एतावत्सङ्ख्यानि तानि भवन्ति !, नेत्याह-‘जीववर्गस्य अणन्तभागो’त्ति, सर्वजीवाः सद्भावतोऽनन्ता अपि

रूपनया किल दश सहस्राणि, तानि च तैरेव गुणितानि, ततोऽसत्कल्पनया दशकोटिसङ्ख्याः, सद्भावत-
स्त्वनन्तानन्तसङ्ख्यो जीववर्गो भवति, तस्यानन्तगुणरूपनया शततमे भागे एतानि वर्तन्ते, अतः सद्भा-
योऽनन्तान्यपि किल दशलक्षसङ्ख्यानि तानि सिद्धानि, किं कारणं जीववर्गसङ्ख्यान्येव न भवन्ति?;
उच्यते, यानि तैजसानि मुक्तान्यनन्तभेदैर्भियन्ते तानि तान्यसङ्ख्येयकालाद्दूर्ध्वं तं परिणामं परि-
लय्य निपमात् परिणामान्तरमासादयन्ति, अतः प्रतिनियतकालावस्थायित्वादुत्कृष्टतोऽपि यथोक्तसङ्ख्या-
न्येयैतानि समुदितानि प्राप्यन्ते नाधिकानीत्यलमतिविस्तरेण । 'केवइया णं कम्मए' इत्यादि, तैजसकर्मणयोः
समानम्यामिफल्वात्सर्वदैव सहचरितत्वाच्च समानैव चरन्त्येतेति । तदेवमोघतः पञ्चापि शरीराण्युक्तानि, सा-
म्प्रतं तान्येष नारकादियतुर्विंशतिदण्डके विशेषतो विचारयितुमाह—

नेरइयाणं भंते ! केवइया ओरालिअसरीरा पं० ? , गो० ! दुविहा पणत्ता, तंजहा-
वद्धेछया य मुकेछया य, तत्थ णं जे ते वद्धेछया ते णं नत्थि, तत्थ णं जे ते
मुकेछया ते जहा ओहिआ ओरालिअसरीरा तहा भाणिअधा, नेरइयाणं भंते !
केवइया वेउविअसरीरा पं० ? , गो० ! दुविहा पणत्ता, तंजहा-वद्धेछया य मुक्के-
छया य, तत्थ णं जे ते वद्धेलगा ते णं असंखिजा असंखिजाहिं उस्सप्पिणीओस-

ष्पिणीहिं अवहीरंति कालओ खेत्तओ असंखेजाओ सेढीओ पयरस्स असंखिज्जइ-
भागो तासि. णं सेढीणं विक्खंभसूईअंगुलपढमवग्गमूलं विइअवग्गमूलपडुप्पणं
अहव णं अंगुलविइअवग्गमूलघणपमाणमेत्ताओ सेढीओ, तत्थ णं जे ते मुक्केल्लया ते णं
जहा ओहिआ ओरालिअसरीरा तथा भाणिअवा, णेरइयाणं भंते ! केवइया आहारगस-
रीरा पणत्ता ?, गो० ! दुविहा पणत्ता, तंजहा-वद्धे० मुक्के०, तत्थ णं जे ते वद्धेल्लया
ते णं नत्थि, तत्थ णं जे ते मुक्केल्लया ते जहा ओहिआ ओरालिआ तथा भाणिअवा,
तेयगक्कम्मगसरीरा जहा एएसिं चेव वेउविअसरीरा तथा भाणिअवा । असुर-
कुमाराणं भंते ! केवइआ ओरालियसरीरा पं० ?, गो० ! जहा नेरइयाणं ओरालि० तथा
भा०, असुरकुमाराणं भंते ! के० वेउविअसरीरा पं० ?, गो० ! दुविहा पणत्ता, तं-
जहा-वद्धेल्लया य मुक्केल्लया य, तत्थ णं जे ते वद्धेल्लया ते णं असंखिज्जा असंखि-
ज्जाहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ खेत्तओ असंखेजाओ सेढीओ-

पयरस्स असंखिज्जइभागो तासि णं सेढीणं विक्खंभसूईअंगुलपढमवगमूलस्स असंखिज्जइभागो, मुक्केल्लया जहा ओहिया ओरालिअसरीरा, असुरकु० केवइआ आहारगसरीरा पं०?, गो०! दुविहा पणत्ता, तंजहा-बद्धे० मुक्के०, जहा एएसिं चैव ओरा० तथा भा०, तेअगकम्म० जहा एए० वेउ० तथा भाणिअवा, जहा असुरकुमारणं तथा जाव थणिअ० ताव भाणिअवं ।

त्रिविधानि प्रज्ञप्तानीति यदुच्यते तत्र बद्धानामसद्रूपेणैव नारकेषु सत्त्वमवसेयं, न सद्रूपेण, अत एवोक्तं- तत्र यानि यद्धानि तानि न सन्ति, तेषां वैक्रियशरीरत्वेनौदारिकबन्धाभावात्, मुक्तानि तु प्राक् तिर्यगादिनानाभवेपु संभवन्ति, तानि चौधिरुमुक्तौदारिकवद्वाच्यानि, यानि वैक्रियशरीराणि तानि तु बद्धान्येषामसङ्ख्येयानि, प्रतिनारकमेकैरुत्रैक्रियसद्भावात्, नारकाणां चासङ्ख्येयत्वात्, तानि च कालतोऽसङ्ख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीसमपरशितुल्पानि, क्षेत्रतस्तु. प्रतरासङ्ख्येयभागवर्त्यसङ्ख्येयश्रेणीनां ये प्रदेशास्तत्सङ्ख्यानि भवन्ति, ननु प्रतरासङ्ख्येयभागे असङ्ख्येया योजनकोट्योऽपि भवन्ति, तत्किमेतावत्यपि क्षेत्रे या नभःश्रेण्यो भवन्ति ता इह गृह्यन्ते?, नेत्याह—'तासि णं सेढीणं विक्खंभसूई'त्यादि, तासां श्रेणीनां विष्कम्भसूचिः—विस्तरश्रेण्यिज्ञेयेति शेष, कियतीत्याह—'अंगुली'त्यादि, अहुलप्रमाणे प्रतरक्षेत्रे यः श्रेणिः—राशिस्तत्र किलासङ्ख्येयानि

वर्गमूलानि तिष्ठन्त्यतः प्रथमवर्गमूलं द्वितीयवर्गमूलेन प्रत्युत्पन्नं-गुणितं तथा च सति यावत्योऽत्र श्रेण्यो
लब्धा एतावत्प्रमाणा श्रेणीनां विष्कम्भसूचिर्भवति, एतावत्यः श्रेण्योऽत्र गृह्यन्त इत्यर्थः, इदमुक्तं भवति-
अङ्गुलप्रमाणे प्रतरक्षेत्रे किलासत्कल्पनया पट्टपश्चादधिके द्वे शते श्रेणीनां भवतस्तद्यथा २५६, अत्र प्रथम-
वर्गमूलं षोडश १६ द्वितीयं चत्वारः ४ चतुर्भिः षोडश गुणिता जाताश्चतुःपट्टिः, एषा चतुःपट्टिरपि सद्भाव-
तोऽसह्येयाः श्रेण्यो मन्तव्याः, एतावत्सह्या श्रेणीनां विस्तरसूचिर्ह ग्राह्या । 'अहव ण'मित्यादि, ण-
मिति वान्म्यालङ्कारे, अथवा-अन्येन प्रकारेण प्रस्तुतोऽर्थ उच्यते इत्यर्थः, 'अहव ण'ति क्वचित्पाठः, स चैवं
ठयाख्यायते-अथवा नैप पूर्वोक्तः प्रकारोऽपि तु प्रकारान्तरेण प्रस्तुतोऽर्थोऽभिधीयते इति भावः, समुदितो
वाऽयंशब्दोऽथवाशब्दस्यार्थं वर्तते, तदेव प्रकारान्तरमाह—'अङ्गुलवीयवर्गमूलघणे'त्यादि, अङ्गुलप्रमाणप्रतर-
क्षेत्रवर्तिश्रेणिराशयोर्द्वितीयवर्गमूलमन्तरं चतुष्टयरूपं दर्शितं तस्य यो घनः-चतुःपट्टिलक्षणस्तत्प्रमाणाः-
तत्सह्याः श्रेण्योऽत्र गृह्यन्त इति, प्ररूपणैव भिद्यते अर्थस्तु स एवेति, तदेवं कल्पनया चतुःपट्टिरूपाणां
सद्भावतोऽसह्येयानां श्रेणीनां यः प्रदेशराशिरेतावत्सह्यानि नारकाणां बद्धवैक्रियाणि प्राप्यन्त इति,
प्रत्येकशरीरित्वान्नारका अप्येतावन्त एव, एवं च सति पूर्वं नारकाः सामान्येनैवासह्येया उक्ताः, अत्र तु-
शरीरविचारप्रस्तावात्तदप्यसह्येयकं प्रतिनियतस्वरूपं सिद्धं भवति, एवमन्यत्रापि प्रत्येकशरीरिणः सर्वे स्व-
कीयस्वकीययद्दशरीरसह्यातुल्या द्रष्टव्याः, मुक्तवैक्रियाणि मुक्तौदारिकवद्वाच्यानि. आहारकाणि बद्धा

न्येषां न सम्भवन्ति, चतुर्दशपुर्वधरसम्भवित्वात्तद्वन्धस्य, मुक्तानि तु मुक्तौदारिकवद्वाच्यानि, मनुष्यभव
कृतोज्झिताहाररुशरीराणां प्रतिपतितचतुर्दशपूर्वविद्वां नारकैपृत्पत्तिसम्भवाद्दौदारिकोक्तन्यायेनानन्तानां तेषां
सम्भव इति भावः, तैजसकर्मणानि तु बद्धानि मुक्तानि च यथैषामेव वैक्रियाणि तथा वक्तव्यानि । उक्तानि
पञ्चापि शरीराणि नारकेषु, अथासुरकुमारेषु तानि वक्तुमाह—‘असुरकुमाराणं भंते !’ इत्यादि, औदारिकाण्य-
त्रापि नारकवद्वाच्यानि, वैक्रियाण्यपि तथैव, नवरमसुरकुमाराणां नारकैभ्यः स्तोकत्वात् प्रस्तुतशरीराण्यपि
स्तोकान्यतो विष्कम्भसूच्यं विशेषः, सा चयं —‘तासि णं सेदीणं विक्खंभसूइ’त्यादि, तासाम्-अनन्तरोक्त-
श्रेणीनां विष्कम्भसूचिः-विस्तरश्रेणिरहुलप्रथमवर्गमूलस्यासह्येयभागः, इदमुक्तं भवति-प्रतरस्याहुलप्र-
माणे क्षेत्रे यावत्यः श्रेणयो भवन्ति तासां यत्प्रथमवर्गमूलं तस्याप्यसह्येयभागे याः श्रेणयो भवन्ति
तत्प्रमाणैव विस्तरसूचिर्ह ग्राह्या, सा च नारकोक्तसूचेरसह्यातमे भागे सिद्धा भवति, ततो नारकाणा-
मसुरकुमारा असह्येयभागे वर्तन्त इति प्रतिपादितं भवति, इत्थमेव चैतत्, यतः प्रज्ञापनामहादण्डके केव-
लरत्नप्रभानारकाणामपि समस्ता अपि भवनपतयोऽसह्याततमभागवर्तित्वेनोक्ताः किं पुनः समस्तनार-
काणां केवला(अ)सुरकुमारा इति, आहारकाणि नारकवदेव, तैजसकर्मणान्यत्रैवोक्तवैक्रियवदिति । एवं
समानैव वक्तव्यता यावत्स्तनितकुमाराः ।

पुढविकाइयाणं भंते ! केवइया ओरालिअसरीरा पं० ? , गो० ! दुविहा पणत्ता, तं-

जहा-बद्धेच्छया य मुक्केच्छया य, एवं जहा ओहिआ ओरालिअसरीरा तथा भा०, पुढ-
विका० केवइया वेउविअसरीरा पं० ?, गो० ! दुविहा पणत्ता, तंजहा-बद्धेच्छया य
मुक्केच्छया य, तत्थ णं जे ते बद्धेच्छया ते णं णत्थि, मुक्केच्छया जहा ओहिआणं ओरा-
लिअसरीरा तथा भा०, आहारगसरीरावि एवं चेव भाणियद्वा, तेअगकम्मसरीरा
जहा एएसिं चेव ओरालिअसरीरा तथा भाणिअद्वा, जहा पुढविकाइयाणं एवं आ-
उकाइयाणं तेउकाइयाण य सवसरीरा भाणियद्वा । वाउकाइयाणं भंते ! केवइया
ओरालिअसरीरा पं० ?, गो० ! दुविहा पणत्ता, तंजहा-बद्धेच्छया य मुक्केच्छया य, जहा
पुढविकाइयाणं ओरालियसरीरा तथा भाणिअद्वा, वाउकाइयाणं भंते ! केवइया वे-
उविअसरीरा पं० ?, गो० ! दुविहा पणत्ता, तंजहा-बद्धेच्छया य मुक्केच्छया य, तत्थ
णं जे ते बद्धेच्छया ते णं असंखिज्जा समए २ अवहीरमाणा २ खेत्तपलिओवमस्स
असंखिज्जइभागमेत्तेणं कालेणं अवहीरंति नो चेव णं अवहिआ सिआ, मुक्केच्छया वे-

उद्वियसरीरा आहारगसरीरा य जहा पुढविकाइआणं. तथा भाणिअवा, तेअगक-
म्मसरीरा जहा पुढविकाइयाणं तथा भाणिअवा । वणस्सइकाइआणं ओरालिअवे-
उद्विअआहारगसरीरा जहा पुढविकाइयाणं तथा भाणिअवा, वणस्सइकायाणं भंते !
केवइया तेअगसरीरा पं० !, गो० ! दुविहा पणत्ता, जहा ओहिआ तेअगकम्मसरीरा
तहा वणस्सइकाइयाणवि तेअंगकम्मगसरीरा भाणिअवा ।

औदारिकाणि बद्धानि सुक्तानि चात्रौघिकौदारिकवद्धान्यानि, केवलं यदोघिकवद्धानामसङ्ख्येयप्रमाणत्वमुक्तं
तदिह लघुतरासङ्ख्येयकेन द्रष्टव्यं, तत्राप्लायादिशरीरैः सह सामान्येन चिन्तितत्वाद्, अत्र तु केवलपृ-
थ्वीकायमात्रप्रस्तावादिति भावः, चैक्रियाहारकाणि बद्धानि अमीपां न सन्ति, सुक्तानि तु प्राग्वदेव मनु-
ष्यादिभवेषु संभवन्ति, तानि तु सुक्तौघिकौदारिकवदभिधानीयानि, तैजसकार्मणान्यत्रौक्तौदारिकवद्-
दृश्यानि, एवमपूकायिकतेजःकायिकेष्वपि सर्वं वाच्यं, वायुषु तु वैक्रियकृतो विशेषः समस्ति, तदभिधानार्थ-
माह—‘वाडकाइयाणं भंते !’ इत्यादि, इहापि सर्वं पृथिवीकायिकवद्वाच्यं, नवरं वैक्रियाणि बद्धान्यमीपामस-
ङ्ख्येयानि लभ्यन्ते, तानि च प्रतिसमयमपह्नियमाणानि क्षेत्रपत्योपमस्यासङ्ख्येयभागे यावन्तो नभःप्रदेशा
भवन्ति तत्सङ्घैः . समथैरपह्नियन्ते, क्षेत्रपत्योपमासङ्ख्येयभागवर्तिप्रदेशराशितुल्यानि भवन्तीत्यर्थः, ‘नो

चेव णं अवहिया सिय'स्ति परप्रत्यायनार्थं प्ररूपणेवेत्थं क्रियते, न तु तानि कदाचित्केनचिद्विद्यमपह्नियन्त
 इति भावः, ननु वायवः सर्वेऽप्यसङ्ख्यलोकाकाशप्रदेशप्रमाणा उक्ताः, तद्वैक्रियशरीरिणः किमित्थं
 स्तोका एव पठ्यन्ते?, उच्यते, चतुर्विधा वायवः--सूक्ष्मा अपर्याप्ताः पर्याप्ता अपर्याप्ताः याद्वरपर्या-
 साथ, तत्राथराशित्रये प्रत्येकं ते असङ्ख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणा वैक्रियलब्धिश्चून्त्याथ, याद्वरपर्या-
 सास्तु सर्वेऽपि प्रतरासङ्ख्येयभागवर्तिप्रदेशराशिसङ्ख्या एव, तत्रापि वैक्रियलब्धिमन्तस्तदसङ्ख्येयभा-
 गवर्तिन एव न शेषाः, येषामपि च वैक्रियलब्धिस्तेष्वपि मध्येऽसङ्ख्यातभागवर्तिन एव बद्धवैक्रिय-
 शरीराः पृच्छासमये प्राप्यन्ते नापरे, अतो यथोक्तप्रमाणान्येवैषां बद्धवैक्रियशरीराणि भवन्ति नाधि-
 क्तानीति, अत्र केचिन्मन्यन्ते-ये केचन वान्ति वायवस्ते सर्वेऽपि वैक्रियशरीरे वर्तन्ते, तदन्तरेण तेषां
 चेष्टया एवाभावात्, तद्य न घटते, यतः सर्वस्मिन्नपि लोके यत्र क्वचित् शुषिं तत्र सर्वत्र चला वायवो नि-
 यमात् सन्त्येव, यदि च ते सर्वेऽपि वैक्रियशरीरिणः स्युस्तदा बद्धवैक्रियशरीराणि प्रभृतानि प्राप्नुवन्ति, न तु
 यथोक्तमानान्येवेति, तस्माद्वैक्रियशरीरिणोऽपि वान्ति वायवः, उक्तं च—“अत्थि णं भंते ! ईसिं पुरेवाया

१ अस्ति (एव गावः) भदन्त ! यत् ईपत् पूर्ववाताः पश्चाद्वाता मन्दवाता वान्ति १, हन्त अस्ति, कदा भदन्त ! यावत् वान्ति १, गौतम ! यदा
 वायुकायो यथारीति रीयते यदा वायुकाय उत्तरक्रियं रीयते, यदा वायुकुमारा वायुकुमारो वाऽऽऽमनो वा परस्य वा तदुभयोर्वाऽर्थाय वायुकायमुदीरयन्ति तदा ईपत्
 वापत् वान्ति.

पञ्चावाया मंदावाया महावाया वायंति ? , हुंता अत्थि, कया णं भंते ! जाव वायंति ? , गोयमा ! जया णं वाउयाए अहारियं रीयइ, जया णं जाव वाउयाए उत्तरकिरियं रीयइ, जया णं वाउकुमारा वाउकुमारीओ या अप्पणो वा परस्स वा तट्टुमयस्स वा अट्टाए वाउयायं उदीरंति, तथा णं ईसिं जाव वायंति” ‘आहारियं-रीयइ’त्ति रीतं रीतिः स्वभाय इत्यर्थः, तस्यानतिक्रमेण यथारीतं रीयते-गच्छति, यदा स्वाभाविकौदारिकशरीरगत्या गच्छतीत्यर्थः, उत्तरकिरियंति-उत्तरा-उत्तरवैक्रियशरीराश्रया गतिलक्षणा क्रिया यत्र गमने तदुत्तरक्रियं तद्यथा भवतीत्यर्थं यदा रीयते । तदेवमत्र वातानां वाने प्ररुत्रयं प्रतिपादयता स्वाभाविकमपि गमनमुक्तम्, अतो वैक्रियशरीरिण एव ते वान्तीति न नियम इत्यलं विस्तरेण । वनस्पतिसूत्रेऽपि सर्वं पृथ्वीकायिकवदृक्तव्यं, नवरं पृथिवीकायिकानां प्रत्येकशरीरित्वात् स्वस्थानयद्धौदारिकसङ्ख्यातुल्यानि तैजसकर्मणान्युक्तानि, अत्र तु वनस्पतीनां बहूनां साधारणशरीरत्वाच्छरीरिणामानन्त्येऽप्यौदारिकशरीराण्यसङ्ख्यातान्येव, तैजसकर्मणानि तु प्रतिजीवं पृथग्भावादन्तानि, ततो न स्वस्थानयद्धौदारिककायतुल्यानि वक्तव्यानि, किन्तु यथौघिकतैजसकर्मणान्यभिहितानि तथैवात्रापि भावनीयानि ।

वेइंदियाणं भंते ! केवइया ओरालियसरीरा पं० ? , गो० ! दुविहा पणत्ता, तंजहा-
वच्छेहया य मुक्केहया य, तत्थ णं जे ते वच्छेहया ते णं असंखिजा असंखिजाहि उ-

स्सप्पिणीओसाप्पणींह अवहंरात कालआ खत्तआ असखजाआ सढाआ पयरस्स
 असंखिज्जइभागो तासि णं सेढीणं विक्खंभसूई असंखेजाओ जोअणकोडाकोडीओ
 असंखिजाइं सेढिवगमूलाइं वेइंदियाणं ओरालियबद्धेहएहिं पयरं अवहीरइ असं-
 खिजाहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं कालओ खत्तओ अंगुलपयरस्स आवलिआए
 असंखिज्जइभागपडिभागेणं, मुक्केहया जहा ओहिआ ओरालिअसरीरा तहा भाणि-
 अद्वा, वेउविअआहारगसरीरा बद्धेहया नत्थि मुक्केहया जहा ओहिआ ओरालिअ-
 सरीरा तहा भाणिअद्वा, तेअगकम्मगसरीरा जहा एएसिं चैव ओरालिअसरीरा तहा
 भाणिअद्वा, जहा वेइंदिआणं तहा तेइंदियचउरिंदियाणवि भाणिअद्वा । पंचिंदि-
 यतिरिक्खजोणियाणवि ओरालिअसरीरा एवं चैव भाणिअद्वा, पंचिंदिअतिरिक्ख-
 जोणियाणं भंते ! केवइया वेउविअसरीरा पणत्ता ?, गो० ! दुविहा पणत्ता, तं-
 जहा-बद्धेहया य मुक्केहया य, तत्थ णं जे ते बद्धेहया ते णं असंखिजा असंखि-

ज्वाहं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ खेत्तओ असंखिजाओ सेढीओ
 पयरस्स असंखिज्जइभागो तासि णं सेढीणं विक्खंभसूई अंगुलपढमवग्गमूलस्स अ-
 संखिज्जइभागो, मुक्केल्लया जहा ओहिआ ओरालिआ तहा भा०, आहारयसरीरा जहा
 वेइंदिआणं तेअगकम्मसरीरा जहा ओरालिया ।

अत्र यदौदारिकाण्यसङ्ख्येयानि कालतोऽसङ्ख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीसमयराशितुल्यानि, क्षेत्रतस्तु प्र-
 तरासङ्ख्येयभागवत्यसङ्ख्येयश्रेणीनां यः प्रदेशराशिः तत्तुल्यानि, तासां च प्रतरासङ्ख्येयभागवर्तिश्रे-
 णीनां विष्कम्भसूचिरसङ्ख्येययोजनकोटिकोटीप्रमाणाऽत्र ग्राह्या । एतदेव विशेषतरमाह—‘असंखेजाइं से-
 दिवग्गमूलाइं’ति, एकस्या नभःश्रेण्यः प्रदेशराशिः स सद्भावतोऽसङ्ख्यातप्रदेशात्मकोऽपि कल्पनया
 पञ्चपट्टिसहस्राणि पञ्च शतानि पद्त्रिंशदधिकानि ६५५३६, अस्य प्रथमं वर्गमूलं २५६, द्वितीयं १६, तृ-
 तीयं ४, चतुर्थं ३, एतानि कल्पनया चत्वार्यपि सद्भावतोऽसङ्ख्येयानि वर्गमूलानि, एतेषां च मीलने कल्प-
 नया अष्टसत्यधिके द्वे शते सद्भावतस्त्वसङ्ख्येयाः प्रदेशा जायन्ते, तत एतावत्प्रदेशा प्रस्तुतविष्कम्भसू-
 चिर्भवति, इदानीं प्रस्तुतशरीरमन्त्रमेव प्रकारान्तरेणाह—‘वेइंदिआणं ओरालियसरीरेहिं यद्धेएहि’मित्यादि,
 द्वीन्द्रियाणां यानि यद्धान्यौदारिकशरीराणि तैः प्रतरः सर्वोऽप्यपह्नियते, कियता कालेनेत्याह—असङ्ख्येयो-

त्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः, केन पुनः क्षेत्रप्रविभागेन कालप्रविभागेन च?, एतावता कालेनायमपह्रियत इत्याह-
 अहुलप्रतरलक्षणस्य क्षेत्रस्य आवलिकालक्षणस्य च कालस्य योऽसह्येयभागरूपः प्रविभागः—अंशस्तेन;
 इदमुक्तं भवति—यद्येकैकेन द्वीन्द्रियशरीरेण प्रतरस्यैकैकोऽहुलासह्येयभाग एकैकेनावलिकाऽसह्येयभा-
 गेन क्रमशोऽपह्रियते तदाऽसह्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः सर्वोऽपि प्रतरो निष्ठां याति, एवं प्रतरस्यैकैकस्मि-
 न्हुलासह्येयभागे एकैकेनावलिकाऽसह्येयभागेन प्रत्येकं क्रमेण स्थाप्यमानानि द्वीन्द्रियशरीराण्यसह्ये-
 योत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः सर्वं प्रतरं पूरयन्तीत्यपि द्रष्टव्यं, वस्तुत एकार्थत्वादिति, सुक्तौदारिकवैक्रियाहार-
 काणि पृथ्वीकायिकवद्वाच्यानि, तैजसकर्मणानि तु यथैपामेवौदारिकाणि । त्रीन्द्रियचतुरिन्द्रियाणामप्येवमेव
 वाच्यम् । पञ्चेन्द्रियतिरश्चामपीत्यमेव, नवरमेतेषु केषाञ्चिद्वैक्रियलब्धिसम्भवतो बह्वान्यपि वैक्रियशरीराणि
 लभ्यन्ते, अतस्तत्सह्ययानिरूपणार्थमाह—‘पंचिन्द्रियतिरिक्त्वजोणिआणं भंते ! केवइया वेउच्चियसरीरा?’
 इत्यादि, इह च सामान्येनासह्येयतामात्रान्यभिचारतस्त्रीन्द्रियादीनामतिदेशो मन्तव्यो, न पुनः सवेथा
 परस्परं सह्यासाम्यमेतेषां, यत उक्तम्—‘एषेसि णं भंते ! एगिंदियवेइंदियतेइंदियचउरिंदियपंचिंदियाणं
 कयरे कयरेहिंतो अप्पा वा बहुया वा तुछा वा विसेसाहिया वा?, गोयमा ! सधथोवा . पंचिंदिया चउरिं-

१ सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इति न्यायात् । २ एतेषां मन्दन्त ! एकेन्द्रियद्वीन्द्रियत्रयीन्द्रियचतुरिन्द्रियपञ्चेन्द्रियाणा कतरे कतरेभ्यः अल्पा वा बहवो वा
 तुल्या वा विशेषाधिका वा ?, गौतम । सर्वस्तोका. पञ्चेन्द्रियाः चतुरिन्द्रिया विशेषाधिकाः त्रीन्द्रिया विशेषाधिका द्वीन्द्रिया विशेषाधिका एकेन्द्रिया अनन्तगुणाः.

दिया विसेसाहिया तेइंदिया विसेसाहिआ वेइंदिया विसेसाहिया एगिंदिया अणंतगुणा” तदेवमिह सूत्रे द्वीन्द्रियादीनां क्रियतोऽपि जीवसङ्ख्यावैचित्र्यस्योक्तत्वात्तच्छरीराणामपि तदिह द्रष्टव्यं, प्रत्येकशरीराणां जीवसङ्ख्यायाः शरीरसङ्ख्यायाः तुल्यत्वादित्यलं प्रसङ्गेन, प्रकृतमुच्यते-तत्र पञ्चेन्द्रियतिरश्चां बद्धानि वै- क्रियशरीराण्यसङ्ख्यायानि सर्वदेव लभ्यन्ते, तानि च कालतोऽसङ्ख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीसमयराशितु- ल्यानि, क्षेत्रतस्तु प्रतरासङ्ख्येयभागवर्त्यसङ्ख्येयश्रेणीनां यः प्रदेशराशिः तत्तुल्यानि, तासां च श्रेणीनां विष्कम्भसूचिरहुलप्रथमवर्गमूलत्यासङ्ख्येयभागः शेषभावना असुरकुमारवत्कार्यो ।

मणुस्साणं भंते ! केवइया ओरालियसरीरा पं० ?, गो० ! दुविहा पणत्ता, तंजहा-बद्धेह्यया य मुक्केह्यया य, तत्थ णं जे ते वद्धेह्यया ते णं सिअ संखिजा सिअ असंखिजा जहणणपए संखेजा, संखिजाओ कोडाकोडीओ एगुणतीसं ठाणाइं तिजमलयस्स उवरिं चउजम- लपयस्स हेट्ठा, अहव णं छट्ठो वगो पंचमवगपडुप्पणो, अहव णं छणणउइछेअणगदा- यिरासी, उक्कोसपए असंखिजा, असंखिजाहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ खेत्तओ उक्कोसपए रूवपविक्खत्तेहिं मणूस्सेहिं सेढी अवहीरइ कालओ असंखि-

जाहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं खेत्तओ अंगुलपढमवग्गमूलं तइयवग्गमूलपडुप्पणं,
मुक्केल्लया जहा ओहिआ ओरालिआ तथा भाणिअवा, मेणुस्साणं भंते ! केवइआ
वेउविअसरीरा पं० ? गो० ! दुविहा पं० तं०-बद्धेल्लया य मुक्केल्लया य, तत्थ णं जे
ते वद्धेल्लया ते णं संखिजा समए २ अवहीरसाणा २ संखेज्जेणं कालेणं अवहीरंति,
नो चैव णं अवहिआ सिआ, मुक्केल्लया जहा ओहिआ ओरालिआणं मुक्केल्लया तथा
भा०, मणुस्साणं भंते ! केवइया आहारगसरीरा पं० ? गो० ! दुविहा पणत्ता, तंजहा-
वद्धेल्लया य मुक्केल्लया य, तत्थ णं जे ते वद्धेल्लया ते णं सिअ अत्थि सिअ नत्थि, जइ
अत्थि जहन्नेणं एक्को वा दो वा तिण्णि वा उक्कोसेणं सहस्सपुहत्तं, मुक्केल्लया जहा
ओहिआ, तेअगकम्मगसरीरा जहा एएसिं चैव ओरालिआ तथा भाणिअवा ।

इह मनुष्या द्विविधाः-वान्तपित्तादिजन्मानः सम्मूर्च्छजाः स्त्रीगर्भोत्पन्ना गर्भजाश्च, तत्राद्याः कदाचिन्न
भवन्त्येव, जघन्यतः समयस्योत्कृष्टतस्तु चतुर्विंशतिमुहूर्तानां तदन्तरकालस्य प्रतिपादितत्वाद्, उत्पन्नानां तु

जघन्यत उत्कृष्टतश्चान्तर्मुहूर्तस्थितिकलेन परतः सर्वेषां निर्लेपत्वसम्भवात्, यदा तु भवन्ति तदा जघन्यत एको द्वौ त्रयो वा उत्कृष्टतस्त्वसह्यताः, इतरे तु सर्वद्वैव सश्लेया भवन्ति, नासह्येयाः, तत्र सम्मूर्च्छजा यदा न भवन्ति तदैव जघन्यपदिनो गर्भजा एव गृह्यन्ते, अन्यथा जघन्यपदवर्तित्वमेव न स्यात्, ते च स्वभावात् सश्लेया एव, अतस्तच्छरीराण्यपि बद्धानि सश्लेयान्येव, अत उक्तं—'जहणणपए संखेज्ज'त्ति, सश्लेयकस्य सश्लेयातभेदत्वान्न ज्ञायते कियदपि सश्लेयकमित्याह-सश्लेयाः कोदीकोटयः, पुनर्विशेषितं तमाह—'तिजमलपयस्स उवरीं चउजमलपयस्स हेट्ट'त्ति, इदमुक्तं भवति—अष्टानामष्टानामङ्कस्थानानां यमलपदमिति सामयिकी संज्ञा, ततस्त्रयाणां यमलपदानां समाहारस्त्रियमलपदं चतुर्विंशत्यङ्कस्थानलक्षणम्, अथवा तृतीयं यमलपदं षोडशानामङ्कस्थानानामुपरितनाक्काष्टकलक्षणमिति स एवार्थः, तस्य त्रियमलपदस्य उपरि प्रस्तुतमनुष्या भवन्ति, चतुर्विंशत्यङ्कस्थानान्यतिक्रम्य जघन्यपदवर्तिनां गर्भजमनुष्याणां सश्लेया वर्तत इत्यर्थः, तर्हि चतुरादीन्यपि यमलपदानि भवन्ति?, नेत्याह—'चउजमलपयस्स हेट्ट'त्ति चतुर्णां यमलपदानां समाहारश्चतुर्यमलपदं—द्वान्त्रिंशदङ्कस्थानलक्षणम्, अथवा चतुर्थं यमलपदं चतुर्यमलपदं चतुर्विंशतेरङ्कस्थानानामुपरितनाक्काष्टकलक्षणमित्येक एवार्थः, तस्य चतुर्यमलपदस्याधस्तादेकोनत्रिंशदङ्कस्थानेष्वनन्तरमेव चक्ष्यमाणस्वरूपेषु प्रकृतमनुष्यसङ्ख्या वर्तत इति भावः, अथवा द्वौ वर्गावनन्तरमेव चक्ष्यमाणस्वरूपौ यमलपदमिति सामयिक्येव परिभाषा, ततस्त्रयाणां यमलपदानां समाहारस्त्रियमलपदं—चर्गपङ्कलक्षणं तस्योपरि

चतुर्यमलपदस्य-वर्गाष्टकक्षणस्याधस्तादेतन्मनुष्यसङ्ख्या लभ्यते, पष्ठवर्गस्योपरि सप्तमवर्गस्य त्वधस्ता-
 त्प्रस्तुतमनुष्यसङ्ख्या प्राप्यत इति हृदयम्, अत्राप्येतान्यैकोनत्रिंशदङ्कस्थानानि मन्तव्यानि, अथवा
 किमेतैरस्फुटैः प्रकारैः?, स्फुटतरमेव प्रकारमाह—‘अहवण’मित्यस्य शब्दस्य पाठान्तरस्य व्याख्या पूर्ववत्, प-
 ष्टवर्गः पञ्चमवर्गेण यदा प्रत्युत्पन्नो-गुणितो भवति तदा प्रस्तुतमनुष्यसङ्ख्या समागच्छतीत्यर्थः, अथ कोऽयं
 पष्ठो वर्गः? कश्च पञ्चमवर्ग इति, अत्रोच्यते, विवक्षितः कश्चिद्राशिस्तैव राशिना यत्र गुण्यते स तावद्वर्गः,
 तत्रैकवर्गस्य वर्ग एक एव भवत्यतो वृद्धिरहितत्वादेप वर्ग एव न गण्यते, द्वयोश्च वर्गश्चत्वारो भवन्तीत्येप
 प्रथमो वर्गः, चतुर्णां वर्गः षोडशेति द्वितीयो वर्गः १६, षोडशानां वर्गो द्वे शते पट्पञ्चाशदधिके इति तृतीयो
 वर्गः २५६, अस्य राशेर्वर्गः पञ्चपष्टिसहस्राणि पञ्च शतानि पट्त्रिंशदधिकानीति चतुर्थो वर्गः ६५५३६, अस्य
 राशेर्वर्गः सार्द्धगाथया प्रोच्यते—‘चत्तारि य कोडिसया अउणत्तीसं च हुंति कोडीओ । अउणावन्नं लक्खा
 सत्तट्ठिं चेव य सहस्सा ॥ १ ॥ दो य सया छन्नउया पंचमवगो इमो विणिद्धिट्ठोत्ति अङ्कतोऽप्येप द्दश्यते
 ४२९४९६७२९६, अस्यापि राशेर्गाथात्रयेण वर्गः प्रतिपाद्यते—लक्खं कोडाकोडी चउरासीयं भवे सह-
 स्साइं । चत्तारि अ सत्तटा हुंति सया कोडीकोडीणं ॥ १ ॥ चउयालं लक्खाइं कोडीणं सत्त चेव य स-
 हस्सा । तिद्धि य सया य सत्तारि कोडीणं हुंति नायवा ॥ २ ॥ पंचाणऊइ लक्खा एगावन्नं भवे सहस्साइं ।
 छस्सोलोत्तरसया एसो छट्ठो हवइ वगो ॥ ३ ॥ अङ्कतोऽपि द्दश्यते १८४४६७४४०७३७०९५५१६१६, तदयं

पष्ठो वर्गः पूर्वोक्तेन पञ्चमवर्गेण गुणयते, तथा च सति या सङ्ख्या भवति तस्यां जघन्यपदिनो गर्भजमनुष्या वर्तन्ते, सा चेयम् ७९२२८१६२५१४२६४३७५९३५४१५०३३६ अयं च राशिः कोटीकोट्यादिप्रकारेण केनाप्यभिधातुं न शक्यते अतः पर्यन्तादारभ्याङ्कमानसङ्ग्रहार्थं गाथाद्वयम्—‘छत्तित्रि तिन्नि सुन्नं पंचेव य नव य त्तिन्नि चत्तारि । पंचेव तिष्णि नव पंच सत्त तिन्नेव ॥ १ ॥ चउ छ हो चउ एक्को पण दो छक्केक्कगो य अट्टेव । दो नव सत्तेव य अंरुट्टाणा पराट्टुत्ता ॥ २ ॥’ तदेवमेतेष्वेकोनत्रिंशदङ्कस्थानेषु जघन्यपदिनो गर्भजमनुष्या वर्तन्ते इति स्थितम् । अमुमेवार्थं प्रकारान्तरेणाह—‘अहव णं छन्नउईच्छेयणगयाई रासि’न्ति छेदनकं-राशेरर्द्धीकरणं ततः पणवतिच्छेदनानि यो राशिर्ददाति पर्यन्ते च परिपूर्णैकरूपपर्यवसितो भवति न तु गण्डितरूपपर्यवसितः स प्रकृतमनुष्यसङ्ख्यास्वरूपो मन्तव्यः, स चायमेवैकोनत्रिंशदङ्कस्थाननिष्पन्नोऽन्तरर्द्धशितो नान्यः, अयं हि पुनः पुनश्छिद्यमानोऽर्द्धीक्रियमाणः पणवतिच्छेदान् क्षमते, पर्यन्ते च परिपूर्णैकरूपपर्यवसितो भवतीति पणवतिच्छेदनकदायी प्रोच्यते, कथं पुनः पणवतिच्छेदनानि भाव्यन्ते ?, उच्यते, प्रथमो वर्गश्चतुष्टयरूपो यो दर्शितस्तत्र द्वे छेदने भवतः, तथाहि-चतुर्णामर्द्धे द्वौ तयोरप्यर्द्धे एक इत्येवमुत्तरेष्वपि वर्गेषु भावनीयं, द्वितीये तु वर्गे चत्वारि छेदनानि संपद्यन्ते, तृतीये अष्टौ, चतुर्थे षोडश, पञ्चमे द्वात्रिंशत्, षष्ठे चतुःषष्टिः, पञ्चमस्तु षष्ठेन गुणित आस्ते, अतः पञ्चमसत्कान्यपि छेदनकानि षष्ठे प्रविष्टानि प्राप्यन्त इत्युभयगतान्यपि मीलयन्ते, ततो जातानि प्रस्तुतराशौ पणवतिच्छेदनकानि, स्वयमेव वा पुनः पुनश्छेदं कृत्वा

मनुष्याणां
मुक्तवद्वा
दारिकादी-
नि.सू. १४२

१५
२०

२५
॥२०७॥

२८

अनुयोग०
मलघारीया
प्रमाणद्वारं
॥३०७॥

अभियुक्तेन भावनीयानि, तदेवं जघन्यपदमुक्तम्, अथोत्कृष्टपदमभिधित्तुराह—‘उक्कोसपए असंखेज्ज’त्ति,
 उत्कृष्टपदे मनुष्यवद्धान्यौदारिकशरीराण्यसङ्ख्येयानि कालतोऽसङ्ख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीसमथराशितुल्या-
 नि, क्षेत्रतस्त्वेकस्मिन् मनुष्यशरीररूपे प्रक्षिप्ते तैर्मनुष्यशरीरैरेका नभःप्रदेशश्रेणिरपह्रियते, कियता कालेने-
 त्याह—असङ्ख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः, कियता क्षेत्रखण्डापहारेणेत्याह—‘अंगुलपढमवगमूलं तइयवग्ग-
 मूलपडुप्पण’न्ति श्रेणेरहुलप्रमाणे क्षेत्रे यः प्रदेशराशिस्तस्य यत्प्रथमं वर्गमूलं तत्तृतीयवर्गमूलप्रदेशराशिना
 गुण्यते, गुणिते च यः प्रदेशराशिर्भवति तत्प्रमाणं क्षेत्रखण्डमेकैकं मनुष्यशरीरं क्रमेण प्रतिसमयमपहरति,
 इदमुक्तं भवति—श्रेणेर्मध्याद् यथोक्तप्रमाणं क्षेत्रखण्डं यद्येकैकं मनुष्यशरीरं क्रमेण प्रतिसमयमपहरति
 तदाऽसङ्ख्येयोत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः सर्वापि श्रेणिरपह्रियते यद्येकं मनुष्यशरीरं स्यात्, तच्च नास्ति, सर्वो-
 त्कृष्टानामपि समुदितगर्भसंमूर्च्छजमनुष्याणामेतावतामेव भावादिति । तदेवं मनुष्याणां वद्धान्यौदारिक-
 शरीराण्युक्तानि, मुक्तानि त्वोद्यवद्भाव्यानि । अथ वैक्रियाण्याह—‘केवइया वेउविअसरीरा’इत्यादि, वैक्रि-
 याण्यमीपां सङ्ख्येयान्येव वद्धानि प्राप्यन्ते गर्भजेषु, तत्रापि वैक्रियलब्धिमत्सु तत्रापि पृच्छासमये किय-
 त्खेच तेषु तद्वन्धसम्भवदिति, तानि च प्रतिसमयमेकैकशोऽपह्रियमाणानि असङ्ख्येयेन कालेनापह्रियन्ते,
 मुक्तान्योद्यवद्भाव्यानि । आहारकाणि तु वद्धानि मुक्तानि च यथौघिकाणि तथैव, तैजसकर्मणानि तु यथै-
 पामेधौदारिकाणि ।

वाणमंत्राणं ओरालिअसरीरा जहा नेरइआणं, वाणमंत्राणं भंते ! केवइआ वेडवि-
असरीरा पं० ?, गो० ! दुविहा पणत्ता, तंजहा-वद्धेछया य मुकेछया य, तत्थ णं जे ते
वद्धेछया ते णं असंखेज्जा, असंखेज्जाहिं उस्सप्पिणीओसप्पिणीहिं अवहीरंति कालओ
खेत्तओ असंखिज्जाओ सेढीओ पयरस्स असंखिज्जाइभागो, तासि णं सेढीणं विक्खंभ-
सूई संखेज्जाओअणसयवगपलिभागो पयरस्स, मुक्के० जहा ओहिया ओरालिआ तहा
भा०, आहा० दुविहावि जहा असु० तहा भा०, वाण० भंते ! केवइया तेअगस० पं० ?,
गो० ! जहा एएसिं चेव वेडवि० तहा तेअग० भाणिअवा । जोइसियाणं भंते ! केव०
वे० पं० ?, गो० ! दुविहा पणत्ता, तंजहा-वद्धे० मुक्के०, तत्थ णं जे ते व० जाव०
तासि णं सेढीणं विक्खंभसूई वेच्छप्पणंगुलसयवगपलिभागो पयरस्स, मुक्के० जहा
ओ० ओरा० तहा भा०, आहारय० जहा नेर० तहा भा०, तेअ० जहा एएसिं चेव
वेड० तहा० । वेमाणियाणं भंते ! केव० ओरा० पं० ?, गो० ! जहा ने० तहा०, वेमा-

णि० केव० वेड० पं० ? , गो० ! दुविहा पणत्ता, तंजहा-चद्धे० मुक्के०, तत्थ णं जे ते व०
ते णं असंखिजा असंखेजाहिं उस्स० अवहीरंति कालओ खेत्तओ असं० सेढीओ पय-
रस्स असंखे० तासि णं सेढीणं विक्खंभसूई अंगुलवीयवग्गमूलं तइगवग्गमूलपडुप्पणं
अहव णं अंगुलतइयवग्गमूलघणप्पमाणमेत्ताओ सेढीओ, मुक्केल्लया जहा ओहिआ
ओरालियाणं तहा भा०, आहा० जहा नेरइयाणं, तेअगं जहा एएसिं चव वेडवि-
असरीरा तहा भाणिअवा, से तं सुहुमे खेत्तपलिओवमे, से तं खेत्तपलिओवमे, से तं
पलिओवमे, से तं विभागणिप्फण्णे, से तं कालप्पमाणे (सू० १४२)

व्यन्तराणां सर्वं नारकवद्वाच्यं, नवरं नारकेभ्यो व्यन्तराणामसह्येयगुणत्वेन महादण्डके पठितत्वाद्दि-
क्कम्भसूच्यां विशेष इत्याह-‘तासि णं सेढीणं मित्यादि, तासामसह्येयानां श्रेणीनां विष्कम्भसूचिः पूर्वो-
क्तस्य प्रज्ञापनामहादण्डकोक्तस्य चानुसारेण स्वयमेव दृश्येति वाक्यशेषः, सा च पूर्वोक्तायाः पञ्चेन्द्रियतिर्य-
ग्विष्कम्भसूचेरसह्येयगुणहीना द्रष्टव्या, पञ्चेन्द्रियतिर्यग्भ्यो व्यन्तराणामसह्येयगुणहीनत्वेन महादण्डके
पठितत्वात्, कियता पुनः प्रतिभागेन व्यन्तराः सर्वं प्रतरमपहरन्तीत्याह-‘संखिज्जजोयणे’त्यादि, सह्येय-

योजनशतानां यो वर्गस्तद्रूपो यः प्रतिभागः-अंशः, कस्येत्याह-प्रतरस्य, इदमुक्तं भवति-सहस्रेययोजनशत-
वर्गमूलं प्रतरस्य भागं ययैकैको व्यन्तरोऽपहरति तदा सर्वोऽपि प्रतरोऽपह्रियते, यदिवा तावति भागे एकैक-
स्मिन् व्यन्तरेऽयस्याप्यमाने सर्वोऽपि प्रतरः पूर्यते । ज्योतिष्कसूत्रेऽपि 'तासि णं सेढीणं विक्रंभसूई' स्वयमेव
दृश्येति वाक्यशेषोऽवसेयः, सा च व्यन्तरविक्रमसूत्रेः सहस्रेयगुणा द्रष्टव्या, व्यन्तरेभ्यो ज्योतिष्काणां
सहस्रेयगुणत्वेन महादण्डके पठितत्वाद् इहापि च प्रतरापहारक्षेत्रस्य तत्क्षेत्रादमीपां सहस्रेयगुणहीनस्या-
भिधानात्, तदाह-‘वेछप्पन्नंगुलसयवगगपलिभागो’सि पट्टपञ्चाशदधिकानुशतद्वयवर्गरूपं प्रतिभागं-
प्रतरस्यांशं ययैकैको ज्योतिष्कोऽपहरति तदा सर्वं प्रतरमपहरन्ति, प्रत्येकं स्थाप्यमाना वा तावति प्रतिभागे
सर्वं प्रतरं पूरयन्ति, व्यन्तरेभ्य एते सहस्रेयगुणत्वाद्भवः, ततो व्यन्तरोक्तप्रतरप्रतिभागक्षेत्रखण्डाद्यथोक्त-
रूपतया सहस्रेयगुणहीनेन स्वल्पेनापि क्षेत्रखण्डेन प्रतरमेतेऽपहरन्ति पूरयन्ति वा इति भावः । वैमानिक-
सूत्रेऽपीत्यमेव, नयरं वैमानिकाः प्रज्ञापनायां भवनपतिनारकव्यन्तरज्योतिष्केभ्यः प्रत्येकं सर्वेभ्योऽप्यसहस्रे-
यगुणहीनाः पठ्यन्ते, अतो विक्रमसूत्र्यां विशेषः, तामाह-‘तासि णं सेढीणं’मित्यादि, तासां श्रेणीनां
विक्रमसूत्रिचिह्नस्य द्वितीयवर्गमूलं तृतीयवर्गमूलेन गुणितम्, इदमुक्तं भवति-अङ्गुलप्रमाणे प्रतरक्षेत्रे
सन्नावतोऽसहस्रेया अपि कल्पनया द्वे शते पट्टपञ्चाशदधिके श्रेणीनां भवतः २५६, अत्र प्रथमवर्गमूलं १६
द्वितीयं ४ तृतीयं २, तत्र द्वितीयं वर्गमूलं चतुष्टयलक्षणं तृतीयेन द्विकलक्षणेन गुणितं, जाता अष्टौ, एव-

मेताः सद्भूततयाऽसङ्ख्येयाः कल्पनया त्वष्टौ श्रेणयो विस्तरसूचिरेह गृह्यते, 'अहव ण'मित्यादि, अथवा अ-
 हुलतृतीयवर्गमूलस्य द्विकलक्षणस्य यो घनः अष्टौ, एतावत्यः श्रेणयोऽत्र विष्कम्भसूच्यां गृह्यन्ते इति स ए-
 वार्थः, तदेवं भुवनपत्यादिसूचिरेपाऽसङ्ख्येयगुणहीना मन्तव्या, शेषं सुखोद्देयं यावत् 'से तं खेत्तपलिओव-
 मे'त्ति । तदेवं 'समयावलयमुद्भुत्ते'त्यादिगाथानिर्दिष्टास्तद्गुणलक्षिताश्चान्येऽप्युच्च्यासादयो व्याख्याताः काल-
 विभागाः, अत आह-'से तं विभागणिष्फण्णे'त्ति, एवं च समर्थितं कालप्रमाणमित्याह-'से तं कालप्य-
 माणे'त्ति ॥ १४२ ॥ अथ भावप्रमाणमभिधित्सुराह-

से किं तं भावप्यमाणे ?, २ तिविहे पणत्ते, तंजहा-गुणप्यमाणे नयप्यमाणे संखप्य-
 माणे (सू० १४३) । से किं तं गुणप्यमाणे ?, २ दुविहे पणत्ते, तंजहा-जीवगुणप्य-
 माणे अजीवगुणप्यमाणे अ । से किं तं अजीवगुणप्यमाणे ?, २ पंचविहे पणत्ते, तं-
 जहा-वणगुणप्यमाणे गंधगुणप्यमाणे रसगुणप्यमाणे फासगुणप्यमाणे संठाणगुणप्य-
 माणे, से किं तं वणगुणप्यमाणे ?, २ पंचविहे पणत्ते, तंजहा-कालवणगुणप्यमाणे

जाव सुक्किल्लवणगुणप्पमाणे, से तं वणणगुणप्पमाणे । से किं तं गंधगुणप्पमाणे ?,
 २ द्रुविहे पणत्ते, तंजहा-सुरभिगंधगुणप्पमाणे दुरभिगंधगुणप्पमाणे, से तं गंधगुण-
 प्पमाणे । से किं तं रसगुणप्पमाणे ?, २ पंचविहे पणत्ते, तंजहा-तित्तरसगुणप्पमाणे
 जाव महुररसगुणप्पमाणे, से तं रसगुणप्पमाणे । से किं तं फासगुणप्पमाणे ?,
 २ अद्रुविहे पणत्ते, तंजहा-कक्खळंफासगुणप्पमाणे जाव छुक्खळफासगुणप्पमाणे, से
 तं फासगुणप्पमाणे । से किं तं संठाणगुणप्पमाणे ?, २ पंचविहे पणत्ते, तंजहा-परि-
 मंडलसंठाणगुणप्पमाणे वट्टसं० तंसं० चउरंसं० आययसंठाणगुणप्पमाणे, से तं संठा-
 णगुणप्पमाणे, से तं अजीवगुणप्पमाणे ।

भवनं भावो-वस्तुनः परिणामो ज्ञानादिर्वर्णादिश्च, प्रमितिः प्रमीयते अनेन प्रमीयते स इति वा प्रमाणं,
 भाव एव प्रमाणं भावप्रमाणं, भावसाधनपक्षे प्रमितिः-वस्तुपरिच्छेदस्तद्धेतुत्वाद्भावस्य प्रमाणताऽवसेया, तच्च
 भावप्रमाणं त्रिविधं प्रज्ञसं, तद्यथा-‘गुणप्रमाण’मित्यादि, गुणो-ज्ञानादिः स एव प्रमाणं गुणप्रमाणं, प्रमीयते
 च गुणैर्व्रव्यं, गुणाश्च गुणरूपतया प्रमीयन्तेऽतः प्रमाणता, तथा नीतयो नयाः-अनन्तधर्मात्मकस्य वस्तुन ए-

कांशपरिच्छिन्नतयः त एव प्रमाणं नयप्रमाणं, सङ्ख्यानं सङ्ख्या सैव प्रमाणं सङ्ख्याप्रमाणं, नयसङ्ख्ये
 अपि गुणत्वं न व्यभिचरतः, केवलं गुणप्रमाणात् पृथग्भिधाने कारणमुपरिष्ठाद्वक्ष्यते, तत्र गुणप्रमाणं द्विधा-
 जीवगुणप्रमाणं च अजीवगुणप्रमाणं च, तत्राल्पवक्तव्यत्वाद्जीवगुणप्रमाणमेव तावदाह-‘से किं तं अजीव-
 गुणप्पमाणे’ इत्यादि, एतत्सर्वमपि पाठसिद्धं, नवरं परिमण्डलसंस्थानं बलयोऽदिवत्, वृत्तमयोगोलकवत्,
 त्र्यसं-त्रिकोणं शृङ्गाटकफलवत्, चतुरस्रं-समचतुष्कोणम्, आयतं-दीर्घमिति ।

से किं तं जीवगुणप्पमाणे?, २ त्रिविहे पणत्ते, तंजहा-णाणगुणप्पमाणे दंसणगुण-
 प्पमाणे चरित्तगुणप्पमाणे । से किं तं णाणगुणप्पमाणे?, २ चउविहे पणत्ते,
 तंजहा-पच्चक्खे अणुमाणे ओवम्मे आगमे । से किं तं पच्चक्खे?, २ दुविहे पणत्ते,
 तंजहा-इंदिअपच्चक्खे अ णोइंदिअपच्चक्खे अ । से किं तं इंदिअपच्चक्खे?, २ पंच-
 विहे पणत्ते, तंजहा-सोइंदिअपच्चक्खे चक्खुरिंदियपच्चक्खे घाणिंदिअपच्चक्खे जि-
 विंमंदिअपच्चक्खे फासिंदिअपच्चक्खे, से तं इंदियपच्चक्खे । से किं तं णोइंदिअपच्चक्खे?,

२ तिविहे पणत्ते, तंजहा-ओहिणाणपच्चक्खे मणपज्जवनाणपच्चक्खे केवलणाणपच्चक्खे,
से तं णोइंदियपच्चक्खे, से तं पच्चक्खे ।

जीवस्य गुणा-ज्ञानादयस्तद्रूपं प्रमाणं जीवगुणप्रमाणं, तच्च ज्ञानदर्शनचारित्रगुणभेदात्रिधा, तत्र ज्ञानरूपो
यो गुणस्तद्रूपं प्रमाणं चतुर्विधं, तद्यथा-प्रत्यक्षमनुमानमुपमानमागमः, तत्र 'अशू व्याप्ता' विलस्य धातोर-
श्रुते-ज्ञानात्मना अर्थान् व्याप्नोतीति अक्षो-जीवः 'अश भोजने' इत्यस्य वा अश्राति-मुक्तेः पालयति वा स-
वार्थानिल्यक्षो-जीव एव प्रतिगतम्-आश्रितमक्षं प्रत्यक्षमिति, अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयये (का० सू०४३०)-
ति समासः, जीवस्यार्थसाक्षात्कारित्वेन यद् ज्ञानं वर्तते तत्प्रत्यक्षमित्यर्थः, अन्ये त्वक्षमक्षं प्रति वर्तते इत्य-
व्ययीभावसमासं विदधति, तच्च न युज्यते, अव्ययीभावस्य नपुंसकलिङ्गत्वात् प्रत्यक्षशब्दस्य त्रिलिङ्गता न
स्यात्, इश्यते चेयं, प्रत्यक्षा बुद्धिः प्रत्यक्षं ज्ञानमिति दर्शनात्, ततो यथादर्शितस्तत्पुरुष ए-
चायं, तच्च प्रत्यक्षं द्विविधम्-इन्द्रियप्रत्यक्षं नोइन्द्रियप्रत्यक्षं च, अत्रेन्द्रियं-श्रोत्रादि तन्निमित्तं-सहकारिकारणं
यस्योत्पत्सोस्तदलिङ्गं शब्दरूपरसगन्धस्पर्शविषयज्ञानमिन्द्रियप्रत्यक्षम्, इदं चेन्द्रलक्षणजीवात् परं व्य-
तिरिक्तनिमित्तमाश्रित्योत्पद्यते इति धूमादग्निज्ञानमिव वस्तुतोऽर्थसाक्षात्कारित्वाभावात् परोक्षमेव, केवलं

१ वक्षिंत्त म.

लोकेऽस्य प्रत्यक्षतया रूढत्वात् संव्यवहारतोऽत्रापि तथोच्यत इत्यलं विस्तरेण, तद्वाकाङ्क्षिणा तु नन्वध्यय-
नमन्वेपणीयम् । इन्द्रियप्रत्यक्षं तु यन्न भवति तन्नोइन्द्रियप्रत्यक्षं, नोशब्दस्य सर्वनिषेधपरत्वात् यत्रेन्द्रियं
सर्वथैव न प्रवर्तते किन्तु जीव एव साक्षादर्थं पश्यति तन्नोइन्द्रियप्रत्यक्षम्-अवधिमनःपर्यायकेवलाल्पमिति
भावार्थः ।

से किं तं अणुमाणे ? २ तिविहे पणत्ते, तंजहा-पुष्वं सेसवं दिट्टसाहम्मवं । से
किं तं पुष्वं ? २-माया पुत्तं जहा नट्टं, जुवाणं पुणरागयं । काई पच्चभिजाणेज्जा, पु-
धल्लिणेण केणई ॥ ११५ ॥ तंजहा-खत्तेण वा वणणेण वा लंछणेण वा मसेण वा ति-
लएण वा, से तं पुष्वं । से किं तं सेसवं ? २ पंचविहं पणत्तं, तंजहा-कज्जेणं कार-
णेणं गुणेणं अवयवेणं आसएणं । से किं तं कज्जेणं ? २ संखं सदेणं भेरिं ताडिएणं
वसभं ढक्किएणं मोरं किंकाइएणं हयं हेसिएणं गयं गुल्लुलाइएणं रहं घणघणाइ-
एणं, से तं कज्जेणं । से किं तं कारणेणं ? २ तंतवो पडस्स कारणं ण पडो तंतुकारणं
वीरणा कडस्स कारणं ण कडो वीरणाकारणं सिट्ठिण्डो घडस्स कारणं ण घडो सिट्ठि-

डकारणं, से तं कारणेणं । से किं तं गुणेणं?, २ सुवर्णं निकसेणं पुष्कं गंधेणं लवणं-
रसेणं मइरं आसायएणं वत्थं फासेणं, से तं गुणेणं । से किं तं अत्रयवेणं?, ३ महिसं-
सिगेणं कुकुडं सिहाएणं हत्थि विसाणेणं वराहं दाढाए मोरं पिच्छेणं आसं खुरेणं वग्धं
नहेणं चमरिं वालगेणं वाणरं लंगुलेण दुपयं मणुस्सादि चउपयं गवमादि बहुपयं
गोमिआदि सीहं केसरेणं वसहं कुकुहेणं महिलं बलयवाहाए, गाहा-परिअरबंधेण भंडं
जाणिजा महिलिअं निवसणेणं । सित्थेण दोणपागं कविं च एक्खाए गाहाए ॥ ११६ ॥
से तं अवयवेणं । से किं तं आसएणं?, २ अरिं धूमेणं सलिलं बलाणेणं बुट्टिं अब्भ-
विकारेणं कुलपुत्तं सीलसमायारेणं-[इङ्गिताकारितैश्चैः, क्रियाभिर्भाषितेन च । नेत्रवक्र-
विकारैश्च, गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥ १ ॥] से तं आसएणं । से तं सेसवं !

अनु-ल्लिङ्गग्रहणसम्बन्धसरणस्य पश्चान्मीयते-परिच्छिद्यते वस्त्वनेनेति अनुमानं, तच्च त्रिविधं-पूर्ववत् शो-

१ विपणं नु गृह्ये षोडशद्वयोरित्यभिधाननाममलोकेदन्तोऽर्थो विपणस्य.

पवत् दृष्टसाधर्म्यवचेति । 'से किं तं पुष्व'मित्यादि, विशिष्टं पूर्वोपलब्धं चिह्नमिह पूर्वमुच्यते, तदेव निमित्तरूपतया यस्यानुमानस्यास्ति तत्पूर्ववत्, तद्वारेण गमकमनुमानं पूर्ववदिति भावः । तथा चाह—'माता पुत्र'मित्यादिश्लोकः, यथा माता स्वकीयं पुत्रं बाल्यावस्थायां नष्टं युवानं सन्तं कालान्तरेण पुनः कथमप्यागतं कञ्चित्साधुविधस्मृतिपाटवती, न सर्वाः, पूर्वदृष्टेन लिङ्गेन केनचित् क्षतादिना प्रत्यभिजानीयात्—मत्पुत्रोऽयमिति अनुमिनुयादित्यर्थः, केन पुनर्लिङ्गेनेत्याह—'क्षतेन वे' त्यादि, स्वदेहोद्भवमेव क्षतं, आगन्तुकस्तु श्वदंष्ट्रादिकृतो व्रणः, लाञ्छनमपतिलकास्तु प्रतीताः, तदयमत्र प्रयोगो—मत्पुत्रोऽयम्, अनन्यसाधारणक्षतादिलक्षणविशिष्टलिङ्गोपलब्धेरिति, साधर्म्यवैधर्म्यदृष्टान्तयोः सत्त्वेतराभावादयमहेतुरिति चेत्, नैवं, हेतोः परमार्थनैकलक्षणत्वात्, तद्वलेनैव गमकत्वोपलब्धेः, उक्तं च न्यायवादिना पुरुषचन्द्रेण—“अन्यथाऽनुपपन्नत्वमात्रं हेतोः स्वलक्षणम् । सत्त्वासत्त्वे हि तद्धर्मो, दृष्टान्तद्वयलक्षणे ॥१॥” तद्धर्मविति—अन्यथानुपपन्नत्वधर्मो, कथम्भूते सत्त्वासत्त्वे इत्याह—साधर्म्यवैधर्म्यरूपे दृष्टान्तद्वये लक्ष्यते—निश्चीयते [अथ यदि]दृष्टान्तद्वयलक्षणेन च धर्मिसत्तायां धर्मोः सर्वेऽपि सर्वदा भवन्त्येव, पटादेः शुक्लत्वादिधर्मैर्बर्ष्य(रव्य)भिचारात्, ततो दृष्टान्तयोः सत्त्वासत्त्वधर्मो यद्यपि क्वचिद्धेतौ न दृश्येते तथापि धर्मिस्वरूपमन्यथानुपपन्नत्वं भविष्यतीति न कश्चिद्विरोध इति भावः । यत्रापि धृमादौ दृष्टान्तयोः सत्त्वासत्त्वे हेतोर्दृश्येते तत्रापि साध्यान्यथानुपपन्नत्वस्यैव प्राधान्यात्तस्यैवैकस्य हेतुलक्षणताऽवसेया, तथा चाह—“धृमादेर्यद्यपि स्यातां, सत्त्वासत्त्वे स्वलक्षणे । अन्यथानुपपन्नत्वप्राधान्याल्लक्षणैकता

॥ १ ॥” किञ्च-यदि दृष्टान्ते सत्त्वासत्त्वदर्शनाद्धेतुर्गमक इष्यते तदा लोहलेख्यं वज्रं पार्थिवत्वात् काष्ठादि-
घटित्यादेरपि गमकत्वं स्याद्, अभ्यधायि च—“दृष्टान्ते सदसत्त्वाभ्यां, हेतुः सम्पद्य यदिष्यते । लोहलेख्यं
भवेद्यज्ञं, पार्थिवत्वाद् द्रुमादिवद् ॥ १ ॥” इति । यदि च-पक्षधर्मत्वसत्त्वविपक्षासत्त्वलक्षणं हेतोस्त्रैरु-
प्यमभ्युपगम्यापि यथोक्तदोषभयात् साध्येन सहान्यथानुपपन्नत्वमन्वेषणीयं तर्हि तदेवैकं लक्षणतया वक्तु-
मुचितं, किं रूपत्रयेणेति, आह च—“अन्यथानुपपन्नत्वं, यत्र तत्र त्रयेण किम् ? । नान्यथानुपपन्नत्वं, यत्र तत्र
त्रयेण किम् ? ॥१॥” इत्यादि, अत्र बहु वक्तव्यं तत्तु नोच्यते, ग्रन्थग्रहणताप्रसङ्गात्, अन्यत्र यत्नोक्तत्वाच्चेति ।
आह-प्रत्यक्षविषयत्वादेवात्रानुमानप्रवृत्तिरयुक्ता, नैवं, पुरुषपिण्डमात्रप्रत्यक्षतायामपि मत्पुत्रो न वेति सन्दे-
हाद्युक्त एवानुमानोपन्यास इति कृतं प्रसङ्गम् । ‘से किं तं सेसव’मित्यादि, पुरुषार्थोपयोगिनः परिजिज्ञासि-
तात्पुरगादेरर्थानुपपत्तिरर्थः शेष इहोच्यते, स गमकत्वेन यस्यास्ति तच्छेषवदनुमानं, तच्च पञ्चविधं,
तथथा-कार्यणेत्यादि, तत्र कार्येण कारणानुमानं यथा-हयम्-अश्वं हेपितेन अनुमिनुते इत्यध्याहारः, हेपि-
तस्य तत्कार्यत्वात्, तदाकर्ण्यं हयोऽत्रेति या प्रतीतिरुत्पद्यते तदिह कार्येण-कार्यद्वारेणोत्पन्नं शेषवदनुमा-
नमुच्यत इति भावः, फञ्चित्तु प्रथमतः शङ्खं शब्देनेत्यादि दृश्यते, तत्रोक्तानुसारतः सर्वोदाहारेणु भावना
कार्या । ‘से किं तं कारणेण’मित्यादि, इह कारणेन कार्यमनुमीयते, यथा विशिष्टमेघोन्नतिदर्शनात् कश्चित्त
दृश्यनुमानं करोति, यदाह—“रोलम्बगवल्लव्यालतमालमलिनत्विपः । दृष्टिं व्यभिचरन्तीह, नैवंमायाः प-

घोमुचः ॥ १ ॥” इति, एवं चन्द्रोदयाज्जलधेर्वृद्धिरनुमीयते कुमुदविकाराशश्च, मित्रोदयाज्जलरुहप्रयोधो घुकम-
 दमोक्षश्च, तथाविधवर्षणात्सस्यनिष्पत्तिः कृपीचलमनःप्रमोदश्चेत्यादि, तदेवं कारणमेवेहानुमापकं साध्यस्य
 नाकारणं, तत्र कार्यकारणभाव एव केषाञ्चिद्विप्रतिपत्तिं पश्यंस्तमेव तावन्नियतं दशर्यन्नाह-तन्तवः पदस्य
 कारणं न तु पदस्तन्तूनां कारणं, पूर्वमनुपलब्धस्य तस्यैव तद्भावे उपलम्भाद्, इतरेषां तु पदाभावेऽप्युपल-
 म्भाद्, अत्राह-ननु यदा कश्चिन्निपुणः पदभावेन संयुक्तानपि तन्तून् क्रमेण वियोजयति तदा पदोऽपि त-
 न्तूनां कारणं भवत्येव, नैवं, सत्त्वेनोपयोगाभावात्, यदेव हि लब्धसत्ताकं सत् स्वस्थितिभावेन कार्यमुप-
 कुरुते तदेव तस्य कारणत्वेनोपदिश्यते, यथा मृत्पिण्डो घटस्य, ये तु तन्तुवियोगतोऽभावीभवता पदेन त-
 न्तवः समुत्पद्यन्ते तेषां कथं पदः कारणं निर्दिश्यते, न हि ज्वराभावेन भयत आरोगितासुखस्य ज्वरः कारण-
 मिति शक्यते वक्तुं, यदेवं पदेऽप्युत्पद्यमाने तन्तवोऽभावीभवन्तीति तेऽपि तत्कारणं न स्युरिति चेत्, नैवं,
 तन्तुपरिणामरूप एव हि पदो, यदि च तन्तवः सर्वथाऽभावीभवेयुस्तदा घटभावे घटस्येव पदस्य सर्वथैवोप-
 लब्धिर्न स्यात्, तस्मात् पदकालेऽपि तन्तवः सन्तीति सत्त्वेनोपयोगात्ते पदस्य कारणमुच्यन्ते, पदवियोजन-
 काले त्वैकैकतन्त्वस्थायां पदो नोपलभ्यते अतस्तत्र सत्त्वेनोपयोगाभावाद्भासौ तेषां कारणम्, एवं वीरण-
 कदादिष्वपि भावना कार्या, तदेवं यद्यस्य कार्यस्य कारणत्वेन निश्चितं तत्तस्य यथासम्भवं गमकत्वेन वक्त-
 व्यमिति । ‘से किं तं गुणेण’मित्यादि, निकपः-रूपणंपदगता कपितसुवर्णरेखा तेन सुवर्णमनुमीयते, यथा पञ्च-

दृशादिवर्णकोपेनमिदं सुवर्णं, तथाविधनिकपोपलम्भात्, पूर्वोपलब्धोभयसम्मतसुवर्णवत्, एवं शतपत्रिका-
द्विपुष्पमत्र, तथाविधगन्धोपलम्भात्, पूर्वोपलब्धवस्तुवत्, एवं लवणमदिराचखादयोऽनेकभेदसम्भवतोऽ-
नियतस्वरूपा अपि प्रतिनियततथाविधरसाखादरुषार्शादिगुणोपलब्धेः प्रतिनियतस्वरूपाः साधयितव्याः । 'से
किं तं अचयवेण'मित्यादि, अचयवदर्शनेनावयवी अनुमीयते, यथा महिपः, अत्र तद्विनाभूतशृङ्गोपलब्धेः,
पूर्वोपलब्धोभयसम्मतप्रदेशवत्, अयं च प्रयोगो वृत्तिवरण्डकाद्यन्तरितत्वाद्प्रत्यक्ष एवाचयविनि द्रष्टव्यः,
तत्प्रत्यक्षतायामध्यक्षत एव तत्सिद्धेरनुमानवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति । एवं शेषोदाहरणान्यपि भावनीयानि, नवरं
द्विपत्रं मनुष्यादीत्यादि, मनुष्योऽयं तद्विनाभूतपदद्वयोपलम्भात्, पूर्वदृष्टमनुष्यवद्, एवं चतुष्पदबहुपदे-
ष्वपि, 'गोम्ही'कृष्णशृगाली, 'परियरयंघेण भड'मित्यादि गाथा पूर्वव्याख्यातैव, तदनुसारेण भावार्थोऽप्युह्य
इति । 'से किं तं आसण'मित्यादि, आश्रयतीत्याश्रयो-धूमबलाकादिः, तत्र धूमादृश्यनुमानं बलाकादेस्तु
जलायनुमानं प्रतीतमेव, आकारेऽङ्गितादिभिश्च पूर्वं व्याख्यातस्वरूपैर्देवदत्ताद्याश्रितैस्तदन्तर्गतमनोऽनुमानं
सुप्रसिद्धमेव, अत्राह-ननु धूमस्याङ्गिकार्थत्वात् पूर्वोक्तकार्यानुमान एव गतत्वात् किमिहोपन्यासः ?, सत्यं,
किन्त्वश्रयाश्रयत्वेनापि लोके तस्य रूढत्वाद्वाप्युपन्यासः कृत इत्यदोषः, तदेतत् शेषवदनुमानम् ।

से किं तं द्दितृसाहम्मवं?, २ दुविहं पणत्तं, तंजहा-सामन्नदिट्टं च विसेसदिट्टं च ।

से किं तं सामणदिट्टं?, २ जहा एगो पुरिसो तथा बहवे पुरिसा जहा बहवे पुरिसा

तथा एगो पुरिसो जहा एगो करिसावणो तथा बहवे करिसावणा जहा बहवे करि-
 सावणा तथा एंगो करिसावणो, से तं सामणदिट्टं । से किं तं विसेसदिट्टं?;
 २ से जहाणामए केई पुरिसे कंचि पुरिसं बहूणं पुरिसाणं मज्झे पुब्बदिट्टं पच्चभि-
 जाणेज्जा-अयं से पुरिसे, बहूणं करिसावणाणं मज्झे पुब्बदिट्टं करिसावणं पच्चभिजा-
 णिज्जा, अयं से करिसावणे । तस्स समासओ त्तिविहं गहणं भवइ, तंजहा-अतीय-
 कालगहणं पडुप्पणकालगहणं अणागयकालगहणं । से किं तं अतीयकालगहणं?; २
 उत्तणाणि वणाणि निष्फणसस्सं वा मेइणिं पुण्णाणि अ कुंडसरणईदीहिआतडागाइं
 पासित्ता तेणं साहिजइ जहा-सुबुट्टी आसी, से तं अतीयकालगहणं । से किं तं पडु-
 प्पणकालगहणं?; २ साहुं गोअरगगयं विच्छडिअपउरभत्तपाणं पासित्ता तेणं सा-
 रिजइ जहा सुभिकले बट्टई, से तं पडुप्पणकालगहणं । से किं तं अणागयकालग-
 णणी, २-अब्भस्स निम्मलत्तं कसिणा य गिरी सविज्जुआ मेहा । थणियं वा उब्भा-

मो संज्ञा रत्ता पणिट्टा (छा) य ॥ ११७ ॥ वारुणं वा महिंदं वा अण्णयरं वा पसत्थं ।
उप्पायं पासित्ता तेणं साहिज्जइ जहा-सुबुट्टी भविस्सइ, से तं अणागयकालगहणं ।
एप्पसिं चैव विवज्जासे तिविहं गहणं भवइ, तंजहा-अतीयकालगहणं पडुप्पणकाल-
गहणं अणागयकालगहणं । से किं तं अतीयकालगहणं?, नित्तिणाइं वणाइं अनिप्फण-
सस्सं वा मेइणीं सुक्काणि अ कुंडसरणईदीहिअतडागाइं पासित्ता तेणं साहिज्जइ
जहा-कुबुट्टी आसी, से तं अतीयकालगहणं । से किं तं पडुप्पणकालगहणं?, २ साहुं
गोअरगगयं भिक्खं अलभमाणं पासित्ता तेणं साहिज्जइ जहा-दुब्भक्खे वट्टइ, से तं
पडुप्पणकालगहणं । से किं तं अणागयकालगहणं?, २ धूमायंति दिसाओ सं(?)विअमे-
इणी अपडिवद्धा । वाया नेरइआ खलु कुबुट्टीमेत्तं निवेयंति ॥११८॥ अग्गेयं वा वायव्वं
वा अण्णयरं वा अप्पसत्थं उप्पायं पासित्ता ते णं साहिज्जइ जहा-कुबुट्टी भविस्सइ,
से तं अणागयकालगहणं, से तं विसैसदिट्ठं, सेतं दिट्ठसाहम्मवं, से तं अणुमाणे ।

दृष्टेन पूर्वापलब्धेनार्थेन सह साधर्म्यं दृष्टसाधर्म्यं, तद्गमकत्वेन विद्यते यत्र तद् दृष्टसाधर्म्यवत्, पूर्वदृष्ट-
श्रार्थः कश्चित् सामान्यतः कश्चित् विशेषतो दृष्टः स्याद्, अतस्तद्भेदादिदं द्विविधं, सामान्यतो दृष्टार्थयो-
गात्सामान्यदृष्टं, विशेषतो दृष्टार्थयोगाद्विशेषदृष्टं, तत्र सामान्यदृष्टं यथा एकः पुरुषस्तथा बहवः पुरुषा इ-
त्यादि, इदमुक्तं भवति-नालिकेरुद्वीपादायातः कश्चित् तत्प्रथमतया सामान्यत एकं कञ्चन पुरुषं दृष्ट्वा अनु-
मानं करोति यथा अयमेकः परिदृश्यमानः पुरुष एतदाकारविशिष्टस्तथा बहवोऽत्रापदिदृश्यमाना अपि पु-
रुषा एतदाकारसम्पन्ना एव, पुरुषत्वाविशेषाद्, अन्याकारत्वे पुरुषत्वहानिप्रसङ्गाद्, गवादिवत्, बहुषु तु पुरु-
षेषु तत्प्रथमतो वीक्षितेष्वेवमनुमिनोति यथाऽमी परिदृश्यमानाः पुरुषा एतदाकारवन्तः तथाऽपरोऽप्येकः
कश्चित्पुरुषः एतदाकारवानेव, पुरुषत्वाद्, अपराकारत्वे तद्वानिप्रसङ्गाद्, अश्वादिवदिति, एवं कार्पापणा-
दिव्यपि वाच्यं; विशेषतो दृष्टमाह—‘से जहानाम’ इत्यादि, अत्र पुरुषाः सामान्येन प्रतीता एव, केवलं
यदा कश्चित् कश्चित्पुरुषविशेषं दृष्ट्वा तद्दर्शनाहितसंस्कारोऽसंज्ञाततत्प्रभोपः समयान्तरे बहुपुरुष-
समाजमध्ये तमेव पुरुषविशेषमासीनमुपलभ्यानुमानयति-यः पूर्वं मयोपलब्धः स एवायं पुरुषः; तथैव प्रत्या-
भिज्ञायमानत्वाद्, उभयाभिमतपुरुषवदिति, एतत्तदा विशेषदृष्टमनुमानमुच्यते, पुरुषविशेषविषयत्वाद्,
एवं कार्पापणादिव्यपि वाच्यं । तदेवमनुमानस्य त्रैविध्यमुपदर्श्य साम्प्रतं तस्यैव कालत्रयविषयतां दर्शय-
न्नाह—‘तस्स समासओ तिविहं गहण’मित्यादि, तस्येति-सामान्येनानुवर्तमानमनुमानमात्रं संबध्यते, तस्या-

नुमानस्य त्रिविधं ग्रहणं भवति, तद्यथा-अतीतकालविषयं ग्रहणं-ग्राह्यस्य वस्तुनः परिच्छेदोऽतीतकालग्रहणं, प्रत्युत्पन्नो-वर्तमानः कालस्तद्विषयं ग्रहणं प्रत्युत्पन्नकालग्रहणम्, अनागतो-भविष्यत्कालस्तद्विषयं ग्रहणमनागतकालग्रहणं, कालत्रयवर्तिनोऽपि विषयस्यानुमानात्परिच्छेदो भवतीत्यर्थः, तत्र 'उत्तिणाइ'ति उद्गतानि तृणानि येषु वनेषु तानि तथा, अपमत्र प्रयोगः-सुवृष्टिरिहासीद् उच्युणवनिष्पन्नसस्यपृथ्वीतलजल्पपरिपूर्णकुण्डादिजलाशयप्रभृतितत्कार्यदर्शनाद्, अभिमतदेशवदित्यतीतस्य वृष्टिलक्षणविषयस्य परिच्छेदः, साधुं च 'गोचराग्रगतं' भिक्षाप्रचिष्टं विशेषेण छर्दितानि-गृहस्यैर्दत्तानि प्रचुरभक्तपानानि यस्य स तथा तं तादृशं दृष्ट्वा कथितसाधयति-सुभिक्षमिह वर्तते, साधूनां तद्धेतुकप्रचुरभक्तपानलाभदर्शनात्, पूर्वदृष्टप्रदेशवदिति । 'अवमस निम्मलत्तं' गाहा सुगमा, नवरं स्तनितं-मेघगर्जितं 'वाउवभामो'सि तथा-विधो-धृष्टव्यभिचारी प्रवक्षिणं दिक्षु भ्रमन् प्रशस्तो वातः 'वारुणं'ति आर्द्रामूलादिनक्षत्रप्रभवं माहेन्द्ररोहिणीज्येष्ठादिनक्षत्रसम्भयं अन्यतरसुत्पातम्-उल्कापातदिग्दाहादिकं प्रशस्तं वृष्ट्यव्यभिचारिणं दृष्ट्वाऽनुमीयते, यथा-सुवृष्टिरत्र भविष्यति, तदव्यभिचारिणामभ्रनिर्मलत्वादीनां समुदितानामन्यतरस्य वा दर्शनात्, यथाऽन्यदेति, विशिष्टा ह्यभ्रनिर्मलत्वादयो वृष्टिं न व्यभिचरन्त्यतः प्रतिपन्नैव तत्र निपुणेन भाव्यमिति । 'एणसि'नेय चिवज्जासे' इत्यादि, एतेषामेवोच्युणवनादीनामतीतवृष्ट्यादिसाधकत्वेनोपन्यस्तानां हेतूनां व्यत्यासे-अल्पे साध्यस्यापि व्यत्ययः, यथा-कुवृष्टिरिहासीद्विस्तृणवनादिदर्शनादित्यादिव्य-

त्ययः स्रग्निद्रो नचरमानगतकालग्रहणे माहेन्द्रवारुणपरिहारेणाग्नेयवायव्योत्पाता उपन्यस्ताः, तेषां वृष्टि-
 विधातकत्वादितरेषां सुवृष्टिहेतुत्वादिति । 'से तं विसेसविडं, से तं विट्टसाहम्मव'मित्येतन्निगमनद्रयं वृष्ट-
 साधर्म्यलक्षणानुमानगतभेदत्र(द्व)यस्य समर्थनानन्तरं युज्यते, यदि तु सर्ववाचनाखत्रैव स्थाने दृश्यते, तदा
 वृष्टसाधर्म्यवतोऽपि समेदस्यानुमानविशेषत्वात् कालत्रयविपयता योजनीयैवातस्तामप्यभिधाय ततो निग-
 मनद्वयमिदमकरीति प्रतिपचव्यं, तदेतदनुमानमिति । अथोपमानमभिधित्सुराह—

से किं तं ओवम्मे?, २ दुविहे पणत्ते, तंजहा—साहम्मोवणीए अ वेहंमोवणीए अ ।
 से किं तं साहम्मोवणीए?, २ तिविहे पणत्ते, तंजहा—किंचिसाहम्मोवणीए पायसा-
 हम्मोवणीए सवसाहम्मोवणीए । से किं तं किंचिसाहम्मोवणीए?, २ जहा मंदरो
 तथा सरिसवो जहा सरिसवो तथा मंदरो जहा समुबो तथा गोप्पयं जहा गोप्पयं
 तथा समुबो जहा आइच्चो तथा खज्जोतो तथा आइच्चो जहा चंदो
 तथा कुमुदो जहा कुमुदो तथा चंदो, से तं किंचिसाहम्मो० । से किं तं पायसाहम्मो-
 वणीए?, २ जहा गो तथा गवओ जहा गवओ तथा गो, से तं पायसाहम्मो० । से

किं तं सबसाहम्मोवणीए?, २ सबसाहम्मे ओवम्मे नत्थि, तहावि तेणेव तस्स ओवम्मं कीरइ जहा-अरिहंतोहिं अरिहंतसरिसं कयं चक्खवट्टिणा चक्खवट्टिसरिसं कयं, बलदेवेण बलदेवसरिसं कयं वासुदेवेण वासुदेवसरिसं कयं साहुणा साहुसरिसं कयं, से तं सबसाहम्मे, से तं साहम्मोवणीए । से किं तं वेहम्मोवणीए?, ३ तिविहे पणत्ते, तंजहा-किंचिवेहम्मे पायवेहम्मे सबवेहम्मे । से किं तं किंचिवेहम्मे?, २ जहा सामलेरो न तथा बाहुलेरो जहा बाहुलेरो न तथा सामलेरो, से तं किंचिवेहम्मे । से किं तं पायवेहम्मे?, ३ जहा वायसो न तथा पायसो, जहा पायसो न तथा वायसो, से तं पायवेहम्मे । से किं तं सबवेहम्मे?, सबवेहम्मे ओवम्मे नत्थि, तहावि तेणेव तस्स ओवम्मं कीरइ, जहा णीएणं णीअसरिसं कयं दासेण दाससरिसं कयं कौकेण काकसरिसं कयं साणेण साणसरिसं कयं पाणेण पाणसरिसं कयं, से तं सबवेहम्मे । से तं वेहम्मोवणीए । से तं ओवम्मे ।

उपमीयते-सदृशतया यस्तु गृह्यते अनयेत्युपमा सैवौपम्यं, तच्च द्विविधं-साधर्म्येणोपनीतम्-उपनयो यत्र तत्साधर्म्योपनीतं, वैधर्म्येणोपनीतम्-उपनयो यत्र तद्वैधर्म्योपनीतं, तत्र साधर्म्योपनीतं त्रिविधं-किञ्चित्साधर्म्यो-द्विभेदात्, किञ्चित्साधर्म्यं च मन्दरसर्पपादीनां, तत्र मन्दरसर्पयोर्द्वयोरपि मूर्तत्वं सादृश्यं, समुद्रगोष्पदयोः सोवकत्वमात्रम्, आविल्यग्वयोतयोराकाशगमनोद्योतकत्वरूपं, चन्द्रकुसुदयोः शुक्लत्वमिति । 'से किं तं पा-पसाहम्मे' इत्यादि, खुरककुदचिपाणलाजुलादेर्द्वयोरपि समानत्वात्, नवरं सकम्बलो गौर्धृत्तकण्ठस्तु गवय इति प्रायःसाधर्म्यता । सर्वसाधर्म्यं तु क्षेत्रकालादिभिर्भेदान्न कस्यापि केनचित्सार्द्धं संभवति, सम्भवे त्वेकताप्रसङ्गः, तद्युपमानस्य तृतीयभेदोपन्यासोऽनर्थक एवेत्याशङ्क्याह-तथापि तस्य-विवक्षितस्यार्हदादेस्तेनैव-अर्हदादिना औपम्यं क्रियते, तथा-अर्हता अर्हत्सदृशं कृतं' तत्किमपि सर्वोत्तमं तीर्थप्रवर्तनादि कार्यमर्हता कृतं यद-र्हत्स्य फरोति नापरः कश्चिदिति भावः, एवं च स एव तेनोपमीयते, लोकेऽपि हि केनचिदत्यद्भुते कार्ये कृते यत्कारो दृश्यन्ते-तत्किमपीदं भवद्भिः कृतं यद्भवन्त एव कुर्वन्ति नान्यः कश्चिदिति, एवं चक्रवर्तिवासुदेवा-दिष्वपि वाच्यम् । 'से किं तं वेहम्मोवणीणं' इत्यादि, यथेति-यादृशः शयलाया गोरपत्यं शायलेयो न ता-दृशो यद्गुलाया अपत्यं पादुलेयो, यथा चापं न तथेतरः, अत्र च शेषधर्मस्तुल्यत्वाद्भिन्ननिमित्तजन्मादिमा-त्रतस्तु वैलक्षण्यात् किञ्चिद्वैधर्म्यं भावनीयम् । 'से किं तं पायवेहम्मे' इत्यादि, अत्र वायसपायसधोः सचे-

तन्त्याचेतनत्याविभिर्बहुभिर्धर्मविसंवादात् अभिधानगतवर्णद्वयेन सत्त्वादिमात्रतश्च साम्यात्प्रायोवैधर्म्यता
 भावनीया, सर्ववैधर्म्यं तु न कस्यचित्केनापि संभवति, सत्त्वप्रमेयत्वादिभिः सर्वभावानां समानत्वात्, तैर-
 प्यसमानत्वेऽसत्त्वप्रज्ञात्, तथापि तृतीयभेदोपन्यासवैधर्म्यमाशङ्क्याह-तथापि तस्य तैर्नैवौपम्यं क्रियते
 यथा नीचेन नीचसदृशं कृतं गुरुयातादीत्यादि, आह-नीचेन नीचसदृशं कृतमित्यादि श्रुवता साधर्म्यमेवोक्तं
 स्यान्न वैधर्म्यं, सत्यं, किन्तु नीचोऽपि प्रायो नैवंविधं महापापमाचरति किं पुनरनीचः?, ततः सकलजगद्विल-
 क्षणप्रवृत्तत्ववियक्षया वैधर्म्यमिह भावनीयम्, एवं दासाद्युदाहरणेष्वपि वाच्यम् । 'से तं सर्ववैधर्म्ये' इत्यादि
 निगमनत्रयम् ।

से किं तं आगमे?, २ दुविहे पणत्ते, तंजहा-लोइए अ लोउत्तरिए अ । से किं तं
 लोइए?, २ जणं इमं अण्णाणिएहिं मिच्छादिट्ठीएहिं सच्छंदबुद्धिमइविगप्पियं, तं-
 जहा-भारहं रामायणं जाव चत्तारि वेआ संगोवंगा, से तं लोइए आगमे । से किं लोउ-
 त्तारिए?, २ जणं इमं अरिहंतेहिं भगवंतेहिं उप्पण्णाणदंसणधरेहिं तीयपच्चुप्पणम-
 णागयजाणएहिं तिलुक्कवहिअमहिअपूइएहिं सवण्णूहिं सवदरसीहिं पणीअं दुवा-
 लसंगं गणिपिडगं, तंजहा-आयारो जाव दिट्ठिवाओ । अहवा आगमे तिविहे प-

पणत्ते, तंजहा-सुक्तागमे अत्थागमे तदुभयागमे । अहना-आगमे तिविहे पणत्ते, तंजहा-अत्तागमे अणंतरागमे परंपरागमे, तित्थगराणं अत्थस्स अत्तागमे गणहराणं सुत्तस्स अत्तागमे अत्थस्स अणंतरागमे गणहरसीसाणं सुत्तस्स अणंतरागमे अत्थस्स परंपरागमे, तेण परं सुत्तस्सत्ति अत्थस्सत्ति णो अत्तागमे णो अणंतरागमे परंपरागमे, से तं लोयुत्तरिण्, से तं आगमे, से तं णाणगुणप्पमाणे ।

गुरुगारम्पंगणागच्छतीत्यागमः, आ-समन्ताद्गम्यन्ते-ज्ञायन्ते जीवादयः पदार्था अनेनेति वा आगमः, अयं च द्विधा प्रशस्तः, तद्यथा-‘लोइण्’त्यादि, इदं चेहैव पूर्वं भावश्रुतं विचारयता व्याख्यातं, यावत् से तं लो-इण्, से किं तं लोयुत्तरिण् भागमेति, ‘अहवा आगमे तिविहे’इत्यादि, तत्र सूत्रमेव सूत्रागमः, तदभिधेयश्चार्थं प्यार्थागमः, सूत्रार्थोभयरूपस्तु तदुभयागमः, अथवा अन्येन प्रकारेणागमस्त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-आत्मा-गम इत्यादि, तत्र गुरुरूपदेशमन्तरेणात्मन एव आगम आत्मागमो, यथा तीर्थङ्कराणामर्थस्यात्मागमः, स्वयमेव क्रियलो(लेनो)पलब्धेः, गणधराणां तु सूत्रस्यात्मागमः, स्वयमेव ग्रथितत्वाद्, अर्थस्थानन्तरागमः, अनन्तरमेव तीर्थंकराद्रागतत्वाद्, उक्तं च-“अत्थं भासइ अरहा सुत्तं गंथंति गणहरा निंउण”मित्यादि, गणधरशिष्याणां

१ मये मापन मरीएव मभन्ति गणपत भिण्णम् ।

जम्बूस्वामिप्रभृतीनां सूत्रस्यानन्तरागमः—अव्यवधानेन गणधरादेव श्रुतेः, अर्थस्य परम्परागमः—गणधरेणैव व्यवधानात्, ततः ऊर्ध्वं प्रभवादीनां सूत्रस्यार्थस्य च नात्मागमो नानन्तरागमः, तल्लक्षणायोगाद्, अपि तु परम्परागम एव, अनेन चागमस्य तीर्थकरादिप्रभवत्वभणनेनैकान्तापौरुषेयत्वं निवारयति, पौरुषताल्वादिव्यापारमन्तरेण नभसीव विशिष्टशब्दानुपलब्धेः, ताल्वादिभिरभिव्यज्यत एव शब्दो न तु क्रियते इति चेत्, ननु यथेवं तर्हि सर्ववचसामपौरुषेयत्वप्रसङ्गः, तेषां भापापुङ्गलनिष्पन्नत्वाद्, भापापुङ्गलानां च लोके सर्वदेवावस्थानतोऽपूर्वक्रियमाणताऽयोगेन ताल्वादिभिरभिव्यक्तिमात्रस्यैव निर्वर्तनात्, न च वक्तव्यं—वचनस्य पौद्गलिकत्वमसिद्धं, महाध्वनिपटलपूरितश्रवणयाधिर्यकुब्धस्खलनाद्यन्यथानुपपत्तेः, तस्मान्नैकान्तेनापौरुषेयमागमवचः, ताल्वादिव्यापाराभिव्यङ्ग्यत्वाद्, देवदत्तादिवाक्यवत्, इत्याद्यत्र बहु वक्तव्यं तत्तु नोच्यते स्यान्तान्तरनिर्णीतत्वादिति । 'से तं लोगुत्तरिण' इत्यादि निगमनत्रयम् ॥ उक्तं ज्ञानगुणप्रमाणमथ दर्शनगुणप्रमाणमाह—

से किं तं दंसगुणप्पमाणे ? , २ चउविहे पणत्ते, तंजहा—चक्खुदंसगुणप्पमाणे
अचक्खुदंसगुणप्पमाणे ओहिदंसगुणप्पमाणे केवलदंसगुणप्पमाणे । चक्खुदंसणं
चक्खुदंसणिंसं घडपडकडरहाइएसु दवेसु अचक्खुदंसणं अचक्खुदंसणिस्स

आयभावे ओहिदंसणं ओहिदंसणस्स सब्बविद्वेषु न पुण सब्बपज्जवेसु केवलदंसणं केवलदंसणस्स सब्बद्वेषु अ सब्बपज्जवेसु अ, से तं दंसणगुणप्पमाणे ।

वर्षनावरणकर्मक्षयोपशमाविजं सामान्यमाद्यग्रहणं दर्शनमिति, उक्तं च—“जं सामन्नग्रहणं भावाणं नेप कडुमागारं । अधिसेसिज्जण अत्थे दंसणमिइ द्रुयए समए ॥ १ ॥” तदेवात्मनो गुणः स एव प्रमाणं दर्शनगुणप्रमाणम्, इत्वं न चक्षुर्दर्शनादिभेदाद्यत्रुर्विधं, तत्र भावचक्षुरिन्द्रियावरणक्षयोपशमाद् द्रव्येन्द्रियानुपघाताद्य चक्षुर्दर्शनिनः—चक्षुर्दर्शनलब्धिमतो जीवस्य घटादिषु द्रव्येषु चक्षुषो दर्शनं चक्षुर्दर्शनं, भवतीति क्तिगाद्याहारः, सामान्यविषयत्वेऽपि चास्य घट्ट घटादिविशेषोपाभिधानं तत्सामान्यविशेषयोः कथञ्चिदभेदादेकान्तेन विशेषेभ्यो ज्यतिरितस्य सामान्यस्याग्रहणरूपानार्थम्, उक्तं च—“निर्विशेषं विशेषाणां, ग्रहोर्षणगुच्यते” इत्यादि, चक्षुर्कर्जेषोरेन्द्रियगणुष्टगं मनश्चाचक्षुरुच्यते, तस्य दर्शनमचक्षुर्दर्शनं, तदपि भावाचक्षुरिन्द्रियावरणक्षयोपशमाद् द्रव्येन्द्रियानुपघाताद्य अचक्षुर्दर्शनिनः—अचक्षुर्दर्शनलब्धिमतो जीवस्यात्मभावेऽपपति, आत्मनि—जीये भावः—संश्लिष्टताया सम्बन्धो, विषयस्य घटादेरिति गम्यते, तस्मिन् सति इदं प्रादुर्गोपनीयम्, इत्प्रसुक्तं भवति—चक्षुरग्राप्यकारि ततो दूरस्थमपि स्वविषयं परिच्छिनत्तीत्यस्यार्थस्य ख्यापनार्थं

१ गण्य माण्यपत्तये भावाणं नेप कडुमागारम् । अधिसेसिज्जण अत्थे दंसणमिइ द्रुयए समए ॥ १ ॥

पटावितु चक्षुर्दर्शनं भवतीति पूर्वं विषयस्य भेदेनाभिधानं कृतं, श्रोत्रादीनि तु प्राप्यकारीणि ततो द्रव्येन्द्रियसं-
श्लेषद्वारेण जीयेन सह सम्यद्धमेव विषयं परिच्छिन्दन्तीत्येतद्दर्शनार्थमात्मभावे भवतीत्येवमिह विषयस्याभेदेन
प्रतिपादनमकारीति, उक्तं च—“पुष्टं सुणेइ सवं रूंपुण पासई अपुष्टं तु” इत्यादि । अवधेर्दर्शनमवधिदर्शनम्,
अवधिदर्शनिनः—अवधिदर्शनावरणक्षयोपशमसमुद्भूतावधिदर्शनलब्धिमतो जीवस्य सर्वेष्वपि रूपिद्रव्येषु
भवति, न पुनः सर्वपर्यायेषु, यतोऽवधेरुत्कृष्टतोऽप्येकस्तुगताः सङ्ख्येया असङ्ख्येया वा पर्याया विषयत्वेनोक्ताः,
जयन्पतस्तु द्वौ पर्यायी द्विगुणितौ, रूपरसगन्धस्पर्शलक्षणाश्चत्वारः पर्याया इत्यर्थः, उक्तं च—“द्ववाओ
असंरोज्जे संरोज्जे आवि पज्जवे लहइ । दो पज्जवे दुगुणिए लहइ य एगाउ दवाओ ॥ १ ॥” अत्राह—ननु पर्याया
विशेषा उच्यन्ते, न च दर्शनं विशेषविषयं भवितुमर्हति, ज्ञानस्यैव तद्विषयत्वात्, कथमिहावधिदर्शनविष-
यत्वेन पर्याया निर्दिष्टाः, साधूरुं, केवलं पर्यायेरपि घटशरावोदञ्चनादिभिर्मृदादि सामान्यमेव तथा तथा
यिशिष्यते न पुनस्ते तत एकान्तेन व्यतिरिच्यन्ते, अतो मुख्यतः सामान्यं गुणीभूतास्तु विशेषा अप्यस्य
विषयीभवन्तीति रयापनार्थोऽत्र तदुपन्यासः, केवलं—सकलदृश्यविषयत्वेन परिपूर्णं दर्शनं केवलदर्शनिनः—
तदावरणक्षयाचिर्भूततद्बन्धिमतो जीवस्य सर्वद्रव्येषु मूर्तामूर्तेषु सर्वपर्यायेषु च भवतीति । मनःपर्यायज्ञानं

१ एतद् ग्लोषि सत्त्वं रूपं पुनः पदस्यस्यष्टमेय २ द्रव्येषु अणुस्येयान् एतस्येयान् वापि पर्यवान् उच्यते । दो पर्यायो द्विगुणितो उच्यते कैकसिन् द्रव्ये ॥ १ ॥

तु तथायिधक्षयोपशमपाट्यात् सर्वदा विशेषानेव गृह्यदुत्पद्यते न सामान्यम्, अतस्तद्दर्शनं नोक्तमिति, तदे-
तद्दर्शनगुणप्रमाणम् ।

से किं तं चरित्तगुणप्पमाणे ?, २ पंचविहे पणत्ते, तंजहा-सामाइअचरित्तगुणप्पमाणे
छेओवट्टावणचरित्तगुणप्पमाणे परिहारविसुद्धिअचरित्तगुणप्पमाणे सुहुमसंपरायचरि-
त्तगुणप्पमाणे अहक्खायचरित्तगुणप्पमाणे । सामाइअचरित्तगुणप्पमाणे दुविहे पणत्ते,
तंजहा-इत्तरिए अ आवकहिए अ । छेओवट्टावणचरित्तगुणप्पमाणे दुविहे पणत्ते,
तंजहा-साइआरे अ निरइआरे अ । परिहारविसुद्धिअचरित्तगुणप्पमाणे दुविहे पणत्ते,
तंजहा-णिविसमाणए अ णिविट्टकाइए अ । सुहुमसंपरायचरित्तगुणप्पमाणे दुविहे
पणत्ते, तंजहा-(संकलिस्समाणए य विसुज्झमाणए य, अहक्खायचरित्तगुणप्पमाणे
दुविहे पन्नत्ते, तंजहा-) पडिवाई अ अपडिवाई अ । (अहवा) अहक्खायचरित्तगु-
णप्पमाणे दुविहे पणत्ते, तंजहा-छउमरियए अ केवलिए य । से तं चरित्तगुण-
प्पमाणे, से तं जीवगुणप्पमाणे, से तं गुणप्पमाणे (सू० १४४)

चरन्त्यनिन्दितमनेनेति चरित्रं, तदेव चारित्रं, चारित्रमेव गुणः २ स एव प्रमाणं २-सावद्ययोगविरतिरूपं, तत्र पञ्चविधं सामायिकं च, पञ्चविधमप्येतद्विशेषतः सामायिकमेव, छेदादिविशेषस्तु विशेष्यमाणं पञ्चधा भिद्यते, तत्रायं विशेषाभावात् सामान्यसंज्ञायामेवावतिष्ठते सामायिकमिति, सामायिकं पूर्वोक्तशब्दार्थं, तत्रेत्वरं यावत्कथिकं च, तत्रेत्वरं भाविष्यपदेशान्तरत्वात् स्वल्पकालं, तच्चाद्यचरमतीर्थकरकालयोरेव यावद्दद्यापि महाव्रतानि नागेप्यन्ते तावच्छिष्यस्य संभवति, आत्मनः कथां यावदास्ते तद् यावत्कथं-यावज्जीवमित्यर्थः, यावत्कथमेव यावत्कथिकम्, एतच्च भरतैरावतेष्व्याद्यचरमवर्जमध्यमतीर्थकरसाधूनां महाविदेहतीर्थकरयतीनां च संभवति, पूर्वपर्यायस्य छेदेनोपस्थापनं महाव्रतेषु यत्र तच्छेदोपस्थानं, भरतैरावतप्रथमपञ्चमतीर्थकरतीर्थ एव, नान्यत्र, तच्च सात्तिचारं निरतिचारं च, तत्रेत्वरसामायिकस्य शैक्षकस्य यदारोप्यते तीर्थान्तरं चा सङ्ग्रामतः साधोर्यथा पार्श्वनाथतीर्थान्महावीरतीर्थं सङ्ग्रामतस्तन्निरतिचारं, मूलगुणघातिनस्तु यत् पुनर्घतारोपणं तत्सात्तिचारं । परिहारः-तपोविशेषस्तेन विशुद्धं, अथवा परिहारः-अनेपणीयादेः परित्यागो विशेषेण शुद्धो यत्र तत्परिहारविशुद्धं तदेव परिहारविशुद्धिकं, तदपि द्विविधं-निर्विद्यमानकं निर्विष्टकायिकं च, तत्र निर्विद्यमानम्-आसेव्यमानम्, अथवा तदनुष्ठातारः साधवो निर्विद्यमानकाः, तत्सहयोगात्तदपि निर्विद्यमानकं, निर्विष्ट-आसेचितं प्रस्तुततपोविशेषः कायो येषां ते निर्विष्टकायाः, त एव निर्विष्टकायिकाः साधवः, तदाश्रयत्यात् प्रस्तुतचारिघ्नमपि निर्विष्टकायिकम्, इदमत्र हृदयम्-तीर्थकरचरणमूले येन तीर्थकरसमीचे अदः

प्रतिपन्नपूर्वं तदन्तिके वा नवकी गणः परिहारविशुद्धिचारित्रं प्रतिपद्यते, नान्यस्य समीपे, तत्रैकः कल्पस्थितो
 षडन्तिके सर्वा सामाचारी क्रियते, चत्वारस्तु साधवो वक्ष्यमाणं तपः कुर्वन्ति, ते च परिहारिका इत्युच्यन्ते,
 अन्ये तु चत्वारो वैयाघ्रन्यकर्तृत्वं प्रतिपद्यन्ते, ते चानुपरिहारिका इति व्यपदिश्यन्ते, तत्र परिहारकाणां तपः
 प्रोच्यते-प्रीत्ये जघन्यतश्चतुर्थं मध्यमपदे षष्ठं उत्कृष्टतस्त्वष्टमं, शिशिरे जघन्यमध्यमोत्कृष्टपदेषु यथासंख्यं
 षष्ठमष्टमं दशमं च, वर्षासु जघन्यादिपदत्रयेऽपि यथाक्रममष्टमं दशमं द्वादशं च, शेषास्तु कल्पस्थितानुप-
 रिहारिकाः पञ्चापि प्रायो नित्यभक्ता नोपवासं कुर्वन्ति, भक्तं च पञ्चानामप्याचामाम्लमेव, नान्यत्, ततः परि-
 हारिकाः षण्मासान्यावद्यथोक्तं तपः कृत्वा अनुपरिहारिकतां प्रतिपद्यन्ते, अनुपरिहारिकास्तु परिहारिकतां,
 तैरपि षण्मासान्यावद्यदा तपः कृतं भवति तदा कृततपसामष्टानां मध्यादेकः कल्पस्थितो व्यवस्थाप्यते, अ-
 प्रेतनश्चासौ षड् मासान्यावद्यथोक्तं तपः करोति, शेषास्तु सप्तानुचरतामाश्रयन्ति, एवं चाष्टादशभिर्मासैरयं
 कल्पः समाप्यते, तत्समाप्तौ च भूयस्तमेव कल्पं जिनकल्पं वा प्रतिपद्येन् गच्छं वा प्रत्यागच्छेयुरिति त्रयी
 गतिः, अपरं चैतद्यारित्रं छेदोपस्थापनचरणवतामेव भवति, नान्येषामित्यलमतिप्रसङ्गेन, तदेवमिह यो यस्तपः
 कृत्वा अनुपरिहारिकतां कल्पस्थिततां वाङ्गीकरोति तत्सम्बन्धि परिहारविशुद्धिकं निर्विष्टकायिकमुच्यते, ये
 तु तपः कुर्वन्ति तत्सम्बन्धि निर्विश्यमानकृमिति स्थितम् । संपरैति-पर्यटति संसारमनेनेति सम्परायः-
 क्रोधादिरूपायः, लोभांशमात्रावशेषतया सूक्ष्मः सम्परायो यत्र तत्सूक्ष्मसम्परायम्, इदमपि सङ्गृह्यमा-

नविशुद्धयमानकभेदाद्विधैव, तत्र श्रेणिमारोहतो विशुद्धयमानकमुच्यते, ततः प्रचयवमानस्य सङ्क्षिश्यमान-
कमिति । 'अहक्त्वायं'ति अथशब्दोऽत्र याथाथये आङ्भिषिधौ आ-समन्ताद्याथातथेन ख्यातमथाख्यातं
कपायोदयाभावतो निरतिचारत्वात् पारमार्थिकरूपेण ख्यातमथाख्यातमित्यर्थः, एतदपि प्रतिप्रात्यप्रतिपाति-
भेदात् द्वेधा, तत्रोपशान्तमोहस्य प्रतिपाति क्षीणमोहस्य त्वप्रतिपाति, अथवा केवलिनश्छद्मस्य चोपशा-
न्तमोहक्षीणमोहस्य तद्भवत्यतः स्वामिभेदाद् द्वैविध्यमिति । तदेतच्चारित्रगुणप्रमाणं, तदेतज्जीवगुणप्रमाणं,
तदेतद्गुणप्रमाणमिति ॥ १४४ ॥ तदेवं जीवाजीवभेदभिन्नं गुणप्रमाणं प्रतिपाद्य क्रमप्राप्तं नयप्रमाणं प्रतिपाद-
यन्नाह—

से किं तं नयप्पमाणे?, २ तिविहे पणत्ते, तंजहा-पंथगदिट्टुतेण वसहिदिट्टुतेण पए-
सदिट्टुतेण । से किं तं पत्थगदिट्टुतेण?, २ से जहानामए केई पुरिसे परसुं गहाय अ-
डवीसमहुत्तो गच्छेज्जा, तं पासित्ता केई वएज्जा-कहिं भवं गच्छसि?, अविमुद्धो नेगमो
भणइ-पत्थगस्स गच्छामि, तं च केई छिंदमाणं पासित्ता वएज्जा-किं भवं छिंदसि?,
विमुद्धो नेगमो भणइ-पत्थयं छिंदामि, तं च केई तच्छमाणं पासित्ता वएज्जा-किं

भवं तच्छसि ?, विसुद्धतराओ णेगमो भणइ-पत्थयं तच्छसि, तं च केइ उक्कीरमाणं
पासित्ता वएज्जा-किं भवं उक्कीरसि ?, विसुद्धतराओ णेगमो भणइ-पत्थयं उक्कीरामि,
तं च केइ (वि) लिहमाणं पासित्ता वएज्जा-किं भवं (वि) लिहसि ?, विसुद्धतराओ
णेगमो भणइ-पत्थयं(वि)लिहामि, एवं विसुद्धंतरस्स णेगमस्स नामाउडिओ पत्थओ,
एवमेव ववहारस्सवि, संगहस्स चियमियमेज्जसमारूढो पत्थओ, उज्जुसुयस्स पत्थओऽवि
पत्थओ मेज्जंपि पत्थओ, तिण्हं सद्धनयाणं पत्थयस्स अत्थाहिगारजाणओ जस्स वा
वसेणं पत्थओ निप्फज्जइ, से तं पत्थयदिट्ठुतेणं ।

अनन्तधर्मणो वस्तुन एकांशेन नयनं नयः स एव प्रमाणं नयप्रमाणं, त्रिविधं प्रज्ञसमिति, यद्यपि नैगम-
सङ्ग्रहादिभेदतो बहवो नयास्तथापि प्रस्यकादिदृष्टान्तत्रयेण सर्वेषामिह निरूपयितुमिष्टत्वात्त्रिविध्यमुच्यते,
तथा चाह-तद्यथा-प्रस्यकदृष्टान्तेनेत्यादि, प्रस्यकादिदृष्टान्तत्रयेण हेतुभूतेन त्रिविधं नयप्रमाणं, भवतीत्यर्थः,
तत्र प्रस्यकदृष्टान्तं दर्शयति-तद्यथानामकः कश्चित्पुरुषः परशुं-कुठारं गृहीत्वा अटवीमुखो गच्छेदित्यादि, इद-
मुक्तं भवति-प्रस्यको-मागधदेशप्रसिद्धो धान्यमानविशेषस्तद्देतुभूतकाष्ठकर्तनाय कुठारव्यग्रहस्तं तक्षादिपुरु-

नविशुद्ध्यमानकभेदाद्विधैव, तत्र श्रेणिमारोहतो विशुद्ध्यमानकमुच्यते, ततः प्रच्यवमानस्य सङ्क्लिश्यमान-
कमिति । 'अहकस्वायं'ति अथशब्दोऽत्र याथातथ्ये आङ्भिविधौ आ-समन्ताद्याथातथ्येन ख्यातमथाख्यतं
कपायोदयाभावतो निरतिचारत्वात् पारमार्थिकरूपेण ख्यातमथाख्यातमित्यर्थः, एतदपि प्रतिपाल्यप्रतिपाति-
भेदात् द्वेषा, तत्रोपशान्तमोहस्य प्रतिपाति क्षीणमोहस्य त्वप्रतिपाति, अथवा केवलिनश्छद्मस्य चोपशा-
न्तमोहक्षीणमोहस्य तद्भवत्यतः स्वामिभेदाद् द्वैविध्यमिति । तदेतच्चारित्रगुणप्रमाणं, तदेतज्जीवगुणप्रमाणं,
तदेतद्गुणप्रमाणमिति ॥ १४४ ॥ तदेवं जीवाजीवभेदभिन्नं गुणप्रमाणं प्रतिपाद्य क्रमप्राप्तं नयप्रमाणं प्रतिपाद-
यन्नाह—

से किं तं नयप्यमाणे?, २ तिविहे पणत्ते, तंजहा-पंथगदिदुंतेणं वसहिदिदुंतेण पए-
सदिदुंतेणं । से किं तं पथगदिदुंतेणं?, २ से जहानामए केई पुरिसे परसुं गहाय अ-
डवीसमहुत्तो गच्छेज्जा, तं पासित्ता केई वएज्जा-कहिं भवं गच्छसि?, अविशुद्धो नेगमो
भणइ-पथगस्स गच्छामि, तं च केई छिंदमाणं पासित्ता वएज्जा-किं भवं छिंदसि?,
विशुद्धो नेगमो भणइ-पथयं छिंदामि, तं च केई तच्छमाणं पासित्ता वएज्जा-किं

भवं तच्छसि ?, विसुद्धतराओ णेगमो भणइ-पत्थयं तच्छामि, तं च केइ उक्कीरमाणं
पासित्ता वएज्जा-किं भवं उक्कीरसि ?, विसुद्धतराओ णेगमो भणइ-पत्थयं उक्कीरामि,
तं च केइ (वि) लिहमाणं पासित्ता वएज्जा-किं भवं (वि) लिहसि ?, विसुद्धतराओ
णेगमो भणइ-पत्थयं(वि)लिहामि, एवं विसुद्धतरस्स णेगमस्स नामाउडिओ पत्थओ,
एवमेव ववहारस्सवि, संगहस्स चियमियमेजसमारूढो पत्थओ, उब्जुसुयस्स पत्थओऽवि
पत्थओ मेज्जंपि पत्थओ, तिण्हं सद्धनयाणं पत्थयस्स अत्थाहिगारजाणओ जस्स वा
वसेणं पत्थओ निष्फज्जइ, से तं पत्थयदिट्ठतेणं ।

अनन्तघर्मणो वस्तुन एकांशेन नयनं नयः स एव प्रमाणं नयप्रमाणं, त्रिविधं प्रज्ञप्तमिति, यद्यपि नैगम-
सङ्गहादिभेदतो बहवो नयास्तथापि प्रस्यकादिदृष्टान्तत्रयेण सर्वेषामिह निरूपयितुमिष्टत्वात्रैविध्यमुच्यते,
तथा चाह-तद्यथा-प्रस्यकदृष्टान्तेनेत्यादि, प्रस्यकादिदृष्टान्तत्रयेण हेतुभूतेन त्रिविधं नयप्रमाणं, भवतीत्यर्थः,
तत्र प्रस्यकदृष्टान्तं दर्शयति-तद्यथानामकः कश्चित्पुरुषः परशुं-कुठारं गृहीत्वा अटवीमुखो गच्छेदित्यादि, इद-
मुक्तं भवति-प्रस्यको-मागधदेशप्रसिद्धो धान्यमानविशेषस्तद्वेतुभूतकाष्ठकर्तनाय कुठारव्यग्रहस्तं तक्षादिपुरु-

नविशुद्धयमानकभेदाद्धिव, तत्र श्रेणिमरोहतो विशुध्यमानकमुच्यते, ततः प्रच्यवमानस्य सङ्क्षिश्यमान-
कमिति । 'अहक्स्वार्य'ति अथशब्दोऽत्र याथातथ्ये आडभिविधौ आ-समन्ताद्याथातथ्येन ह्यात्ममथाख्यत्
कपायोदयाभावतो निरतिचारत्वात् पारमार्थिकरूपेण ह्यात्ममथाख्यातमित्यर्थः, एतदपि प्रतिप्राप्त्यप्रतिपाति-
तत्रोपशान्तमोहस्य प्रतिपाति क्षीणमोहस्य त्वप्रतिपाति, अथवा केवलिनश्छद्मस्य चोपशा-
हस्य तद्भवत्यतः स्वामिर्भेदाद् द्वैविध्यमिति । तदेतच्चारित्रगुणप्रमाणं, तदेतज्जीवगुणप्रमाणं,
गमिति ॥ १४४ ॥ तदेवं जीवाजीवभेदभिन्नं गुणप्रमाणं प्रतिपाद्य क्रमप्राप्तं नयप्रमाणं प्रतिपाद-

प्रमाणे?, २ तिविहे पणत्ते, तंजहा-पंथगदिट्टुतेण वसहिदिट्टुतेण पए-
से किं तं पथगदिट्टुतेण?, २ से जहानामए केई पुरिसे परसुं गहाय अ-
तो गच्छेज्जा, तं पासित्ता केई वएज्जा-कहिं भवं गच्छसि?, अविशुद्धो नेगमो
गस्स गच्छामि, तं च केई छिंदमाणं पासित्ता वएज्जा-किं भवं छिंदसि?,
नेगमो भणइ-पथयं छिंदामि, तं च केई तच्छमाणं पासित्ता वएज्जा-किं

भवं तच्छसि ?, विसुद्धतराओ णेगसो भणइ-पत्थयं तच्छसि, तं च केइ उक्कीरमाणं पासित्ता वएज्जा-किं भवं उक्कीरसि ?, विसुद्धतराओ णेगसो भणइ-पत्थयं उक्कीरामि, तं च केइ (वि) लिहमाणं पासित्ता वएज्जा-किं भवं (वि) लिहसि ?, विसुद्धतराओ णेगसो भणइ-पत्थयं(वि)लिहामि, एवं विसुद्धतरस्स णेगसस्स नामाउडिओ पत्थओ, एवमेव ववहारस्सवि, संगहस्स चियमियमेज्जसमारूढो पत्थओ, उज्जुसुयस्स पत्थओऽवि पत्थओ मेज्जंपि पत्थओ, तिण्हं सइनयाणं पत्थयस्स अत्थाहिगारजाणओ जस्स वा वसेणं पत्थओ निप्फज्जइ, से तं पत्थयदिट्ठतेणं ।

अनन्तधर्मणो वस्तुन एकांशेन नयनं नयः स एव प्रमाणं नयप्रमाणं, त्रिविधं प्रज्ञसमिति, यद्यपि नैगम-सङ्ग्रहादिभेदतो बहवो नयास्तथापि प्रस्यकादिदृष्टान्तत्रयेण सर्वेषामिह निरूपयितुमिष्टत्वात्रैविध्यमुच्यते, तथा चाह-तद्यथा-प्रस्यकदृष्टान्तेनेत्यादि, प्रस्यकादिदृष्टान्तत्रयेण हेतुभूतेन त्रिविधं नयप्रमाणं, भवतीत्यर्थः, तत्र प्रस्यकदृष्टान्तं दर्शयति-तद्यथानामकः कश्चित्पुरुषः परशुं-कुठारं गृहीत्वा अटवीमुखो गच्छेदित्यादि, इदमुक्तं भवति-प्रस्यको-मागधदेशप्रसिद्धो धान्यमानविशेषस्तद्धेतुभूतकाष्ठकर्तनाय कुठारव्यग्रहस्तं तक्षादिपुरु-

नविशुद्धयमानकभेदाद्विधैव, तत्र श्रेणिमारोहतो विशुद्धयमानकमुच्यते, ततः प्रच्यवमानस्य सङ्कलित्यमान-
कमिति । 'अहकत्वाय'ति अथशब्दोऽत्र याथातथ्ये आङ्भिविधौ आ-समन्ताद्याथातथ्येन ह्यातमथाख्यातं
कपायोदयाभायतो निरतिचारत्वात् पारमार्थिरूपेण ह्यातमथाख्यातमित्यर्थः, एतदपि प्रतिपाल्यप्रतिपाति-
भेदात् द्वेधा, तत्रोपशान्तमोहस्य प्रतिपाति क्षीणमोहस्य त्वप्रतिपाति, अथवा केवलिनश्छद्मस्य चोपशा-
न्तमोहक्षीणमोहस्य तद्भवत्यतः स्वामिभेदाद् द्वैविध्यमिति । तदेतच्चारित्रगुणप्रमाणं, तदेतज्जीवगुणप्रमाणं,
तदेतद्गुणप्रमाणमिति ॥ १४४ ॥ तदेवं जीवाजीवभेदभिन्नं गुणप्रमाणं प्रतिपाद्य क्रमप्रसं नयप्रमाणं प्रतिपाद-
यन्नाह—

से किं तं नयप्प्रमाणे?, २ तिविहे पणत्ते, तंजहा-पंथगदिदुंतेणं वसहिदिदुंतेण पए-
सदिदुंतेणं । से किं तं पथगदिदुंतेणं?, २ से जहानामए केई पुरिसे परसुं गहाय अ-
डवीसमहुत्तो गच्छेज्जा, तं पासित्ता केई वएज्जा-कहिं भवं गच्छसि?, अविमुद्धो नेगमो
भणइ-पथगस्स गच्छामि, तं च केई छिंदमाणं पासित्ता वएज्जा-किं भवं छिंदसि?,
विमुद्धो नेगमो भणइ-पथयं छिंदामि, तं च केई तच्छमाणं पासित्ता वएज्जा-किं

भवं तच्छसि ?, विसुद्धतराओ णेगमो भणइ-पत्थयं तच्छामि, तं च केइ उक्कीरमाणं पासित्ता वएज्जा-किं भवं उक्कीरसि ?, विसुद्धतराओ णेगमो भणइ-पत्थयं उक्कीरामि, तं च केइ (वि) लिहमाणं पासित्ता वएज्जा-किं भवं (वि) लिहसि ?, विसुद्धतराओ णेगमो भणइ-पत्थयं(वि)लिहामि, एवं विसुद्धतरस्स णेगमस्स नामाउडिओ पत्थओ, एवमेव ववहारस्सवि, संगहस्स चियमियमेज्जसमारूढो पत्थओ, उज्जुसुयस्स पत्थओऽवि पत्थओ मेज्जंपि पत्थओ, तिण्हं सइनयाणं पत्थयस्स अत्थाहिगारजाणओ जस्स वा वसेणं पत्थओ निप्फज्जइ, से तं पत्थयदिट्ठतेणं ।

अनन्तघर्मणो वस्तुन एकांशेन नयनं नयः स एव प्रमाणं नयप्रमाणं, त्रिविधं प्रज्ञप्तमिति, यद्यपि नैगम-सङ्ग्रहादिभेदतो बहवो नयास्तथापि प्रस्थकादिदृष्टान्तत्रयेण सर्वेषामिह निरूपयितुमिष्टत्वाच्चैविध्यमुच्यते, तथा चाह-तद्यथा-प्रस्थकदृष्टान्तेनेत्यादि, प्रस्थकादिदृष्टान्तत्रयेण हेतुभूतेन त्रिविधं नयप्रमाणं, भवतीत्यर्थः, तत्र प्रस्थकदृष्टान्तं दर्शयति-तद्यथानामकः कश्चित्पुरुषः परशुं-कुठारं गृहीत्वा अटवीमुखो गच्छेदित्यादि, इदमुक्तं भवति-प्रस्थको-मागधदेशप्रसिद्धो धान्यमानविशेषस्तद्धेतुभूतकाष्ठकर्तनाय कुठारव्यग्रहस्तं तक्षादिपुरु-

पमदर्थी गच्छन्तं दृष्ट्वा कश्चिदन्यो वदेत्-क भवान् गच्छति?, तत्राचिशुद्धनैगमो भवति-अचिशुद्धनैगमनय-
मतानुसारी सन्नसौ प्रत्युत्तरयतीत्यर्थः, किमित्याह-प्रस्थकस्य गच्छामि, इदमुक्तं भवति-नैके गमा-वस्तुपरि-
छेदा यस्य अपि तु बहवः स निरुक्तवशात् ककारलोपतो नैगम उच्यते, अतो यद्यप्यत्र प्रस्थककारणभूतकाष्ठ-
निमित्तमेव गमनं, न तु प्रस्थकनिमित्तं, तथाऽप्यनैकप्रकारवस्त्वभ्युपगमपरत्वात्कारणे कार्योपचारात् तथा-
व्यवहारदर्शनादेवमप्यभिधत्तेऽसौ-प्रस्थकस्य गच्छामीति, तं च कश्चित् छिन्दन्तं, वृक्षमिति गम्यते, पश्येद्, दृष्ट्वा
च वदेत्-किं भवति छिनत्ति?, ततः प्राक्तनात् किञ्चिद्विशुद्धनैगमनयमतानुसारी सन्नसौ भवति-प्रस्थकं छि-
नत्ति, अत्रापि कारणे कार्योपचारात्तथाव्यवहृतिदर्शनादेव काष्ठेऽपि छिद्यमाने प्रस्थकं छिनन्तीत्युत्तरं, केवलं
काष्ठस्य प्रस्थकं प्रति कारणताभावस्यात्र किञ्चिदासन्नत्वाच्चिशुद्धत्वं, प्राक् पुनरतिव्यवहितत्वात् मलीमस-
त्वम्, एवं पूर्वपूर्वापेक्षया यथोत्तरस्य विशुद्धता भावनीया, नवरं तक्षुवन्तं-तनूकुर्वन्तम् उत्तिकरन्तं-वेधनकेन
मध्याद्विकिरन्तं विलिखन्तं-लेखन्या मृष्टं कुर्याणम्, एवमनेन प्रकारेण तावन्नेयं यावद्विशुद्धतरनैगमस्य 'ना-
माउडिड'त्ति आकृष्टितनामा प्रस्थकोऽपमित्येवं नामाङ्कितो निष्पन्नः प्रस्थक इति । एवमेव व्यवहारस्यापीति,
लोकव्यवहारमाधान्येनायं व्यवहारनयः, लोके च पूर्वोक्तावस्थासु सर्वत्र प्रस्थकव्यवहारो दृश्यतेऽतो व्यवहा-
रनयोऽप्येवमेव प्रतिपद्यते इति भावः । 'संगहस्से'त्यादि, सामान्यरूपतया सर्वं वस्तु संगृह्णाति-क्रोडीकरो-
तीति समग्रहस्तस्य मतेन चित्ताद्विशेषणैर्विशिष्ट एव प्रस्थो भवति, नान्यः, तत्र चित्तो-धान्येन व्यासः, स

च देशतोऽपि भवत्यत आह—'मितः' पूरितः; अनेनैव प्रकारेण मेयं समारूढं यत्र स आहितादेराकृतिगण-
त्वान्मेयसमारूढः, अयमत्र भावार्थः—प्राक्तननयद्वयस्याविशुद्धत्वात् प्रस्थककारणमपि प्रस्थक उक्तः अनिष्पन्नः
प्रस्थकोऽपि स्वकार्याकरणकालेऽपि प्रस्थक इष्टः, अस्य तु ततो विशुद्धत्वाद्धान्यमानलक्षणं स्वार्थं कुर्वन्नैव प्र-
स्थकः, तस्य तदर्थत्वात्, तदभावे च प्रस्थकव्यपदेशोऽतिप्रसङ्गादिति यथोक्त एव प्रस्थकः, सोऽपि प्रस्थकसा-
मान्याव्यतिरेकात् व्यतिरेके चाप्रस्थकत्वप्रसङ्गात् सर्व एव प्रस्थक इति प्रस्तुतनयो मन्यते, सामान्य-
वादित्वादिति । 'उज्जुसुयस्से'त्यादि, ऋजुसूत्रः—पूर्वोक्तशब्दार्थः तस्य निष्पन्नस्वरूपोऽर्थक्रियाहेतुः प्रस्थको-
ऽपि प्रस्थकः, तत्परिच्छिन्नं धान्यादिकमपि वस्तु प्रस्थकः, उभयत्र प्रस्थकोऽयमिति व्यवहारदर्शनात्, तथा-
प्रतीतेः, अपरं चासौ पूर्वस्माद्विशुद्धत्वाद्धर्ममाने एव मानमेये प्रस्थकत्वेन प्रतिपद्यते, नातीतानागतकाले,
तयोर्विनष्टानुत्पन्नत्वेनासत्त्वादिति । 'तिण्हं सद्दनयाण'मित्यादि, शब्दप्रधानानयाः शब्दनयाः—शब्दसमभिरू-
ढैवंभूताः, शब्देऽन्यथा स्थितेऽर्थमन्यथा नेच्छन्त्यमी, किन्तु?, यथैव शब्दो व्यवस्थितस्तथैव शब्देनार्थं गमयन्ती-
त्यतः शब्दनया उच्यन्ते, आद्यास्तु यथाकथञ्चिच्छब्दाः प्रवर्तन्तामर्था एव प्रधानमित्यभ्युपगमपरत्वादर्थनयाः
प्रकीर्त्यन्ते, अत एवां त्रयाणां शब्दनयानां 'प्रस्थकार्थाधिकारज्ञः' प्रस्थकस्वरूपपरिज्ञानोपयुक्तः प्रस्थकः, भाव-
प्रधाना ह्येते नया इत्यतो भावप्रस्थकमेवेच्छन्ति, भावश्च प्रस्थकोपयोगोऽतः स प्रस्थकः, तदुपयोगवानपि च
ततोऽव्यतिरेकात् प्रस्थकः, यो हि यंत्रोपयुक्तः सोऽमीपां मते स एव भवति, उपयोगलक्षणो जीवः, उपयो-

गश्चेत् प्रथरूादिविपयतया परिणतः किमन्यज्जीवस्य रूपान्तरमस्ति ? यत्र व्यपदेशान्तरं स्यादिति भावः, 'जस्स वा वसेणे'त्यादि, यस्य वा प्रथरूकर्तृगतस्योपयोगस्य वशेन प्रथको निष्पद्यते तत्रोपयोगे वर्तमानः कर्ता प्रथको, न हि प्रथकेऽनुपयुक्तः प्रथकं निर्वर्तयितुं कर्ता समर्थः, ततस्तदुपयोगानन्यत्वात् स एव प्रथकः, इमां च तेऽत्र युक्तिमभिदधति-सर्वं वस्तु स्वात्मन्प्रेव वर्तते, न त्वात्मव्यतिरिक्ते आधारे, वक्ष्यमाण-युयत्या एतन्मतेनान्यस्यान्यत्र धृत्ययोगात्, प्रथकश्च निश्चयात्मकं मानमुच्यते, निश्चयश्च ज्ञानं, तत्कथं जडात्मनि फाष्टभाजने दृष्टिमनुभविष्यति ?, चेतनाचेतनयोः सामानाधिकरण्याभावात्, तस्मात् प्रथकोप-युक्त एव प्रथकः । 'से त'मित्यादि निगमनम् ॥

से किं तं वसहिदिद्वैतेणं ?, २ से जहानामए केई पुरिसे कंचि पुरिसं वएजा-कहिं भवं वससि ?, तं अविमुद्धो णेगमो भणइ-लोगे वसामि, लोगे तिविहे पणत्ते, तं जहा-उद्धलोए अहोलोए तिरिअलोए, तेसु सब्बेसु भवं वससि ?, विमुद्धो णेगमो भणइ-तिरिअलोए वसामि, तिरिअलोए जंबुदीवाइआ सयंभूरमणपज्जवसाणा असं-खिजा दीवसमुद्दा पणत्ता, तेसु सब्बेसु भवं वससि ?, विमुद्धतराओ णेगमो भ-णइ-जंबुदीवे वसामि, जंबुदीवे दस खेत्ता पणत्ता, तंजहा-भरहे एरवए हेमवए

एरणवए हरिवस्से रम्मगवस्से देवकुरु उत्तरकुरु पुष्विविदेहे अवरविदेहे, तेसु स-
 वेसु भवं वससि?, विसुद्धतराओ णेगमो भणइ-भरहे वासे वसामि, भरहे वासे
 दुविहे पणत्ते, तंजहा-दाहिणड्ढुभरहे उत्तरड्ढुभरहे अ, तेसु सवेसु (दोसु) भवं
 वससि?, विसुद्धतराओ णेगमो भणइ-दाहिणड्ढुभरहे वसामि, दाहिणड्ढुभरहे अणे-
 गाइं गामागरणगरखेडकब्बडमंडवदोणसुहपट्टणासमसंवाहसणिवेसाइं, तेसु सवेसु
 भवं वससि?, विसुद्धतराओ णेगमो भणइ-पाडलिपुत्ते वसामि, पाडलिपुत्ते अणेगाइं
 गिहाइं, तेसु सवेसु भवं वससि?, विसु० णेग० भणइ-देवदत्तस्स घरे वसामि,
 देवदत्तस्स घरे अणेगा कोट्टगा, तेसु सवेसु भवं वससि?, विसु० णे० भणइ-ग-
 ब्भघरे वसामि, एवं विसुद्धस्स णेगमस्स वसमाणो, एवमेव ववहारस्सवि, संगहस्स
 संथारसमारूढो वसइ, उज्जुसुअस्स जेसु आगासपएसेसु ओगाढो तेसु वसइ, तिण्हं
 सव्वनयाणं आयभावे वसइ । से तं वसहिदिट्ठुतेणं ।

वसतिः-निवासस्तेन दृष्टान्तेन नयविचार उच्यते, तद्यथानामकः कश्चित्पुरुषः पाटलिपुत्रादौ वसन्तं कश्चित्पुरुषं चदेत्-क भवान् वसतिः?, तत्राविशुद्धनैगमो भणति-अविशुद्धनैगमनयमतानुसारी सन्नसौ प्रत्युत्तरं प्रयच्छति-लोके वसामि, तन्निवासक्षेत्रस्यापि चतुर्दशरज्ज्वात्मकलोकादनर्थान्तरत्वाद्, इत्थमपि च व्यवहारदर्शनात्, विशुद्धनैगमस्त्वतिव्यासिपरत्वादिदमसङ्गतं मन्यते, ततस्तिर्यह्येके वसामीति संक्षिप्योत्तरं ददाति, विशुद्धतरस्त्वदमप्यतिव्यासिनिष्ठं मन्यते ततो जम्बूद्वीपे वसामीति संक्षिसतरमाह, एवं भारतवर्षवक्षिणार्द्धभरतपाटलिपुत्रदेवदत्तगृहगर्भगृहेष्वपि भावनीयम्, एवं 'विशुद्धस्स णेगमस्स वसमाणो वसह' एवमुत्तरोत्तरभेदापेक्षया विशुद्धतरनैगमस्य वसन्नेव वसति, नान्यथा, इदमुक्तं भवति-यत्र गृहादौ सर्वदा निवासित्वेनासौ विवक्षितः तत्र तिष्ठन्नेव एष तत्र वसतीति व्यपदिश्यते, यदि पुनः कारणवशतोऽन्यत्र रथ्यादौ वर्तते तदा तत्र विवक्षिते गृहादौ वसतीति न प्रोच्यते, अतिप्रसङ्गादिति भावः। 'एवमेवे'त्यादि, लोकव्यवहारनिष्ठो हि व्यवहारनयो, लोके च नैगमोक्तप्रकाराः सर्वेऽपि दृश्यन्ते इति भावः, अथ चरमनैगमोक्तप्रकारो लोके नेष्यते, कारणतो ग्रामादौ वर्तमानेऽपि देवदत्ते पाटलिपुत्रे एष वसतीति व्यपदेशदर्शनादिति चेत्, नैतदेवं, प्रोपिते देवदत्ते स इह वसति न चेति केनचित्पृष्टे प्रोपितोऽसौ नेह वसतीत्यस्यापि लोकव्यवहारस्य दर्शनादिति। 'संगहस्से'त्यादि, प्राक्तनात् विशुद्धत्वात् सङ्ग्रहनयस्य गृहादौ तिष्ठन्नपि संस्तारकारुद एव शयनक्रियावान् वसतीत्युच्यते, इदमुक्तं भवति-संस्तारकेऽवस्थानादन्यत्र निवासार्थ एव न घ-

दत्ते, चलनादिक्रियावत्त्वात्, मार्गोविप्रवृत्तवत्, संस्तारके च वसतो गृहादौ वसतीति व्यपदेशायोग एव, अतिप्रसङ्गात्, तस्मात् कासौ वसतीति निवासजिज्ञासायां संस्तारके-शय्यामात्रस्वरूपे वसतीत्येतदेवास्य मते-
 नोच्यते, नान्यदिति भावः, स च नानादेशादिगतोऽप्येक एव, सङ्ग्रहस्य सामान्यवादित्वादिति । ऋजुसू-
 त्रस्य तु पूर्वस्माद्विशुद्धत्वाद् येष्वकाशप्रदेशेष्वेव वसतीत्युच्यते, न संस्तारके, सर्वस्यापि वस्तु-
 धृत्या नभस्येवावगाहात्, येषु प्रदेशेषु संस्तारको वर्तते-संस्तारकेणैवाक्रान्ता वर्तन्ते, ततो येष्वेव प्रदेशेषु
 स्वयमवगाढस्तेष्वेव वसतीत्युच्यते, स च वर्तमानकाल एवास्ति, अतीतानागतयोर्विनष्टानुत्पद्यत्वेनैतन्मतेऽ-
 सत्त्वादिति । त्रयाणां शब्दनयानामात्मभावे-स्वरूपे सर्वोऽपि वसति, अन्यस्यान्यत्र वृत्त्ययोगात्, तथाहि-
 अन्योऽन्यत्र वर्तमानः किं सर्वात्मना वर्तते देशात्मना वा?, यद्याद्यः पक्षस्ताहिं तस्याधारव्यतिरेकिणा स्वकीय-
 रूपेणप्रतिभासनप्रसङ्गो, यथा हि संस्तारकाधाधारस्य स्वरूपं सर्वात्मना तत्र वृत्तं न तद्व्यतिरेकेणोपलभ्यते
 एवं देवदत्तादिरपि सर्वात्मना तत्राधीयमानस्तद्व्यतिरेकेण नोपलभ्येत, अथ द्वितीयो विकल्पः स्त्रीक्रियते
 तर्हि तत्रापि देशे अनेन वर्तितव्यं, ततः पुनरपि विकल्पद्वयं-किं सर्वात्मना वर्तते देशात्मना वेति?, सर्वा-
 त्मपक्षे देशिनो देशरूपताऽऽपत्तिः, देशात्मपक्षे तु पुनस्तत्रापि देशे देशिना वर्तितव्यं, ततः पुनरपि तदेव
 विकल्पद्वयं, तदेव दूषणमित्यनवस्था, तस्मात्सर्वोऽपि स्वस्वभाव एव निवसति, तत्परित्यागेनान्यत्र निवासे
 तस्य निःस्वभावताप्रसङ्गादित्यलं बहुभाषितया । 'से त'मित्यादि निगमनम् ।

से किं तं पयसदिट्टंतेणं ? , २ णेगमो भणइ-छणहं पएसो, तंजहा-धम्मपएसो अध-
 म्मपएसो आगासपएसो जीवपएसो खंधपएसो देसपएसो, एवं वयंतं णेगमं संगहो
 भणइ-जं भणसि-छणहं पएसो तं न भवइ, कम्हा ? , जम्हा जो देसपएसो सो त-
 स्सेव दवस्स, जहा को दिट्ठंतो ? , दासेण मे खरो कीओ दासोऽवि मे खरोऽवि मे,
 तं मा भणाहि-छणहं पएसो, भणाहि पंचणहं पएसो, तंजहा-धम्मपएसो अधम्मप-
 एसो आगासपएसो जीवपएसो खंधपएसो, एवं वयंतं संगहं ववहारो भणइ-जं भ-
 णसि-पंचणहं पएसो, तं न भवइ, कम्हा ? , जइ जहा पंचणहं गोट्टिआणं पुरिसाणं केइ
 दवजाए सामणणे भवइ, तंजहा-हिरणणे वा सुवणणे वा धणे वा धणणे वा, तं न ते जुत्तं
 वत्तुं जहा पंचणहं पएसो, तं मा भणिहि-पंचणहं पएसो, भणाहि-पंचविहो पएसो,
 तंजहा-धम्मपएसो अधम्मपएसो आगासपएसो जीवपएसो खंधपएसो, एवं वयंतं
 ववहारं उज्जुसुओ भणइ-जं भणसि-पंचविहो पएसो, तं न भवइ, कम्हा ? , जइ ते

पंचविहो पएसो एवं ते एक्केको पएसो पंचविहो एवं ते पणवीसतिविहो पएसो भ-
वइ, तं मा भणाहि-पंचविहो पएसो, भणाहि-भइयवो पएसो-सिअ धम्मपएसो
सिअ अधम्मपएसो सिअ आगासपएसो सिअ जीवपएसो सिअ खंधपएसो, एवं
वयंतं उज्जुसुयं संपइ सदनओ भणइ-जं भणसि भइयवो पएसो, तं न भणइ,
कम्हा?, जइ भइअवो पएसो एवं ते धम्मपएसोऽवि सिअ धम्मपएसो सिअ अध-
म्मपएसो सिअ आगासपएसो सिअ जीवपएसो सिअ खंधपएसो, अधम्मपएसोऽवि
सिअ धम्मपएसो जाव खंधपएसो, जीवपएसोऽवि सिअ धम्मपएसो जाव सिअ खं-
धपएसो, खंधपएसोऽवि सिअ धम्मपएसो जाव सिअ खंधपएसो, एवं ते अणवत्था
भविस्सइ, तं मा भणाहि-भइयवो पएसो, भणाहि-धम्मे पएसे से पएसे धम्मे,
अहम्मे पएसे से पएसे अहम्मे, आगासे पएसे से पएसे आगासे, जीवे पएसे से
पएसे नोजीवे, खंधे पएसे से पएसे नोखंधे, एवं वयंतं सदनयं समभिरूढो भणइ-

जं भणसि-धम्मे पएसे से पएसे धम्मे जाव जीवे पएसे से पएसे नोजीवे खंधे प-
 एसे से पएसे नोखंधे, तं न भवइ, कम्हा ?, इत्थं खलु दो समासा भवंति, तंजहा-
 तप्पुरिसे अ कम्मधारए अ, तं ण णज्जइ कयरेणं समासेणं भणसि ?, किं तप्पुरिसेणं
 किं कम्मधारएणं ?, जइ तप्पुरिसेणं भणसि तो मा एवं भणाहि, अह कम्मधारएणं
 भणसि तो विसेसओ भणाहि, धम्मे अ से पएसे अ से पएसे धम्मे अहम्मे अ से
 पएसे अ से पएसे अहम्मे आगासे अ से पएसे अ से पएसे आगासे जीवे अ से
 पएसे अ से पएसे नोजीवे खंधे अ से पएसे अ से पएसे नोखंधे, एवं वयंतं सम-
 भिरूढं संपइ एवंमूओ भणइ-जं जं भणसि तं तं सबं कसिणं पडिपुणं निरव-
 सेसं एगगहणगहियं देसेऽवि मे अवत्थू पएसेऽवि मे अवत्थू । से तं पएसदिट्ठतेणं ।
 से तं नयप्पमाणे (सू० १४५)

प्रकृष्टो देशः प्रदेशो-निर्विभागो भाग इत्यर्थः, स एव दृष्टान्तस्तेन नयमतानि चिन्त्यन्ते-तत्र नैगमो भ-

णति-पण्णां प्रदेशः, तद्यथा—'धम्मपएसे' इत्यादि, धर्मशब्देन धर्मास्तिकायो गृह्यते, तस्य प्रदेशो धर्मप्रदेशः, एवमधर्माकाशजीवास्तिकायेष्वपि योज्यं, स्कन्धः-पुद्गलद्रव्यनिचयस्तस्य प्रदेशः स्क्रन्धप्रदेशः, देशः-एषामेव पञ्चानां धर्मास्तिकायाद्विद्रव्याणां प्रदेशद्वयादिनिवृत्तोऽवयवस्तस्य प्रदेशो देशप्रदेशः, अयं च प्रदेशसामान्याव्यभिचारात् पण्णां प्रदेश इत्युक्तं, विशेषविचक्षायां तु पद प्रदेशः। एवं चदन्तं नैगमं ततो निपुणतरः सद्गहो भणति-यद्गणसि पण्णां प्रदेश इति, तन्न भवति-तन्न युज्यते, कस्मात्?, यस्माद् यो देशप्रदेश इति पष्ठे स्थाने भवता प्रतिपादितं, तदसद्गतमेव, यतो धर्मास्तिकायाद्विद्रव्यस्य सम्बन्धी यो देशस्तस्य यः प्रदेशः स यस्तुष्टर्या तस्यैव द्रव्यस्य यत्सम्बन्धी देशो विवक्ष्यते, द्रव्याव्यतिरिक्तस्य देशस्य यः प्रदेशः स द्रव्यस्यैव भवति, यथा कोऽत्र दृष्टान्त इत्याह—'दासेणे'त्यादि, लोकेऽप्येवं व्यवहृतिर्दृश्यते, यथा कश्चिदाह-मदीयदासेन खरः क्रीतः, तत्र दासोऽपि मदीयः, दासस्य मदीयत्वात् तत्क्रीतः खरोऽपि मदीय इत्यर्थः, एवमिहापि देशस्य द्रव्यसम्यन्धित्वात्तत्प्रदेशोऽपि द्रव्यसम्यन्धयेवेति भावः, तस्मान्मा भण-पण्णां प्रदेशः, अपि त्वेवं भण-पञ्चानां प्रदेश इति, त्वदुक्तपष्ठप्रदेशस्यैवाघटनादित्यर्थः, तदेव दर्शयति-तद्यथा-धर्मप्रदेश इत्यादि, एतानि च पञ्च द्रव्याणि तत्प्रदेशाश्चैवमप्यविशुद्धसद्गह एव मन्यन्ते, अवान्तरद्रव्ये सामान्यागभ्युपगमात्, विशुद्धस्तु द्रव्ययाष्टुल्यं प्रदेशकल्पनां च नेच्छत्येव, सर्वस्यैव वस्तुसामान्यक्रीडीकृतत्वेनैकत्यादित्यलं प्रसङ्गेन। प्रकृतमुच्यते-एवं चदन्तं सद्गहं ततोऽपि निपुणो व्यवहारो भणति-यद्गणसि

पञ्चानां प्रदेश इति, तत्र भवति-न युज्यते, कस्माद्?, यदि यथा पञ्चानां गोष्ठिकानां किञ्चिद् द्रव्यं सामान्यम्-एकं भवति, तद्यथा-हिरण्यं चेत्यादि, एवं यदि प्रदेशोऽपि स्यात्ततो युज्यते वक्तुं-पञ्चानां प्रदेश इति, इदमुक्तं भवति-यथा केषाञ्चित्पञ्चानां पुरुषाणां साधारणं किञ्चिद्धिरण्यमिति भवति, एवं पञ्चानामपि धर्मास्तिकायादिद्रव्याणां यथेकः कश्चित्साधारणः प्रदेशः स्यात्तदेयं वाचोयुक्तिर्घटेत, न चैतदस्ति, प्रतिद्रव्यं प्रदेश-शभेदात्, तस्मान्मा भण पञ्चानां प्रदेशः, अपि तु भण-पञ्चविधः-पञ्चप्रकारः प्रदेशः, द्रव्यलक्षणस्याश्रयस्य पञ्चविधत्वादिति भावः, तदेवाह-'धर्मप्रदेश' इत्यादि । एवं वदन्तं व्यवहारमृजुसूत्रो भणति-यद्गणसि पञ्चविधः प्रदेशः, तत्र भवति, कस्माद्?, यस्माद्यदि ते पञ्चविधः प्रदेश एवमेकैको धर्मास्तिकायादिप्रदेशः पञ्च विधः प्राप्तः, शब्दादत्र वस्तुव्यवस्था, शब्दाच्चैवमेव प्रतीतिर्भवति, एवं च सति पञ्चविंशतिविधः प्रदेशः प्राप्तोति, तस्मान्मा भण-पञ्चविधः प्रदेशः, किन्त्वेवं भण-भाज्यः प्रदेशः, स्याद्धर्मस्येत्यादि, इदमुक्तं भवति-भाज्यो-विरुत्पनीयो विभजनीयः प्रदेशः, कियद्भिर्भिर्भागीः? -स्याद्धर्मप्रदेश इत्यादि पञ्चभिः, ततश्च पञ्चभेद एव प्रदेशः सिद्ध्यति, स च यथास्वमात्मीयात्मीय एवास्ति न परकीयः, तस्यार्थक्रियाऽसाधकत्वात् प्रस्तुतनयमतेनासत्त्वादिति । एवं भणन्तमृजुसूत्रं साम्प्रतं शब्दनयो भणति-यद्गणसि-भाज्यः प्रदेशः, तत्र भवति, कुतो?, यतो यदि भाज्यः प्रदेशः, एवं ते धर्मास्तिकायप्रदेशोऽपि कदाचिद्धर्मास्तिकायादिप्रदेशः स्याद्, अधर्मास्तिकायप्रदेशोऽपि कदाचिद्धर्मास्तिकायादिप्रदेशः स्याद्, इत्थमपि भजनाया अ-

निवारितत्वाद्, यथा एकोऽपि देवदत्तः कदाचिद्राज्ञो भूलः कदाचिदमाल्यादेरिति, एवमाकाशास्तिकाया-
 दिप्रदेशोऽपि वाच्यं, तदेवं नैयत्याभावात्तावाप्यनवस्था प्रसज्येतेति, तन्मैवं भण-भाज्यः प्रदेशः, अपि तु इत्थं
 भण-धम्मे पएसे [से पएसे धम्मे] इत्यादि, इदमुक्तं भवति-धर्मः प्रदेश इति-धर्मात्मकः प्रदेश इत्यर्थः,
 अत्राह-नन्वयं प्रदेशः सकलधर्मास्तिकायादव्यतिरिक्तः सन् धर्मात्मक इत्युच्यते आहोस्वित्तादेकदेशाव्य-
 त्तिरिक्तः सन् यथा सकलजीवास्तिकायैकदेशीकजीवद्रव्याव्यतिरिक्तः सस्तत्प्रदेशो जीवात्मक इति व्यप-
 दिश्यत इत्याह-‘से पएसे धम्मे’त्ति स प्रदेशो धर्मः-सकलधर्मास्तिकायादव्यतिरिक्त इत्यर्थः, जीवास्तिकाये
 हि परस्परं भिन्नान्येवानन्तानि जीवद्रव्याणि भवन्ति, अतो य एकजीवद्रव्यस्य प्रदेशः स निःशेषजीवास्ति-
 कायैकदेशवृत्तिरेव सन् जीवात्मक इत्युच्यते, अत्र तु धर्मास्तिकाय एकमेव द्रव्यं ततः सकलधर्मास्तिकाया-
 व्यतिरिक्त एव सस्तत्प्रदेशो धर्मात्मक उच्यत इति भावः । अधर्माकाशास्तिकाययोरप्येकैकद्रव्यत्वादेवमेव
 भावनीयं । जीवास्तिकाये तु ‘जीवे पएसे से पएसे नोजीवे’त्ति, जीवः प्रदेश इति-जीवास्तिकायात्मकः प्र-
 देश इत्यर्थः, स च प्रदेशो नोजीवः, नोशब्दस्येह देशवचनत्वात् सकलजीवास्तिकायैकदेशवृत्तिरित्यर्थः, यो
 लोकजीवद्रव्यात्मकः प्रदेशः स कथमनन्तजीवद्रव्यात्मके समस्तजीवास्तिकाये वर्तेत इति भावः, एवं स्कन्धा-
 त्मकः प्रदेशो नोरस्कन्धः, स्कन्धद्रव्याणामनन्तत्वादेकदेशवर्तिरित्यर्थः । एवं चदन्तं शब्दनयं नानार्थसमभि-
 रोहणात् समभिरुद्धः स प्राह-यद्गणसि-धर्मः प्रदेशः स प्रदेशो धर्म इत्यादि, तन्न भवति-न युज्यते, कस्मा-

वित्याह-इह एतु द्वौ समासौ भवतः, तद्यथा-तत्पुरुषः कर्मधारयश्च, इदमुक्तं भवति-‘धम्मे पएसे से’ पएसे धम्मे’ इत्युक्ते समासद्वयारम्भकवाक्यद्वयमत्र संभाव्यते, तथाहि-यदि धर्मशब्दात् ससमीयं तदा ससमीतत्पुरुष्यारम्भकमिदं वाक्यं, यथा वने हस्तीत्यादि, अथ प्रथमा तदा कर्मधारयस्य, यथा नीलमुत्पलमित्यादि, ननु यदि वाक्यद्वयमेवात्र संभाव्यते तर्हि कथं द्वौ समासौ भवत इत्युक्तम्? उच्यते, समासारम्भरूपाक्ययोः समासोपचाराद्, अथवा अलुक्समासविवक्षया समासावप्येतौ भवतो, यथा कण्ठकाल इत्यादीत्यदोषः, यदि नाम द्वौ समासावत्र भवतस्ततः किमित्याह-तन्न ज्ञायते कतरेण समासेन- भणसि?, किं तत्पुरुषेण कर्मधारयेण वा?, यदि तत्पुरुषेण भणसि, तन्मैवं भण, दोषसम्भवादिति शेषः; स चायं दोषो-धर्मे प्रदेश इति भेदापत्तिः, यथा कुण्डे-वदराणीति, न च प्रदेशदेशिनौ भेदेनोपलभ्येते, अथ अभेदेऽपि ससमी दृश्यते यथा घटे रूपमित्यादि, यथेवमुभयत्र दर्शनात् संशयलक्षणो दोषः स्यात्, अथ कर्मधारयेण भणसि, ततो विशेषेण भण ‘धम्मे अ से पएसे य से’ति, धर्मश्च- स प्रदेशश्च स इति समानाधिकरणः कर्मधारयः, एवं च ससग्याशङ्काभावतो- न- तत्पुरुषसम्भव इति भावः । आह-नन्वयं-प्रदेशः समस्तादपि- धर्मास्ति- कायादव्यतिरिक्तः सन् समानाधिकरणतया निर्दिश्यते? उत तदेकदेशवृत्तिः सन्? यथा जीवास्तिकायैकदेशवृत्तिर्जीवप्रदेश इत्याशाङ्क्याह-‘से’ पएसे धम्मे’ति स च प्रदेशः सकलधर्मास्तिकायादव्यतिरिक्तो-न-पुन- स्तवेकदेशवृत्तिरित्यर्थः, शेषभावना पूर्ववत्, ‘से पएसे नोजीवे’ से पएसे नोजीवे- इत्यत्रापि- पूर्ववदेवार्थक्य-

नम् । एवं वदन्तं समभिरूढं साम्प्रतमेवंभूतो भणति-यद्यद्धर्मास्तिकायादिकं वस्तु भणसि तत्तत्सर्वं समस्तं कृत्स्नं-
देशप्रदेशकल्पनारहितं प्रतिपूर्णम्-आत्मस्वरूपेणाविकलं' निरवशेषं-तदेवैकत्वान्निरवयवमेकग्रहणगृहीतम् ए-
काभिधानाभिधेयं न नानाभिधानाभिधेयं, तानि ह्येकस्मिन्नर्थेऽसौ नेच्छति, अभिधानभेदे वस्तुभेदाभ्युपगमात्, ए-
तदेवंभूतं तद्धर्मास्तिकायादिकं वस्तु भण, न तु प्रदेशादिरूपतया, यतो देशप्रदेशौ ममावस्तुभूतो, अखण्डस्यैव
वस्तुनः सत्त्वेनोपयोगात्, तथाहि-प्रदेशप्रदेशिनोर्भेदो वा स्यादभेदो वा?, यदि प्रथमः पक्षस्तर्हि भेदेनोपल-
ब्धिप्रसङ्गो, न च तथोपलब्धिरस्ति, अथाभेदस्तर्हि धर्मप्रदेशशब्दयोः पर्यायैव प्राप्ता, एकार्थविषयत्वात्,
न च पर्यायशब्दयोर्युगपदुच्चारणं युज्यते, एकैव तदर्थप्रतिपादने द्वितीयस्य वैयर्थ्यात्, तस्मादेकाभिधाना-
भिधेयं परिपूर्णमेकमेव वस्त्विति । तदेवमेते निजनिजार्थसत्यताप्रतिपादनपरा विप्रतिपद्यन्ते नयाः, एते च
परस्परं निरपेक्षा दुर्नयाः, सौगतादिसमयवत्, परस्परसापेक्षास्तु सुनयाः, तैश्च परस्परसापेक्षैः समुदितैरेव
सम्पूर्णं जिनमतं भवति, नैकैकावस्थायाम्, उक्तं च स्तुतिकारेण-"उदधाविव सर्वसिन्धवः, समुदीर्णास्त्वयि
नाथ ! दृष्टयः । न च तासु भवान् प्रदृश्यते, प्रविभक्तासु सरित्स्त्रिवोदधिः ॥ १ ॥" । एते च नया ज्ञानरूपा-
स्ततो जीवगुणत्वेन यद्यपि गुणप्रमाणेऽन्तर्भवन्ति तथापि प्रत्यक्षादिप्रमाणेभ्यो नयरूपतामात्रेण पृथक् प्रसि-
द्धत्वाद्बहुविचारविषयत्वाज्जिनागमे प्रतिस्थानमुपयोगित्वाच्च जीवगुणप्रमाणात्पृथगुक्ताः । तदेतत्प्रदेशदृष्टान्ते-
नेति, निगमनम् । प्रत्यक्षादिदृष्टान्तत्रयेण च नयप्रमाणं प्रतिपाद्योपसंहरति-तदेतन्नयप्रमाणमिति । अनेन च

दृष्टान्तत्रयेण दिग्मात्रदर्शनमेव कृतं, यावता यत्किमपि जीवादि वस्त्वस्ति तत्र सर्वत्र नयविचारः प्रवर्तते इत्यलं बहुजल्पितेनेति ॥ १४६ ॥ इतः क्रममासं सङ्ख्याप्रमाणं चिवरीपुराह—

से किं तं संख्यप्रमाणे?, २ अट्टविहे पणत्ते, तंजहा-नामसंखा ठवणसंखा दब्बसंखा ओवम्मसंखा परिमाणसंखा जाणणासंखा गणणासंखा भावसंखा । से किं तं नामसंखा?, २ जस्स णं जीवस्स वा जाव से तं नामसंखा । से किं तं ठवणसंखा ?, २ जणं कट्टकम्मै वा पोत्थकम्मै वा जाव से तं ठवणसंखा । नामठवणाणं को पइ-विसेसो?, नाम [पाएणं] आवकहियं ठवणा इत्तरिया वा होज्जा आवकहिया वा होज्जा । से किं तं दब्बसंखा?, २ दुविहा पणत्ता, तंजहा-आगमओ य नोआगमओ य, जाव से किं तं जाणयसरीरभविअसरीरवइरित्ता दब्बसंखा?, २ त्तिविहा पणत्ता, तंजहा-एगुभविए वद्धाउए अभिमुहणामगोत्ते अ । एगुभविए णं भंते! एगुभविएत्ति का-लओ केवच्चिरं होइ?, जहणणेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडी, वद्धाउए णं भंते!

बद्धाउएत्ति कालओ केवच्चिरं होइ?, जहणणेणं अंतोमुहुत्तं उक्कोसेणं पुव्वकोडीति-
 भागं, अभिमुहनामगोए णं भत्ते! अभिमुहनामगोएत्ति कालओ केवच्चिरं होइ?,
 जहन्नेणं एक्कं समयं उक्कोसेणं अंतोमुहुत्तं । इयाणीं को णओ कं संखं इच्छइ-तत्थ
 णेगमसंगहवहारा तिविहं संखं इच्छंति, तंजहा-एगभविअं वद्धाउअं अभिमुहना-
 मगोत्तं च, उज्जुसुओ दुविहं संखं इच्छइ, तंजहा-वद्धाउअं च अभिमुहनामगोत्तं
 च, तिणिण सइनया अभिमुहनामगोत्तं संखं इच्छंति, से तं जाणयसरीरभविअसरी-
 रवइरित्ता दव्वसंखा । से तं नोआगमओ दव्वसंखा, से तं दव्वसंखा ।

सह्यानं सह्या संख्यायतेऽनयेति वा सह्या, सैव प्रमाणं सह्याप्रमाणम्, इह च सह्याशब्देन सह्याशब्द-
 योर्द्वयोरपि ग्रहणं द्रष्टव्यं, प्राकृतमधिकृत्य समानशब्दाभिधेयत्वात्, गोशब्देन पशुभूम्यादिवत्, उक्तं च—
 “गोशब्दः पशुभूम्यंशुवाग्दिगर्थप्रयोगवान् । मन्दप्रयोगे दृष्ट्यन्तुवज्रखर्गाभिधायकः ॥ १ ॥” एवमिहापि
 संखा इतिप्राकृतोक्ती सह्या शब्दाश्च प्रतीयन्ते, ततो द्वयस्यापि ग्रहणम् । एवं च नामस्थापनाद्रव्यादिविचारेऽपि
 प्रमान्ते सह्या शब्दा वा यत्र घटन्ते तत्तत्र प्रस्तावज्ञेन स्वयमेव योज्यमिति । ‘से किं तं नामसंखे’त्यादि, सर्वं पूर्वा-

भित्तनामायश्यकादिचिचारानुसारतः स्वयमेव भावनीयं यावत् 'जाणयसरीरभविअसरीरंचइरित्ते द्दसंखे
त्तिथित्ते पणत्ते' इत्यादि, इह यो जीवो मृत्वाऽनन्तरमवे शङ्खेषु उत्पत्स्यते स तेष्ववद्वायुष्कोऽपि जन्मदिना-
वारभ्य एकमधिकः स शङ्ख उच्यते, यत्र भवे वर्तते स एकैको भवः शङ्खेषूपत्तेरन्तरेऽस्तीतिकृत्वा, एवं शङ्खमा-
योग्यं यद्धमायुष्कं येन स पद्मायुष्कः, शङ्खभवप्रासानां जन्तूनां ये अवश्यमुदयमागच्छतस्ते द्वीन्द्रियजाल्या-
दिनीचैर्गोत्राङ्गो अभिमुने जघन्यतः समयेनोत्कृष्टतोऽन्तर्मुहूर्तमात्रेणैव व्यवधानात् उदयाभिमुखप्रासे नाम-
गोत्रे कर्मणी यस्य सोऽभिमुखनामगोत्रः, तदेव त्रिविधोऽपि भावशङ्खताकारणत्वात् ज्ञशरीरभव्यशरीरव्य-
तिरिक्तो ब्रह्मशङ्ख उच्यते, यथेवं द्विमधिकत्रिकचतुर्भविकादिरपि कस्मान्नेत्थं व्यपदिश्यत इति चेत्, नैवं,
तस्यातिव्ययहितत्वेन भावकारणताऽनभ्युपगमात्, तत्कारणस्यैव ब्रह्मत्वाद्, इदानीं त्रिविधमपि शङ्खं कालतः
क्रमेण निरूपयन्नाह—'एगमविण् णं भंते!' इत्यादि, एकमधिकः शङ्खो भवन्त ! एकमधिक इति व्यपदेशेन
कालतः कियचिरं भवतीति, अत्रोत्तरं—'जहण्णेण' मित्यादि, इदमुक्तं भवति—पृथिव्याद्यन्यतरमवेऽन्तर्मुहूर्तं
जीयित्वा योऽनन्तरं शङ्खेषूपत्स्यते सोऽन्तर्मुहूर्तमेकमधिकः शङ्खो भवति, यस्तु मत्स्याद्यन्यतमभवे पूर्वकोटीं
जीयित्वातेषूपत्स्यते तस्य पूर्वकोटिरेकमधिकत्वे लभ्यते, अत्र चान्तर्मुहूर्तादपि हीनं जन्तूनामायुरेव नास्तीति
जघन्यपदेऽन्तर्मुहूर्तग्रहणं, यस्तु. पूर्वकोट्यधिकायुष्कः सोऽसत्प्रातवर्षायुष्कत्वाद्देवेष्वेवोत्पद्यते न शङ्खेष्वि-
त्युत्कृष्टपदे पूर्वकोट्युपादानम्, आयुर्यन्धं च प्राणिनोऽनुभूयमानायुषो जघन्यतोऽप्यन्तर्मुहूर्तं शेष एव कुर्व-

न्युत्कृष्टतस्तु पूर्वकोटिभिर्भागं एव भ परत इति बद्धायुष्कस्य जघन्यतोऽन्तर्मुहूर्तमुत्कृष्टतः पूर्वकोटीत्रि-
भाग उक्तः, आभिमुख्यं त्वासन्नताधां सत्यामुपपद्यते अतोऽभिमुखनामगोत्रस्य जघन्यतः समय उल्कृ-
ष्टतस्त्वन्तर्मुहूर्तं काल उक्तः, यथोक्तकालात् परतस्त्रयोऽपि भावशङ्कतां प्रतिपद्यन्त इति भावः । इदानीं
नैगमादिनयानां मध्ये को नयो यथोक्तत्रिविधशङ्कस्य मध्ये कं शङ्कमिच्छतीति विचार्यते-तत्र नैगमसङ्ग्रह-
व्यवहाराः स्थूलदृष्टित्वात्रिविधमपि शङ्कमिच्छन्ति, दृश्यते हि स्थूलदृशां कारणे कार्योपचारं कृत्वा इत्थं
व्यपदेशप्रवृत्तिः, यथा राज्याहं कुमारे राजशब्दस्य घृतप्रक्षेपयोग्ये घटे घृतघदशब्दस्थेत्यादि, ऋजुसूत्र एभ्यो
चिशुद्धत्वादायस्यातिव्यवहितत्वेनातिप्रसङ्गभयाद्विविधमेवेच्छति, शब्दादयस्तु चिशुद्धतरत्वाद् द्वितीयमप्य-
तिव्यवहितं मन्यन्ते, अतोऽतिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थमेकं चरममेवेच्छन्ति । 'से त' मित्यादि निगमनम् ॥

से किं तं ओवम्मसंखा?, २ चउव्विहा पणत्ता, तंजहा-अत्थि संतयं संतएणं उव-
मिज्जइ, अत्थि संतयं असंतएणं उवमिज्जइ, अत्थि असंतयं संतएणं उवमिज्जइ,
अत्थि असंतयं असंतएणं उवमिज्जइ, तत्थ संतयं संतएणं उवमिज्जइ, जहा संता अ-
रिहंता संतएहिं पुरवरेहिं संतएहिं कवाडेहिं संतएहिं वच्छेहिं उवमिज्जइ, तंजहा-पुर-

त्यात्सती पाण्डुपत्राणां तूपमेयभृता साऽवस्था भूतपूर्वत्वादसती, 'तुभेविय होहिहा' इत्यादौ तु पाण्डुपत्रा-
वस्थया किशलयपत्रावस्था उपमीयते, तत्राप्युपमानभृता पाण्डुपत्रावस्था तत्कालयोगित्वात्सती किशल-
यदलानां तूपमेयभृता सा भविव्यत्कालयोगित्वादसती, अतोऽसत्सता उपमीयत इति तृतीयभङ्गविषयता
संगच्छते, सुधिया तु यदि घटते तदाऽन्यथाऽपि सा वाच्येति । चतुर्थभङ्गे 'असंतयं असंतपणे' त्यादि, यथा
हरविषाणमभावरूपं प्रतीतं तथा शशविषाणमप्यभावरूपं निश्चेतव्यं, यथा वा शशविषाणमभावरूपं निश्चि-
तमित्यमितरदपि ज्ञातव्यमिति भावः, एवं चोपमानोपमेययोरसत्त्वं स्फुटमेवेति ॥

से किं तं परिमाणसंखा?, २ दुविहा पणत्ता, तं०-कालिअसुयपरिमाणसंखा दिट्ठि-
वायसुअपरिमाणसंखा य । से किं तं कालिअसुअपरिमाणसंखा ?, २ अणेगविहा
पणत्ता, तंजहा-पज्जवसंखा अक्खरसंखा संघायसंखा पयसंखा पायसंखा गाहासंखा
सिलोगसंखा वेढसंखा निज्जुत्तिसंखा अणुओगदारसंखा उद्देसगसंखा अञ्जयणसंखा
सुअखंधसंखा अंगसंखा, से तं कालिअसुअपरिमाणसंखा । से किं तं दिट्ठिवायसुअप-
रिमाणसंखा?, २ अणेगविहा पणत्ता, तंजहा-पज्जवसंखा जाव अणुओगदारसंखा

पाहुडसंखा पाहुडिआसंखा पाहुडपाहुडिआसंखा वत्थुसंखा, से.तं दिट्ठिवायसुअपरि-
माणसंखा से तं परिमाणसंखा, । से किं तं जाणणासंखा?, २ जो जं जाणइ तंजाहा-
सइं सदिओ गणियं गणिओ निमित्तं नेमित्तिओ कालं कालणाणी वेज्जयं वेज्जो, से
तं जाणणासंखा ।

संख्यायते अनपेति सङ्ख्या, परिमाणं पर्यवादि तद्रूपा सङ्ख्या परिमाणसङ्ख्या, सा च कालिकश्रुतदृष्टि-
चादविपयत्वेन द्विविधा, तत्र कालिकश्रुतपरिमाणसङ्ख्यायां पर्यवसङ्ख्या इत्यादि, पर्यवादिरूपेण-परिमाण-
विशेषेण कालिकश्रुतं संख्यायत इति भावः, तत्र पर्यवाः पर्यायाधर्मा इतियावत्तद्रूपा सङ्ख्या पर्यवसङ्ख्या, सा
च कालिकश्रुते अनन्तपर्यायात्मिका द्रष्टव्या, एकैकस्याप्यकाराचक्षरस्य तदभिधेयस्य च जीवादिवस्तुनः प्रत्ये-
कमनन्तपर्यायत्वात्, एवमन्यत्रापि भावना कार्या, नवरं सङ्ख्येयान्यकाराचक्षराणि, व्याचक्षरसंयोगरूपाः
सङ्ख्येयाः सद्घाताः, सुसिद्धन्तानि समयप्रसिद्धानि वा सङ्ख्येयानि पदानि, गाथादिचतुर्थांशरूपाः सङ्ख्येयाः
पादाः, सङ्ख्येया गायाः, सङ्ख्येयाश्च श्लोकाः प्रतीताः, एवं छन्दोविशेषरूपाः सङ्ख्येया वेष्टकाः, निक्षेपनिर्यु-
क्त्युपेत्यातनिर्युक्तिस्तत्रस्पर्शकनिर्युक्तिलक्षणा त्रिविधा निर्युक्तिः, व्याख्योपायभूतानि सत्पदप्ररूपणतादी-
न्तुम्भ्रमादीनि वा सङ्ख्येयान्यनुयोगद्वाराणि, सङ्ख्येया उद्देशाः, सङ्ख्येयान्यध्ययनानि, सङ्ख्येयाः श्रुतस्कन्धाः,

सकल्पान्पद्मानि, एषा कालिकश्रुतपरिमाणसह्या, एवं दृष्टिवादेऽपि भावना कार्या, नधरं प्राभृतादयः पूर्वो-
न्तर्गताः श्रुताधिकारविशेषाः । 'से त'मित्यादि निगमनद्वयम् ॥ 'से किं तं जाणणासंखा' इत्यादि, 'जाणणा'
ज्ञानं संबध्यायते-निश्चीयते वस्त्वनयेति' सह्या, ज्ञानरूपा सह्या ज्ञानसह्या, का पुनरियम्?, उच्यते,
यो देवदत्तादिर्यच्छब्दादिकं जानाति स तज्जानाति, तच्च जानन्नसावभेदोपचाद् ज्ञानसह्येत्युपस्कारः,
शेषं पाठसिद्धम् ॥

से किं तं गणणासंखा?, २ एको गणनं न उवेइ, दुष्पभिइ संखा, तंजहा-संखेज्जए अ-
संखेज्जए अणंतए । से किं तं संखेज्जए?, २ तिविहे पणत्ते, तंजहा-जहणए उक्को-
सए अजहणमणुक्कोसए । से किं तं असंखेज्जए?, २ तिविहे पणत्ते, तंजहा-परि-
त्तासंखेज्जए जुत्तासंखेज्जए असंखेज्जासंखेज्जए । से किं तं परित्तासंखेज्जए?, २ तिविहे
पणत्ते, तंजहा जहणए उक्कोसए अजहणमणुक्कोसए । से किं तं जुत्तासंखेज्जए?,
२ तिविहे पणत्ते, तंजहा-जहणए उक्कोसए अजहणमणुक्कोसए । से किं तं असं-
खेज्जासंखेज्जए?, २ तिविहे पणत्ते, तंजहा-जहणए उक्कोसए अजहणमणुक्कोसए ।

संख्या-
गणना-
२०
॥ २३४ ॥
२५

संख्या-
गणना-
२०
॥ २३४ ॥
२५

संख्या-
गणना-
२०
॥ २३४ ॥
२५

संख्या-
गणना-
२०
॥ २३४ ॥
२५

संख्या-
गणना-
२०
॥ २३४ ॥
२५

संख्या-
गणना-
२०
॥ २३४ ॥
२५

संख्या-
गणना-
२०
॥ २३४ ॥
२५

इआणं सलागाणं असंलप्पा लोगा भरिआ तहावे उक्कासय सखज्जय न पावइ, जहा को दिट्ठतो ? , से जहानामए मंचे सिआ आमलगाणं भरिए तत्थ एगे आमलए पक्खित्ते सेऽवि माते अण्णेऽवि पक्खित्ते सेऽवि पक्खित्ते सेऽवि माते एवं पक्खिप्पमाणेणं २ होही सेऽवि आमलए जंसि पक्खित्ते से मंचए भरिज्जिहिइ जे तत्थ आमलए न माहिइ,

तत्र कियत्पुनरुत्कृष्टं सङ्ख्येयकं भवतीति विनेयेन पृष्टे विस्तरेण तस्य प्ररूपयिष्यमाणत्वादित्थमाह-उत्कृष्टस्य सङ्ख्येयकस्य प्ररूपणां करिष्यामि, तदेवाह-तद्यथा नाम कश्चित्पल्पः स्यात्, कियन्मान इत्याह-आयाम-विष्कम्भाभ्यां योजनशतसहस्रं, परिधिना तु-‘परिही तिलकख सोलस सहस्रस दो य सय सत्तवीसऽहिया । कोसतिय अट्ठीसं, धणुसय तेरंगुलऽद्धहियं ॥ १ ॥’ इति गाथाप्रतिपादितमानो, जम्बूद्वीपप्रमाण इति भावः । अयं चाधस्ताद्योजनसहस्रमवगाढो द्रष्टव्यः, रत्नप्रभापृथिव्या रत्नकाण्डं भित्त्वा वज्रकाण्डे प्रतिष्ठित इत्यर्थः; स चैवंप्रमाणः पल्पो जम्बूद्वीपवेदिकात् उपरि सप्रशिखः सिद्धार्थानां-सर्वपानां भ्रियते, ‘तओ णं तेहि’मित्यादि, इदमुक्तं भवति-ते सर्वपा असत्कल्पनया देवादिना समुत्तिक्ष्ण्य एको द्वीपे एकः समुद्रे इत्येवं सर्वे-

१ परिधिष्वयो लक्षा. पोल्लस सहस्रा द्वे च शते सप्तविंशत्यधिके । क्रोशत्रिकमष्टाविंशं धनु शतं त्रयोदशाहुलानि अर्धाधिकानि ॥ १ ॥

नन्तकमपि परीतानन्तकं युक्तानन्तकं अनन्तानन्तकम्, अत्राद्यानन्तभेदद्वये जघन्यादिभेदात् प्रत्येकं त्रैवि-
 ध्यम्, अनन्तानन्तकं तु जघन्यमजघन्योत्कृष्टमेव संभवतीति, उत्कृष्टानन्तानन्तकस्य क्वाप्यसम्भवादिति
 सर्वमपीदमष्टविधं, तदेवं संक्षेपतः सङ्ख्येयकादिभेदप्ररूपणामात्रं कृत्वा विस्तरतः तत्स्वरूपनिरूपणार्थमाह—
 'जहण्यं संखेज्यं केवइय'मित्यादि, अत्र जघन्यं सङ्ख्येयकं द्वौ, ततः परं त्रिचतुरादिकं सर्वमप्यजघन्योत्कृष्टं
 यावदुत्कृष्टं न प्राप्नोति ।

उक्कोसयं संखेज्यं केवइअं होइ ?, उक्कोसयस्स संखेज्यस्स परूवणं करिस्सामि—से
 जहानामए पळे सिआ एगं जोयणसयसहस्सं आयामविक्खंभेणं तिण्णि जोयणसय—
 सहस्साइं सोलस सहस्साइं दोण्णि अ सत्तावीसे जोयणसए तिण्णि अ कोसे अट्टा-
 वीसं च धणुसयं तेरस य अंगुलाइं अच्चं अंगुलं च किंचिविसेसाहिअं परिक्खेवेणं
 पणत्ते, से णं पळे सिद्धत्थयाणं भरिए, तओ णं तेहिं सिद्धत्थएहिं दीवसमुद्दाणं
 उच्चारी घेप्पइ, एगो दीवे एगो समुद्दे एवं पविक्खप्पमाणेणं २ जावइआ दीवसमुद्दा
 तेहिं सिद्धत्थएहिं अप्फुण्णा एस णं एवइए खेत्ते पळे [आइट्टा] पढमा सलागा, एव-

इआणं सलागाणं असंलप्पा लोगा भरिआ तहावि उक्कोसयं संखेज्जयं न पावइ, जहा को दिट्ठतो ? से जहानामए मंचे सिआ आमलगाणं भरिए तत्थ एगे आमलए पक्खित्ते सेऽवि माते अण्णेऽवि पक्खित्ते सेऽवि अन्नेऽवि पक्खित्ते सेऽवि माते एवं पक्खिप्पमाणेणं २ होही सेऽवि आमलए जंसि पक्खित्ते से मंचए भरिज्जिहिइ जे तत्थ आमलए न माहिइ,

तत्र कियत्पुनरुत्कृष्टं सङ्ख्येयकं भवतीति विनेयेन पृष्टे विस्तरेण तस्य प्ररूपयिष्यमाणत्वादित्थमाह-उत्कृष्टस्य सङ्ख्येयकस्य प्ररूपणां करिष्यामि, तदेवाह-तद्यथा नाम कश्चित्पत्न्यः स्यात्, कियन्मान इत्याह-आयाम-विष्कम्भाभ्यां योजनशतसहस्रं, परिधिना तु—‘परिही तिलक्ख सोलस सहस्स दो य सय सत्तवीसऽहिया । कोसतिय अट्ठवीसं, धणुसय तेरंगुलऽद्धहियं ॥ १ ॥’ इति गाथाप्रतिपादितमानो, जम्बूद्वीपप्रमाण इति भावः । अयं चाधस्ताद्योजनसहस्रमवगाढो द्रष्टव्यः, रत्नप्रभापृथिव्या रत्नकाण्डं भित्त्वा वज्रकाण्डे प्रतिष्ठित इत्यर्थः, स चैवंप्रमाणः पत्न्यो जम्बूद्वीपवेदिकात् उपरि सप्रशिलः सिद्धार्थानां-सर्षपानां त्रियते, ‘तओ णं तेहि’मित्यादि, इदमुक्तं भवति-ते सर्षपा असत्कल्पनया देवादिना समुत्क्षिप्य एको द्वीपे एकः समुद्रे इत्येवं सर्वे-

१ परिधिन्नयो लक्षा पौलश सहस्रा द्वे च शते सप्तविंशत्यधिके । क्रोशत्रिकमष्टाविंश धनु शत त्रयोदशाङ्गुलानि अर्थाधिकानि ॥ १ ॥

ऽपि प्रक्षिप्यन्ते, यत्र च द्वीपे समुद्रे वा ते इत्थं प्रक्षिप्यमाणा निष्ठां यान्ति तत्पर्यवसानो जम्बूद्वीपादिरन-
वस्थितपत्यः कल्प्यते, अत एवाह—'एस णं एवइए खेत्ते पल्ले'त्ति, यावन्तो द्वीपसमुद्रास्तैः सर्पैः 'अप्फु-
ण्ण'त्ति व्याप्ता इत्यर्थः, एतदेतावत्प्रमाणं क्षेत्रमनवस्थितपत्यः, सर्पभृतो बुद्ध्या परिकल्प्यत इत्यर्थः, ततः
किमित्याह—'पढमा सलाग'त्ति ततः शलाकापत्ये प्रथमशलाका-एकः सर्पः प्रक्षिप्यत इत्यर्थः, 'एवहयाणं
सलागाणं असंलप्पा लोगा भरिय'त्ति लोक्यन्ते-केवलिन इति लोका-व्याख्यानानादिह वक्ष्यमाणाः
शलाकापत्यरूपा गृह्यन्ते, ते चैकदशशतसहस्रलक्षकोटिप्रकारेण संलपितुमशक्या असंलप्याः, अतिबहव
इत्यर्थः, यथोक्तशलाकानामसत्कल्पनया भृताः-पूरितास्तथाप्युत्कृष्टं सङ्ख्येयकं न प्राप्नोति, आकण्ठपूरिता
अपि हि लोकरूढ्या भृता उच्यन्ते, न चैतावतैवोत्कृष्टं सङ्ख्येयकं संपद्यते, किन्तु यदा सप्रशिक्षतया तथा
ते

परो

तद्भवतीति भावः, ननु सप्रशिक्षतया सर्वथा अभृत-

दृष्टान्तं दिदर्शयिपुराह-यथा कोऽत्र दृष्टान्तः?,

पलकानां भृत इति शिखामन्तरेणापि

—'दपि मातमन्यदपि प्रक्षिप्तं त-

—रेष्यति, यच्च तदुत्तरकालं तत्र
पितुसशक्या-अतिबहवः सप्र-

शिखाः पल्या असत्कल्पनया भृता भवन्ति तदोत्कृष्टं सङ्घेयकं भवतीत्यध्याहारो द्रष्टव्य इति तावदक्ष-
 रार्थः । भावार्थस्त्वयं-पूर्वनिर्दिशितस्वरूपादनवस्थितपल्यादपरेऽपि जम्बूद्वीपप्रमाणा योजनसहस्रावगाढास्त्रयः
 पल्या बुद्ध्या कल्प्यन्ते, तत्र प्रथमः शलाकापल्यो द्वितीयः प्रतिशलाकापल्यस्तृतीयो महाशलाकापल्यः,
 तत्रानवस्थितपल्यो भृतः शलाकापल्ये च प्रथमा शलाका प्रक्षिप्सति पूर्वमादर्शितं, तदनन्तरं पुनरप्यनव-
 स्थितपल्यसर्पपाः समुत्क्षिप्यैको द्वीपे एकः समुद्रे इत्येवं प्रक्षिप्यन्ते, तैश्च निष्ठितैः शलाकापल्ये द्वितीया
 शलाका प्रक्षिप्यते, सर्पपाश्च प्रक्षिप्यमाणा यत्र द्वीपे समुद्रे वा निष्ठितास्तत्पर्यवसानः पूर्वेण सह बृहत्तरोऽ-
 नवस्थितपल्यः सर्पपभृतः परिकल्प्यते, अत एवायमनवस्थितपल्य उच्यते, अवस्थितरूपाभावात्, पुनः सो-
 ऽप्युत्क्षिप्यैकैकसर्पपक्रमेण द्वीपसमुद्रेषु प्रक्षिप्यते, शलाकापल्ये च तृतीया शलाका प्रक्षिप्यते, ते च सर्पपाः
 प्रक्षिप्यमाणा यत्र द्वीपे समुद्रे वा निष्ठितास्तत्पर्यवसानः पूर्वेण सह बृहत्तमोऽनवस्थितपल्यः सर्पपभृतः परि-
 कल्प्यते, पुनः सोऽप्युत्क्षिप्य तेनैव क्रमेण द्वीपसमुद्रेषु प्रक्षिप्यते, शलाकापल्ये च चतुर्थी शलाका प्रक्षि-
 प्यते, एवं यथोत्तरं बृहत्स्यानवस्थितपल्यस्य भरणरिक्तीकरणक्रमेण तांब्रान्चं यावदैकैकशलाकाप्रक्षेपेण
 शलाकापल्यो त्रियते, अपरां शलाकां न प्रतीच्छति, ततोऽनवस्थितपल्यो भृतोऽपि नोत्क्षिप्यते, किन्तु शला-
 कापल्य एवोद्भियते, अयमप्यनवस्थितपल्याक्रान्तक्षेत्रात्परत एकैकसर्पपक्रमेण द्वीपसमुद्रेषु प्रक्षिप्यते, यदा
 च निष्ठितो भवति तदा प्रतिशलाकापल्यलक्षणे तृतीये पल्ये प्रथमा प्रतिशलाका प्रक्षिप्यते, ततोऽनवस्थि-

ऽपि प्रक्षिप्यन्ते, यत्र च द्वीपे समुद्रे वा ते इत्थं प्रक्षिप्यमाणा निष्ठां यान्ति तत्पर्यवसानो जम्बूद्वीपादिरन-
वस्थितपल्पः कल्प्यते, अत एवाह—‘एस णं एवहए खेत्ते पल्ले’त्ति, यावन्तो द्वीपसमुद्रास्तैः सर्षपैः ‘अप्फु-
ण्ण’त्ति व्यासा इत्यर्थः, एतदेतावत्प्रमाणं क्षेत्रमनवस्थितपल्पः, सर्षपभृतो बुद्ध्या परिकल्प्यत इत्यर्थः, ततः
किमित्याह—‘पढमा सलाग’त्ति ततः शलाकापल्पे प्रथमशलाका-एकः सर्षपः प्रक्षिप्यत इत्यर्थः, ‘एवहयाणं
सलागाणं असंलग्गा लोगा भरिय’त्ति लोक्यन्ते-केवलाना दृश्यन्त इति लोका-व्याख्यानादिह वक्ष्यमाणाः
शलाकापल्परूपा गृह्यन्ते, तै चैकदशशतसहस्रलक्षकोटिप्रकारेण संलपितुमशक्या असंल्प्याः, अतिबहव
इत्यर्थः, यथोक्तशलाकानामसत्कल्पनया भृताः-पूरितास्तथाप्युत्कृष्टं सङ्ख्येयकं न प्राप्नोति, आकण्ठपूरिता
अपि हि लोकरूढ्या भृता उच्यन्ते, न चैतावतैवोत्कृष्टं सङ्ख्येयकं संपद्यते, किन्तु यदा सप्रशिखतया तथा
ते भ्रियन्ते यथा नैकोऽपि सर्षपस्तत्रापरो माति तदा तद्भवतीति भावः, ननु सप्रशिखतया सर्वथा अभृत-
मपि लोकं किं भृतमुच्यते?, सत्यं, प्रोच्यत एव, तथा चात्रार्थे दृष्टान्तं दिदर्शयिपुराह-यथा कोऽत्र दृष्टान्तः?,
इति शिष्येण पृष्टे सत्युत्तरमाह-तद्यथा नाम कश्चिन्मञ्चः स्यात्, स चामलकानां भृत इति शिखामन्तरेणापि
लोकं व्यपदिश्यते, अथ च तत्रैकमामलकं प्रक्षिप्तं तन्मातमपरमपि प्रक्षिप्तं तदपि मातमन्यदपि प्रक्षिप्तं त-
दपि मातमेवमपरापरैः प्रक्षिप्यमाणैः भविष्यति तदामलकं येनासौ मञ्चो भरिष्यति, यच्च तदुत्तरकालं तत्र
मञ्चे न मास्यति, इत्थं चात्राप्यपरापरैर्यथोक्तशलाकारूपैः प्रक्षिप्तैर्यदा संलपितुमशक्या-अतिबहवः सम्-

शिखाः पल्या असत्कल्पनया भृता भवन्ति तदोत्कृष्टं सङ्घेयकं भवतीत्यध्याहारो द्रष्टव्य इति तावदक्ष-
 रार्थः । भावार्थस्त्वयं-पूर्वनिदर्शितस्वरूपादनवस्थितपल्यादपरेऽपि जम्बूद्वीपप्रमाणा योजनसहस्रावगाढास्त्रयः
 पल्या बुद्ध्या कल्प्यन्ते, तत्र प्रथमः शलाकापल्यो द्वितीयः प्रतिशलाकापल्यस्तृतीयो महाशलाकापल्यः,
 तत्रानवस्थितपल्यो भृतः शलाकापल्ये च प्रथमा शलाका प्रक्षिंसति पूर्वमादर्शितं, तदनन्तरं पुनरप्यनव-
 स्थितपल्यसर्पपाः समुत्क्षिप्स्यैको द्वीपे एकः समुद्रे इत्येवं प्रक्षिप्यन्ते, तैश्च निष्ठितैः शलाकापल्ये द्वितीया
 शलाका प्रक्षिप्यते, सर्पपाश्च प्रक्षिप्यमाणा यत्र द्वीपे समुद्रे वा निष्ठितास्तत्पर्यवसानः पूर्वेण सह बृहत्तरोऽ-
 नवस्थितपल्यः सर्पपभृतः परिकल्प्यते, अत एवायमनवस्थितपल्य उच्यते, अवस्थितरूपाभावात्, पुनः सो-
 ऽप्युत्क्षिप्यैकैकसर्पपक्रमेण द्वीपसमुद्रेषु प्रक्षिप्यते, शलाकापल्ये च तृतीया शलाका प्रक्षिप्यते, ते च सर्वपाः
 प्रक्षिप्यमाणा यत्र द्वीपे समुद्रे वा निष्ठितास्तत्पर्यवसानः पूर्वेण सह बृहत्तमोऽनवस्थितपल्यः सर्पपभृतः परि-
 कल्प्यते, पुनः सोऽप्युत्क्षिप्य तैर्नैव क्रमेण द्वीपसमुद्रेषु प्रक्षिप्यते, शलाकापल्ये च चतुर्थी शलाका प्रक्षि-
 प्यते, एवं यथोत्तरं बृहत्स्यानवस्थितपल्यस्य भरणरिक्तीकरणक्रमेण तावद्वाच्यं यावदैकैकशलाकाप्रक्षेपेण
 शलाकापल्यो त्रियते, अपरां शलाकां न प्रतीच्छति, ततोऽनवस्थितपल्यो भृतोऽपि नोत्क्षिप्यते, किन्तु शला-
 कापल्य एवोद्भियते, अयमप्यनवस्थितपल्याक्रान्तक्षेत्रात्परत एकैकसर्पपक्रमेण द्वीपसमुद्रेषु प्रक्षिप्यते, यदा
 च निष्ठितो भवति तदा प्रतिशलाकापल्यलक्षणे तृतीये पल्ये प्रथमा प्रतिशलाका प्रक्षिप्यते, ततोऽनवस्थि-

तपत्यः समुत्क्षिप्य शलाकापत्ये निष्ठास्थानात्परतस्तेनैव क्रमेण निक्षिप्यते निष्ठिते च तस्मिन् शलाका-
पत्ये शलाका प्रक्षिप्यते, इत्थं पुनरप्यनवस्थितपत्यपूरणरेचनक्रमेण शलाकापत्यः शलाकानां त्रियते, ततो-
ऽनवस्थितशलाकापत्ययोर्भृतयोः शलाकापत्य एवोत्क्षिप्य पूर्वोक्तक्रमेणैव निक्षिप्यते, प्रतिशलाकापत्ये च
द्वितीया प्रतिशलाका प्रक्षिप्यते, ततोऽनवस्थितपत्यः समुद्धृत्य शलाकापत्यनिष्ठास्थानात्परतस्तेनैव न्यायेन
प्रक्षिप्यते, शलाकापत्ये च शलाका प्रक्षिप्यते, एवमनवस्थितपत्यस्योत्क्षेपप्रक्षेपक्रमेण शलाकापत्यः शला-
कानां भरणीयः, शलाकापत्यस्य तूत्क्षेपप्रक्षेपविधिना प्रतिशलाकापत्यः प्रतिशलाकानां पूरणीयो, यदा च
प्रतिशलाकापत्यः शलाकापत्योऽनवस्थितपत्यश्च त्रयोऽपि भृता भवन्ति तदा प्रतिशलाकापत्य एवोत्क्षिप्य
द्वीपसमुद्रेषु तथैव प्रक्षिप्यते, निष्ठिते च तस्मिन् महाशलाकापत्ये प्रथमा महाशलाका प्रक्षिप्यते, ततः श-
लाकापत्य उत्क्षिप्य तथैव प्रक्षिप्यते, प्रतिशलाकापत्ये च प्रतिशलाका प्रक्षिप्यते, ततोऽनवस्थितपत्य
उत्क्षिप्य तथैव प्रक्षिप्यते, शलाकापत्ये च शलाका प्रक्षिप्यते, एवमनवस्थितपत्योत्क्षेपप्रक्षेपक्रमेण शला-
कापत्यो भरणीयः, शलाकापत्योद्धरणविकिरणविधिना प्रतिशलाकापत्यः पूरणीयः प्रतिशलाकापत्योत्पा-
दनप्रक्षेपणाभ्यां महाशलाकापत्यः पूरयितव्यो, यदा तु चत्वारोऽपि परिपूर्णा भवन्ति तदोत्कृष्टं सहस्रधेयकं
रूपाधिकं भवति । इह यथोक्तेषु चतुर्षु पत्येषु ये सर्पपा ये चानवस्थितपत्यशलाकापत्यप्रतिशलाकापत्यो-
त्क्षेपप्रक्षेपक्रमेण द्वीपसमुद्रा व्याप्ता एतावत्सहस्रमुत्कृष्टसहस्रधेयकमेकेन सर्पपरूपेण समधिकं संपद्यत इति

भावः । एतावद्भिश्च सर्षपैरसंलप्या लोकाः—शालाकापल्पलक्षणा त्रियन्त एवेति सूत्रमाविरोधन भावनायम् । इदं च तावदुत्कृष्टं सङ्ख्येयकं, जघन्यं तु द्वौ, जघन्योत्कृष्टयोश्चान्तराले यानि सङ्ख्यास्थानानि तत्सर्वमजघन्योत्कृष्टम्, आगमे च यत्र क्वचिदविशेषितं सङ्ख्येयकग्रहणं करोति तत्र सर्वत्राजघन्योत्कृष्टं द्रष्टव्यम्, इदं चोत्कृष्टं सङ्ख्येयकमित्थमेव प्ररूपयितुं शक्यते, शीर्षप्रहेलिकान्तराशिभ्योऽतिबहूनां समतिक्रान्तत्वात् प्रकारान्तरैणाख्यातुमशक्यत्वादिति । उक्तं त्रिविधं सङ्ख्येयकम्, अथ नवविधमसङ्ख्येयकं प्रागुद्धिष्टं निरूपयितुमाह—

एवामैव उक्कोसए संखेजए रूवे पक्खित्ते जहणणयं परित्तासंखेजयं भवइ, तेण परं अजहणणमणुक्कोसयाइं ठाणाइं जाव उक्कोसयं परित्तासंखेजयं न पावइ । उक्कोसयं परित्तासंखेजयं केवइअं होइ ?, जहणणयं परित्तासंखेजयं जहणणयं परित्तासंखेजमेत्ताणं रासीणं अणमणणवभासो रूवूणो उक्कोसं परित्तासंखेजयं होइ, अहवा जहन्नयं जुत्तासंखेजयं रूवूणं उक्कोसयं परित्तासंखेजयं होइ । जहन्नयं जुत्तासंखेजयं केवइअं होइ ?, जहणणयपरित्तासंखेजयमेत्ताणं रासीणं अणमणणवभासो पडिपुणो जहन्नयं जुत्तासंखेजयं होइ, अहवा उक्कोसए परित्तासंखेजए रूवं पक्खित्तं जहणणयं जुत्तासं-

खेज्यं होइ, आवलिआवि तत्तिआ चैव, तेण परं अजहणमणुक्कोसयाइं ठाणाइं जाव उक्कोसयं जुत्तासंखेज्यं न पावइ । उक्कोसयं जुत्तासंखेज्यं केवइअं होइ ? , जहणएणं जुत्तासंखेज्यणं आवलिआ गुणिआ अणमणवभासो रूवूणो उक्कोसयं जुत्तासंखेज्यं होइ, अहवा जहन्नयं असंखेजासंखेज्यं रूवूणं उक्कोसयं जुत्तासंखेज्यं होइ । जहणयं असंखेजासंखेज्यं केवइअं होइ ? , जहन्नएणं जुत्तासंखेज्यणं आवलिआ गुणिआ अणमणवभासो पडिपुणो जहणयं असंखेजासंखेज्यं होइ, अहवा उक्कोसए जुत्तासंखेज्यए रूवं पक्खित्तं जहणयं असंखेजासंखेज्यं होइ, तेण परं अजहणमणुक्कोसयाइं ठाणाइं जाव उक्कोसयं असंखेजासंखेज्यं ण पावइ । उक्कोसयं असंखेजासंखेज्यं केवइअं होइ ? , जहणयं असंखेजासंखेज्यमेत्ताणं रासीणं अणमणवभासो रूवूणो उक्कोसयं असंखेजासंखेज्यं होइ, अहवा जहणयं परित्ताणंतयं रूवूणं उक्कोसयं असंखेजासंखेज्यं होइ ।

असह्येयकेऽपि निरूप्यमाणे एवमेवानवस्थिततल्प्याविनिरूपणा क्रियत इत्यर्थः, तावत् पाषडुत्कृष्टं स-
 ह्येयकमानीतं, तस्मिंश्च यदेकं रूपं पूर्वमधिकं दर्शितं तद्वृ यदा तत्रैष राशौ प्रक्षिप्यते तदा जघन्यं परी-
 तासह्येयकं भवति । 'तेण पर'मित्यादि सूत्रं, ततः परं परीतासह्येयकस्यैवाजघन्योत्कृष्टानि स्थानानि
 भवन्ति, यावदुत्कृष्टं परीतासह्येयकं न प्राप्नोति, शिष्यः पृच्छति-कियत्तुनक्तुष्टं परीतासह्येयकं भ-
 वति ? अत्रोत्तरं—'जहण्यं परीत्तासंख्येयं' इत्यादि, जघन्यं परीतासह्येयकं यावत्प्रमाणं भवतीति शेषः,
 तावत्प्रमाणानां जघन्यपरीतासह्येयकमात्राणां-जघन्यपरीतासह्येयकगत रूपसद्युयानामित्यर्थः, राशी-
 नामन्योऽन्यमभ्यासः-परस्परं गुणनाखरूप एकेन रूपेणोन्मुत्कृष्टं परीतासह्येयकं भवति, इयमत्र ह्यद्वय-
 प्रत्येकं जघन्यपरीतासह्येयक एव यावन्ति रूपाणि भवन्ति तावन्तः पुञ्जा व्यपस्याप्यन्ते, तेषां परस्परगु-
 णितैर्यां राशिर्भवति, स एकेन रूपेण हीन उत्कृष्टं परीतासह्येयकं मन्तव्यम् । अत्र सुलभप्रतिपत्त्यर्थमुदाह-
 रणं ददर्शते-जघन्यपरीतासह्येयके किलासत्कल्पनया पञ्च रूपाणि सम्प्रधार्यन्ते, ततः पञ्चैव पाराः पञ्च पञ्च
 व्यपस्याप्यन्ते, तथाहि-५५५५५, अत्र पञ्चभिः पञ्च गुणिताः पञ्चार्थिप्रति, सा च पञ्चभिराहता जातं पञ्च-
 धिदां शतमित्यादिक्रमेणामीयां राशीनां परस्परभ्यासं जातानि पञ्चार्थिप्रतिपत्तिप्रतिपत्तिगानि, पारम-
 कल्पनया पृतायन्मानः सुद्रायनस्यगुह्यंरूपो राशिरेकं न रंशेण हीन उत्कृष्टं परीतासह्येयकं रंगयते,
 यदा तु तद्व्यधिकं रूपं गणयते तथा जघन्यं युक्तागुह्यंरूपं आयते, अत एवाह—'अथवा अहण्यं ५५५५५

संज्ञय'मित्यादि, अनन्तरोक्तादि युक्तासङ्ख्येयकादेकस्मिन् रूपे समाकर्षित उत्कृष्टं परीतासङ्ख्येयकं निष्पद्यते इति प्रतीयते एवेति । उक्तं जघन्यादिभेदभिन्नं त्रिविधं परीतासङ्ख्येयकम्, अथ तावद्भेदभिन्नस्यैव युक्तासङ्ख्येयकस्य निरूपणार्थमाह—'जहण्यं जुत्तासंख्येयं कित्तिय'मित्यादि, अत्रोत्तरं 'जहण्यं परित्तासंज्ञय'मित्यादि, व्याख्या पूर्ववदेव, नवरम्—'अन्नमन्नभासो पडिपुत्तो'त्ति अन्योऽन्याभ्यस्तः स परिपूर्ण एव राशिरिह गृह्यते, न तु रूपं पाल्य इति भावः, (शं० ५०००) 'अहवा उक्कोसए परित्तासंख्येय'इत्यादि, भावितार्थमेव, 'आवलिया तत्तिया चेव'त्ति यावन्ति जघन्ययुक्तासङ्ख्येयके सर्पपरूपाणि प्राप्यन्ते आवलिकायामपि तावन्तः समया भवन्तीत्यर्थः, ततः सूत्रे यत्रावलिका गृह्यते तत्र जघन्ययुक्तासङ्ख्येयकतुल्यसमयराशिमाना सा द्रष्टव्या । 'तेण पर'मित्यादि ततो जघन्ययुक्तासङ्ख्येयकात् परतः एकोत्तरया वृद्ध्या असङ्ख्येयान्यजघन्योत्कृष्टानि युक्तासङ्ख्येयस्थानानि भवन्ति यावदुत्कृष्टं युक्तासङ्ख्येयकं न प्राप्नोति । अत्र शिष्यः पृच्छति—'उक्कोसयं जुत्तासंज्ञय'मित्यादि, अत्र प्रतिवचनम्—'जहण्येण'मित्यादि, जघन्येन युक्तासङ्ख्येयकेनावलिकासमयराशिर्गुण्यते, किमुक्तं भवति?—अन्योऽन्यमभ्यासः क्रियते, जघन्ययुक्तासङ्ख्येयकराशिसंज्ञेय राशिना गुण्यत इति तात्पर्यम्, एवं च कृते यो राशिर्भवति स एव एकेन रूपेणोऽन्यः उत्कृष्टं युक्तासङ्ख्येयकं भवति, यदि पुनस्तदपि रूपं गण्यते तदा जघन्यमसङ्ख्येयासङ्ख्येयकं जायते, अत एवाह—'अहवा जहण्यं असंख्येयासंख्येयं रूचूण'मित्यादि, गतार्थम् । उक्तं युक्तासङ्ख्येयकं त्रिविधम्, इदानीमसङ्ख्ये-

तद्यथा—“लोगागासपएसी धर्म्मार्धमेगजीवदेसीं य । दद्वट्टिआ निओर्णी पत्तयो च्चव चोद्ध्वीं ॥ १ ॥
 विइबंध्ज्झवसाणा अणुभार्गी जोगच्छेअपलिभार्गी । दोण्हू य समाण समयीं असंखपक्खेवया दस ल ॥ २ ॥”
 इदमुक्तं भवति—लोकाकाशस्य यावन्तः प्रदेशास्तथा धर्म्मस्तिक्कायस्य अधर्म्मस्तिक्कायस्य एकस्य च जीवस्य
 यावन्तः प्रदेशाः ‘दद्वट्टिया निओय’त्ति सूक्ष्माणं चादराणां चानन्तकायिकवनस्पतिजीवानां शरीराणीत्यर्थः,
 ‘पत्तेया च्चव’त्ति अनन्तकायिकान् वर्जयित्वा शेषाः पृथिव्यसेजोवायुवनस्पतित्रयाः प्रत्येकशरीरिणः सर्वेऽपि
 जीवा इत्यर्थः, ते चासङ्ख्येया भवन्ति, ‘विइबंध्ज्झवसाण’त्ति स्थितिवन्धस्य कारणभूतानि अध्यवसायस्था-
 नानि तान्यप्यसङ्ख्येयान्येव, तथाहि—ज्ञानावरणस्य जघन्योऽन्तमुहूर्तप्रमाणः स्थितिवन्ध उत्कृष्टस्तु त्रिंश-
 त्सागरोपमकोटीकोटीप्रमाणः, मध्यमपदे त्वेकद्वित्रिचतुरादिसमयाधिकान्तमुहूर्तादिकोऽसङ्ख्येयभेदः, एषां च
 स्थितिवन्धानां निर्वर्तकानि अध्यवसायस्थानानि प्रत्येकं भिन्नान्येव, एवं च सत्येकस्मिन्नपि ज्ञानावरणेऽसङ्ख्ये-
 यानि स्थितिवन्धाध्यवसायस्थानानि लभ्यन्ते, एवं दर्शनावरणादिष्वपि वाच्यमिति । ‘अणुभाग’त्ति अ-
 नुभागाः—ज्ञानावरणादिकर्मणां जघन्यमध्यमादिभेदभिन्ना रसविशेषाः, एतेषां चानुभागविशेषाणां निर्वर्त-
 कान्यसङ्ख्येयलोकाकाशप्रदेशप्रमाणान्यध्यवसायस्थानानि भवन्ति, अतोऽनुभागविशेषा अप्येतावन्त एव
 द्रष्टव्याः, कारणभेदाश्रितत्वात् कार्यभेदानां, ‘जोगच्छेयपलिभार्ग’त्ति योगो—मनोवाक्कायविषयं वीर्यं तस्य
 केवलप्रज्ञाच्छेदेन प्रतिविशिष्टा निर्विभागा भागा योगच्छेदप्रतिभागाः, ते च निगोदादीनां संज्ञिपञ्चेन्द्रियप-

धन्तानां जीयानामाश्रिताः जपन्यादिभेदभिन्ना असह्येया मन्तव्याः 'दुष्टं य समाण समय'त्ति द्वयोश्च समयोः-उरसर्पिण्यसर्पिणीकालस्वरूपयोः समयाः असह्येयस्वरूपाः, एवमेते प्रत्येकमसह्येयस्वरूपाः यदा प्रक्षेपाः पूर्वोक्तं धारत्रयवर्गिते राशौ प्रक्षिप्यन्ते, इत्थं च यो राशिः पिण्डितः संपद्यते स पुनरपि पूर्ववद्धारत्रयं वर्गयति, ततश्च एकस्मिन् रूपे पातिते लट्कृष्टासह्येयासह्येयकं भवति । उक्तं नवविधमप्यसह्येयकं, साग्रतं प्रागुद्दिष्टमष्टविधमनन्तकं निरूपयितुमाह—

जहण्यं परिचाणंतयं केवइअं होइ ? , जहण्यं असंखेजासंखेज्यमेत्ताणं रासीणं
 अणमणञ्भासो पडिपुणो जहण्यं परिचाणंतयं होइ, अहवा उक्कोसए असंखे-
 जासंखेजए खं पखिलत्तं जहण्यं परिचाणंतयं होइ, तेण परं अजहणमणुक्कोस-
 याइं टाणाइं जाव उक्कोसयं परिचाणंतयं ण पावइ, उक्कोसयं परिचाणंतयं केवइअं
 होइ ? , जहण्यपरिचाणंतयमेत्ताणं रासीणं अणमणञ्भासो खूणो उक्कोसयं प-
 रिचाणंतयं होइ, अहवा जहण्यं जुत्ताणंतयं खूणं उक्कोसयं परिचाणंतयं होइ,
 जहण्यं जुत्ताणंतयं केवइअं होइ ? , जहण्यपरिचाणंतयमेत्ताणं रासीणं अणमण-

ब्रह्मासौ पडिपुणो जहणयं जुत्ताणंतयं होइ, अहवा उक्कोसए परित्ताणंतए . रूवं प-
विखत्तं जहन्नयं जुत्ताणंतयं होइ, अभवसिद्धिआवि तत्तिआ होइ, तेण परं अजहण-
मणुक्कोसयाइं ठाणाइं जाव उक्कोसयं जुत्ताणंतयं ण पावइ । उक्कोसयं जुत्ताणंतयं केव-
इअं होइ ?, जहणएणं जुत्ताणंतएणं अभवसिद्धिआ गुणिया अपणमणब्रह्मासो रू-
वूणो उक्कोसयं जुत्ताणंतयं होइ, अहवा जहणयं अणंताणंतयं रूवूणं उक्कोसयं जु-
त्ताणंतयं होइ । जहणयं अणंताणंतयं केवइअं होइ ?, जहणएणं जुत्ताणंतएणं अ-
भवसिद्धिआ गुणिया अपणमणब्रह्मासो पडिपुणो जहणयं अणंताणंतयं होइ,
अहवा उक्कोसए जुत्ताणंतए रूवं पविखत्तं जहणयं अणंताणंतयं होइ, तेण परं अ-
जहणमणुक्कोसयाइं ठाणाइं । से तं गणणासंखा ॥ से किं तं भावसंखा ?, २ जे इमे
जीवा संखगइनामगोत्ताइं कम्माइं वेदेइ(न्ति) । से तं भावसंखा, से तं संखापमाणे,
से तं भावपमाणे, से तं पमाणे । पमाणेत्ति पयं समत्तं (सू० १४६)

भाषितार्थमेव, नवरं परिपूर्णं इति रूपं न पाल्यते इत्यर्थः । 'तेण परं' इत्यादि, गतार्थमेव, 'उफोसयं परि-
 साणंतय'मित्यादि, जघन्यपरीतानन्तके यावन्ति रूपाणि भवन्ति तावत्सद्धानां राशीनां-प्रत्येकं जघन्यप-
 रीतानन्तकप्रमाणानां पूर्यधदन्योऽद्याभ्यासे रूपोनमुत्कृष्टं परीतानन्तकं भवति, 'अहवा जहणणयं जुत्ताणं-
 तय'मित्यादि, स्पष्टं, 'जहणणयं जुत्ताणंतयं केत्तिय' मित्यादि व्याख्यातार्थमेव । 'अहवा उफोसए परित्ताणंतए'
 इत्यादि, सुषोधं, जघन्ये च युक्तानन्तके यावन्ति रूपाणि भवन्ति अभवसिद्धिका अपि जीवाः केवलाना ता-
 वन्त एव दृष्टाः, 'तेण पर'मित्यादि, कण्ठ्यम्, 'उफोसयं जुत्ताणंतयं केत्तिय'मित्यादि, जघन्येन युक्तानन्तके-
 नाभव्यराशिशुणितो रूपोनः सद्युत्कृष्टं युक्तानन्तकं भवति, तेन तु रूपेण सह जघन्यमनन्तानन्तकं संपद्यते,
 अत एवाह—'अहवा जहणणयं अणंताणंतय'मित्यादि, गतार्थं, 'जहणणयं अणंताणंतयं केत्तिय' मित्यादि, भा-
 षितार्थमेव, 'अहवा उफोसए जुत्ताणंतए'इत्यादि, प्रतीतमेव, 'तेण परं अजहण्णुफोसयाह'इत्यादि, जघन्या-
 दनन्तानन्तकात् परतः सर्वाण्यपि अजघन्योत्कृष्टान्येवान्त्तकानन्तकस्य स्थानानि भवन्ति, उत्कृष्टं त्वन-
 न्तानन्तकं नास्त्येवेत्यभिप्रायः । अन्ये त्वाचार्याः प्रतिपादयन्ति—जघन्यमनन्तानन्तकं चारत्रयं पूर्यवत् वर्धते,
 ततश्चेते षट्ठनन्तकप्रक्षेपाः प्रक्षिप्यन्ते, तद्यथा—“सिद्धा निगोयजीवा वणस्सई काल पुग्गला चेव । सच्च-
 मलोगागासं छप्पेतेऽणंतक्खेवा ॥ १ ॥” अयमर्थः—सर्वे सिद्धाः सर्वे सूक्ष्मचादरनिगोदजीवाः प्रत्येकानन्ताः
 सर्वे षट्ठनन्तजन्तयः सर्वोऽप्यतीतानागतवर्तमानकालसमयराशिः सर्वपुद्गलद्रव्यसमूहः सर्वोऽल्लोकाकाशप्र-

देशराशिः एते च प्रत्येकमनन्तस्वरूपाः पट्टप्रक्षेपाः, एतैश्च प्रक्षिप्तैर्यो राशिर्जायते स पुनरपि चारत्रयं पूर्व-
पर्यग्यते, तथाऽप्युत्कृष्टमनन्तानन्तकं न भवति, ततश्च केवलज्ञानकेवलदर्शनपर्यायाः प्रक्षिप्यन्ते, एवं च
सत्पुत्कृष्टमनन्तानन्तकं संपद्यते, सर्वस्यैव वस्तुजातस्य सङ्गृहीतत्वात्, अतः परं वस्तुसत्त्वस्यैव सङ्ख्या-
विषयस्याभावादिति भावः, सूत्राभिप्रायरित्वत्थमप्यनन्तानन्तकमुत्कृष्टं न प्राप्यते, अजघन्योत्कृष्टस्थाना-
नामेष तत्र प्रतिपादितत्वादिति, तत्त्वं तु केवलिनो विदन्तीति भावः । सूत्रे च यत्र कुत्रापि अनन्तानन्तकं
गृह्यते तत्र सर्वत्राजघन्योत्कृष्टं द्रष्टव्यम् । तदेवं प्ररूपितमनन्तानन्तकं, तत्प्ररूपणे च समाप्ता गणनसङ्ख्या ॥
अथ भावसङ्ख्यानिरूपणार्थमाह—‘से किं तं भावसंखा’ इत्यादि, इह सङ्ख्या(खा)शब्देन प्रागुक्तयुक्त्या
शङ्खाः परिगृह्यन्ते, अत एव नामस्थापनादियद्दुविचारविषयत्वात् सङ्ख्याप्रमाणात् गुणप्रमाणं पृथगुक्तम्,
अन्यथा सङ्ख्याया अपि गुणत्वाद् गुणत्वान्न एवान्तर्भावः स्यादिति । तत्र भावशङ्खस्वरूपं दर्शयितु-
माह—‘जे इमे’ इत्यादि, ये इमे-प्रज्ञापकप्रत्यक्षा लोकप्रसिद्धा वा ‘जीवाः’ आयुःप्राणादिमन्तः ‘शङ्खगतिनाम-
गोत्राणि’ इति शङ्खगतिनामगोत्रशब्देनेह शङ्खप्रायोग्यं तिर्यग्गतिनाम गृह्यते, तस्य चोपलक्षणार्थत्वाद् द्वीन्द्रि-
यजाल्योदारिकशरीराज्ञोपाद्गादीन्यपि गृह्यन्ते, ततश्च शङ्खप्रायोग्यं तिर्यग्गत्यादिनामकर्म नीचैर्गोत्रलक्षणं गो-
त्रकर्म च विपाकतो वेदयन्ति ये जीवास्त एते भावशङ्खाः प्रोच्यन्ते, तदेवं समाप्तं सङ्ख्याप्रमाणम्, अतो
निगमयति—‘से तं संखप्पमाणे’ चि, तत्समाप्ता चायसितं भावप्रमाणमित्याह—‘से तं भावप्पमाणे’ चि,

प्रतदयसाने च निःशेषितं प्रमाणद्वारमित्युपसंहरति—‘से तं पमाणे’स्ति । प्रमाणद्वारं समाप्तम् ॥ १४३ ॥ अथ क्रमप्राप्तं चत्कष्यताद्वारं निरूपयितुमाह—

से किं तं वत्तव्या ?, २ तिविहा पणत्ता, तंजहा-ससमयवत्तव्या परसमयवत्त-
 व्या ससमयपरसमयवत्तव्या । से किं तं ससमयवत्तव्या ?, २ जत्थ णं
 ससमए आघविज्जइ पणविज्जइ परूविज्जइ दंसिज्जइ निदंसिज्जइ उवदंसिज्जइ,
 से तं ससमयवत्तव्या । से किं तं परसमयवत्तव्या ?, २ जत्थ णं परसमए
 आघविज्जइ जाव उवदंसिज्जइ, से तं परसमयवत्तव्या । से किं तं ससमयपरसमय-
 वत्तव्या ?, २ जत्थ णं ससमए परसमए आघविज्जइ जाव उवदंसिज्जइ, से तं सस-
 मयपरसमयवत्तव्या । इआणीं को णओ कं वत्तवयं इच्छइ ?, तत्थ णेगमसंगहवव-
 हारा तिविहं वत्तवयं इच्छंति, तंजहा-ससमयवत्तवयं परसमयवत्तवयं ससमयप-
 रसमयवत्तवयं, उज्जुसुओ दुविहं वत्तवयं इच्छइ, तंजहा-ससमयवत्तवयं परस-

मयवत्तव्यं, तत्र्य णं जा सा स्वसमयवत्तव्या सा स्वसमयं पविट्टा, जा सा परसमयवत्त-
व्या सा परसमयं पविट्टा, तम्हा दुविहा वत्तव्या; नत्थि तिविहा वत्तव्या, तिणिण
सद्वणया एवं(गं) स्वसमयवत्तव्यं इच्छंति, नत्थि परसमयवत्तव्या, कम्हा ?; जम्हा
परसमए अणट्टे अहेज असब्भावे अकिरिए उम्मगो अणुवएसे मिच्छादंसणमिति-
कहु, तम्हा सवा स्वसमयवत्तव्या, णत्थि परसमयवत्तव्या, णत्थि स्वसमयपरस-
मयवत्तव्या । से तं वत्तव्या (सू० १४७)

तत्राप्यपनादियु प्रत्यवषयं यथासम्भवं प्रतिनियतार्थकथनं वक्तव्यता, इयं च त्रिविधा-स्वसमयादिभेदात्,
तत्र पस्यां णमिति चाक्यालङ्कारे स्वसमयः-स्वसिद्धान्तः आख्यायते यथा-पञ्च अस्तिकायाः, तद्यथा-धर्मा-
स्तिकाय इत्यादि, तथा प्रज्ञाप्यते यथा-गतिलक्षणो धर्मास्तिकाय इत्यादि, तथा प्ररूप्यते यथा-स एवास-
द्गतप्रदेशात्मकादिसरूपः, तथा दर्श्यते दृष्टान्तद्वारेण यथा मत्स्थानां गत्युपष्टम्भकं जलमिल्यादि, तथा
निवर्श्यते उपनयद्वारेण यथा-तथैवेपोऽपि जीवपुद्गलानां गत्युपष्टम्भक इत्यादि, तदेवं दिग्मात्रप्रदर्शनेन
व्याख्यातमिदं, सूत्राधिरोधतोऽन्यथाऽपि व्याख्येयमिति । सेयं स्वसमयवक्तव्यता, परसमयवक्तव्यता तु

यस्यां परसमय आख्यायत इत्यादि, यथा सूत्रगृहप्रथमाध्ययने “संति पश्च महब्भूया, इहमेगेसि आहिया।
 पुदयी आऊ तेऊ (य), याऊ आगासपंचमा ॥ १ ॥ एए पंच महब्भूया, तेब्भो एगेत्ति आहिया। अह तेसिं
 यिणासेणं, यिणासो होइ देहिणो ॥ २ ॥” इत्यादि, अस्य च श्लोकद्वयस्य सूत्रगृहसिफारल्लिखित एयायं भा-
 यार्थः—‘एकेयां’ नास्तिकानां स्वकीयासेन ‘आहितानि’ आख्यातानि ‘इह’ लोके ‘सन्ति’यियन्ते पश्च समस्त-
 लोके व्यापकत्वान्महाभूतानि, तान्येयाए—‘पृथिवी’त्यादि, पश्चभूतव्यतिरिक्तजीवनिपेयार्थमाए—‘एए पंचे’-
 त्यादि, ‘एतानि’ अनन्तरोक्तानि पृथिव्यादीनि यानि पश्च महाभूतानि ‘तेभ्य’ इति तेभ्यः—कायाफारप-
 रिणतेभ्यः ‘एकः’ फच्चिचिद्रूपो भूताव्यतिरिक्तः आत्मा भवति, न तु भूतव्यतिरिक्तः परलोकयायीत्येयं ते-
 ‘आहिय’त्ति आप्यातयन्तः, अथ तेषां भूतानां चिनाशेन देहिणो-जीवस्य चिनाशो भवति, तदव्यतिरिक्त-
 त्वादेवत्येयं लोकायतमतप्रतिपादनपरत्वात् परसमयवक्तव्यतेयमुच्यते, आख्यायते इत्यादिपदानां तु विभागः
 पूर्वाप्तानुसारेण संबुद्ध्या कार्यः, सेयं परसमयवक्तव्यता । स्वसमयपरसमयवक्तव्यता पुनर्यत्र स्वसमयः पर-
 समयश्च आख्यायते, यथा—‘आगारमावसंता पा, आरणा चावि पच्चया । इमं दरिसणमावधा, सच्चवकुफला
 पिमुचर्द ॥ १ ॥”त्यादि, व्याख्या—‘आगारं’ गृहं तन्नावसन्तो गृहस्था इत्यर्थः ‘आरण्या चा’ तापसाद्वयः
 ‘पच्चयर्द’त्ति प्रमज्जिताध ग्राकयाद्वयः, ‘इदम्’ असदीयं मतमापत्ता—आश्रिताः सर्वदुःखेभ्यो चिसुच्यन्त इत्येयं

यदा साक्षादयः प्रतिपादयन्ति तदेवं (यं) परसमयवक्तव्यता, यदा तु जैनास्तदा स्वसमयवक्तव्यता, ततश्चासौ स्वसमयपरसमयवक्तव्यतोच्यते । अथ वक्तव्यतामेव नयैर्विचारयन्नाह—‘इआणिंको नओ’ इत्यादि, अत्र नैगमव्यवहारौ त्रिविधामपि वक्तव्यतामिच्छतः, नैगमस्यानेकगमत्वाद्व्यवहार[पर]स्य तु लोकव्यवहारपरत्वात्, लोके च सर्वप्रकाराणां रूढत्वादिति भावः, ऋजुसूत्रस्तु विशुद्धतरत्वादाद्यामेव द्विविधां वक्तव्यतामिच्छति, स्वपरसमयवक्तव्यतानभ्युपगमे युक्तिमाह—‘तत्थ णं जा सा’ इत्यादि, तृतीयवक्तव्यताभेदे याऽसौ स्वसमयवक्तव्यता गीयते सा स्वसमयं प्रविष्टा, कोऽर्थः?—प्रथमे वक्तव्यताभेदे अन्तर्भूता, इत्यर्थः या तु परसमयवक्तव्यता सा परसमयं प्रविष्टा, द्वितीये वक्तव्यताभेदे अन्तर्भाविता इत्यर्थः, ततश्चोभयरूपवक्तव्यतायाः प्रस्तुतन्यमतेऽसत्त्वात् द्विविधैव वक्तव्यता न त्रिविधेति भावः । सङ्ग्रहस्तु सामान्यवादिनैगमान्तर्गतत्वेन विवक्षितत्वात् सूत्रगतैवचिन्त्यादा न पृथगुक्त इति । त्रयः शब्दनयाः—शब्दसमभिरूढेवंभूताः शुद्धतमत्वादेकां स्वसमयवक्तव्यतामिच्छन्ति, नास्ति परसमयवक्तव्यता इति मन्यन्ते, कस्मादित्याह—यस्मात् परसमयोऽनर्थः, इत्यादि, इत्थं चेह योजना कार्या—नास्ति परसमयस्यानर्थत्वादित्यादि, अनर्थत्वं परसमयस्य नास्त्येवात्मन्यनर्थप्रतिपादकत्वाद्, आत्मनो नास्ति स्वस्य चानर्थत्वमात्माभावे तत्प्रतिषेधानुपपत्तेः, उक्तं च—“जो चिंतेइ सरीरे नत्थि अहं स एव होइ जीवोत्ति । न हु जीवंमि असंते संसयउप्पायओ अण्णो

१ यद्विस्तवति शरीरे नास्म्यहं स एव भवति जीव इति । नैव जीयेऽसति सशयोत्पादोऽन्यः ॥ १ ॥

॥ १ ॥” इत्याद्यन्यदप्यभ्यूह्यम् । अहेतुत्वं च परसमयस्य हेत्वाभासबलेन प्रवृत्तेः, यथा नास्त्येवात्मा अत्यन्तानुपलब्धेः, हेत्वाभासश्चायं, ज्ञानादेस्तदुणस्योपलब्धेः, उक्तं च—“नाणार्हण गुणाणं अणुभवओ होह जंतुणो सत्ता । जह रूवाहगुणाणं उवलंभाओ घडाईण ॥ १ ॥” मित्यादि प्रागेवोक्तमिति, असद्भावत्वं चैकान्तक्षणभङ्गाद्यसद्भूतत्वं युक्तिविरोधात्, तथाहि—“धम्ममाघम्युवएसो कयाकयं परभववाहगमणं च । सधावि ह्यु लोयठिई न घडह एगंतखणियम्मी ॥ १ ॥”त्यादि, अक्रियात्वं चैकान्तशून्यताप्रतिपादनात्, सर्वशून्यतायां च क्रियावतोऽभावेन क्रियाया असम्भवाद्, उक्तं च—“सवं सुद्धंति जयं पडिवन्नं जेहि तेऽवि वत्तव्वा । सुन्नाभिहाणकिरिया कत्तुरभावेण कह घडहई १ ॥ १ ॥”इत्यादि, उन्मार्गत्वं परस्परविरोधस्यापवाद्याकुलत्वात्, तथाहि—“न हिंस्यात् सर्वभूतानि, स्थावराणि चराणि च । आत्मवत्सर्वभूतानि, यः पश्यति स धार्मिकः ॥ १ ॥” इत्याद्यभिधाय पुनरपि “पट्ट सहस्राणि युज्यन्ते, पशूनां मध्यमेऽहनि । अश्वमेधस्य वचनाङ्गूनानि पशुभिस्त्रिभिः ॥ १ ॥” इत्यादि प्रतिपादयन्तीति, अनुपदेशत्वं चैकान्तक्षणभङ्गादिवादिनामहितेऽपि प्रवर्तकत्वात्, तदुक्तम्—“सर्वे क्षणिकमित्येतद्, ज्ञात्वा को न प्रयर्तते ? । विषयादौ विपाको मे, न भावीति विनिश्चयाद् ॥ १ ॥” इत्यादि, यतश्चैवं ततो मिथ्यादर्शनं, तत-

१ ज्ञानादीनां गुणानामनुभाबन्तो. सत्ता । यथा रूपादिगुणानामुपलम्भाद् घटादीनाम् ॥ २ ॥ २ धर्माधर्मोपदेशः कृताकृतं परभवगमनादिकं च । यथांऽपि लोकस्थितिनं पटत एकान्तक्षणिके ॥ १ ॥ ३ सर्वे शून्यं जगदिति प्रतिपन्न धैस्तेऽपि वक्ताव्याः । शून्याभिधानक्रिया कर्तुरभावे कथं घटते ? ॥ १ ॥

द्य मिथ्यादर्शनमिति कृत्वा नास्ति परसमयवक्तव्यतेति वर्तते, एवं साह्याद्रिसमयानामप्यनर्थत्वादियोजना स्वयुद्ध्या कार्यति । तस्मात् सर्वा स्वसमयवक्तव्यतैद्य, लोके प्रसिद्धानपि परसमयान् स्यात्पदलाञ्छननिरपेक्षतया दुर्नयत्वात्सत्त्वेनैते नयाः प्रतिपद्यन्त इति भावः, स्यात्पदलाञ्छनसापेक्षतायां तु स्वसमयवक्तव्यताऽन्तर्भाव एव, प्रोक्तं च महामतिना—“नयास्तव स्यात्पदलाञ्छिता इमे, रसोर्पेदिग्धा इव लोहघातवः । भवन्त्यभिप्रेतगुणा यतस्ततो, भवन्तमार्याः प्रणता हितैपिणः ॥ १ ॥” इत्यादि, सेयं वक्तव्यतेति निगमनं ॥ वक्तव्यता समाप्ता ॥ १४७ ॥ साम्प्रतमर्थार्थधिकारावसरः—

से किं तं अत्थाहिगारे ? , २ जो जस्स अज्झयणस्स अत्थाहिगारो, तंजहा—सावज्जजोगविरई उक्खित्तण गुणवओ य पडिवत्ती । खलियस्स निंदणा वणत्तिगिच्छ गुणधारणा चेव ॥ १२३ ॥ से तं अत्थाहिगारे (सू० १४८)

तत्र यो यस्य सामायिकाद्यध्ययनस्यात्मीयोऽर्थस्तदुत्कीर्तनमर्थार्थधिकारस्य विषयं; तच्च ‘सावज्जजोगविरई’-त्यादिगाथावसरे प्रागेय कृतमिति न पुनः प्रतन्यत इति । वक्तव्यतार्थार्थधिकारयोस्त्वयं भेदः—अर्थार्थिकारोऽध्ययने आदिपदादारभ्य सर्वपदेष्वनुवर्तते, पुद्गलास्तिकाये प्रतिपरमाणु मूर्तत्ववत्, वक्तव्यता तु देशादिनिर्णयतेति ॥ १४८ ॥ अथ समवतारं निरूपयितुमाह—

से किं तं समोआरे?, २ छविहे पणत्ते, तंजहा-णामसमोआरे ठवणासमोआरे द-
 व्वसमोआरे खेत्तसमोआरे कालसमोआरे भावसमोआरे । नामठवणाओ पुब्बं व-
 णिआओ जाव से तं भविअसरीरदव्वसमोआरे । से किं तं जाणयसरीरभविअस-
 रीरवइरित्ते दव्वसमोआरे?, २ तिविहे पणत्ते, तंजहा-आयसमोआरे परसमोआरे
 तदुभयसमोआरे, सब्बदव्वावि णं आयसमोआरेणं आयभावे समोअरंति, परसमो-
 आरेणं जहा कुंडे वदराणि, तदुभयसमोआरेणं जहा घरे खंभो आयभावे अ, जहा
 घडे गीवा आयभावे अ, अहवा जाणयसरीरभविअसरीरवइरित्ते दव्वसमोआरे दु-
 विहे पणत्ते, तंजहा-आयसमोआरे अ तदुभयसमोआरे अ । चउसट्ठिआ आयसमो-
 आरेणं आयभावे समोअरइ, तदुभयसमोआरेणं वत्तीसिआए समोअरइ .आयभावे
 अ, वत्तीसिआ आयसमोआरेणं आयभावे समोअरइ तदुभयसमोआरेणं सोलसियाए
 समोअरइ आयभावे अ, सोलसिआ आयसमोआरेणं आयभावे समोअरइ, तदुभय-

समोआरेणं अट्टुभाइआए समोअरइ आयभावे अ, अट्टुभाइआ आयसमोआरेणं आयभावे समोअरइ तदुभयसमोआरेणं चउभाइआए समोअरइ आयभावे अ, चउभाइया आयसमोआरेणं आयभावे समोअरइ, तदुभयसमोआरेणं अद्धमाणीए समोअरइ आयभावे अ, अद्धमाणी आयसमोआरेणं आयभावे समोअरइ, तदुभयसमोआरेणं माणीए समोअरइ आयभावे अ, से तं जाणयसरीरभविअसरीरवइरित्ते समोआरे । से तं नोआगमओ दव्वसमोआरे । से तं दव्वसमोआरे ।

अंगं-यस्तूनां स्वपरोभयेष्वन्तर्भावचिन्तनं ससवतारः, स च नामादिभेदात् पोढा, तत्र नामस्थाने, एवं द्रव्यसमवतारोऽपि द्रव्यावश्यकादिवदन्मूढ्य वक्तव्यः, यावद् ज्ञशरीरभव्यशरीरव्य-
जे द्रव्यसमवतारस्त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-आत्मसमवतार इत्यादि, तत्र सर्वद्रव्याण्यप्यात्मसमवतारेण
यात्मभावे-स्वकीयस्वरूपे समवतरन्ति-वर्तन्ते, तदव्यतिरिक्तत्वात्तेषां, व्यवहारतस्तु परसमव-
त्वात्तेषु समवतरन्ति, यथा कुण्डेभ्यदराणि, निश्चयतः सर्वाण्यपि वस्तूनि प्रागुक्तयुक्त्या स्वात्मन्येव
व्यपशरतस्तु स्वात्मनि आधारे च कुण्डादिके वर्तन्त इति भावः, तदुभयसमवतारेण तदुभये वस्तूनि

भरहे वासे आयस० आयभावे स०, तदुभयसमोआरेणं जंबुद्वीवे समो० आयभावे
अ, जंबुद्वीवे आयसमो० आयभावे समोअरइ, तदुभयसमोआरेणं तिरियलोए समो-
यरइ आयभावे अ, तिरियलोए आयसमोआरेणं आयभावे समोअरइ, तदुभयसमो-
आरेणं लोए समोअरइ आयभावे अ, से तं खेत्तसमोआरे । से किं तं कालसमो-
आरे !, २ दुविहे पणत्ते, तंजहा-आयसमोआरे अ तदुभयसमोआरे अ, समए आ-
यसमोआरेणं आयभावे समोयरइ, तदुभयसमोआरेणं आवलिआए समोयरइ आय-
भावे अ, एवमाणापाणू थोवे लवे मुहुत्ते अहोरत्ते पक्खे मासे उऊ अयणे संवच्छरे
जुगे वाससए वाससहस्से वाससयसहस्से पुवंगे पुधे तुडिअंगे तुडिए अडडंगे अ-
डडे अववंगे अववे हूहूअंगे हूहूए उप्पलंगे उप्पले पडमंगे पडमे णल्लिअंगे णल्लिणे
अच्छनिउरंगे अच्छनिउरे अउअंगे अउए नउअंगे नउए पडअंगे पडए चूलिअंगे
चूलिआ सीसपहेलिअंगे सीसपहेलिआ पलिओवमे सागरोवमे आयसमोआरेणं आ-

१ एउ 'केए भायसमोआरेण भायभावे समोयरइ, तदुभयसमोआरेण अलोए समोयरइ आयभावे अ इत्यधिक प्र

यभाधे स० तदुभयसमोआरेणं ओसत्पिणीउस्सत्पिणीसु समोयरइ आयभावे अ,
 ओसत्पिणीउस्सत्पिणीओ आयसमोआरेणं आयभावे०, तदुभयस० पोगलपरिअट्टे
 समो० आयभावे अं, पोगलपरिअट्टे आयसमोआरेणं आयभावे समोयरइ. तदुभय-
 स० तीतद्धाअणागतद्धासु समोयरइ आय०, तीतद्धाअणागतद्धाउ आयस० आय-
 भावे० तदुभयसमोआरेणं सवद्धाप समोयरइ आयभावे अ । से तं कालसमोआरे ।
 से किं तं भावसमोआरे ? , २ दुविहे पणत्ते, तं०-आय० तदुभयस०, कोहे आय०
 आयभावे स०, तदु० माणे समो० आयभावे अ, एवं माणे माया लोभे रागे मोह-
 णिजे, अट्ट कम्मपयंडीओ आयसमोआरेणं आयभावे समोअरइ तदुभयसमोआरेणं
 छविहे भावे समोयरइ आयभावे अ, एवं छविहे भावे, जीवे जीवत्थिकाए आय-
 समोआरेणं आयभावे समोयरइ तदुभयसमोआरेणं सवद्वेषु समोअरइ आयभावे
 अ । पत्थ संगहणीगाहा-कोहे माणे माया लोभे रागे य मोहणिजे अ । पगडी

भावे जीवे जीवत्थिकाय द्वा य ॥ १२४ ॥ से तं भावसमोआरे । से तं समोआरे । से तं उवक्ष्मे । उवक्ष्म इति पढमं दारं (सू० १४९)

अथ क्षेत्रसमवतारं विमणिपुराह—‘से किं तं खेत्तसमोआरे’ इत्यादि, इह भरतादीनां लोकपर्यन्तानां क्षेत्रविभागानां यथापूर्वं लघुप्रमाणस्य यथोत्तरं बृहत्क्षेत्रे समवतारो भावनीयः । एवं कालसमवतारेऽपि समपादेः कालविभागस्य लघुत्वादावल्किादौ बृहति कालविभागे समवतारः सुबोध .एव, आत्मसम-
वतारस्तु सर्वत्र स्पष्ट एव । अथ भावसमवतारं विवक्षुराह—‘से किं तं भावसमोआरे’त्यादि, इहौदयिकभा-
यरूपत्वात् क्रोधादयो भावसमवतारेऽधिकृताः, तत्राहङ्कारमन्तरेण कोपासम्भवान्मानवानेव किल कुप्यतीति
पमवतार उक्तः, क्षपणकाले च मानदलिकं मायायां प्रक्षिप्य क्षपयतीति मानस्य मायायां

गादलिकमपि क्षपणकाले लोभे प्रक्षिप्य क्षपयतीति मायाया लोभे समवतारः, एवमन्यदपि
रन्तिभविऽभ्यूह्य सुधिया वाच्यं, लोभात्मकत्वात्तु रागस्य लोभो रागे समवतरति, रागोऽपि
रन्मोहे, मोहोऽपि कर्मप्रकारत्वाद्दष्टसु कर्मप्रकृतिषु, कर्मप्रकृतयोऽप्यौदयिकौपशमिकादिभाववृ-
त्त्वात् पष्टसु भावेषु, भावा अपि जीवाश्रितत्वाज्जीवे, जीवोऽपि जीवास्तिकायभेदत्वात् जीवास्ति-
काये स्तिकायोऽपि द्रव्यभेदत्वात्समस्तद्रव्यसमुदाये समवतरतीति, तदेव भावसमवतारो निरू-

पितः ॥ अत्र च प्रस्तुते आयद्वयके विचार्यमाणे सामायिकाध्ययनमपि क्षायोपशमिकभावरूपत्वात् पूर्वोक्त-
 व्यानुपूर्व्यादिभेदेषु कं समघतरतीति निरूपणीयमेव, शास्त्रकारप्रदृत्तेरन्यत्र तथैव दर्शनात्, तत्र सुखाद्यसे-
 यत्यादिकारणात् सूत्रे न निरूपितं, सोपयोगत्वात् स्थानाशून्यत्वार्थं किञ्चिद्व्ययमेव निरूपयामः—तत्र सामा-
 यिकं चतुर्थशक्तिस्तय इत्याद्युत्कीर्तनविषयत्वात्सामायिकाध्ययनमुत्कीर्तनानुपूर्व्यां समवतरति, तथा गणना-
 नुपूर्व्यां च, तथाहि—पूर्व्यानुपूर्व्यां गणयमानमिदं प्रथमं, पश्चानुपूर्व्यां तु पष्ठम्, अनानुपूर्व्यां तु द्वयादिस्थान-
 दृष्टित्वादनियतमिति प्रागेवोक्तं, नास्ति च औदयिकादिभावभेदात्पणामपि प्रागुक्तम्, तत्र सामायिकाध्य-
 यनं श्रुतज्ञानरूपत्वेन क्षायोपशमिकभावदृष्टित्वात् क्षायोपशमिकभावनास्ति समवतरति, आह च भाष्य-
 कारः—“छपिष्टनामे भावे खओयसमिष्टं सुयं समोयरइ । जं सुयनाणावरणकलओयसमयं तयं संधं ॥ १ ॥”
 प्रमाणे च द्रव्यादिभेदेः प्राप्तिर्गते जीवभावरूपत्वाद् भावप्रमाणे इदं समवतरतीति, उक्तं च—“देव्वाहच-
 उन्भेयं पमीपए जेण तं पमाणंति । इणमज्झयणं भावोत्ति भाव[प]माणे समोयरइ ॥ १ ॥” भावप्रमाणं च गु-
 णनयसङ्गाभेदतद्विधा प्रोक्तं, तत्रास्य गुणसङ्गाप्रमाणयोरेवाद्यतारो, नयप्रमाणे तु यथपि—“आसज्ज ए सो-
 यारं नए नयविसारओ नूया” इत्यादिवचनात् कचिन्नयसमवतार उक्तः, तथापि साम्प्रतं तथाविधनयविचारा-

१ छपिष्टनामि भ ये क्षायोपशमिके श्रुत समवतारति । यस्मात् श्रुतज्ञानवरणक्षयोपशमज तत्तत् समम् ॥ १ ॥ २ इत्यादिचतुर्गोद प्रगीयते तेन तत्प्रमाण-

मिति । इदमन्वयत भाव इति भावप्रमाणे समवतरति ॥ २ ॥ ३ आसाय गु धोत्तारे नयान् नयविसारदो श्रूयात्.

भावे जीवे जीवस्थिकाय द्वा य ॥१२४॥ से तं भावसमोअरे । से तं समोअरे । से तं उवकमे । उवकमे इति पढमं दारं- (सू० १४९)

अथ क्षेत्रसमवतारं विभणिपुराह—‘से किं तं खेत्तसमोअरे’ इत्यादि, इह भरतादीनां लोकपर्यन्तानां क्षेत्रविभागानां यथापूर्वं लघुप्रमाणस्य यथोत्तरं बृहत्क्षेत्रे समवतारो भावनीयः । एवं कालसमवतारेऽपि समपादेः कालविभागस्य लघुत्वादायलिकादौ बृहति कालविभागे समवतारः सुबोध .एव, आत्मसम-पतारस्तु सर्वत्र स्पष्ट एव । अथ भावसमवतारं विवक्षुराह—‘से किं तं भावसमोअरे’त्यादि, इहौदयिकभा-यरूपत्वात् श्रोत्रादयो भावसमवतारेऽधिकृताः, तत्राहङ्कारमन्तरेण कोपासम्भवान्मानवानेव किल कुप्यतीति कोपस्य माने समवतार उक्तः, क्षपणकाले च मानदलिकं मायायां प्रक्षिप्य क्षपयतीति मानस्य मायायां समवतारः, मायादलिकमपि क्षपणकाले लोभे प्रक्षिप्य क्षपयतीति मायाया लोभे समवतारः, एवमन्यदपि कारणं परस्परान्तर्भेदोऽभ्यूह्य सुधिया चाच्यं, लोभात्मकत्वात् रागस्य लोभो रागे समवतरति, रागोऽपि मोहभेदत्वान्मोहे, मोहोऽपि कर्मप्रकारत्वादष्टसु कर्मप्रकृतिषु, कर्मप्रकृतयोऽप्यौदयिकौपशमिकादिभाववृ-त्तित्वात् पदसु भावेषु, भावा अपि जीवाश्रितत्वाज्जीवे, जीवोऽपि जीवास्तिकायभेदत्वात् जीवास्ति-काये, जीवास्तिकायोऽपि द्रव्यभेदत्वात्समस्तद्रव्यसमुदाये समवतरतीति, तदेष भावसमवतारो निरू-

पितः ॥ अत्र च प्रस्तुते आवश्यके विचार्यमाणे सामायिकाध्ययनमपि क्षायोपशमिकभावरूपत्वात् पूर्वोक्ते-
 द्यानुपूर्व्यादिभेदेषु क्व समघतरतीति निरूपणीयमेव, शास्त्रकारप्रवृत्तेरन्यत्र तथैव दर्शनात्, तत्र सुखाद्यसे-
 यत्यादिकारणात् सूत्रे न निरूपितं, सोपयोगत्वात् स्थानाशून्यत्वार्थं किञ्चिद्व्ययमेव निरूपयामः—तत्र सामा-
 यिकं चतुर्विंशतिस्तव इत्याद्युत्कीर्तनविषयत्वात्सामायिकाध्ययनमुत्कीर्तनानुपूर्व्यां समघतरति, तथा गणना-
 नुपूर्व्यां च, तथाहि—पूर्व्यानुपूर्व्यां गणयमानमिदं प्रथमं, पश्चानुपूर्व्यां तु पष्ठम्, अनानुपूर्व्यां तु द्वयादिस्थान-
 वृत्तित्वादनियतमिति प्रागेवोक्तं, नाग्नि च औदयिकादिभावभेदात्पणामपि प्रागुक्तम्, तत्र सामायिकाध्य-
 यनं श्रुतज्ञानरूपत्वेन क्षायोपशमिकभावरूपत्वात् क्षायोपशमिकभावनान्नि समघतरति, आह च भाष्य-
 कारः—“छविहनामे भावे लओवसमिष सुयं समोपरइ । जं सुयनाणावरणकूलओवसमयं तयं सवं ॥ १ ॥”
 प्रमाणे च द्रव्यादिभेदैः प्राग्निर्गते जीवभावरूपत्वाद् भावप्रमाणे इदं समघतरतीति, उक्तं च—“द्रव्याह्य-
 उन्भेयं पमीपए जेण तं पमाणंति । इणमज्झयणं भावोत्ति भाव[प]माणे समोपरइ ॥ १ ॥” भावप्रमाणं च गु-
 णनयसङ्गाभेदतस्त्रिधा प्रोक्तं, तत्रास्य गुणसङ्ख्याप्रमाणयोरेवावतारो, नयप्रमाणे तु यद्यपि—‘आसज्ज उ सो-
 पारं नए नययिसारओ नूया’ इत्यादिघचनात् फचित्तपसमवतार उक्तः, तथापि साम्प्रतं तथायिधनयविचारा-

१ वक्षिषनात्रि भावे क्षायोपशमिके शुलं एवमस्तरति । यस्मात् शुतहानवरणशयोपसमजे तपच सर्मम् ॥ १ ॥ २ द्रव्यादिचतुर्गेदं प्रगीयते येन तत्प्रमाण-

मिः । इरमभ्ययनं भाव इति गावप्रमाणे एवमस्तरति ॥ २ ॥ ३ आसाय गु भोतारं नयान् नययिसारदो भूयात्.

भावाद्वस्तुदृश्याऽनवतार एव, यत इदमप्युक्तम्—“मूढनहयं सुयं कालियं तु न नया समोपरंति इह” मित्यादि, महामतिनाऽप्युक्तम्—“मूढनयं तु न संपर्हं नयप्प्रमाणवआरो से”त्ति, गुणप्रमाणमपि जीवाजीवगुणभेदतो द्विधा प्रोक्तं, तत्रास्य जीवोपयोगरूपत्वाज्जीवगुणप्रमाणे समवतारः, तस्मिन्नपि ज्ञानदर्शनचारित्रभेदतत्ख्यात्मके अस्य ज्ञानरूपतया ज्ञानप्रमाणेऽवतारः, तत्रापि प्रत्यक्षानुमानोपमानागमभेदाच्चतुर्विधे प्रकृताध्ययनस्यासौपदेशरूपतया आगमेऽन्तर्भावः, तस्मिन्नपि लौकिकलोकोत्तरभेदभिन्ने परमगुरुप्रणीतत्वेन लोकोत्तरिके तत्रापि आत्मागमानन्तरागमपरम्परागमभेदतस्त्रिविधेऽप्यस्य समवतारः, सङ्ख्याप्रमाणेऽपि नामादिभेदभिन्ने प्रागुक्ते परिमाणसङ्ख्यायामस्यावतारः, वक्तव्यतायामपि स्वसमयवक्तव्यतायामिदमवतरति, यत्रापि परोभयसमयवर्णनं क्रियते तत्रापि निश्चयतः स्वसमयवक्तव्यतैव, परोभयसमययोरपि सम्यग्दृष्टिपरिगृहीतत्वेन स्वसमयत्वात्, सम्यग्दृष्टिर्हि परसमयमपि विषयविभागेन योजयति नत्वेकान्तपक्षनिक्षेपेणेततः सर्वोऽपि तत्परिगृहीतः स्वसमय एव, अत एव परमार्थतः सर्वाध्ययनानामपि स्वसमयवक्तव्यतायामेवावतारः, तदुक्तम्—“परसमओ उभयं वा सम्मदिद्विस्स ससमओ जेणं । तो सव्वञ्जयणाहं ससमयवत्तव्वनिययाहं ॥ १ ॥”

१ मूढनयिकं धृतं कालिकं तु न नया. समवतन्तीह. २ मूढनयं तु न सम्प्रति नयप्रमाणावतारस्तस्य. ३ परसमय उभयं वा सम्यग्दृष्टेः स्वसमयो येन । ततः सर्वोपप्ययनानि स्वसमयवक्तव्यतायानियतानि ॥ १ ॥

एवं षतुर्ध्यातिस्तवादिप्त्रपि वाच्यमित्यलमतिविस्तरेणेति समाप्तः समयतारः, तत्समर्थने च समाप्तं प्रथम-
मुपक्रमद्वारम् ॥ १४९ ॥ अथ निक्षेपद्वारं निरूपयितुमाह—

से किं तं निक्खेत्ते ? ३ तिविहे मणत्ते, तंजहा—ओहनिष्फणो नामनिष्फणो सुत्ता-
लावगनिष्फणो । से किं तं ओहनिष्फणो ? २ चउविहे पणत्ते, तंजहा—अज्झयणे
अज्झीणे आप्प खवणा । से किं तं अज्झयणे ? ३ चउविहे पणत्ते, तंजहा—णाम-
ज्झयणे ठवणज्झयणे द्दवज्झयणे भावज्झयणे, णामट्टवणाओ पुवं वणियाओ, से
किं तं द्दवज्झयणे ? ३ दुविहे पणत्ते, तंजहा—आगमओ अ णोआगमओ अ । से
किं तं आगमओ द्दवज्झयणे ? २ जस्स णं अज्झयणत्ति पयं सिखियं ठियं जिअं
सिअं परिज्झियं जाव एवं जावइआ अणुवत्ता आगमओ तावइआइं द्दवज्झयणाइं,
एअमेव ववहारसवि, संगहस्स णं एगो वा अणेगो वा जाव, से तं आग-
मओ द्दवज्झयणे । से किं तं णोआगमओ द्दवज्झयणे ? ३ तिविहे पणत्ते,

तंजहा-जाणयसरीरद्वज्झयणे भविअसरीरद्वज्झयणे जाणयसरीरभविअसरीरव-
इरित्ते द० । से किं तं जाणग० ?, २ अज्झयणपयथाहिगारजाणयस्स जं स-
रीरं ववगयचुअचाविअचत्तेदंहं जीवविप्पजहं जाव अहो णं इमेणं सरीरसमुस्स-
एणं जिणदिट्ठेणं भावेणं अज्झयणेत्तिपयं आघवियं जाव उवदंसियं, जहा को दि-
ट्ठतो ?-अयं घयकुंभे आसी अयं महुकुंभे आसी, से तं जाणयसरीरद्वज्झयणे । से
किं तं भविअसरीरद्वज्झयणे ?, २ जे जीवे जोणिजम्मणनिक्खंते इमेणं चेव आद-
त्तएणं सरीरसमुस्सएणं जिणदिट्ठेणं भावेणं अज्झयणेत्तिपयं सेअकाले सिखिस्सइ
न ताव सिक्खइ, जहा को दिट्ठतो ?-अयं महुकुंभे भविस्सइ अयं घयकुंभे भविस्सइ,
से तं भविअसरीरद्वज्झयणे । से किं तं जाणयसरीरभविअसरीरवइरित्ते द्वज्झ-
यणे ?, २ पत्तयपोत्थयलिहियं, से तं जाणयसरीरभविअसरीरवइरित्ते द्वज्झयणे । से-
तं णोआगमओ द्वज्झयणे । से तं द्वज्झयणे । से किं तं भावज्झयणे ?, २ दुविहे

पणत्ते, तंजहा-आगमओ अ णोआगमओ अ । से किं तं आगमओ भावज्झयणे ?,
 २ जाणए उवउत्ते, से तं आगमओ भावज्झयणे । से किं तं नोआगमओ भावज्झ-
 यणे ?, २-अज्झप्पस्साणयणं कम्मणं अवचओ उवचिआणं । अणुवचओ अ नवाणं
 तम्हा अज्झयणमिच्छंति ॥ १२५ ॥ से तं णोआगमओ भावज्झयणे । से तं भावज्झयणे,
 से तं अज्झयणे ।

निक्षेपः-पूर्वोक्तशब्दार्थस्त्रिविधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-ओघनिष्पन्न इत्यादि, तत्रौघः-सामान्यमध्ययनादिकं श्रुता-
 भिधानं तेन निष्पन्नः ओघनिष्पन्नः, नाम-श्रुतस्यैव सामायिकादिविशेषाभिधानं तेन निष्पन्नो नामनिष्पन्नः,
 सूत्रालापकाः-‘करेसि भंते! सामाहअ’मित्यादिकास्तैर्निष्पन्नः सूत्रालापकनिष्पन्नः । एतदेव भेदत्रयं विवरी-
 पुराए-‘से किं तं ओहनिष्फण्णे’इत्यादि, ओघनिष्पन्नश्चतुर्विधः प्रज्ञप्तः, तद्यथा-अध्ययनम् अक्षीणम् आयः
 क्षपणा, एतानि चत्वार्यपि सामायिकचतुर्विंशतिस्तवादिश्रुतविशेषाणां सामान्यनामानि, यथा (यदेव) हि सामा-
 यिकमध्ययनमुच्यते तदेवाक्षीणं निगद्यते इदमेवाऽऽयः प्रतिपाद्यते एतदेव क्षपणाऽभिधीयते, एवं चतुर्विंश-
 तिस्तवादिष्वप्यभिधानीयं । साम्प्रतमेतेषां चतुर्णामपि निक्षेपं प्रत्येकमभिधित्सुराह-‘से किं तं अज्झयणे’-

इत्यादि, नामस्थापनाद्रव्यभावभेदाच्चतुर्विधोऽध्वप्रतशब्दस्य निक्षेपः, तत्र त्रामाद्विचारः सर्वोऽपि पूर्वोक्त-
द्रव्यावश्यकानुसारेण वाच्यो यावन्नो आगमतो भावाध्ययने 'अज्झप्पस्साणयण' सित्यादि गाथाख्याह्मन्ना, 'अ-
ज्झप्पस्स आणयणं' इह निरुक्तविधिना प्राकृतस्वाभाव्याच पकारस्सकारआकारणकारलक्षणमध्यगतवर्णचतुष्ट-
यलोपे अज्झयणमिति भवति, अध्यात्मं-चेतस्तस्यानयनमध्यगतमुच्यते इति भावः, आनीयते घ सामा-
यिकाद्यध्ययने शोभनं चेतः, अस्मिन् सत्यशुभकर्मप्रबन्धविघटनान्, अत एवाह-कर्मणामुपचितानां-प्रागुप-
निबद्धानां यतोऽपचपो-हासोऽस्मिन् सति संप्रच्यते, नवानां चानुपचयः-अबन्धो यतस्तस्मादिदं यथोक्तशब्दार्थ-
प्रतिपत्तेः अज्झयणं प्राकृतभाषामिच्छन्ति सूरयः, संस्कृते त्विदमध्ययनमुच्यत इति, सामायिकादिकं चा-
ध्ययनं ज्ञानक्रियासमुदायात्मकं, ततश्चागमस्यैकदेशवृत्तित्वान्नोशब्दस्य च देशवचनत्वात् नो आगमतो अध्य-
यनमिदमुक्तमिति गार्थार्थः ॥ 'से त'मित्यादि निगमनप्रथमम् ॥ उक्तमध्ययनम्, अथाक्षीणनिक्षेपं विवधुराह-

से किं तं अज्झीणे ?; २ च्चउविहे पणत्ते, तंजहा-णामज्झीणे ठवणज्झीणे दब्र-
ज्झीणे भावज्झीणे । त्तामठवणाओ पुवं वणिणआओ, से किं तं दव्वज्झीणे ?; ३ दु-
विहे पणत्ते, तंजहा-आगमओ अ नोआगमओ अ । से किं तं आगमओ दब्र-
ज्झीणे ?; २ जस्स णं अज्झीणेत्तिपयं त्तिक्खियं जियं परिजियं जाव से तं आ-

गमओ द्रवज्झीणे । से किं तं नोआगमओ द्रवज्झीणे ? , २ तिविहे पणत्ते, तंजहा
 जाणयसरीरद्वज्झीणे भविअसरीरद्वज्झीणे जाणयसरीरभविअसरीरवइरित्ते
 द्वज्झीणे । से किं तं जाणयसरीरद्वज्झीणे ? , २ अज्झीणपयत्थाहिगारजाणयस्स
 जं सरीरयं ववगयचुयचाविअचत्तेदं जहा दवज्झयणे तथा भाणिअवं, जाव से तं
 जाणयसरीरद्वज्झीणे । से किं तं भविअसरीरद्वज्झीणे?, २ जे जीवे जोणिजम्म-
 णनिक्खंते जहा दवज्झयणे, जाव से तं भविअसरीरद्वज्झीणे । से किं तं जाण-
 यसरीरभविअसरीरवइरित्ते द्रवज्झीणे ? , २ स्वागाससेढी, से तं जाणयसरीरभवि-
 असरीरवइरित्ते द्रवज्झीणे । से तं नोआगमओ द्रवज्झीणे, से तं द्रवज्झीणे । से
 किं तं भावज्झीणे ? , २ दुविहे पणत्ते, तंजहा-आगमओ अ नोआगमओ अ । से
 किं तं आगमओ भावज्झीणे ? , २ जाणए उवउत्ते, से तं आगमओ भावज्झीणे । से
 किं तं नोआगमओ भावज्झीणे ? , २-जह दीवा दीवसयं पइप्पए दिप्पए अ सो

दीवो । दीवसमा आयरिया दिप्सति परं च दीवंति ॥ १२६ ॥ 'से तं नोआगमओ भा-
वज्झीणे । से तं भावज्झीणे, से तं अज्झीणे ।

अत्रापि तथैव विचारो यावत् 'सन्धागाससेहि'सि सर्वाकाशं-लोकालोकनभःस्वरूपं तस्य सम्बन्धिनी
श्रेणिः प्रदेशापहारतोऽपह्नियमाणाऽपि न कदाचित् क्षीयते अतो ज्ञशरीरभण्यशरीरव्यतिरिक्तद्रव्याक्षीणतया
प्रोच्यते, ब्रव्यता चास्याऽऽकाशद्रव्यानन्तगतत्वादिति । 'से किं तं आगमओ भावज्झीणे?', २ जाणए उवउत्ते'
अत्र दृढा व्याचक्षते-यस्माच्चतुर्दशपूर्वविदः आगमोपयुक्तस्यान्तर्मुहूर्तमात्रोपयोगकाले येऽर्थोपलम्भोपयोगपर्या-
यास्ते प्रतिसमयमैकैकापहारैरणानन्ताभिरप्युत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिर्नोपह्नियन्ते अतो 'भावाक्षीणतेहावसेया, नो-
आगमतस्तु भावाक्षीणता शिष्येभ्यः सामायिकादिश्रुतप्रदानेऽपि स्वात्मन्यनाशादिति, एतदेवाह--'जह दीवा'
गाहा, व्याख्या-यथा दीपाद् अवधिभूताद्दीपशतं प्रदीप्यते-प्रवर्तते, स च मूलभूतो दीपः तथापि दीप्यते-तैवैव
रूपेण प्रवर्तते, न तु स्वयं क्षयमुपयाति, प्रकृते सम्बन्धग्रन्थाह--एवं दीपसमा आचार्या दीप्यन्ते-स्वयं विवक्षि-
तश्रुतयुक्तत्वेन तथैवावतिष्ठन्ते, परं च-शिष्यवर्गं दीपयन्ति-श्रुतसम्पदं लम्भयन्ति, अत्र च नोआगमतो
भावाक्षीणता श्रुतदायकाचार्योपयोगस्यागमत्वाद्वाक्काययोगयोश्चानागमत्वाद्वाशब्दस्य मिश्रवचनत्वाद्वावृणी-
येति वृद्धा व्याचक्षते इति गार्थः ॥ अथाऽऽयनिक्षेपं कर्तुमाह--

से किं तं आए ? , २ चउव्विहे पं०, तं०-नामाए ठवणाए दव्वाए भावाए, नामठव-
 णाओ पुवं भणिआओ, से किं तं दव्वाए ? , २ दुविहे पं०, तं०-आगमओ अ नो-
 आगमओ अ । से किं तं आगमओ द्वाए ? , २ जस्स णं आयत्तिपयं सिक्खियं
 ठियं-जियं मियं परिजियं जाव कम्हा ? , अणुवओगो दव्वमितिकहु, नेगमस्स णं जा-
 वइआ अणुवउत्ता आगमओ तावइआ ते दव्वाया, जाव से तं आगमओ दव्वाए ।
 से किं तं नोआगमओ दव्वाए ? , २ तिविहे पं०, तं०-जाणयसरीरदव्वाए भविअस-
 रीरदव्वाए जाणयसरीरभविअसरीरवइरित्ते द्वाए । से किं तं जाणयसरीरदवाए ? ,
 २ आयपयत्थाहिगारजाणयस्स जं सरीरयं ववगयचुअचाविअचत्तेदं जहा दव्वञ्ज-
 यणे, जाव से तं जाणयसरीरदवाए । से किं तं भविअसरीरदवाए ? , २ जे जीवे
 जोणिजम्मणिवत्ते जहा दव्वञ्जयणे जाव से तं भविअसरीरदव्वाए । से किं तं
 जाणयसरीरभविअसरीरवइरित्ते दव्वाए ? , २ तिविहे पणत्ते, तंजहा-लोइए कुप्पा-

वयणिष् लोशुत्तरिष् । से किं तं लोइष् ? , २ तिविहे पणत्ते, तंजहा-सचित्ते अचित्ते
मीसए अ । से किं तं सचित्ते ? , २ तिविहे पणत्ते, तंजहा-दुपयाणं चउप्पयाणं
अपयाणं दुपयाणं दासाणं दासीणं चउप्पयाणं आसाणं हत्थीणं अपयाणं अंबाणं
अंबाडगाणं आए, से तं सचित्ते । से किं तं अचित्ते ? , २ सुवणंरययमणिमोत्तिअसंख-
सिलप्पवालरत्तरयाणं (संतसावएज्जस्स) आए, से तं अचित्ते । से किं तं मीसए ? ,
२ दासाणं दासीणं आसाणं, हत्थीणं समाभरिआउज्जालंकियाणं आए, से तं मीसए,
से तं लोइष् । से किं तं कुप्पावयणिष् ? , २ तिविहे पणत्ते, तंजहा-सचित्ते अचित्ते
मीसए अ, तिणिणवि जहा लोइष्, जाव से तं मीसए, से तं कुप्पावयणिष् । से किं
तं लोशुत्तरिष् ? , २ तिविहे पं० तं०-सचित्ते अचित्ते मीसए अ । से किं तं सचित्ते ? ,
२ सीसाणं सिस्सणिआणं, से तं सचित्ते । से किं तं अचित्ते ? , २ पडिग्गहाणं वत्थाणं
कंवलाणं पायपुंछणाणं आए, से तं अचित्ते । से किं तं मीसए ? , २ सिस्साणं सिस्स-

णिआणं सभंडोवगराणं आप्, से तं मीसप्, से तं लोऽगुत्तरिप्, से तं जाणयसरी-
रभविअसरीरवइरित्ते द्वाप्, से तं नोआगमओ द्वाप्, से तं द्वाप् । से किं तं
भावाप् ?; २ दुविहे पं०, तं०-आगमओ अ नोआगमओ अ । से किं तं आगमओ भा-
वाप् ?; २ जाणए उवउत्ते, से तं आगमओ भावाप् । से किं तं नोआगमओ भा-
वाप् ?; २ दुविहे पं०, तं०-पसत्थे अ अपसत्थे अ । से किं तं पसत्थे ?; २ त्तिविहे पं०
तं०-णाणाए दंसणाए चरित्ताए, से तं पसत्थे । से किं तं अपसत्थे ?; २ चउव्विहे
पं० तं०-कोहाए माणाए मायाए लोहाए, से तं अपसत्थे । से तं णोआगमओ
भावाप्, से तं भावाप्, से तं आप् ।

आयः प्रासिर्लोभ इत्यनर्थान्तरम्, अस्यापि नामादिभेदभिन्नस्य विचारः सूत्रसिद्ध एव, यावत् 'से किं तं
अचित्ते ?; २ सुयण्णे'त्यादि, लौकिकोऽचित्तस्य सुवर्णादीनि मन्तव्यः; तत्र सुवर्णादीनि प्रतीतानि 'सिल'त्ति
शिला मुक्ताशैलराजपद्मादीनां, रक्तरत्नानि-पद्मारागरत्नानि 'संतसावएज्जस्स'त्ति सद्-विद्यमानं स्वापतेयं-

ब्रह्मं तस्याऽऽयः, 'समाभरियाडज्जालंक्रियाणं'ति आ(समा)भरितानां-सुवर्णसङ्कलिकादिभूषितानां आतोद्यै-
र्द्वैतरीप्रमुखैरलङ्कृतानाम् ॥ अथ क्षपणानिक्षेपं विवक्षुराह—

से किं तं झवणा ?, २ चउविहा पणत्ता, तंजहा-नामज्झवणा ठवणज्झवणा दव्व-
ज्झवणा भावज्झवणा । नामठवणाओ पुवं भणिआओ । से किं तं दव्वज्झवणा ?,
२ दुविहा पणत्ता, तंजहा-आगमओ अ नोआगमओ अ । से किं तं आगमओ
दव्वज्झवणा ?, २ जस्स णं झवणेतिपयं सिक्खियं ठियं मियं परिजिअं जाव से
तं आगमओ दव्वज्झवणा । से किं तं नोआगमओ दव्वज्झवणा ?, २ तिविहा पण-
त्ता, तंजहा-जाणयसरीरदव्वज्झवणा भविअसरीरदव्वज्झवणा जाणयसरीरभविअस-
रीरवइरित्ता दव्वज्झवणा । से किं तं जाणय०?, २ झवणापयत्थाहिगारजाणयस्स जं स-
रीरयं ववगयचुअ० सेसं जहा दव्वज्झयणे, जाव से तं जाणय० । से किं तं भवि०
दव्व०?, २ जे जीवे जोणिजम्मणिक्वंते सेसं जहा दव्वज्झयणे, जाव से तं भवि-

असरीरद्ववज्झवणा । से किं तं ज्ञाणयसरीरभविअसरीरवइरित्ता द्ववज्झवणा ? २
 जहा जाणयसरीरभविअसरीरवइरित्ते द्ववाए तहा भाणिअव्वा, जाव से तं मी-
 सिआ, से तं लोयुत्तरिआ, से तं जाणयसरीरभविअसरीरवइरित्ता द्ववज्झवणा,
 से तं नोआगमओ व्ववज्झवणा, से तं द्ववज्झवणा । से किं तं भावज्झवणा ? २
 द्धुविहा पणत्ता, तंजहा-आगमओ अ णोआगमओ अ । से किं तं आगमओ भाव-
 ज्झवणां ? २ जाणए उवउत्ते, से तं आगमओ भावज्झवणा । से किं तं णोआगमओ
 भावज्झवणा ? २ दुविहा पणत्ता, तंजहा-पसत्था य अपसत्था य । से किं तं पस-
 रथा ? २ तिविहा पणत्ता ? तंजहा-नाणज्झवणा दंसणज्झवणा चरित्तज्झवणा ? से तं
 पसत्था । से किं तं अपसत्था २ चउव्विहा पणत्ता ? तंजहा-कोहज्झवणा माण-
 ज्झवणा मायज्झवणा लोहज्झवणा ? से तं अपसत्था । से तं नोआगमओ भावज्झ-
 वणा, से तं भावज्झवणा, से तं झवणा, से तं ओहनिप्फण्णे ।

क्षपणा अपचयो निर्जरा इति पर्यायाः, शेषं सूत्रसिद्धमेव, यावदोधनिष्पन्नो निक्षेपः समासः । सर्वत्र चेह
भावे विचार्येऽध्ययनमेवायोजनीयम् ॥ अथ नामनिष्पन्ननिक्षेपमाह—

से किं तं नामनिष्फण्णे ?, २ सामाइए, से समासओ चउव्विहे पं०, तं०—णामसामाइए
ठवणासामाइए दव्वसामाइए भावसामाइए । णामठवणाओ पुव्वं भणिआओ ।
दव्वसामाइएवि तेहेव, जाव से तं भविअसरीरदव्वसामाइए । से किं तं जाणयस-
रीरभविअसरीरवइरित्ते दव्वसामाइए ?, २ पत्तयपोत्थयलिहियं, से तं जाणयसरीरभ-
विअसरीरवइरित्ते दव्वसामाइए, से तं णोआगमओ दव्वसामाइए, से तं दव्वसा-
माइए । से किं तं भावसामाइए ?, २ दुविहे पं०, तं०—आगमओ अ नोआगमओ
अ । से किं तं आगमओ भावसामाइए ?, २ जाणए उवउत्ते, से तं आगमओ भाव-
सामाइए । से किं तं नोआगमओ भावसामाइए ?, २-जस्स सामाणिओ अप्पा, सं-
जमे णिअमे तवे । तस्स सामाइअं होइ, इइ केवलिभासिअं ॥ १२७ ॥ जो समो स-

बभूवसु, तसेसु थावरेसु अ । तस्स सामाइयं होइ, इइ केवलिभासिअं ॥ १२८ ॥ जह
 मम ण पिअं दुक्खं जाणिअ एमेव सब्वजीवाणं । न हणइ न हणावेइ अ सममणइ
 तेण सो समणो ॥ १२९ ॥ णत्थि य सि कोइ वेसो पिओ अ सब्वेसु च्चव जीवेसु । ए-
 षण होइ समणो एसो अन्नोऽवि पज्जाओ ॥ १३० ॥ उरगगि^३ रिजलणसांगर^३नहत्तलत्त^३रुग-
 णसमो अ जो होइ । भमर^३मियधर^३णिजलंरुहर^३विपवण^३समो अ सो^३समणो ॥ १३१ ॥
 तो समणो जइ सुमणो भावेण य जइ ण होइ पावमणो । सयणे अ जणे अ समो
 समो अ माणावमाणेसु ॥ १३२ ॥ से तं नोआगओ भावसामाइए, से तं भावसामा-
 इए, से तं सामाइए, से तं नामनिष्फण्णे ।

इहाध्यपनाक्षीणाद्यपेक्षया सामायिकमिति चैशेषिकं नाम, इदं चोपलक्षणं चतुर्विंशतिस्तवादीनाम्,
 अस्यापि पूर्वोक्तशब्दार्थस्य सामायिकस्य नामस्यापनाद्रव्यभावभेदाच्चतुर्विधो निक्षेपः, अत एवाह-‘से समा-
 सओ चउच्चिये’ इत्यादि, सूत्रसिद्धमेव यावत् ‘जस्स सामाणिओ अप्पा’ इत्यादि, यस्य-सत्त्वस्य सामानिकः-

संसिद्धित आत्मा सर्वकालं व्यापारात्, फ ?-संप्रमे-मूलगुणरूपे नियमे-उत्तरगुणसमूहात्मके तपसि-अनश-
नादौ तस्यैतदंभृतस्य सामायिकं भवतीत्येतदत्केवलिभाषितमिति श्लोकार्थः ॥ 'जो समो' इत्यादि, घः समः-
सर्वत्र मैत्रीभावात्तुल्यः 'सर्वभूतेषु' सर्वजीवेषु स्वार्थेषु च तस्य सामायिकं भवतीत्येतदपि केवलि-
भाषितं, जीवेषु च समत्वं संप्रमेसाभिध्यप्रतिपादनात्पूर्वश्लोकेऽपि लभ्यते, किन्तु जीवदयामूलत्वाद्धर्मस्य
तत्प्राधान्यव्यापनाय पृथगुपादानमिति । यत एव हि सर्वभूतेषु समोऽत एव साधुः समणो भण्यते इति भावं
दर्शयन्नाह—'जह मम' गाहा, व्याख्या-यथा'मम' स्वात्मनि हननादिजनितं दुःखं न प्रियं एवमेव सर्वजीवानां
तन्नाभीष्टमिति 'ज्ञात्वा' चेतसि भावपित्वा समस्तानपि जीवान् हन्ति स्वयं, नाप्यन्यैर्घातयति, घशब्दात्
प्रतस्थान्यान्न समनुजानीत इत्यनेन प्रकारेण सममणतिञ्चि- सर्वजीवेषु तुल्यं वर्तते यतस्तेनासौ समण इति गा-
पार्थः ॥ तदेवं सर्वजीवेषु समत्वेन सममणतीति समण इत्येकः पर्यायो दर्शितः एवं समं मनोऽस्येति समना
इत्यन्योऽपि पर्यायो भवत्येवेति दर्शयन्नाह—'णत्थि य से' गाहा, व्याख्या-नास्ति च 'से' तस्य कश्चिद् द्वेष्यः
प्रियो वा, सर्वेष्वपि जीवेषु सममनत्वाद्, अनेन भवति समं मनोऽस्येति निरुक्तविधिना समना इत्येषोऽ-
न्योऽपि पर्याय इति गापार्थः ॥ तदेवं पूर्वोक्तप्रकारेण सामायिकवतः साधोः स्वरूपं निरूप्य प्रकारान्तरेणाऽपि
तन्निरूपणार्थमाह—'उरग'गाहा, स श्रमणो भवतीति सर्वत्र संघट्यते, घः कथंभूतो भवतीत्याह-उरगः-
सर्पस्तत्समः परकृताश्रयतियासादिति, एवं समशब्दोऽपि सर्वत्र योज्यते, तथा गिरिसमः परीवहोपसर्ग-

निष्प्रकम्पत्वात्, ज्वलनसमः तपस्तेजोमयत्वात्, तृणादिद्विवर्णं सूत्रार्थेष्वतृप्तेः, सागरसमो गम्भीरेत्वाद् ज्ञा-
 नादिराकारात् स्वमर्यादानतिक्रमाच्च, नभस्तलसमः सर्वत्र निरालम्ब्यनत्वात्, तरुणसमः सुखदुःखयो-
 रवर्धितविकारत्वात्, भ्रमरसमोऽनियतवृत्तित्वात्, मृगसमः संसारभयोद्विग्नत्वात्, धरणिममः सर्वखेदस-
 हिष्णुत्वात्, जलरहसमः कामभोगोद्भवत्वेऽपि पङ्कजलाभ्यामिव तदूर्ध्ववृत्तेः, रविसमः धर्मोस्तिकायादिलो-
 कस्यधिकृत्यायिशेषेण प्रकाशकत्वात्, पवनसमश्च सर्वत्राप्रतिबद्धत्वात्, स एवंभूतः श्रमणो भवतीति गा-
 पार्थः ॥ यथोक्तगुणविशिष्टश्च श्रमणस्तदा भवति यदा शोभनं मनो भवेदिति दर्शयति—'तो समणो' गाहा,
 व्याख्या-न्ततः श्रमणो यदि ब्रह्मसन् आश्रित्य सुमना भवेत्, 'भावेन च' भावमनश्चाश्रित्य यदि न भवति
 पापमना; सुमनस्त्वचिह्नान्येव श्रमणगुणत्वेन दर्शयति-सजने च-पुत्रादिके जने च-सामान्ये समो-निर्विशेषः
 मावापमानयोश्च सन् इति गापार्थः ॥ इह च ज्ञानक्रियारूपं सामायिकाध्ययनं नोआगतो भावसामा-
 यिकं भवत्येव, ज्ञानक्रियास्तदुदाये आगमत्यैकदेशवृत्तित्वात्, नोशब्दस्य च देशवचनत्वाद्, एवं च सति
 सानाधिक्रान्तः साधोर्पीह नोआगतो भावसामायिकत्वेनोपन्यासो न विक्रम्यते, सामायिकतद्वतोरभेदो-
 रचारादिति भावः ॥ नाननिष्पन्नो निक्षेपः समाप्तः ॥ अथ सूत्रालापकनिष्पन्नं निक्षेपं निर्दिदिद्विधुराह—

१ तस्मिन् २ इत्युक्त्यात् ३ इत्युक्त्यात् ४ सर्वसद्वत्त्वात् ५ निष्पन्नत्वात् ६ पट्टनलस्यानीय-
 त्वान्नेत्येतेष्वेतेषु ७ इति नित्योद्दिष्टत्वात् ८ प्र ९ सवरे प्रति निच्योद्दिष्टत्वात् १० प्र ४ सर्वसद्वत्त्वात् ११ निष्पन्नत्वात् १२ पट्टनलस्यानीय-

से किं तं सुत्तालावगनिष्फण्णे?; २ इआणि सुत्तालावयनिष्फण्णं निक्खेवं इच्छावेइ, से अ पत्तलख्वणेऽविणणिक्खिप्पइ, कम्हा?; लाघवत्थं, अत्थि इओ तइए अणुओगदारे अणुगमेत्ति, तत्थ णिक्खित्ते इहं णिक्खित्ते भवइ, इहं वा णिक्खित्ते तत्थ णिक्खित्ते भवइ, तम्हा इहं ण णिक्खिप्पइ तहिं चैव निक्खिप्पइ, से तं निक्खेवे (सू० १५०)

अथ कोऽयं सूत्रालापकनिष्पन्नो निक्षेपः?, 'करोमि भदन्त! सामायिकं' इत्यादीनां सूत्रालापकानां नाम-स्यापनादिभेदभिन्नो यो न्यासः स सूत्रालापकनिष्पन्नो निक्षेप इति शेषः, 'इयाणि'मित्यादि, स चेदानीं सूत्रालापकनिष्पन्नो निक्षेप एव इत्यवसरप्राप्तत्वादित्यमात्मानं प्रतिपादयितुं वाञ्छामुत्पादयति, स च प्राप्त-लक्षणोऽपि-प्राप्ततत्त्वरूपाभिधानसमयोऽपि न निक्षिप्यते-न सूत्रालापकनिक्षेपद्वारेणाभिधीयते, कस्मादित्याह-लाघचार्यं, तदेव लाघवं दर्शयति-अस्ति अतोऽग्रे तृतीयमनुयोगद्वारमनुगम इति, तत्र च निक्षिप्तः सूत्रालापकसमूह इह निक्षिप्तो भवति, इह वा निक्षिप्तस्तत्र निक्षिप्तो भवति, तस्मादिह न निक्षिप्यते, तत्रैव निक्षिप्यत इति, आह-यथेवमत्रैव निक्षिप्यते न पुनस्तत्रैत्यपि कस्मान्नोच्यते?, नैवं, यतः सूत्रानुगमे एव सूत्रमुधारयिष्यते, नात्र, न च सूत्रोच्चारणमन्तरेण तदालापकानां निक्षेपो युक्तः, ततो युक्तमुक्तं--'तस्मादिह न निक्षिप्यते इत्यादि'। पुनरप्याह-यथेवं किमर्थं सूत्रालापकनिक्षेपस्य अत्रोपन्यासः, उच्यते, निक्षेप-

साम्यमात्रादित्यलं विस्तरेण ॥ निक्षेपलक्षणं द्वितीयमनुयोगद्वारं समाप्तम् ॥ १५० ॥ अथ तृतीयमनुयोगद्वारं
निरूपयितुमाह—

से किं तं अणुगमे ?, २ दुविहे पणत्ते, तंजहा-सुत्ताणुगमे अ निज्जुत्तिअणुगमे अ ।
से किं तं निज्जुत्तिअणुगमे ?, २ तिविहे पणत्ते, तंजहा-निक्खेवनिज्जुत्तिअणुगमे उ-
वघायनिज्जुत्तिअणुगमे सुत्तप्फासिअनिज्जुत्तिअणुगमे । से किं तं निक्खेवनिज्जुत्ति-
अणुगमे ?, २ अणुगए, से तं निक्खेवनिज्जुत्तिअणुगमे । से किं तं उवघायनिज्जु-
त्तिअणुगमे ?, २ इमाहिं दोहिं मूलगाहाहिं अणुगंतव्वो, तंजहा-उद्देसे १ निद्देसे अ २
निगमे ३ लेत्त ४ काल ५ पुरिसे य ६ । कारण ७ पच्चय ८ लक्खण ९ नए १० स-
मोआरणणुमए ११ ॥ १३३ ॥ किं १२ कइविहं १३ कस्स १४ कहिं १५ केसु २६ कंहं
१७ किच्चिरं हवइ कालं १८ ? । कइ १९ संतर २० मविरहियं २१ भवा २२ गरिस २३
फासण २४ निरुत्ती २५ ॥ १३४ ॥ से तं उवघायनिज्जुत्तिअणुगमे । (१५१)

अनुगमः-पूर्वोक्तशब्दार्थः, स च द्विधा-सूत्रानुगमः-सूत्रव्याख्यानमित्यर्थः, 'निर्युक्त्यनुगमश्च'नितरां युक्ताः-सूत्रेण सह लोलीभावेन सम्बद्धा निर्युक्ता-अर्थास्तेषां युक्तिः-स्फुटरूपतापादनम् एकस्य युक्तशब्दस्य लोपाच्चिर्युक्तिः-नामस्थापनादिप्रकारैः सूत्रविभजनेत्यर्थः, तद्रूपोऽनुगमस्तस्या वा अनुगमो-व्याख्यानं निर्युक्त्यनुगमः, स च त्रिविधो-निक्षेपो-नामस्थापनादिभेदभिन्नः तस्य तद्विषया वा निर्युक्तिः-पूर्वोक्तशब्दार्थो निक्षेपनिर्युक्तिः। तद्रूपस्तस्या वाऽनुगमो निक्षेपनिर्युक्त्यनुगमः। तथा उपोद्घननं-व्याख्येयस्य सूत्रस्य व्याख्याविधिसमीपीकरणमुपोद्घातस्तस्य तद्विषया वा निर्युक्तिस्तद्रूपस्तस्या वा अनुगमः उपोद्घातनिर्युक्त्यनुगमः, तथा सूत्रं स्पृशतीति सूत्रस्पर्शिका सा चासौ निर्युक्तिश्च सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तिः। तत्र निक्षेपनिर्युक्त्यनुगमोऽनुगतो यक्षयते च, इदमुक्तं भवति-अत्रैव प्रागावश्यकसामाधिकादिपदानां नामस्थापनादिनिक्षेपद्वारेण यद्व्याख्यानं कृतं तेन निक्षेपनिर्युक्त्यनुगमोऽनुगतः प्रोक्तो द्रष्टव्यः, सूत्रालापकानां नामादिनिक्षेपप्रस्ताये पुनर्वक्ष्यते च। उपोद्घातनिर्युक्त्यनुगमस्त्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वारगाथाभ्यामनुगन्तव्यः, तद्यथा-‘उद्देशे’गाहा ‘किं कश्चिद्’गाहा, व्याख्या-उद्देशानमुद्देशः-सामान्याभिधानरूपो, यथा अध्ययनमिति, वक्तव्य इति सर्वत्र क्रिया द्रष्टव्या, तथा निर्देशनं निर्देशो-विशेषाभिधानं, यथा सामाधिकमिति, अत्राह-ननु सामान्यविशेषाभिधानद्वयं निक्षेपद्वारे प्रोक्तमेव, तत्किमितीह पुनरुच्यते?, नैतदेवं, यतोऽत्र सिद्धस्यैव तत्र तस्य निक्षेपमात्राभिधानं कृतमित्यदोषः। तथा निर्गमनं-निर्गमः, कृतः सामाधिकं निर्गतमित्येवंरूपो वक्तव्यः, तथा क्षेत्रकालौ च ययोः

निक्षेपोपो-
द्वघातसूत्र-
स्पर्शनिर्यु-
क्त्यनुगमः
सू. १५१
१५

२०

॥ २५८ ॥

२५

अनुयोगं
मलपारीया
प्रमाणद्वारं

॥ २५८ ॥

सामायिकमुत्पन्नं तौ वक्तव्यौ, यदक्षयत्यावश्यकं—“वहसाहसुद्धएक्कारसीए पुब्बणहदेसकालंमि । महसेणव-
 णुज्जाणे अणंतर परंपरं सेसं ॥ १ ॥” ति, तथा कुतः पुरुषात्तन्निर्गतमिति वक्तव्यं, तथा केन कारणेन गौतमादयः
 सामायिकं भगवतः समीपे शृण्वन्तीत्येवंरूपं कारणं वाच्यं, यदभिधास्यति—“गौर्यमाई सामाहयं तु किं
 कारणं निसामितीत्यादि, तथा प्रत्यायतीति प्रत्ययः, केन प्रत्ययेन भगवतेदमुपदिष्टं?, केन वा प्रत्ययेन गणध-
 रास्तेनोपदिष्टं तच्छृण्वन्तीत्येतद्वक्तव्यमित्यर्थः, तथा च वक्ष्यति—“कैवलनाणित्ति अहं अरिहा सामाहयं प-
 रिकहेई । तेसिपि पचओ खल्ल सघच्चू तो निसामिंति ॥ १ ॥” ति, तथा सम्यक्त्वसामायिकस्य तत्त्वश्रद्धानं ल-
 क्षणं, श्रुतसामायिकस्य जीवादिपरिज्ञानं, चारित्रसामायिकस्य सावयविरतिः, देशविरतिसामायिकस्य तु
 विरलविरतिस्वरूपं मिश्रं लक्षणं, निर्देक्ष्यति च—“सद्दहण जाणणा खल्ल विरई मीसं च लखणं कहए” इ-
 त्यादि, एवं नैगमादयो नया वाच्याः, तेषां च नयानां समवतरणं समवतारो यत्र संभवति तत्र दर्शनीयो,
 यतो निवेदयिष्यति—“मूढनइयं सुयं कालियं तु न नया समोअरंति इहं । अपुहुत्ते समोधारो नत्थि पुहुत्ते
 समोधारो ॥ १ ॥” इत्यादि, तथा कस्य व्यवहरादेः किं सामायिकमनुमतमित्यभिधानीयं, भणिष्यति च—

१ गंधापउंरंकारदरयं पुरोक्कदेसकाले । महत्तत्त्वपनोयाने अणतर परस्पर शेषमिति ॥ १ ॥ २ गौतमादय सामायिक तु किं कारण निशाम्यन्ति
 २ शेषकालानीसदमदन् सामायिक परिकथयति । वेद्यामपि प्रत्यय खल्ल सर्वत्र ततो निशाम्यन्ति ॥ १ ॥ ४ श्रद्धान ज्ञान खल्ल विरतिमिश्र च लक्षण कथयति
 ५ मूढनदिक शुल कालिक तु न नया समवतरन्तीट । अपुयकत्वे समवतारो नास्ति दृथक्त्वे समवतार ॥ १ ॥

“क्षयसंजमो अणुमओ निगगंथं पवयणं च ववहारो । सदुज्जसुयाणं पुण निव्वाणं संजमो चव ॥ १ ॥”त्ति,
किं सामायिकमित्यत्र प्रत्युत्तरयिष्यति—“जीवो गुणपडिवणो णयस्स दव्वट्टियस्स सामहय” मित्यादि,
कत्तियिं तदित्यत्र निर्वचनयिष्यति—“सामाहयं च त्तिविहं संमत्त सुयं तथा चरित्तं चे”त्यादि, कस्य सामा-
यिकमित्यत्राभिधास्यति—अस्स सामाणिओ अप्पा’इत्यादि, क सामायिकमित्येतदपि—“खेत्तदिसकालगइ-
भयियसण्णउस्सासदिट्ठिमाहारे”इत्यादिना द्वारकलापेन निरूपयिष्यति, केपु सामायिकमित्यत्रोत्तरं सर्वद्रव्येषु,
तथाहि—“सव्वंगयं सम्मत्तं सुए चरित्ते न पज्जवा सव्वे । देसविरहं पडुच्चा दुणहवि पडिसेहणं कुज्जा॥१॥”इति
दर्शयिष्यति, कथं सामायिकमवाप्यत इत्यत्र—“माणुस्स खेत्त जाई कुलरूवारोग आडयं बुद्धी”त्यादि प्रति-
पादयिष्यति, किंपचिरं कालं तद्भवतीतिचिन्तायामभिधास्यति—“सम्मत्तस्स सुयस्स य छावट्ठि सागरो-
यमाइ ठिइ । सेसाण पुव्वकोढी देसूणा होइ उक्कोसा ॥ १ ॥” ‘कइ’त्ति कियन्तः सामायिकस्य युगपत् प्रति-
पद्यमानकाः पूर्वप्रतिपन्ना या लभ्यन्ते इति वक्तव्यं, भणिष्यति च—“सम्मत्तदेसविरया पलियस्स असंख-

१ तप. संयमोअनुमता नैप्रन्थ प्रवचनं च म्यवहारः । शब्दसूत्राणां पुनर्निर्वाणं समयमर्थव ॥ १ ॥ २ जीवो गुणप्रतिपन्नो नयस्य द्रव्याधिकस्य सामायिकम्-
३ सामा५६ च त्रिभिधं सम्यक्त्वं श्रुतं तथा चारित्र्यं च. ४ यस्य सामानिकः (सन्निहित) आत्मा. ५ क्षेत्रकालगतिभ्यसंयुच्छुसदृश्याहाराः. ६ सर्वगतं
सम्यक्त्वं श्रुते चारित्रे न परंवाः सर्वे । देशविरतं प्रतीत्य द्वयोरपि प्रतिषेधनं कुर्यात् ॥ १ ॥ ७ मानुष्यं क्षेत्रं जातिः कुलं रूपमारोग्यमायुर्बुद्धिः. ८ सम्यक्त्वस्य
शुद्धस्य च पदश्लिः सागरोपमाणि स्थितिः । शेषयोः पूर्वकोटी देशोना भवत्युक्त्या ॥ १ ॥ ९ सम्यक्त्वदेशविरती पत्यस्यासद्व्यवहारमात्रास्तु.

भागमेत्ता उ"इत्यादि, सहान्तरेण वर्तत इति सान्तरमिति विचारणायां निर्णेव्यति—"कालमणंतं च सुए अद्वापरियटओ य वेत्तुणो । आसायणबहुलाणं उक्कोसं अंतरं होइ ॥ १ ॥"त्ति, अविरहितं-निरन्तरं कियन्तं कालं सामायिकप्रतिपत्तारो लभ्यन्त इत्यत्रावेदयिष्यति—"सम्मसुयअगारीणं आवलियअसंखभागमेत्ता उ । अट्ट समया चरित्ते सव्वेसु जहणण दो समआ ॥ १ ॥" इत्यादि, कियतो भवान् उत्कृष्टतस्तदवाप्यत इत्यत्र प्रतिवचनं दास्यति—"सम्मत्तदेसविरया पलियस्स असंखभागमेत्ता उ । अट्ट भवा उ चरित्ते अणंतकालं च सुपसमए ॥ १ ॥" आकर्षणमाकर्षः-एकस्मिन्नानाभवेपु वा पुनः पुनः सामायिकस्य ग्रहणानि-प्रतिपत्तय इति धाच्यं, तद्य वक्ष्यति—"तिण्हं सहसपुहुत्तं सयपुहुत्तं च होइ विरईए । एगभवे आगरिसा एवइया होति नायव्वा ॥ १ ॥ तिण्ह सहसमसंखा सहसपुहुत्तं च होइ विरईए । नाणाभवे आगरिसा एवइया हुंति नायव्वा ॥ २ ॥" इति, 'फासण'त्ति कियत् क्षेत्रं सामायिकवन्तः स्पृशन्तीत्यभिधानीयं, तत्रैवम्—"सम्मत्त-चरणसद्धिया सव्वं लोगं फुसे निरवसेसं । सत्त य चउदसभाए पंच य सुयदेसविरईए ॥ १ ॥" इत्यादि,

१ कालोऽनन्तश्च ध्रुवे अर्धपरवर्तश्च देशोत्त । आशातनाबहुलानामुत्कृष्टमन्तरं भवति ॥ १ ॥ २ साम्यवत्यधुतागारिणावलिक्कासहस्रभागमात्रास्तु । अट्ट समयाचारिणे सर्वेषु जपुन्वत दो समयो ॥ १ ॥ ३ साम्यवत्यक्षविरताः पत्यस्यासहस्रभागमात्रास्तु । अट्ट भवाधारिणेऽनन्तकालश्च ध्रुतसमये ॥ १ ॥ ४ त्रयाणां सहस्रपृथक्त्वस्य शतपृथक्त्वस्य च भवति विरतेः । एकस्मिन् भवे आकष्यो एतावन्तो भवन्ति ज्ञातव्याः ॥ १ ॥ त्रयाणां सहस्रमसहस्राः सहस्रपृथक्त्वस्य च भवति विरते । नागाभयेव्याकष्यो एतावन्तो भवन्ति ज्ञातव्याः ॥ २ ॥ ५ साम्यवत्वचरणसद्धिताः सर्वे लोके स्पृशेन्निरवशेषम् । सत्त च चतुर्दशभागान् पथ य ध्रुदेद्यविरत्तो ॥ १ ॥

निश्चिता उक्तिर्निरुक्तिर्वक्तव्या, तत्र च—“संमद्विष्टि अमीहो सोही सग्भाव दंसणं बोही । अचिवज्जओ सुदिद्विष्टि एवमाहं निरुस्ताह ॥ १ ॥” मित्यादि वक्ष्यति, एवं तावद्गाथाद्वयसंक्षेपार्थः, विस्तरार्थस्त्वावश्य-
कनियुक्तिटीकाभ्यामवसेय इति । तदेवमेतद्गाथाद्वयव्याख्यानोपोद्घातनियुक्तिः समर्थिता भवति, अस्यां च प्रस्तुताध्ययनस्याशेषविशेषेषु विचारितेषु सत्सु सूत्रं व्याख्यानयोग्यतामानीतं भवति, ततः प्रत्यवयवं सूत्र-
व्याख्यानरूपायाः सूत्रस्पशकनियुक्तेरवसरः संपद्यते, सूत्रं च सूत्रानुगमे सत्येव भवति, सोऽप्यवसरप्राप्त एव, ततस्तमभिधित्सुराह—

अनुयोगं
मलधारीया
प्रमाणद्वारं
॥२६०॥

से किं तं सुत्तफ्फासिअनिज्जुत्तिअणुगमे?, २ सुत्तं उच्चारैअब्बं अक्खलिअं अमिलिअं
अवच्चाभेलिअं पडिपुण्णं पडिपुण्णघोसं कंठोद्विप्पमुक्कं गुरुत्वायणोवगयं, तओ तत्थ
णज्जिहिति ससमयपयं वा परसमयपयं वा बंधपयं वा मोक्खपयं वा सामाइअपयं
वा णोसामाइअपयं वा, तओ तम्मि उच्चारिए समाणे केसिं च णं भगवंताणं केइ अ-
त्थाहिगारा अहिगया भवन्ति, केइ अत्थाहिगारा अणहिगया भवन्ति, ततो तेसिं

१ सम्यग्दष्टिरमोह शोधि सद्भावो दर्शन बोधि । अविपर्यय सुद्विष्टिरिति एवमादीनि निरुक्तानि ॥ १ ॥

सूत्रस्पशि-
काया अनु-
गमे संहि-
ताद्याः
सू. १५१
१५

२०
॥२६०॥

अणहिंगयाणं अहिंगमणट्टाप पयं पपणं वन्नइस्सामि,—संहिया य पदं चैव, पयत्थो पयविग्गहो । चालणा य पसिद्धी अ, छव्विहं विद्धि लक्खणं ॥१३५॥ से तं सुत्तप्फा-
सियनिञ्जुत्तिअणुगमे, से तं निञ्जुत्तिअणुगमे, से तं अणुगमे ॥ (सू० १५१ ॥)

आह—ननु यदि यथोक्तनीत्या सूत्रानुगमे सत्येव सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्त्याः प्रयोजनं तर्हि किमित्यसायुपोद्घा-
तनिर्युक्त्यनन्तरमुपन्यस्ताः, यावता सूत्रानुगमं निर्दिश्य पश्चात्किमिति नोच्यते ?, सत्यं, किन्तु निर्युक्तिसा-
म्यात्तत्रस्ताय एव निर्दिष्टेत्यदोषः । प्रकृतमुच्यते—तत्रास्त्वलितादिपदानां व्याख्या यथैहैव प्राग्द्रव्यावश्यक-
विचारे कृता तथैव द्रष्टव्या, अयं च सूत्रदोषपरिहारः शेषसूत्रलक्षणस्योपलक्षणं, तच्चेदम्—“अप्यगंगथमहत्थं
यत्तीसादोसधिरहियं जं च । लक्खणजुत्तं सुत्तं अट्टहि य गुणेहि लवकेयं ॥ १ ॥” अस्या व्याख्या—अल्पग्रन्थं
च तत् महार्थं चेति समाहारद्वन्द्वः ‘उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सदि’त्यादिवत्सूत्रमल्पग्रन्थं महार्थं च भवतीत्यर्थः,
पच द्वात्रिंशदोषपरिहितं तत्सूत्रं भवति, के पुनस्ते द्वात्रिंशदोषाः ये सूत्रे वर्जनीयाः ?, उच्यते, “अलियमु-
यघोपजणयं निरत्थेपमवत्थयं छेळं दुद्धिलं । निस्सारमहियमूणं पुणरुत्तं धाहयमजुत्तं ॥ १ ॥ कम्मभि-
प्रयपेणभित्तं विमस्तिभिन्नं” च लिगभिन्नं धं । अणभिद्धियंमपथमेव य सहावहीणं ववहियं धं ॥ २ ॥
फालजतिच्छेपिवोसो समंपयिच्छं च वयणमित्तं धं । अत्थावत्तीदोसो नेओ असमासदोसो धं ॥ ३ ॥ उव-

मूर्खवगदीसो निद्वैसंपयत्थसंधिदोसो य । एए अ सुत्तदोसा बत्तीसा हुंति नायब्वा ॥ ४ ॥” तत्रानृतमभू-
तोद्गावनं भूतनिह्वयश्च, यथा ईश्वरकर्तृकं जगदित्याद्यभूतोद्गावनं, नास्त्यात्मेत्यादिकस्तु भूतनिह्वयः १, उप-
घातः सत्त्वघातादिः तज्जनकं, यथा वेदविहिता हिंसा धर्मायेत्यादि २, निरर्थकं यत्र वर्णानां क्रमनिर्देशमा-
त्रमुपलभ्यते न लवर्णो, यथा अआईइत्यादि डित्यादिवद्वा ३, असम्बद्धार्थकमपार्थकं, यथा दश द्वाडिमानी
पडपूपाः कुण्डमजाजिनं पललपिण्डस्त्वर कीटिके दिशमुदीचीमित्यादि ४, यत्रानिष्टस्यार्थान्तरस्य सम्भवतो
विवक्षितार्थोपघातः कर्तुं शक्यते तच्छलं, यथा-नवकम्बली देवदत्त इत्यादि ५, जन्तूनामहितोपदेशकत्वेन
पापव्यापारपोषक द्रुहिलं, यथा ‘एतावानेव लोकोऽयं, यावानिन्द्रियगोचरः । भद्रे ! वृकपदं पश्य, यद्वदन्यवहु-
श्रुताः ॥ १ ॥ पिव खाद च चारुलोचने !, यदतीतं वरगात्रि ! तन्न ते । न हि भीरु ! गतं निवर्तते, समुदयमा-
त्रमिदं कलेवरम् ॥ २ ॥ इत्यादि ६, वेदवचनादिवत् तथाविधयुक्तिरहितं परिकल्प्यु निसारं ७, अक्षरपदा-
दिभिरतिमात्रमधिकं ८, तैरेव हीनमूनम्, अथवा हेतोर्दृष्टान्तस्य वाऽऽधिक्ये सत्यधिकं, यथा-अनित्यः शब्दः
कृतकत्वप्रयत्नानन्तरीयकत्वाभ्यां घटपटवदित्यादि, एकस्मिन् साध्ये एक एव हेतुर्दृष्टान्तश्च वक्तव्यः, अत्र च
प्रत्येकं द्वयाभिधानादाधिक्यमिति भावः, हेतुदृष्टान्ताभ्यामेव हीनमूनं, यथा अनित्यः शब्दो घटवदिति, यथा
(द्वा) अनित्यः शब्दः कृतकत्वादित्यादि ९, पुनरुक्तं द्विधा-शब्दतोऽर्थतश्च, तथाऽर्थादापन्नस्य पुनर्वचनं पुनरुक्तं,
तत्र शब्दतः पुनरुक्तं यथा घटो घट इत्यादि, अर्थतः पुनरुक्तं यथा घटः कुटः कुम्भ इत्यादि, अर्थादापन्नस्य

पुनर्वचनं यथा पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्युक्ते अर्थादापन्नं रात्रौ भुङ्क्ते इति, तत्रार्थापन्नमपि य एत-
 त्साक्षाद् ब्रूयात्तस्य पुनरुक्तता १०, व्याहृतं यत्र पूर्वैण परं विहन्यते यथा—'कर्म चास्ति फलं चास्ति, कर्ता न
 त्वस्ति कर्मणा'मित्यादि ११, अयुक्तमनुपपत्तिक्षमं, यथा-तेषां कततटत्रष्टैर्गजानां मदधिन्दुभिरित्यादि १२,
 क्रमभिन्नं यत्र क्रमो नाराध्यते, यथा-स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणामर्थाः स्पर्शरसगन्धरूपशब्दा इति व-
 क्तव्ये स्पर्शरूपशब्दगन्धरसा इति ब्रूयात् इत्यादि १३, वचनभिन्नं यत्र वचनव्यत्ययो, यथा वृक्षाः ऋतौ पुष्पितः
 इत्यादि १४, विभक्तिभिन्नं यत्र विभक्तिव्यत्ययो, यथा वृक्षं पश्य इति वक्तव्ये वृक्षः पश्य इति ब्रूयादित्यादि
 १५, लिङ्गभिन्नं यत्र लिङ्गव्यत्ययो, यथा अयं स्त्रीत्यादि १६, अनभिहितं-स्वसिद्धान्तानुपदिष्टं, यथा ससमः पदारथो
 वैशेषिकस्य, प्रकृतिपुरुषाभ्यधिकं साहस्यस्य, दुःखसमुदायमार्गनिरोधलक्षणचतुरार्यसत्यातिरिक्तं वा बौद्धस्येत्यादि
 १७, यत्रान्यच्छन्दोऽधिकारेऽन्यच्छन्दोऽभिधानं तदपदं, यथाऽऽर्योपदेऽभिधातव्ये वैतालीयपदमभिदध्यादि-
 त्यादि १८, यत्र वस्तुस्वभावोऽन्यथास्थितोऽन्यथाऽभिधीयते तत्स्वभावहीनं, यथा शीतो वह्निः मूर्तिमद्राका-
 शमित्यादि १९, यत्र प्रकृतं सुखत्वाऽप्रकृतं व्यासतोऽभिधाय पुनः प्रकृतमुच्यते तद्व्यवहितं २०, कालदोषो
 यत्रातीतादिकालव्यत्ययो यथा रामो वनं प्रविवेशेति वक्तव्ये रामो वनं प्रविशतीत्याह २१, यतिदोषोऽस्थान-
 विरतिः सर्वथाऽविरतिर्वा २२, छविः-अलङ्कारविशेषस्तेन शून्यं छविदोषः २३, समयविरुद्धं स्वसिद्धान्तविरुद्धं,
 यथा साहस्यस्यासत् कारणे कार्यं, वैशेषिकस्य वा सदिति २४, वचनमात्रं निर्हेतुकं, यथा कश्चिद्यथेच्छया कश्चि-

त्प्रदेशं लोकमध्यतया जनेभ्यः प्ररूपयति २६, यत्रार्थापत्त्याऽनिष्टमापतति तत्रार्थापत्तिदोषो, यथा गृहकुक्कुटो न हन्तव्य इत्युक्तेऽर्थापत्त्या शेषघातोऽदुष्ट इत्यापतति २६, यत्र समासविधिप्राप्तौ समासं न करोति व्यत्ययेन वा करोति तत्रासमासदोषः २७, उपमादोषो यत्र हीनोपमा क्रियते, यथा मेरुः सर्पपोपमः, अधिकोपमा वा क्रियते, यथा सर्षपो मेरुसन्निभः, अनुपमा वा यथा मेरुः समुद्रोपम इत्यादि २८, रूपकदोषः स्वरूपभूतानामवयवानां व्यत्ययो, यथा पर्वते निरूपयितव्ये शिखरादीस्तदवयवान्निरूपयति, अन्यस्य वा समुद्रादेः सम्बन्धिनोऽवयवास्तत्र निरूपयतीति २९, निर्देशदोषस्तत्र यत्र निर्दिष्टपदानामेकवाक्यता न क्रियते, यथेह देवदत्तः स्थाल्यामोदनं पचतीत्यभिधातव्ये पचतिशब्दं नाभिधत्ते ३०, पदार्थदोषो यत्र वस्तुनि पर्यायोऽपि सन् पदार्थान्तरत्वेन कल्प्यते, यथा सतो भावः सत्तेतिकृत्वा वस्तुपर्याय एव सत्ता, सा च वैशेषिकैः पद्मसु पदार्थेषु मध्ये पदार्थान्तरत्वेन कल्प्यते, तच्चायुक्तं, तच्चायुक्तं, वस्तूनामन्तर्प्रायत्वेन पदार्थानन्त्यप्रसङ्गादिति ३१, यत्र सन्धिप्राप्तौ तं न करोति दुष्टं वा करोति तत्र सन्धिदोषः ३२, एते द्वान्त्रिंशत्सूत्रदोषाः, एतैर्विरहितं यत्तल्लक्षणयुक्तं सूत्रं । अष्टाभिश्च गुणैरुपेतं यत्तल्लक्षणयुक्तमिति वर्तते, ते च मे गुणाः—“निर्दोषं-सर्वदोषविप्रमुक्तं १, सारवद् गोशब्दवद्बहुपर्यायं २, उचणीयं सोपचारं च, मियं महुरमेव य ॥१॥” तत्र निर्दोषं-सर्वदोषविप्रमुक्तं १, सारवद् गोशब्दवद्बहुपर्यायं २, हेतवः-अन्वयव्यतिरेकलक्षणास्त्रैर्युक्तम् ३, उपमोत्प्रेक्षाचलङ्कारलङ्कृतम् ४, उपनयोपसंहतमुपनीतं ५, ग्राम्यभणितिरहितं सोपचारं ६, वर्णाद्रिनियतपरिमाणं मितं ७, अवगमनोहरं मधुरम् ८ । अन्यैश्च केचिद् बहु षड्

गुणाः सूत्रस्य पठ्यन्ते, तद्यथा—“अप्रक्खरमसंदिद्धं, सारवं विस्सओसुदं । अत्थोभमणवळं च, सुत्तं स-
 षण्णुभासियं॥१॥प(त)त्राल्पाक्षरं-मिताक्षरं, यथा सामापिकसूत्रम्, असन्दिग्धं-सैन्यवशाब्दव्यष्टवणवसनतुर-
 गाथनेकार्थसंशयकारि न भवति, सारयत्वं च पूर्ववत्, विश्वतोमुखं प्रतिसूत्रं चरणानुयोगाद्यनुयोगचतुष्टय-
 व्याख्याक्षमं, यथा—‘धम्मो मंगलमुक्खिट्ठ’मित्यादिश्लोके चत्वारोऽप्यनुयोगा व्याख्यायन्ते, अथवा अन-
 न्तार्थत्वाद् यतो विश्वतोमुखं ततः सारवदित्येवं सारवत्त्वस्यैव हेतुभावेनदं योज्यते, असिंश्च व्याख्याने पञ्चे-
 दैते गुणा भवन्ति, स्तोभकाः—चकारवाशब्दादयो निपातास्त्रिविद्युक्तमस्तोभकम्, अनवयं कामादिपापव्या-
 पारामरूपकं, एवंभूतं सूत्रं सर्वज्ञभाषितमिति । चेत्तु पूर्वं अष्ट सूत्रगुणाः प्रोक्तास्तेऽनन्तरश्लोकोक्तगुणास्ते-
 ष्वेवाष्टसु गुणेऽन्तर्भावयन्ति, ये त्वनन्तरश्लोकोक्तानेव सूत्रगुणानिच्छन्ति ते भमीभिरेव पूर्वोक्तानामष्टाना-
 मपि सद्ब्रह्मं प्रतिपादयन्ति । एवं सूत्रानुगमे समस्तदोषविप्रमुक्ते लक्षणयुक्ते सूत्रे उचारिते ततो ज्ञास्यते यद्-
 नैतत्स्वसमयगतजीवाथर्थप्रतिपादकं पदं स्वसमयपदं, परसमयगतप्रधानेश्वराथर्थप्रतिपादकं पदं परसमयपदं,
 अनयोरेव मध्ये परसमयपदं देहिनां कुवासनाहेतुत्वाद्बन्धपदमितरसु सद्वोधकारणत्वान्मोक्षपदमिति तावदेके,
 अन्ये तु व्याचक्षते—प्रकृतिस्थित्यनुभावप्रदेशलक्षणभेदभिन्नस्य बन्धस्य प्रतिपादकं पदं बन्धपदम्, [सद्वोधकार-
 णत्वात्]कृत्स्नकर्मक्षयलक्षणस्य मोक्षस्य प्रतिपादकं पदं मोक्षपदमिति । आह—नन्वत्र व्याख्याने बन्धमोक्षप्रतिपा-
 दकं पदद्वयं स्वसमयपदाद्वातिरिच्यते तत्किमिति भेदेनोपन्यासः?, सत्यं, किन्तु स्वसमयपदस्याप्यभिधेयवै-

चित्र्यदर्शनार्थो भेदेनोपन्यासः, अत एव सामायिकप्रतिपादकं पदं सामायिकपदमित्यादावपि भेदेनोपादानं सार्थकमिति, सामायिकव्यतिरिक्तानां नारकतिर्यगाद्यर्थानां प्रतिपादकं पदं नोसामायिकपदमित्येतच्च सूत्रोच्चारणस्य फलं दर्शितम्, इदमुक्तं भवति-यतः सूत्रे समुच्चारिते स्वसमयपदादिपरिज्ञानं भवति ततस्तदुच्चारणीयमेव, ततस्तस्मिन् सूत्रे उच्चारितमात्र एव सति केषाञ्चिद्भगवतां साधूनां यथोक्तमीत्या केचिदर्थोधिकारा अधिगताः--परिज्ञाता भवन्ति, केचिन्तु क्षयोपशमवैचित्र्यादनधिगता भवन्ति, ततस्तेषामनधिगतानामर्थोधिकारणामधिगमार्थं पदेन पदं वर्णयिष्यामि, एकैकं पदं व्याख्यास्यामीत्यर्थः । तत्र व्याख्यालक्षणमेव तावदाह—'संहिया ये'त्यादि, तत्रास्खलितपदोच्चारणं संहिता, यथा 'करोमि भयान्त ! सामायिक'मित्यादि, पदं तु करोमीत्येकं पदं भयान्त इति द्वितीयं सामायिकमिति तृतीयम् इत्यादि, पदार्थस्तु करोमीत्यभ्युपगमो भयान्त इति गुर्वामन्नं समस्यायः सामायिकमित्यादिकः, पदविग्रहः समासः, स चानेकपदानामेकत्वापादानविषयो यथा भयस्यान्तो भयान्त इत्यादि, सूत्रस्यार्थस्य वा अनुपपत्त्युद्गावनं चालना, तस्यैवानेकोपपत्तिभिस्तथैव स्थापनं प्रसिद्धिः, एते च चालनाप्रसिद्धी आवश्यकं सामायिकव्याख्यावसरे स्वस्थान एव विस्तरवत्यौ द्रष्टव्ये, एवं षड्विधं 'विद्धि'जानीहि लक्षणं व्याख्याया इति प्रक्रमाम्भ्यते इति श्लोकार्थः । अत्राह-नन्वस्याः षड्विधव्याख्याया मध्ये कियान् सूत्रानुगमस्य विषयः? को वा सूत्रालापकनिक्षेपस्य? कश्च सूत्रस्पर्शिकनियुक्तः? किं वा नयैर्विषयीक्रियते?, उच्यते, सूत्रं सपदच्छेदं तावदभिधाय सूत्रानुगमः कृतप्रयोजनो भवति,

सूत्रानुगमेन च सूत्रे समुच्चारिते पदच्छेदे च कृते सूत्रालापकानामेव नामस्थापनादिनिक्षेपमात्रमभिधाय सूत्रालापकनिक्षेपः कृतार्थो भवति, शेषस्तु पदार्थपदविग्रहादिनियोगः सर्वोऽपि सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तेः, वक्ष्यमाण-
 नेगमादिनयानामपि प्रायः स एव पदार्थादिविचारो विषयः ततो वस्तुदृष्ट्या सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्त्यन्तर्भावनि-
 एव नयाः, आह च भाष्यकारः—“होई कयत्यो वोचुं सपयच्छेयं सुयं सुयाणुगमो । सुत्तालावगनासो ना-
 माइहासविणिओगं ॥ १ ॥ सुत्तफासियनिज्जुत्तिविणिओगो सेसओ पयत्थाइ । पायं सो चिय नेगमनयाइ-
 मयगोयरो होइ ॥ २ ॥” अनेन च विधिना सूत्रे व्याख्यायमाने सूत्रं सूत्रानुगमादयश्च युगपत्समाप्यन्ते, यत
 आह भाष्यसुधाम्भोनिधिः—“सुत्तं सुत्ताणुगमो सुत्तालावयकओ य निक्खेवो । सुत्तफासियनिज्जुत्ती
 नया य समगं तु वचंति ॥ १ ॥” इत्यलं विस्तरेण । ‘से तं अणुगमे’त्ति अनुगमः समासः ॥ १५५ ॥ अथ नय-
 वारमभिधित्सुराह—

से किं तं णए?, सत्त मूलणया पणत्ता, तंजहा-णेगमे संगहे ववहारे उज्जुसुए सहे
 समभिरुढे एवंमूए, तत्थ-णेगेहिं माणेहिं मिणइत्ति णेगमस्स य निरुत्ती । सेसाणंपि

१ भवति इत्याय दन्त्वा सपदच्छेदं स्य सूत्रानुगम । सूत्रालापकन्यासो नामादिग्रहासविनियोगम् ॥ १ ॥ सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तिविनियोग शेषक. पदायादिः ।
 २ एव नयानयानामपि प्रायः स एव पदार्थादिविचारो विषयः ततो वस्तुदृष्ट्या सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्त्यन्तर्भावनि-
 एव नयाः, आह च भाष्यकारः—“होई कयत्यो वोचुं सपयच्छेयं सुयं सुयाणुगमो । सुत्तालावगनासो ना-
 माइहासविणिओगं ॥ १ ॥ सुत्तफासियनिज्जुत्तिविणिओगो सेसओ पयत्थाइ । पायं सो चिय नेगमनयाइ-
 मयगोयरो होइ ॥ २ ॥” अनेन च विधिना सूत्रे व्याख्यायमाने सूत्रं सूत्रानुगमादयश्च युगपत्समाप्यन्ते, यत
 आह भाष्यसुधाम्भोनिधिः—“सुत्तं सुत्ताणुगमो सुत्तालावयकओ य निक्खेवो । सुत्तफासियनिज्जुत्ती
 नया य समगं तु वचंति ॥ १ ॥” इत्यलं विस्तरेण । ‘से तं अणुगमे’त्ति अनुगमः समासः ॥ १५५ ॥ अथ नय-
 वारमभिधित्सुराह—

नयाणं लवलणसिणमो सुणह वोच्छं ॥ १३६ ॥ संगहिअपिंडिअत्थं संगहवयणं समा-
संओ धित्तं । वच्चइ विणिच्छिअत्थं ववहारो सबदवेसुं ॥ १३७ ॥ पञ्चुप्पन्नगाही
उज्जुसुओ णयविही मुणेअवो । इच्छइ विसेसियतरं पञ्चुप्पणं णओ सवो ॥ १३८ ॥
न्नरथूओ संकमणं होइ अवरथू नए समभिरूढे । वंजणअत्थतदुभयं एवंभूओ विसे-
सेइ ॥ १३९ ॥

अथ कोऽयं पूर्वोक्तशब्दार्थो नयः?, तत्रोत्तरभेदापेक्षया ससैव मूलभूता नया मूलनयाः, तद्यथा-नै-
गम इत्यादि, तत्र नैगमं व्याचिख्यासुराह-णेगेहमित्यादि गाथा, व्याख्या-न एकं नैकं प्रभूतानीत्यर्थः, नैकैर्मा-
नैः-महासत्त ..... मिमीते भिनोति च वस्तूनि परिच्छिनत्तीति नैगमः इतीयं नैगमस्य नि-
रु

रु

वसामीत्यादयःपूर्वोक्ता एव बहवः परिच्छेदा-

वक्ष्येऽहमिति गार्थः ॥ यथाप्रति-

च्छिन्नत एकजातिमापन्नोऽर्थो

नासतः संक्षेपतो ब्रुवते

अत एव सङ्गृह्णाति-सामान्यरूपतया सर्वं वस्तु क्रीडीकरोतीति सङ्ग्रहोऽयमुच्यते, युक्तिश्चात्र लेशतः प्रा-
 ग्दर्शितैव, 'वचई'त्यादि, निराधिक्ये चयनं चयः-पिण्डीभवनं अधिकश्चयो निश्चयः-सामान्यं विगतो नि-
 श्चयो विनिश्चयो-सामान्याभावः तदर्थं-तन्निमित्तं व्रजति-प्रवर्तते, सामान्याभावायैव सर्वदा यतते व्यव-
 हारो नय इत्यर्थः, क?-'सर्वद्रव्येषु' सर्वद्रव्यविषये, लोके हि घटस्तम्भाम्भोरुहादयो विशेषा एव प्रायो जला-
 हरणादिक्रियासूपयुज्यमाना दृश्यन्ते न पुनस्तदतिरिक्तं सामान्यम्, अतो लोकव्यवहारानङ्गत्वात्सामान्य-
 मसौ नेच्छतीति भावः, अत एव लोकव्यवहारप्रधानो नयो व्यवहारनयोऽसावुच्यते, युक्तिश्चात्रापि लेशतः
 प्रागुक्तैव, अथवा विशेषेण निश्चयो विनिश्चयः-आगोपालाद्यङ्गना[द्य]वयोधो न कतिपयविद्वत्सम्बद्धः तदर्थं
 व्रजति व्यवहारनयः सर्वद्रव्येषु, इदमुक्तं भवति-यद्यपि निश्चयेन घटादिवस्तूनि सर्वाण्यपि प्रत्येकं पञ्चव-
 र्णानि द्विगन्धानि पञ्चरसान्यष्टस्पर्शानि तथाऽपि गोपालाङ्गनादीनां यत्रैव क्वचिदेकस्मिन् स्थले कालनीलव-
 र्णादौ विनिश्चयो भवति तमेवासौ सत्येन प्रतिपद्यते न शेषान्, लोकव्यवहारपरत्वादेवेति गाथार्थः ॥ 'पञ्च-
 स्पष्ट'गाहा, साम्प्रतमुत्पन्नं प्रत्युत्पन्नमुच्यते वर्तमानकालभावीत्यर्थः, तद् ग्रहीतुं शीलमस्येति प्रत्युत्पन्नग्राही
 ऋजुसूत्रो नयविधिमुणितव्यः, तत्रातीतानागताभ्युपगमकुटिलतापरिहारेण ऋजु-अकुटिलं वर्तमानकाल-
 भावि वस्तु सूत्रयतीति ऋजुसूत्रः, अतीतानागतयोर्विनाशानुत्पत्तिभ्यामसत्त्वाद्, असदभ्युपगमश्च कुटिल इति
 भावः, अथवा ऋजु-अवक्रं श्रुतमस्येति ऋजुश्रुतः, शेषज्ञानैर्मुख्यतया तथाविधपरोपकारासाधनात् श्रुतज्ञा-

नयाणं लक्षणमिगमो सुणह वोच्छं ॥ १३६ ॥ संगहिअपिण्डिअत्थं संगहवयणं समा-
सओ विंति । तच्चइ विणिच्छिअत्थं ववहारो सबदवेसुं ॥ १३७ ॥ पच्चुप्पन्नगाही
उज्जुसुओ गयविही मुणेअवो । इच्छइ विसेसियतरं पच्चुप्पणं णओ सदो ॥ १३८ ॥
वत्थुओ संकमणं होइ अवत्थू नए समभिरुडे । वंजणअत्थतदुभयं एवंबूओ विसे-
सेइ ॥ १३९ ॥

अथ कोऽयं पूर्वोक्तशब्दार्थो नयः?, तत्रोत्तरभेदापेक्षया ससैव मूलभूता नया मूलनयाः, तद्यथा-नै-
गम इत्यादि, तत्र नैगमं व्याचिख्यासुराह-णेगेहमित्यादि गाथा, व्याख्या-न एकं नैकं प्रभूतानीत्यर्थः, नैकैर्मा-
नैः-महासत्तासामान्यविशेषादिज्ञानैर्मिमीते मिनोति वा वस्तूनि परिच्छिनत्तीति नैगमः इतीयं नैगमस्य नि-
रुक्तिः-व्युत्पत्तिः, अथवा निगमा-लोके वंसामि तिर्यग्लोके वसामीत्यादयःपूर्वोक्ता एव बहवः परिच्छेदा-
स्तेषु भवो नैगमः, शेषाणामपि नयानां सङ्ग्रहादीनां लक्षणमिदं शृणुत बक्ष्येऽहमिति गाथार्थः ॥ यथाप्रति-
ज्ञातमेवाह-‘संगहिअ’गाहा, व्याख्या-सम्यग् गृहीत-उपात्तः सङ्गृहीतः पिण्डित एकजातिमापन्नोऽर्थो
विषयो यस्य सङ्ग्रहवचनस्य तत्सङ्गृहीतपिण्डितार्थं सङ्ग्रहस्य वचनं सङ्ग्रहवचनं ‘समासतः’ संक्षेपतो ब्रुवते
तीर्थकरगणधुराः, अयं हि सामान्यमेवेच्छति न विशेषान्, ततोऽस्य वचनं सङ्गृहीतसामान्यार्थमेव भवति,

अत एव सङ्गृह्णाति-सामान्यरूपतया सर्वं वस्तु क्रीडीकरोतीति सङ्ग्रहोऽयमुच्यते, युक्तिश्चात्र लेशतः प्रा-
 ग्दर्शितैव, 'बर्चइ'त्यादि, निराधिक्ये चयनं चयः-पिण्डीभवनं अधिकश्चयो निश्चयः-सामान्यं विगतो नि-
 श्चयो विनिश्चयो-सामान्याभावः तदर्थं-तन्निमित्तं व्रजति-प्रवर्तते, सामान्याभावायैव सर्वदा यतते व्यव-
 हारो नप इत्यर्थः, फः-'सर्वद्रव्येषु' सर्वद्रव्यविषये, लोके हि घटस्तम्भाम्भोरुहादयो विशेषा एव प्रायो जला-
 हरणादिक्रियासूपयुज्यमाना दृश्यन्ते न पुनस्तदतिरिक्तं सामान्यम्, अतो लोकव्यवहारानङ्गत्वात्सामान्य-
 मसौ नेच्छतीति भावः, अत एव लोकव्यवहारप्रधानो नयो व्यवहारनयोऽसाबुच्यते, युक्तिश्चात्रापि लेशतः
 प्रागुक्तैव, अथवा विशेषेण निश्चयो विनिश्चयः-आगोपालाद्यङ्गना[द्य]वधो न कतिपयविद्वत्सम्बद्धः तदर्थं
 व्रजति व्यवहारनयः सर्वद्रव्येषु, इदमुक्तं भवति-यद्यपि निश्चयेन घटादिवस्तूनि सर्वाण्यपि प्रत्येकं पञ्चव-
 र्णानि द्विगन्धानि पञ्चरसान्यष्टस्पर्शानि तथाऽपि गोपालाङ्गनादीनां यत्रैव क्वचिदेकसिन् स्थले कालनीलव-
 र्णादौ विनिश्चयो भवति तमेवासौ सत्येन प्रतिपद्यते न शेषान्, लोकव्यवहारपरत्वादेवेति गार्थः ॥ 'पञ्च-
 स्पष्ट'गाहा, साम्प्रतमुत्पन्नं प्रत्युत्पन्नमुच्यते वर्तमानकालभावीत्यर्थः, तद् ग्रहीतुं शीलमस्येति प्रत्युत्पन्नग्राही
 ऋजुसूत्रो नयविधिमुणितव्यः, तत्रातीतानागताभ्युपगमकुटिलतापरिहारेण ऋजु-अङ्कुटिलं वर्तमानकाल-
 भावि यस्तु सूत्रयतीति ऋजुसूत्रः, अतीतानागतयोर्विनाशाजुत्पत्तिभ्यामसत्त्वाद्, असदभ्युपगमश्च कुटिल इति
 भावः, अथवा ऋजु-अचक्रं श्रुतमस्येति ऋजुश्रुतः, शेषज्ञानैर्मुष्यतया तथाविधपरोपकारासाधनात् श्रुतज्ञा-

नमैवैकमिच्छतीत्यर्थः; उक्तं च—“सुयनाणे अ निउत्तं, केवले तयणंतरं । अप्पणो य परोसिं च, जग्हा तं परि भावगं ॥ १॥ ”ति, अयं च नयो वर्तमानमपीच्छन् स्वकीयमेवेच्छति, परकीयस्य स्वाभिमतकार्यासाधकत्वेन वस्तुतोऽस्तत्त्वादिति, अपरं च-भिन्नलिङ्गैर्भिन्नवचनैश्च शब्दैरेकमपि वस्त्वभिधीयत इति प्रतिजानीते, यथा तदाः तदी तदमित्यादि, तथा गुरुगुरव इत्यादि, तथा इन्द्रादेर्नामस्थापनादिभेदान् प्रतिपद्यते, वक्ष्यमाणनय-स्वत्तिविशुद्धत्वाल्लिङ्गवचनभेदाद्वस्तुभेदं प्रतिपत्स्यते नामस्थापनाद्रव्याणि च नाभ्युपगमिष्यतीति भावः; इत्युक्तं ऋजुसूत्रं; अथ शब्द उच्यते-तत्र ‘शप आक्रोशे’ शप्यते-अभिधीयते वस्त्वेनेनेति शब्दः; तमेव गुणीभूतार्थं सुह्यतया यो मन्यते स नयोऽप्युपचाराच्छब्दः; अयं च प्रत्युत्पन्नं-वर्तमानं तदपि ऋजुसूत्राभ्युप-गमापेक्षया विशेषिततरमिच्छति, तथाहि-तदस्तदी तदमित्यादिशब्दानां भिन्नान्येवाभिधेयानि, भिन्नलिङ्गवृ-त्तित्वात्, स्त्रीपुरुषनपुंसकशब्दवदित्यसौ प्रतिपद्यते, तथा गुरुगुरव इत्यत्राप्यभिधेयभेद एव, भिन्नवचनवृ-त्तित्वात्पुरुषः पुरुषा इत्यादिवदिति, नामस्थापनाद्रव्यरूपाश्च नेन्द्राः; तत्कार्याकरणात्, खपुष्पवदिति प्राक्त-नाद्विशुद्धत्वादिशेषिततरोऽस्याभ्युपगमः; समानलिङ्गवचनानां तु बहूनामपि शब्दानामेकमभिधेयमसौ म-न्यते, यथेन्द्रः शक्रः पुरन्दर इत्यादि, इति गार्थः ॥ ‘वत्थूओ’ इत्यादि, वस्तुनः-इन्द्रादेः सङ्कमणमन्यत्र श-क्रादाविति दृश्यं, भवति अबस्तु अभवतीत्यर्थः; केत्याह-नये सम्भिरुढे, सम्भिरुढनयमतेनेत्यर्थः; तत्र

१ शुतज्ञाने अ नियुक्तं, (नियुक्तं योग्यं) केवले तदनन्तरम् । आत्मनश्च परेषां च यस्मात्तत् परिभाषकम् ॥ १ ॥

वाचकभेदेनापरापरान् वाच्यविशेषान् समभिरोहति-समभिगच्छति प्रतिपद्यत इति समभिरूढः, अयमत्र
 भावार्थः-इन्द्रशक्रपुरन्दरादिशब्दान् अनन्तरं शब्दनयेन एकाभिधेयत्वेनेष्टानसौ विशुद्धतरत्वात् प्रत्येकं
 भिन्नाभिधेयान् प्रतिपद्यते, भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्, सुरमनुजादिशब्दवत्, तथाहि-इन्द्रतीति इन्द्रः शक्तो-
 तीति शक्रः पुरं दारयतीति पुरन्दरः, इह परमैश्वर्यादीनि भिन्नान्येषात्र प्रवृत्तिनिमित्तानि, एवमप्येकार्थत्वे
 अतिप्रसङ्गो, घटपटादिशब्दानामप्येकार्थताऽऽपत्तेः, एवं च सति यदा इन्द्रशब्दः शक्रशब्देन सहैकार्थं लक्ष्यते
 तदा घस्तुनः परमैश्वर्यस्य शकनलक्षणे वस्त्वन्तरे सङ्क्रमणं कृतं भवति, तयोरेकत्वमापादितं भवतीत्यर्थः,
 तथासम्भवित्वादयस्तु, न हि य एव परमैश्वर्यपर्यायः स एव शकनपर्यायो भवितुमर्हति, सर्वपर्यायसाङ्ख्या-
 पत्तितो गतिप्रसङ्गादित्यलं विस्तरेण, उक्तः समभिरूढः । 'दंजणअत्थे'त्यादि, यत्क्रियाविशिष्टं शब्देनोच्यते
 तामेव क्रियां कुर्यदस्त्वेवंभूतमुच्यते, एवं-यः शब्देनोच्यते चेष्टाक्रियादिकः प्रकारस्तमेवं भूतं-प्राप्तमिति कृत्वा,
 ततश्चैवंभूतवस्तुप्रतिपादको नयोऽप्युपचारादेवंभूतः, अथवा एवं-यः शब्देनोच्यते चेष्टाक्रियादिकः प्रकार-
 स्तद्विशिष्टस्यैव घस्तुनोऽभ्युपगमात्तमेवं भूतः-प्राप्त एवंभूत इत्युपचारमन्तरेणापि व्याख्यायते, स एवंभूतो
 नयः किमित्पाह-व्यज्यतेऽर्थोऽनेनेति व्यञ्जनं-शब्दः अर्थस्तु-तदभिधेयवस्तुरूपः, व्यञ्जनं चार्थश्च व्यञ्जनार्थो
 तो च तो तदुभयं चेति समासः, व्यञ्जनार्थशब्दयोर्व्यस्तनिर्देशः प्राकृतत्वात्, तद्व्यञ्जनार्थतदुभयं विशेषयति-
 नेपत्येन स्यापपति, इदमत्र हृदयम्-शब्दमर्थेनार्थं च शब्देन विशेषयति, यथा 'घट चेष्टायां' घटते योपिन्म-

स्तकाचारूढश्चेष्टत इति घट इति, अत्र तद्वैवासौ घटो यदा योपिन्मस्तकाचारूढतया जलाहरणचेष्टावान् नान्यदा, घटध्वनिरपि चेष्टां क्लृवंत एव तस्य वाचको नान्यदेत्येवं चेष्टावस्थान्तोऽन्यत्र घटस्य घटत्वं घटशब्देन निवर्त्यते, घटध्वनेरपि तदवस्थान्तोऽन्यत्र घटेन स्ववाचकत्वं निवर्त्यत इति भावः, इति गार्थार्थः ॥ उक्ता मूलनयाः, एषां चोत्तरोत्तरभेदप्रभेदा आवश्यकादिभ्योऽवसेधाः । एते च सावधारणाः सन्तो दुर्नयाः, अवधारणविरहितास्तु सुनयाः, सर्वथ सुनयैर्मूलितैः स्याद्वाद इत्यलं बहुभाषितया ॥ अत्राह कश्चित्-ननृक्ता एते नयाः, केवलं प्रस्तुते किमेतैः प्रयोजनमिति नावगच्छामः, उच्यते, उपक्रमेणोपक्रान्तस्य निक्षेपेण च यथासम्भवं निक्षिप्तस्यानुगमेनानुगतस्य च प्रक्रान्तसामायिकाध्ययनस्य विचारणाऽमीषां प्रयोजनं । पुनरप्याह-नन्वेपा नयैर्विचारणा किं प्रतिस्त्रमभिप्रेता सर्वाध्ययनस्य वा?, यथायः पक्षः स न युक्तः, प्रतिस्त्रं नय-विचारस्य 'न नया समोयंरंति इह'मित्यनेन निषिद्धत्वाद्, अथापरः पक्षः सोऽपि न युक्तः, संमस्ताध्ययन-विषयस्य नयविचारस्य प्रागुपोद्घातनिर्युक्तौ 'नए समोयारणाणुमए' इत्यत्रोपन्यस्तत्वात्, न च सूत्रव्यति-रिक्तमध्ययनमस्ति यद्यैर्विचार्यते, अत्रोच्यते, यस्तावत्प्रतिस्त्रं नयविचारनिषेधः प्रेर्यते तत्राविप्रतिपत्तिरेव, किं च—'आंसज्ज उ सोयारं नए नयविसारओ ब्रूया' इत्यनेनापवादिकः सोऽनुज्ञात एव, यदप्युच्यते—'स-मस्ताध्ययनविषयस्य नयविचारस्य प्रागुपोद्घाते'त्यादि, तत्समयानभिज्ञस्यैव वचनं, यस्मादिदमेव चतुर्थानु-

योगद्वारं नययत्कल्पताया मूलस्थानम्, अत्र सिद्धानामेव तेषां तत्रोपन्यासः, यदप्युक्तम् 'न च सूत्रव्यतिरि-
 क्तमध्ययन'मित्यादि, तदप्यसारं, समुद्रापसमुदायिनोः कार्योदिभेदतः कथञ्चिद्भेदसिद्धेः, तथाहि-प्रत्येकाव-
 स्यायामनुपलब्धमप्युद्बहनसामर्थ्यलक्षणं कार्यं शिषिकावाहकपुरुषसमुदाये उपलभ्यते, एवं च प्रत्येकसमु-
 द्दितावस्थयोः कार्यभेदः शिषिकावाहनादिषु सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणो विरुद्धधर्माध्यासश्च दृश्यते, यदि चायमपि
 न भेदकस्ताहिं सर्वं विश्वमेकं स्यात्, ततश्च सहोत्पत्त्यादिप्रसङ्गः, तस्मात्कार्यभेदाद्विरुद्धधर्माध्यासाच्च समु-
 द्वापसमुदायिनोर्भेदः प्रतिपत्तव्यः, एवं सद्भ्यासंज्ञादिभ्योऽपि तद्भेदो भावनीयः, तस्मात्कश्चित्कचित्सूत्रवि-
 पयः समस्ताध्ययनविषयश्च नयविचारो न दृश्यति, भवत्वेवं तथाऽप्यध्ययनं नयैर्विचार्यमाणं किं सर्वैरेव वि-
 चार्यते? आहोस्विद् कियद्भिरैव, यदि सर्वैरिति पक्षः स न युक्तः, तेषामसङ्ख्येत्येन तैर्विचारस्यं कर्तुमश-
 क्यलात्, तथाहि-यावन्तो वचनमार्गोस्तावन्त एव नयाः, यथोक्तम्—“जावह्या वयणपहो तावह्या चैव
 होति नयवायां । जावह्या नयवाया तावह्या चैव परसमया ॥ १ ॥” न च निजनिजाभिप्रायविरचितानां
 वचनमार्गाणां सद्भ्या समस्ति, प्रतिप्राणि प्रायो भिन्नत्वादभिप्रायाणां, नापि कियद्भिरिति वक्तुं. शक्यम्, अ-
 नवस्याप्रसङ्गात्, सद्भ्यातीतेषु हि तेषु यावदेभिर्विचाराणां क्रियते तावदेभिरपि किं नैत्यनवस्थाप्रेरणायां न
 नैपत्यावस्थापकं हेतुमुत्पश्यामः, अथापि स्यादसंख्येत्येत्वेऽप्येषां सकलनयसङ्घादिभिर्नयैर्विचारो विधीयते,

१ यावन्तो पचनपथाद्यावन्तथैव गच्छन्ति नयवादा. । यावन्तो नयवादास्तावन्तथैव परसमया. ॥ १ ॥

ननु तेषामपि सङ्गाहिनयानामनेकविधत्वात् पुनरनवस्यैव, तथाहि-पूर्वविद्धिः सकलनयसङ्गाहीणि सप्त नय-
शतान्युक्तानि, यत्प्रतिपादकं सप्तशतारं नयचक्राध्ययनमासीद्, उक्तं च—“एकेको य सयविहो सत्त नय-
सया हवंति एमेवे’त्यादि, सप्तानां च नयशतानां सङ्गाहकाः पुनरपि विध्यादयो द्वादश नयाः यत्प्ररूपकमि-
दानीमपि द्वादशारं नयचक्रमस्ति, एतत्सङ्गाहिणोऽपि सप्त नैगमादिनयाः, तत्सङ्गाहिणौ पुनरपि द्रव्यपर्या-
यास्तिकौ नयौ ज्ञानक्रियानयौ वा निश्चयव्यवहारौ वा शब्दार्थनयौ वेत्यादि, इति सङ्गाहकनयानामप्य-
नेकविधत्वात्सैवानवस्था, अहो अतिनिपुणमुक्तं, किन्तु प्रक्रान्ताध्ययने सामायिकं विचार्यते, तच्च मुक्तिफलं,
ततो यदेवास्य मुक्तिप्राप्तिनिबन्धनं रूपं तदेव विचारणीयं, तच्च ज्ञानक्रियात्मकमेव, ततो ज्ञानक्रियानयाभ्या-
मेवास्य विचारो युक्ततरो नान्यैः ॥ तत्र ज्ञाननयो ज्ञानमेव मुक्तिप्रापकतया प्रतिजानीते, तत्तस्तन्मताविष्कर-
णार्थमाह—

णायंमि गिणिहअवे अगिणिहअवंमि चव अत्थंमि । जइअवमेव इइ जो उवएसो
सो नओ नाम ॥ १४० ॥ सवेसिंमि नयाणं बहुविहवत्तवयं निसामित्ता । तं सव्वन-
यविसुद्धं जं चरणगुणट्टिओ साहू ॥१४१॥ से तं नए । अणुओगदारा सम्मत्ता (सू० १५२)

१ एकैकश्च शतविध सप्तशतानि नया भवन्ति एकमेव.

सोलस सयाणि चउरुत्तराणि होंति उ इमंसि गाहाणं । दुसहस्समणुहुभछंदवित्तप्प-
 माणओ भणिओ ॥१४३॥ णयरमहादारा इव उवक्कमदाराणुओगवरदारा । अक्खरविंदुग-
 मत्ता लिहिया दुक्खक्खयट्ठाए ॥१४३॥ गाहा १६०४ अनुट्टुप्पं ग्रंथाग्रं ॥ २०८५ ॥ अणुओ-
 गदारं सुत्तं समत्तं ॥

व्याख्या—‘ज्ञाते’सम्यग् अवगते ‘गिण्हियेधे’ ग्रहीतव्ये उपादेय इत्यर्थः, ‘अग्रहीतव्ये’ अनुपादेये, स च
 हेय उपेक्षणीयश्च, द्वयोरप्यग्रहणाविशेषात्, चशब्द उक्तसंयुचये, अथवा अग्रहीतव्यशब्देन हेय एवैको ग-
 ह्यते, उपेक्षणीयं त्वनुक्तमप्ययमेव चकारः समुच्चिनोति, एवो गाथालङ्कारमात्रे, ‘अर्थमि’त्ति ‘अर्थ’ ऐहिकामु-
 षिके, तत्र ऐहिको ग्रहीतव्यः स्रक्चन्दनाङ्गनादिः अग्रहीतव्योऽहिविपकण्टकादिरूपेक्षणीयस्तृणादिः, आमु-
 षिको ग्रहीतव्यः सम्यग्दर्शनचारित्रादिः अग्रहीतव्यो मिथ्यात्वादिरूपेक्षणीयस्तु स्वर्गविभूत्यादिः, एवंभूतेऽर्थे
 यन्नित्यमेवेति, अत्रैवकारोऽवधारणे, तस्य च व्यवहितः प्रयोगः, तद्यथा-ज्ञात एवेति, तदयमर्थो-ग्राह्याग्राह्यो-
 ष्ट्रणीयंश्च ज्ञात एव तत्प्राप्तिपरिहारोपेक्षार्थिना यत्तितव्यं, प्रवृत्त्यादिलक्षणः प्रयत्नः कार्य इति, ‘इति’ एवं-
 दूतः स्रक्चन्द्रशाराणां ज्ञाननिबन्धनत्वमतिपादनपरो य उपदेशः स किमित्याह—‘नय’ इति प्रस्तावाज्ज्ञान-
 त्वा ‘नामं’नि शिष्यामन्त्रेण इत्यक्षरघटना । भावार्थस्तव्यम्-इह ज्ञाननयो ज्ञानप्राधान्यव्यापनार्थं प्रतिपाद-

यति-नन्वैहिकामुष्मिकफलार्थिना तावत्सम्यग्विज्ञात एवार्थे प्रवर्तितव्यम्, अन्यथाप्रवृत्तौ फलविसंवाद्दर्शनाद्, आगमेऽपि च प्रोक्तम्—‘पढसं नाणं तओ दए’त्यादि, ‘जं अन्नाणी कम्मं खवेई’त्यादि, तथा अपरमप्युक्तम्—‘पावाओ विणियत्ती पवत्तणा तह य कुसलपक्खंमि । विणयस्स य पडिवत्ती त्तिन्निवि नाणे समप्पंति ॥ १ ॥’ तथा अन्यैरप्युक्तम्—“विज्ञप्तिः फलदा पुंसां, न क्रिया फलदा मता । मिध्याज्ञानात्प्रवृत्तस्य, फलासंवाद्दर्शनाद् ॥ १ ॥” इति, इतश्च ज्ञानस्यैव प्राधान्यं, यतस्तीर्थकरणधैरगीतार्थानां केवलानां विहारोऽपि निषिद्धः, तथा च तद्वचनम्—“गीयत्थो य विहारो बीओ गीयत्थमीसिओ भणिओ । इत्तो तइयविहारो नाणुन्नाओ जिणवरेहिं ॥ १ ॥” न यस्मादन्येनान्यः समाकृत्यमाणः सम्यक् पन्थानं प्रतिपद्यत इति भावः, एवं तावत् क्षायोपशमिकं ज्ञानमधिकृत्योक्तं, क्षायिकमप्यङ्गीकृत्य विशिष्टफलसाधकत्वं तस्यैव विज्ञेयं, यस्मादर्हतोऽपि भवाम्भोधितटस्यस्य दीक्षां प्रतिपन्नस्योत्कृष्टतपश्चरणवतोऽपि न तावदपवर्गप्राप्तिः संजायते यावदखिलजीवादिवस्तुस्तोमसाक्षात्करणदक्षं केवलज्ञानं नोत्पन्नं, तस्माज्ज्ञानमेव पुरुषार्थसिद्धिर्निबन्धनं, प्रयोगश्चात्र-यद् येन विना न भवति तत्तन्निबन्धनमेव, यथा बीजाद्यविनाभावी तन्निबन्धन एवाङ्कुरो, ज्ञानविनाभाविनी च सकलपुरुषार्थसिद्धिरिति, ततश्चायं नयश्चतुर्विधे सामायिके सम्यक्त्वसामायिकश्रुतसामा-

१ पापाद्विमिश्रित्ति प्रवर्तना तथा च कुशलपक्षे । विनयस्य च प्रतिपत्तिर्बीज्यपि ज्ञानात्समाप्यन्ते ॥ १ ॥ २ गीतार्थश्च विहारो द्वितीयो गीतार्थमिन्द्रितो भूषित । एताभ्या वृत्तीयो विहारो नाहुतातो जिनवरैः ॥ १ ॥

ज्ञानं फलदं मतम् । यतः स्त्रीभक्ष्यभोगशो, न ज्ञानात्सुखितो भवेद् ॥ १ ॥” इति, एवं तावत् क्षायोपशमिकीं चरणक्रियामद्गीकृत्य प्राधान्यमुक्तम्, अथ क्षायिकीमप्याश्रित्य तस्या एव प्राधान्यमवसेयं, यस्मादहर्तोऽपि भगवतः समुत्पन्नैकेवलज्ञानस्यापि न तावद् सुख्यवासिः संपद्यते यावदखिलकर्मन्धनानलज्वालाकलापरुपायां शैलेश्यवस्थायां सर्वसंवररूपां चारित्रक्रियां न प्राप्नोति, तस्माद् क्रियैव प्रधाना सर्वपुरुषार्थसिद्धिकारणं, प्रयोगश्चात्र—यद्यत्समन्तरभावि तत्तत्कारणं, यथा अन्यावस्थाप्राप्तपृथिव्यादिसामग्र्यनन्तरभावी तत्कारणोऽङ्कुरः, क्रियाऽनन्तरभाविनी च सकलपुरुषार्थसिद्धिरिति, ततश्चैप चतुर्विधे सामायिके देशविरतिसर्वविरतिसामायिके एव मन्यते, क्रियारूपत्वेन प्रधानमुक्तिकारणत्वात्, सम्यक्त्वश्रुतमामायिके तु तदुपकारित्वमात्रतो गौणत्वान्नेच्छतीति गार्थार्थः ॥ ननु पक्षद्वयेऽपि युक्तिदर्शनात्किमिह तत्त्वमिति न जानीम इति शिष्यजनसम्मोहमाशङ्क्य ज्ञानक्रियानयमतप्रदर्शनानन्तरं स्थितपक्षं दर्शयन्नाह—

‘सर्वेसिंपि’गाहा, न केवलमनन्तरोक्तनयद्वयस्य, किं तर्हि ?—‘सर्वेषामपि’ स्वतंत्रसामान्यविशेषवादिनां नामस्थापनादिवादिनां वा नयानां ‘वक्तव्यतां’ परस्परविरोधिनीं प्रोक्तिं ‘निशम्य’ श्रुत्वा तदिह ‘सर्वनयविशुद्धं’ सर्वनयसम्मतं तत्त्वरूपतया ग्राह्यं, यत् किमित्याह—‘यच्चरणगुणस्थितः साधुः’ चरणं—चारित्रक्रिया गुणोऽत्र ज्ञानं तयोस्तिष्ठतीति चरणगुणस्यः, ज्ञानक्रियाभ्यां द्वाभ्यामपि युक्त एव साधुः मुक्तिसाधको न पुनरेकेन केनचिदिति भावः, तथाहि—यत्तावज्ज्ञानवादिना प्रोक्तं—यद्येन विना न भवति तत्तद्विबन्धनमेवेत्यादि, तत्र

तद्विनाभावित्वलक्षणो हेतुरसिद्ध एव, ज्ञानमात्राविनाभाविन्याः पुरुषार्थसिद्धेः काप्यदर्शनात्, न हि दाह-
पाकार्थिनां दहनपरिज्ञानमात्रादेव तत्सिद्धिर्भवति, किन्तु तदानयनसन्धुक्षणज्वालनादिक्रियानुष्ठानादपि,
न च तीथकरोऽपि केवलज्ञानमात्रान्मुक्तं साधयति, किन्तु यथाख्यातचारित्रक्रियातोऽपि, तस्मात्सर्वत्र ज्ञान-
क्रियाऽविनाभाविन्येव पुरुषार्थसिद्धिः, ततस्तद्विनाभावित्वलक्षणो हेतुर्यथा पुरुषार्थसिद्धेर्ज्ञाननिबन्धनत्वं
साधयति तथा क्रियानिवन्धनत्वमपि, तामप्यन्तरेण तदसिद्धेरित्यनैकान्तिकोऽप्यसाविति, एवं क्रियावादि-
नाऽपि यद्यत्समन्तरभावि तत्तत्कारणमित्यादिप्रयोगे यस्तदनन्तरभावित्वलक्षणो हेतुरुक्तः सोऽप्यसिद्धो-
ऽनैकान्तिकश्च, तथाहि-स्त्रीभक्ष्यभोगादिक्रियाकालेऽपि ज्ञानमस्ति, तदन्तरेण तत्र प्रवृत्तेरेवायोगाद्, एवं
शैलेश्यवस्थायां सर्वसंवररूपक्रियाकालेऽपि केवलज्ञानमस्ति, तदन्तरेण तस्या एवाप्राप्तेः, तस्मात्केवलक्रियान-
न्तरभावित्वेन पुरुषार्थस्य काप्यसिद्धेरसिद्धो हेतुः, यथा च तदनन्तरभावित्वलक्षणो हेतुः क्रियाकारणत्वं
मुख्यादिपुरुषार्थस्य साधयति तथा ज्ञानकारणत्वमपि, तदप्यन्तरेण तस्य कदाचिदप्यभावादित्यनैका-
न्तिकताऽप्यस्येति, तस्माद् ज्ञानक्रियोभयसाध्यैव मुख्यादिसिद्धिः, उक्तं च—“हयं नाणं क्रियाहीणं, हया
अन्नाणभो क्रिया । पासंतो पंगुलो दहो, धावमाणो य अंधभो ॥ १ ॥ संयोगसिद्धीथ फलं वयंति, न ह्य एग-

१ हतं ज्ञानं क्रियाहीनं ह्यता अज्ञानत क्रिया । पश्यन् पशुर्दग्धो धावैधान्ध ॥ १ ॥ संयोगसिद्धया फलं वदन्ति नैवैकचक्रेण रथ. प्रयाति । अन्धश्च पशुश्च
वने समेल्य ती सम्प्रयुक्ती नगरे प्रविष्टी ॥ २ ॥

चक्रेणं रहोः पयाह । अंधो य पंगू य वणे समेचा, ते संपउत्ता नयरं पविडा ॥ २ ॥” इत्यादि, अत्राह—नन्वेवं ज्ञानक्रिययोर्भुक्त्ववापिका शक्तिः प्रत्येकमसती समुदायेऽपि कथं स्यात् ? न हि यद्येषु प्रत्येकं नास्ति तत्तेषु समुदितेष्वपि भवति, यथा प्रत्येकमसत्समुदितेष्वपि सिकताकणेषु तैलं, प्रत्येकमसती च ज्ञानक्रिययोर्भुक्त्ववापिका शक्तिः, उक्तं च—“पत्तयमभावाओ निघाणं समुदियासुचि न जुत्तं । नाणकिरियासु वोसुं सिकतासुदायतेहं च ॥ १ ॥”, उच्यते, स्यादेतद्, यदि सर्वथा प्रत्येकं तयोर्भुक्त्वनुपकारिताऽभिधीयेत, यदा तु तयोः प्रत्येकं देशोपकारिता समुदाये तु सम्पूर्णा हेतुता तदा न कश्चिदोषः, आह च—“वीसुं न सबहच्चिय सिकतातेहं च साहणाभावो । देसोवगारिया जा सा समवायंमि संपुण्णा ॥ १ ॥” अतः स्थितमिदं—ज्ञानक्रिये समुदिते एव मुक्तिकारणं, न प्रत्येकमिति तत्त्वं, तथा च पूज्याः—“नाणाहीणं सबं नाणनओ भणइ किं च किरियाए ? । किरियाए चरणनओ तदुभयगाहो य सम्मत्तं ॥ १ ॥” तस्माद्भावसाधुः सर्वैरपि नयैरिष्यत एव, स यायुक्तं प्रवेत्यतो व्यवस्थितमिदं—तत्सर्वनयविशुद्धं यच्चरणगुणव्यवस्थितः साधुरिति ॥ तदेवं समर्थितं तत्समर्थने च समर्थितानि चत्वार्यप्युपक्रमादीनि द्वाराणि, तत्समर्थने चानुयोगद्वारशास्त्रं समासम् ॥ शास्त्रदृष्टः सर्वोऽप्यर्थो मयाऽत्र सङ्कलितः । न पुनः स्वमनीषिकया तथाऽपि यत्किञ्चिदिह चितथम् ॥

प्रत्येकमभावाग्निर्वाणं समुदितयोरेपि न युक्तम् । ज्ञानक्रिययोर्वंशु सिकतासमुदाये तैलमिव ॥ १ ॥ २ विध्वक् न सर्वथैव सिकतातेलवत् साधनाभाव । या सा समवाये सम्पूर्णा ॥ १ ॥ ३ ज्ञानाधीन सर्वं ज्ञाननयो भणति किं च कियया ? । क्रियाया (अधीन) चरणगुणव्यवस्थितः साधुः सर्वैरपि नयैरिष्यत एव ।

- ॥ १ ॥ सूत्रमतिलक्ष्य लिखितं तच्छोध्यं मय्यनुग्रहं कृत्वा । परकीपदोपगुणयोस्त्यागोपादानविधिकुशलैः
 ॥ २ ॥ दृग्मस्यस्य हि बुद्धिः स्वलति न कस्येह कर्मवशागस्य ? । सदुद्धिविरहितानां विशेषतो मद्दिधासुमताम्
 ॥ ३ ॥ कृत्वा यद् वृत्तिमिमां पुण्यं समुपार्जितं मया तेन । मुक्तिमचिरेण लभतां क्षपितरजाः सर्वभव्यजनः
 ॥ ४ ॥ श्रीप्रश्नवाहनकुलाम्बुनिधिप्रसूतः, क्षोणीतलप्रथितकीर्तिरुदीर्णशाखः । विश्वप्रसाधितविकल्पितवस्तुरुचै-
 दृष्टायाश(श्रि)तप्रचुरनिर्घृतभव्यजन्तुः ॥५॥ ज्ञानादिकुसुमनिचितः फलितः श्रीमन्मुनीन्द्रफलवृन्दैः । कल्पद्रुम
 इव गच्छः श्रीहर्षपुरीयनामास्ति ॥६॥ युग्मम् । एतस्मिन् गुणरबरोहणगिरिर्गम्भीर्धपाथोनिधिस्तुङ्गत्वानुकृतक्षमा-
 धरपतिः सौम्यत्वतारापतिः । सम्यग्ज्ञानविशुद्धसंयमतपःस्वाचारचर्यानिधिः, शान्तः, श्रीजयसिंहसुरिरभव-
 द्भिःसद्गच्छामणिः ॥ ७ ॥ रत्नाकरादिवैतस्माच्छिष्टप्यबलं बभूव तत् । स वागीशोऽपि नो मन्ये, यद्गुणग्रहणे प्रभुः
 ॥ ८ ॥ श्रीचीरदेवविबुधैः सन्मन्त्राद्यतिशयप्रचरतोयैः । द्रुम इव यः संसिक्तः कस्तद्गुणवर्णने विबुधः ? ॥ ९ ॥
 तथाहि-आज्ञा यस्य नरेश्वरपि शिरस्यारोप्यते सादरं, यं दृष्ट्वाऽपि सुदं व्रजन्ति परमां प्रायोऽतिदुष्टा अपि ।
 यद्दृष्ट्वाऽपि निर्घृज्ज्वलचःपीयूषपानोद्यतैर्गीर्वाणैरिव दुग्धसिन्धुमथने तृप्तिर्न लेभे जनैः ॥ १० ॥ कृत्वा येन
 तपः सुदुष्करतरं विन्ध्यं प्रबोध्य प्रभोस्तीर्थं सर्वविदः प्रभावितमिदं तैस्तैः स्वकीयैर्गुणैः । शुक्लीकुर्वदशोपविश्व-
 कुहरं भव्यैर्निवदस्पृहं, यस्याऽऽशास्त्रनिवारितं विचरति श्वेतांशुगौरं यशः ॥ ११ ॥ यमुनाप्रवाहविमलश्रीम-
 न्मुनिचन्द्रसूरिसम्पकात् । अमरसरितेव सकलं पवित्रितं येन भुवनतलम् ॥ १२ ॥ विस्फूर्जत्कलिकालदुस्तर-

चक्रेण रही पर्याह । अंधो य पंगू य वणे समेचा, ते संपलत्ता नयरं पविष्टा ॥ २ ॥” इत्यादि, अत्राह-नन्वेवं ज्ञानक्रिययोर्भुक्त्ववापिका शक्तिः प्रत्येकमसती समुदायेऽपि कथं स्यात्?, न हि यद्येषु प्रत्येकं नास्ति तत्तेषु समुदितेष्वपि भवति, यथा प्रत्येकमसत्समुदितेष्वपि सिकताकणेषु तैलं, प्रत्येकमसती च ज्ञानक्रिययोर्भुक्त्ववापिका शक्तिः, उक्तं च—“पत्तेयमभावाओ निषाणं समुदियासुचि न जुत्तं । नाणकिरियासु बोसुं सिकतासमुदायतेल्लं च ॥ १ ॥”, उच्यते, स्यादेतद्, यदि सर्वथा प्रत्येकं तयोर्भुक्त्वनुपकारिताऽभिधीयत, यदा तु तयोः प्रत्येकं देशोपकारिता समुदाये तु सम्पूर्णा हेतुता तदा न कश्चिदोपः, आह च—“वीसुं न सव्वहच्चिय सिकतातेल्लं च साहणाभावो । देसोवगारिया जा सा समवायंमि संपुण्णा ॥ १ ॥” अतः स्थितमिदं-ज्ञानक्रिये समुदिते एव मुक्तिकारणं, न प्रत्येकमिति तत्त्वं, तथा च पूज्याः—“नाणाहीणं सधं नाणनओ भणइ किं च किरियाए ? । किरियाए चरणनओ तहुभयगाहो य सम्मत्तं ॥ १ ॥” तस्माद्भावसाधुः सर्वरपि नयैरिप्यत एव, स च ज्ञानक्रियायुक्तं प्रवेत्यतो व्यवस्थितमिदं-तत्सर्वनयविशुद्धं यचरणगुणव्यवस्थितः साधुरिति ॥ तदेवं समर्थितं नयद्वारं, तत्समर्थने च समर्थितानि चत्वार्यप्युपक्रमादीनि द्वाराणि, तत्समर्थने चानुयोगद्वाराशास्त्रं समाप्तम् ॥ प्रायोऽन्यशास्त्रदृष्टः सर्वोऽप्यर्थो मयाऽत्र सङ्कलितः । न पुनः स्वमनीषिकया तथाऽपि यत्किञ्चिदिह चितथम् ॥

१ प्रत्येकमभावात्त्रिषाणं समुदितयोरपि न युक्तम् । ज्ञानक्रिययोर्वक्तु सिकतासमुदाये तैलमिव ॥ १ ॥ २ विष्वक् न सर्वथैव सिकतातैलवत् साधनाभाव । देशोपकारिता या सा समवाये सम्पूर्णा ॥ १ ॥ ३ ज्ञानाधीन सर्वं ज्ञाननयो भणति किं च क्रियया ? । क्रियाया (अधीन) चरणनयस्तुभयप्राहृथ सम्भयत्वम् ॥ १ ॥

॥ १ ॥ सूत्रमतिदुह्य लिखितं तच्छोध्यं मय्यनुग्रहं कृत्वा । परकीयदोषगुणयोस्त्यागोपादानविधिकुशलैः
 ॥ २ ॥ छद्मस्यस्य हि बुद्धिः स्वलति न कस्येह कर्मवशागस्य ? । सद्बुद्धिविरहितानां विशेषतो मद्दिधासुमताम्
 ॥ ३ ॥ कृत्वा यद् वृत्तिमिमां पुण्यं समुपार्जितं मया तेन । मुक्तिमचिरेण लभतां क्षपितरजाः सर्वभन्वजनः
 ॥ ४ ॥ श्रीप्रश्नवाहनकुलाम्बुनिधिप्रसूतः, क्षोणीतलप्रथितकीर्तिरुदीर्णशाखः । विश्वप्रसाधितविकल्पितवस्तुरुचै-
 श्छायाश(त्रि)तप्रचुरनिर्धृतभव्यजन्तुः ॥५॥ ज्ञानादिकुसुमनिचितः फलितः श्रीमन्मुनीन्द्रफलवृन्दैः । कल्पद्रुम
 इव गच्छः श्रीहर्षपुरीयनामास्ति ॥६॥ युग्मम् । एतस्मिन् गुणरत्नरोहणगिरिगर्भैर्यथाथोनिधिस्तुङ्गत्वानुकृतक्षमा-
 धरपतिः सौम्यत्वतारापतिः । सम्यग्ज्ञानविशुद्धसंयमतपःस्वाचारचर्यानिधिः, शान्तः, श्रीजयसिंहसूरिरभव-
 न्निःसङ्गचूडामणिः ॥ ७ ॥ रत्नाकरादिवैतसाच्छिष्यरत्नं बभूव तत् । स वागीशोऽपि नो मन्ये, यद्गुणग्रहणे प्रभुः
 ॥ ८ ॥ श्रीवीरदेवविद्युधैः सन्मन्त्राद्यतिशयप्रवर्तयैः । द्रुम इव यः संसिक्तः कस्तदुणवर्णने विबुधः ? ॥ ९ ॥
 तथाहि-आज्ञा यस्य नरेश्वरैरपि शिरस्यारोप्यते सादरं, यं दृष्ट्वाऽपि मुदं ब्रजन्ति परमां प्रायोऽतिदुष्टा अपि ।
 यद्ब्रह्माम्बुधिनिर्घट्टज्वलवचःपीयूषपानोद्यतैर्गोर्वाणैरिव दुग्धसिन्धुमथने तृप्तिर्न लेभे जनैः ॥ १० ॥ कृत्वा येन
 तपः सुदुष्करतर विश्वं प्रबोध्य प्रबोस्तीर्थं सर्वविदः प्रभावितमिदं तैस्तैः स्वकीयैर्गुणैः । शुक्लीकुर्वदशेषविश्व-
 कुहरं भव्यैर्निबद्धस्पृहं, यस्याऽऽशास्त्रनिवारितं विचरति श्वेतांशुगौरं यशः ॥ ११ ॥ यमुनाप्रवाहविमलश्रीम-
 न्मुनिचन्द्रसूरिसम्पर्कात् । अमरसरितेव सकलं पवित्रितं येन सुवनतलम् ॥ १२ ॥ विस्फूर्जत्कलिकालदुस्तर-

तमःसन्तानलुप्तस्थितिः, सूयेंणेव विवेकभूधरशिरस्यासाद्य येनोदयम् । सम्यगज्ञानकरैश्चिरन्तनमुनिक्षुण्णः
समुद्योतितो, मार्गः सोऽभयदेवसूरिरभवत्तेभ्यः प्रसिद्धो भुवि ॥ १३ ॥ तच्छिष्यलवप्रायैरवगीतार्थाऽपि शिष्ट-
जनतुष्ट्यै । श्रीहेमचन्द्रसूरिभिरियमनुरचिता प्रकृतवृत्तिः ॥ १४ ॥ अनुयोगद्वाराणि समाप्तानि ॥ अत्र प्रत्यक्षर-
गणनया ग्रन्थाग्रम् ५९०० शिवमस्तु ॥

इति श्रीमन्मलधारीपाधिधारकहर्षपुरीयगच्छगगननभोमणिश्रीहेमचन्द्रसूरि-
संहवधवृत्तियुतमनुयोगद्वारमध्ययनं समाप्तिमगात्, श्रेयसे चास्तु.

आगमोदय समितिना ग्रंथो.

स्थानागसूत्र सटीक सत्तरपार्थ.
 भगवतीसूत्र सटीक ३ जो भाग.
 निरुपायलीसूत्र सटीक.
 विचारसारप्रकरण छायासहित.
 विशेषावश्यकगाथा विषयाकारादिक्रम.

४-०-०
 ३-४-०
 ०-१-२-०
 ०-८-०
 ०-५-०

गच्छाचार पयज्ञो सटीक.
 धर्मविदु प्रकरण सटीक.
 विशेषावश्यक भाष्यमूल तथा टीकासुं }
 गुजराती भाषातर भाग १ लो.

०-६-०
 ०-१-२-०
 २-०-०

श्रेष्ठ देवचन्द्र लालभाई पु० फण्डना ग्रंथो ॥

१ धीतरागस्तोत्र सधृत्यवचूर्णिक
 २ भ्रमणप्रतिक्रमणसूत्रं साय०
 ३ स्थाब्बादभाषा
 ४ पाश्चिफसूत्र सधृति

५ अध्यात्ममतपरीक्षा
 ६ पौढशकप्रकरण धृत्तिद्वययुत
 ७ कल्पसूत्रसुबोधिका
 (प्रथमाधृतिः)

८ वदाकधृतिः
 ९ दानकल्पद्रुमः
 १० योगफिलॉसॉफी
 ११ जल्पकल्पलता

१२ योगदृष्टिसमुच्चयः सधृतिः
 १३ कर्मफिलॉसॉफी
 १४ आनन्दका० महोदधिभौ० १
 १५ धर्मपरीक्षा

१६ शास्त्रायातोसमुषयः (न्या. धृत्तियुतं)	२८ उपदेशशतकं	४१ उत्तराध्ययनसूत्रं (भा. ३)	५३ आवश्यक्यदिष्पणम्
१७ कर्मप्रकृतिः (मल०धृत्तिः)	२९ ललितविस्तरा (सद्युत्तिपञ्चिका)	४२ धर्मसंग्रहणी (उत्तरार्ध)	५४ जन्मद्वीपप्रज्ञप्तिः (उत्तरार्ध)
१८ कल्पसूत्रं (पारसा)	३० आनन्दका. महोदधि मौ. ४	४३ आनन्दका. महोदधि मौ. ६	५५ देवसीराइप्रतिक्रमणसूत्राणि
१९ पंचप्रतिमणसूत्रं	३१ अनुयोगद्वारसूत्रं (पूर्वार्ध)	४४ पिंडनिर्युक्तिः (मल. धृत्तिः)	५६ श्रीपालचरित्रं (संस्कृतं)
२० आनन्दपान्यमहोदधिमौ. २	३२ आनन्दका. महोदधि मौ. ५	४५ धर्मसंग्रहः (उत्तरार्ध)	५७ सूक्तमुक्तावली
२१ उपदेशरत्नाकरः	३३ उत्तराध्ययनसूत्रं (भाग १)	४६ उपमितिभवप्रपञ्चः (पूर्वार्ध)	५८ प्रवचनसारोद्धारः (पूर्वार्ध)
२२ आनन्दका. महोदधि मौ. ३	३४ मलयसुंदरीचरित्रं	४७ दशवैकालिकसूत्रं (द्वा. धृत्तिः)	५९ तन्दुलवैचारिकं (सद्युत्ति)
२३ षट्षुषिदशविजिनानन्दस्युत्तिः	३५ समक्त्वसप्ततिः सद्युत्तिः	४८ श्राद्धप्रतिक्रमणसूत्रधृत्तिः (अर्थदी.)	६० विंशतिस्थानकं
२४ षट्षुषुषपरिचं	३६ उत्तराध्ययनसूत्रं (भा. २)	४९ उपमितिभवप्रपंचः (उत्तरार्ध)	६१ कल्पसूत्रसुबोधिका
२५ स्थूलभद्रपरिचं	३७ अनुयोगद्वारसूत्रं (उत्तरार्ध)	५० जीवाजीवाभिगमसूत्रं (सद्युत्ति)	६२ सुबोधिसमाचारी.
२६ धर्मसंग्रहः (पूर्वार्ध)	३८ गुणस्थानककारोहः सद्युत्तिः	५१ सेत्तप्रभः	६३ श्रीपालचरित्र (मागधी प्राकृत)
२७ समद्वीपसूत्रं (सद्युत्ति)	३९ धर्मसंग्रहणी (पूर्वार्ध)	५२ जन्मद्वीपप्रज्ञप्तिः (पूर्वार्ध)	६४ प्रवचनसारोद्धार-उत्तरार्ध.

इति श्रीमन्मलधारोपाधिधारक-हर्षपुरीयगच्छगगननभोमणि-
श्रीहिमचन्द्रसूरिनिर्मितवृत्तियुतानि

श्रीअनुयोगद्वाराणि समाप्तानि ।